

વાલ્લભમતાનુસારી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અનુવાદક : ગો.વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

શ્રીવલ્લભાધીશો જયતિ

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-૬૨૯

પ્રકાશક :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ,
ગુજરાત, ૩૭૦ ૪૬૫.
ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

સમ્પાદક : શરદ્ ગોસ્વામી

અનુવાદક : ગો.વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

પ્રકાશનવર્ષ : શ્રીવલ્લભાબ્દ ૫૩૪, વિ.સં. ૨૦૬૯

દ્વિતીય સંસ્કરણ પ્રતિ : ૩,૦૦૦

ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : રૂ. ૫૦.

WWW.PUSHTIMARG.NET

મુદ્રક : પૈર્વી પ્રેસ, રાજકોટ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી - કચ્છ

ગ્રન્થ

પ્રકાશનસંહાય

સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષાની પાઠ્યપુસ્તકો

૧. પ્રવેશિકા, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૧૦
૨. પ્રવેશિકા, લેખક : " " (હિન્દી)	નિ:શુલ્ક
૩. પ્રવેશિકા, લેખક : " " (અંગ્રેજી)	નિ:શુલ્ક
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ-૧, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૧૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ-૨, લેખક : " " (ગુજરાતી)	૧૦
૬. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨, લેખક : " " (હિન્દી)	૨૦
૭. પુષ્ટિપથ, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૨૦
૮. પુષ્ટિપથ, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (હિન્દી)	૨૦
૯. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજ.)	૨૫
૧૦. Manual of the devotional path of Pushti. (પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨ તથા પુષ્ટિપથનો અંગ્રેજી અનુવાદ)	૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ (સંસ્કૃત-હિન્દી-અંગ્રેજી)

૧૧. શબ્દખાણીયા વિદ્વત્પરિચર્યા	૨૦૦
૧૨. અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૩. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૨૦૦
૧૪. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૫. વાલ્લભવેદાન્ત નિબન્ધસંગ્રહ, લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૧૬. અન્ધકારવાદીયા વિદ્વત્પરિચર્યા	૨૦૦

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા

વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઊપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૭. વાર્તાપરિચર્યા	૧૫
૧૮. અધિકારપરિચર્યા	૧૦૦
૧૯. સાધનાપ્રણાલી	૫૦
૨૦. પુષ્ટિભક્તિમાં કથા-ગુણગાન સાધના	૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૨. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી એક પૈરક પ્રશ્નોત્તરી	નિ:શુલ્ક
૨૩. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૪. પુષ્ટિ ભક્તિ અને પ્રપત્તિમાં પ્રતિબન્ધ	૧૦૦
૨૫. જઘન્યાધિકાર સંગોષ્ઠી	૮૦
૨૬. પુષ્ટિકલમીમાંસા વિચારગોષ્ઠી	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૭. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈડિંગ્/પાકું બાઈડિંગ્	૧૦/૨૦
૨૮. પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી)	૧૦
૨૯. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત)	૨૦

સન્દર્ભગ્રન્થો

૩૦. પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા	૧૦
૩૧. Summary of Shuddhadvait Vangmay, By Sharad Goswami	૧૫

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૨. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્(બ્રજભાષાટીકા)સાધારણ/રાજસંસ્કરણ	૫૦/૭૦
૩૩. સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (બ્રજભાષાટીકા)સાધારણસંસ્કરણ/રાજસંસ્કરણ	૮૦/૧૦૦
૩૪. પુષ્ટિવિધાનમ્-૨(વ્યાકરણ)પદચ્છેદ-શબ્દપરિચય-સમાસવિગ્રહ-સંધિવિગ્રહ-અન્વય સહિત	૧૦૦
૩૫. પુષ્ટિવિધાનમ્-૩ (બ્રજભાષાવિવૃતિ)	૮૦
૩૬. શ્રીભાગવત મહાપુરાણ (ગુર્જરભાષાનુવાદ)	૪૦૦
૩૭. ગૃહસેવા અને બ્રજલીલા, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિ:શુલ્ક
૩૮. ગૃહસેવા ઔર બ્રજલીલા, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(બ્રજભાષા)	નિ:શુલ્ક
૩૯. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)અપ્રાપ્ય-	નિ:શુલ્ક
૪૦. રસદષ્ટિની તરફેણમાં, લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિ:શુલ્ક
૪૧. જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો, (ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૈમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પચ્ચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોપર વિવેચન નું ૪૫૦ થી વધુ પાનામાં સંકલન.)	૭૦
૪૨. સેવાકૌમુદી-નવધાભક્તિ (હિન્દી), વિવેચક: ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૩. કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ	૭
૪૪. સિદ્ધાન્તનું આચમન, પ્રશ્નોત્તરી, ઉત્તરદાતા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૫. બ્રહ્મવાદભૈમિકા (હિન્દી), લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૬. અમૃતવચનાવલી(ગુજરાતી)પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક ગોસ્વામી આચાર્યોની સિદ્ધાન્તોક્તિનો રંગીન ચિત્રો સહિત સંગ્રહ	નિ:શુલ્ક
૪૭. અમૃતવચનાવલી(હિન્દી)પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક ગોસ્વામી આચાર્યોની સિદ્ધાન્તોક્તિનો રંગીન ચિત્રો સહિત સંગ્રહ	નિ:શુલ્ક
૪૮. વિશોધનિકા ભાગ-૪ (ગુજ. અનુવાદ), લેખક: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૪૯. ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય, શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન,પાદાનુક્રમણિકા, ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.	અપ્રાપ્ય
૫૦. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી લિખિત અનુવાદ-વિવેચન સહિત	૫૦
૫૧. ભક્તિવર્ધિની, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૫૨. પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભડ્ગ્ય, વિસ્તૃત અહેવાલ	૨૫
૫૩. ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮ વાર્તાઓ, લેખક:શ્રીભૈંપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	૪૦
૫૪. સેવા (ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ) હિન્દી, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
૫૫. સેવા (ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ) ગુજરાતી, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિ:શુલ્ક
ઈતિહાસ	
૫૬. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (ગુજરાતી)	નિ:શુલ્ક
૫૭. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી ઔર પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી કા આપસી ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (હિન્દી)	નિ:શુલ્ક
૫૮. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ, શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી, હસ્તાક્ષર, પદ, ઈતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ. (ગુજ.-હિન્દી)	૨૫
૫૯. શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, ભાગવતના દશમસ્કન્ધનો ભાવાનુવાદ, લેખક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૮૦

॥ प्रास्ताविक ॥

वेदोना सार अेवा उपनिषदोना पाणु सार ते ‘भगवद्गीता’. सार काढनार पाणु ळ्यारे “वेदान्तकृत वेदविदेवयालम्” अेवा प्रभु स्वयं ढोय त्यारे गीता “अेकं शास्त्रम् – सकल शास्त्रोमां श्रेष्ठतम ळे” अेम सर्वोच्य पदवीने धारणु करे अेमां आशय्य शुं !

महाप्रभु श्रीवल्लभायार्थना मते “भावी ळवोना उद्धारार्थे भगवान् श्रीकृष्णे युद्धना अवसरे सर्वगोढ अेवा प्रमेय-साधन-इल सम्बन्धि सर्व तत्त्व अर्जुनने उपदेश्युं ळे. ते उपदेशने ळ सत्यवती सुत व्यासावतारे महाभारतमां समाव्यो ळे”. तेथी ळ आचार्ययरणुनो दढाग्रल ळे के “कृष्णवाक्य-गीता अनुसार ळे शास्त्रनो अर्थ कले ळे ते ळरो भागवत ळे अने ते ळ शुद्ध ब्रह्मवादी ळे”.

महाप्रभुना मते भागवत पुराणु अे भगवद्गीतानुं ळ विस्तृत स्वरूप ळे. तेथी ळ, महाप्रभु विरचित भागवतव्याख्या ‘सुभोधिनी’मां गीतानो अर्थ गतार्थ ढोवाधी आचार्ययरणुने भगवद्गीता पर स्वतन्त्र व्याख्या न लणीने तत्त्वार्थदीपनिबन्धना प्रथम ‘शास्त्रार्थप्रकरणु’ स्वरूपे शास्त्रीय तत्त्वोनुं गीतानुसारी निरूपणु कर्णु ळे. आप लणे ळे : “शास्त्रार्थो गीतार्थः – शास्त्रार्थप्रकरणु गीतानो ळ अर्थ ळे”.

भगवद्गीता पर सम्प्रदायानुसारी संस्कृत साहित नीये मुञ्ज उपलब्ध थाय ळे.

महाप्रभु श्रीवल्लभायार्थ विरचित :

तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणु

श्रीद्विडलनाथप्रभुयरणु विरचित :

गीतातात्पर्य
न्यासादेशविवरणुम्
गीतार्थविवरणुम्

भगवद्गीतापर उपलब्ध संस्कृत टीकाओ :

अमृततरंगिणी, गो. श्रीपुरुषोत्तमयरणु
तत्त्वदीपिका, गो. श्रीवल्लभल
रसिकरञ्जनी, श्रीकल्याणु लट्ट, प्रकाशित : प्रथमाध्याय मात्र

अनुवाद :

भगवद्गीताना सम्प्रदायानुसारी गुजराती-हिन्दी अनुवादो नीये मुञ्ज थया ळे :

૧. ગો.વા.શ્રીછગનજી અમરજી શાસ્ત્રી, ગો.શ્રીવલ્લભજી વિરચિત ટીકાના આધારે સંક્ષિપ્ત ભાવાનુવાદ, વિ.સં. ૧૯૬૮.
૨. ગો.વા.શ્રીચિમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી, સુરત, શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધદ્વૈત મહાસભાની ધાર્મિક પરીક્ષાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે. અતિસંક્ષિપ્ત. વિ.સં. ૨૦૦૭.
૩. ગો.વા.શ્રીમૈલશંકર મોતીરામ શાસ્ત્રી, ભરૂચ, શબ્દાર્થ-શબ્દપરિચય-શ્લોકાર્થ-ભાવાર્થ સહિત. વિ.સં. ૨૦૧૫.
૪. ગો.વા.શ્રીજટાશંકર શાસ્ત્રી.
૫. ‘અમૃતતરંગિણી’ ટીકાના શ્રીવાસુદેવકૃષ્ણચતુર્વેદી કૃત હિન્દી અનુવાદનો ગુજરાતી અનુવાદ. અનુવાદક : શ્રીમગનભાઈ તન્ના. પ્રકાશન : ‘વલ્લભસુધા’ માસિક પત્રિકામાં. ઈ.સ. ૧૯૮૩-૮૧.
૬. શ્રીકલ્યાણ ભટ્ટ વિરચિત ભગવદ્ગીતાની ‘રસિકરજ્જની’ ટીકા, ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. પ્રથમાધ્યાય માત્ર. અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાગરદાસ બાંભણિયા. પ્રકાશક : ‘અનુગ્રહ’ માસિક પત્રિકા વર્ષ ૧-૩ તથા પુસ્તકાકારે ગો.વા.શ્રીગિરિધરલાલ શાહ.
૭. ‘અમૃતતરંગિણી’ ટીકાનો હિન્દી અનુવાદ. અનુવાદક : શ્રીવાસુદેવકૃષ્ણ ચતુર્વેદી. પ્રકાશક : શ્રીવિદ્યાવિભાગ, કાંકરોલી, વિ.સં. ૨૦૩૫. કેટલાક અંશોનો અનુવાદ છુટી ગયો છે.
૮. ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી. પ્રસ્તુત પ્રકાશન.

અનુવાદેતર પ્રમુખ પ્રકાશિત સાહિત્ય :

- ગીતા ગુજ્જન, હિન્દી. લેખક : શ્રીનવનીતપ્રિય શાસ્ત્રી.
અભ્યાસપૈર્ણ સાંગોપાંગ શુદ્ધ સમ્પ્રદાયાનુસારી ઉત્તમ કૃતિ.
- ગીતામંથન, ગુજરાતી. લેખક : ગોસ્વામી શ્રીઈન્દિરા બેટીજી
નાતિસંક્ષિપ્ત નાતિવિસ્તૃત, સરળ ભાષા, દશમાધ્યાયપર્યન્ત.
- પુરુષોત્તમયોગ :
ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી (કિશનગઢ-પાલ્લી)
ગો.વા.શ્રીરમાનાથ શાસ્ત્રી.
ગો.વા.શ્રીવસન્તરામ શાસ્ત્રી.
- કર્મરહસ્ય, ગોસ્વામી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી,
- ગીતાકા પૃથક્કથારણમાર્ગ, ગો.વા.શ્રીરમાનાથ શાસ્ત્રી.

આ સિવાય પણ પુષ્ટિમાર્ગથી સંકળાયેલા ભગવદ્ગીતા વિષયક કેટલાક એવા પ્રકાશનો છે કે જે પ્રસંગવશ અલગથી સમીક્ષા માંગી લે છે.

૧. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : તાત્ત્વિક અભ્યાસ, શ્રીકે. કા. શાસ્ત્રી

અન્તરંગ અને બહિરંગ નિરીક્ષણ આમ બે ભાગમાં વિભક્ત પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૮૪ પરનું શાસ્ત્રીજીનું—

“પૈર્વના કે પશ્ચિમના કોઈ પણ વિદ્વાને ગીતાના જ શબ્દોમાં આવતા ‘ગુહ્ય’

‘ગુહ્યતર’ ‘ગુહ્યતમ’ ‘સર્વગુહ્યતમ’ એ પ્રકારનાં વચનોની પ્રસંગોના સન્દર્ભમાં વિચારણા કરી નથી”

— આ વિધાન અત્યંત વિસ્મય જનક છે. પશ્ચિમના અને વાલ્લભ વિદ્વાનોને છોડીને પૈર્વના અન્ય વિદ્વાનોની તો લેખક જાણે પરન્તુ જ્યાં સુધી વાલ્લભ સમ્પ્રદાયનો પ્રશ્ન છે, અધો નિર્દિષ્ટ ઉદ્ધરણોથી એ સ્પષ્ટ છે કે ભગવદ્કૃત “ગુહ્ય-ગુહ્યતર-ગુહ્યતમ-સર્વગુહ્યતમ” ની વિચારણા સમ્પ્રદાયમાં પર્યાપ્ત અને વારંવાર થઈ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં દીક્ષિત અને સ્વમાર્ગીય સંસ્કૃત ગ્રન્થોના અભ્યાસુ, અનુવાદક, સમ્પાદક, પ્રકાશક એવા શાસ્ત્રીજી, મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણની કારિકાઓ :

“સર્વતત્ત્વં સર્વગૈંઢં પ્રસંગાદ્ આલ પાણ્ડવે(૫૯)

સર્વગોપ્યો હિ ધર્મસ્તુ

... ઈદાનીં તુ ગીતાયાં પ્રકટો ભગવત્કૃતઃ(૬૩-૬૪)

ઈદમેવ વિનિશ્ચિત્ય કૃષ્ણો હ્યર્જુનમબ્રવીત,

મામેવ યે પ્રદન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે(૩૦૫)”

તેમજ તેની ‘પ્રકાશ’ અને ‘આવરણભંગ’ સંસ્કૃત વિવૃતિઓમાં ‘ગુહ્ય’ ‘ગુહ્યતર’ ‘ગુહ્યતમ’ ‘સર્વગુહ્યતમ’ વચનોની થયેલ પ્રસંગોચિત વિચારણાથી અજાણ હોય તે માની શકાય તેવી વાત નથી. જુઓ આવરણભંગ :

“સપ્તમાષ્ટમાભ્યાં સપરિકરં જ્ઞાનમ્ ઉક્ત્વા તતો નવમાધ્યાયે “ઈદન્તુ તે ગુહ્યતમમ્” ઈતિ પ્રતિજ્ઞાય ગુહ્યતમે જ્ઞાનવિજ્ઞાને પાપમોક્ષાય વદતા ... રાજવિદ્યાતોપિ યદ્ રાજગુહ્યં બુદ્ધિસ્થં પ્રવક્ષ્યામિ ઈત્યનુષંગેન દ્રાભ્યાં પ્રતિજ્ઞાતાં ... અષ્ટાદશે ચ “સર્વગુહ્યતમં શૃણુ” ઈતિ પ્રતિજ્ઞાય “મન્મના ભવ” “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” ઈતિ કથિતમ્”.

જુઓ કારિકા ૨૨૨ પરની ‘આવરણભંગ’ ટીકા પણ.

ગીતાના બહિરંગ નિરીક્ષણમાં શાસ્ત્રીજીએ મહાભારત અને ભગવદ્ગીતાના વિષયમાં ભારતીય પરમ્પરાગત મતથી અત્યંત વિરુદ્ધ અને ષડયન્ત્રકારી પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓએ દુષ્ટ માનસિકતાથી ગીતા-મહાભારત વિષે પ્રચારિત કરેલ આધાર-પુરાવા વગરની માન્યતાના સમર્થનમાં પોતાનો અભિપ્રાય થોડા સુધારા-વધારા સાથે રજૂ કર્યો છે. જુઓ નીચેના વિધાનો :

ભીષ્મપર્વમાંનું ‘ભગવદ્ગીતાપર્વ’... મૈંળમાં ઓછા શ્લોક પૈરવાળું કોઈ જેનું પદ્યાત્મક ઉપનિષદ્ હતું તેને પણ ‘મહાભારત’માં સમાવી લેવામાં આવ્યું(પૃ. ૬૭).

મહાભારતમાં પાછળથી ઘુસારેલી ગીતાના ૭૦૦ શ્લોકોમાંથી પણ પાછા ૧૦૧ સિવાયના બીજા બધા ચમત્કારમૈલક અને પુરાણકોટિના શ્લોકો જતા કરવા જેવા છે. કારણ કે અર્જુનના વિશાદને દૈર કરવામાટે તેટલું જ પુરુતું હતું! (પૃ. ૭૦)

પોતાની ઉલ્લિખિત માન્યતાઓનું હજી સુધી કોઈએ ખંડન નથી કર્યું તેનો આનન્દ પણ તેમણે ‘શતશ્લોકી ગીતા’ ચોપડીની ભૈમિકામાં વ્યક્ત કર્યો છે.

અહીં એ કહેવું પડે છે કે જો લેખકે “ગોરા વાક્યં પ્રમાણમ્” વાળી ગુલામ માનસિકતાને ક્ષણવાર બાજુ મેંકીને પોતાના પૈર્વ સમકાલિક અને ભારતીય ઇતિહાસ અને ધર્મ-પરમ્પરાના રક્ષક એવા પંડિત શ્રીભગવદ્દત્ત, શ્રીબાલ ગંગાધર તિલક વગેરેના; સમકાલિક શ્રીવીરમણી પ્રસાદ ઉપાધ્યાય, શ્રીકૃષ્ણમણિ ત્રિપાઠી, શ્રીરામદાસ ગૌડ વગેરેના તથા ઉત્તર સમકાલિક એન્. એસ્. રાજારામ, સ્ટીફન ક્નાપ્પ, પ્રો. દિનેશ અગ્રવાલ, ડૉ. એસ્. બાલકૃષ્ણ, ડેવિડ ફેવલિ, શ્રીબી. વી. ગિરિ, શ્રીપી. વી. વાર્તક, શ્રીબી. બી. લાલ વગેરે ઇતિહાસવિદોના લખાણોનો અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ કર્યો હોત તો તેમણે જે આધાર-પુરાવા વગરના વિચિત્ર વિધાનો ગીતા-મહાભારતના વિષયમાં કર્યા છે તે ન કર્યા હોત.

ખરેખર તો લેખકે ઈસાઈ ષડયન્ત્રકારી પશ્ચિમી સંશોધકોએ કરેલા એ વિધાનોનો કેવળ પુનરુચ્ચાર કર્યા છે કે જેના અક્ષરે અક્ષરનું ખંડન અનેક પ્રમાણો અને યુક્તિઓ થી ઉપરોક્ત ઇતિહાસવિદોએ, ખાસ કરીને પંડિત શ્રીભગવદ્દત્ત અને શ્રીતિલકે, પોત-પોતાની કૃતિમાં કરેલું જ છે. તેથી જ્યાં સુધી ઉક્ત વિદ્વાનોએ પ્રસ્તુત કરેલ પ્રમાણો અને યુક્તિઓ નો સબળ પ્રત્યુત્તર આપવામાં નથી આવતો ત્યાં સુધી લેખકની ધારણાઓ પ્રતિજ્ઞામાત્ર અને આનન્દાભિવ્યક્તિ એ મિથ્યા ગર્વોક્તિ થી વિશેષ કંઈ નથી.

આમ છતાં આ વિષયમાં કેટલીક પ્રાસંગિક સ્પષ્ટતાઓ કરવી આવશ્યક જણાય છે.

એ હકીકત છે કે પ્રાચીન ભારતીય ધર્મવિદોનો ભાર ધર્મગ્રન્થોના બહિરંગ વિષયોની સરખામણીમાં ગ્રન્થમાં નિરૂપિત તત્ત્વ-ધર્મ સિદ્ધાન્તોની વિવેચનાપર વધુ રહ્યો હોવાથી તેમના લેખનમાં બહિરંગ વિષયો અલ્પચર્ચિત રહ્યા છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોના બહિરંગ પક્ષોની ભારતમાં ખરેખરી ખણખોદ ત્યાર પછી શરુ થઈ કે જ્યારે સામ્રાજ્યવાદી પશ્ચિમી સંશોધકોએ દુર્ભાવનાથી વેદાદિ શાસ્ત્રો અને ભારતીય ઇતિહાસ-પરમ્પરા નું અધ્યયન શરુ કર્યું અને તેની મનગઢંત વિકૃત સ્વરૂપે પ્રસ્તુતિ કરી.

પોતાની જાતિને વિશ્વની સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિ અને ઈસાઈ ધર્મ-પરમ્પરાને સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મપરમ્પરા ધારીને તેના ધર્મસં સાથે ભારતપર ચઢી આવેલા પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓએ જ્યારે વિરાટ વૈવિધ્યપૌર્ણ સુદીર્ઘકાલીન સુદૃઢ ભારતીય વૈદિક ધર્મ-પરમ્પરાને જાણી ત્યારે તેમનો પોતાની બાબતમાં સર્વશ્રેષ્ઠતાનો ભ્રમ ભાંગીને ચકના ચૈર થઈ ગયો. પરન્તુ તેમના અદમ્ય અહંકારે ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરા પ્રત્યે તેમની અંદર ઈર્શ્યા અને દ્રેશ ભાવના ને જન્મ આપ્યો. ભારતનો ગવર્નર જનરલ મોર્કિર્વિસ્ લખે છે : “હિન્દુ જીવડાઓ મને પશુતુલ્ય જણાય છે. અને તેમાં પણ તેમની બુદ્ધિ કેંતરાથી વધુ હોય તેવું જણાતું નથી”.

"The Hindoo appears a being merely limited to mere

animal functions, and even in them indifferent...with no higher intellect than a dog"
(1810, Governor-general Marquis of Hastings).

ગોરિયાઓના પ્રમુખ લક્ષ્ય બે હતાં :

૧. ભારતને ગુલામ બનાવી રાખી તેનું દરેક રીતે શોષણ કરતા રહેવું અને
૨. વૈદિક ભારતીય પ્રજાને ઈસાઈ બનાવવી.

સુદૈર્ઘકાલીન ગૌરવશાલી પરમ્પરા ધરાવતી ભારતીય પ્રજાને કેવળ સત્તાના જોરે લાંબા સમય સુધી ગુલામ બનાવી રાખવી તે તેમને મુશ્કેલ જણાયું. બીજી તરફ, હજારો વર્ષ પ્રાચીન વૈદિક પરમ્પરાની સામે તેમની ઈસાઈ ધર્મ-પરમ્પરા દ્વંધ પીતા બચ્યા સમાન હતી. તેથી ભારતીય પ્રજાને ઈસાઈ બનાવવું તેને ગુલામ બનાવવા કરતાં પણ તેમને કપરું જણાયું.

જુઓ ઋગ્વેદ અને વિષ્ણુપુરાણ નો અંગ્રેજી અનુવાદક અને સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશ લખનાર બંગાલ એશિયાટિક સોસાયટીનો સેક્રેટરી એચ. એચ. વિલ્સન્ (૧૭૮૬-૧૮૬૦) શું કહે છે :

"The whole tendency of brahminical education is to enforce dependence upon authority in the first instance upon the guru, the next upon the books. ... It will be difficult to persuade him that the Vedas are human and very ordinary writings, that the puranas are modern and unauthentic, or even that the tantras are not entitled to respect. As long as he opposes authority to reason, and stifles the workings of conviction by the dicta of a reputed sage, little impression can be made upon his understanding. Certain it is, therefore, that he will have recourse to his authorities, and it is therefore important to show that his authorities are worthless."

(લોકોને ગુરુ અને શાસ્ત્રગ્રન્થો ના આશ્રિત બનાવવાનું વલણ બ્રાહ્મણ શિક્ષા પદ્ધતિનું છે. ... આ સ્થિતિમાં આ લોકોને એ સમજાવી શકવું મુશ્કેલ છે કે વેદો મનુષ્ય લિખિત અત્યન્ત સાધારણ સાહિત્ય છે, પુરાણો આધુનિક જમાનાનું લખાણ છે અને વાલિયાત છે. અને તે જ પ્રમાણે તન્ત્ર સાહિત્યમાં પણ આદર આપવા જેવું કંઈ નથી. આ લોકોને આ બધી વાતો ત્યાં સુધી સમજાવવી શક્ય નથી જ્યાં સુધી તેઓની અંદર

શાસ્ત્રશ્રદ્ધા છે. ... તેથી સહુથી જરૂરી વાત એમને એ દેખાડવું છે કે એમના બધા શાસ્ત્રો નકામા / વાલિયાત છે.)

આ સ્થિતિમાં ઉપરોક્ત બન્ને ષડયન્ત્રોને પાર પાડવા માટે ભારતીય પ્રજામાં પોતાના પ્રત્યે તથા ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરા પ્રત્યે હીન ભાવના પૈદા કરવી તથા ગોરી પ્રજા અને ઈસાઈ પરમ્પરા પ્રત્યે આદરની લાગણી પૈદા કરવી તેમને આવશ્યક લાગી.

જોર-જબરદસ્તી કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રજાને આત્મગૌરવ હીન બનાવવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે : ૧. તે પ્રજાની આગવી ઓળખ-પહેચાના આધારને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી દેવો અને ૨. તેને તેની માતૃભાષાથી અજાણ બનાવી દેવી કે જેથી તેઓ કદિ પાછા વળીને પોતાના મૈંળને સાચી દૃષ્ટિથી જોઈ ન શકે.

મેક્સ મૈલર લખે છે :

"I would like to live for ten years quite quietly and learn the language, try to make friends, and then see if I was fit to take part in this work, by means of which the old mischief of Indian priestcraft could be overthrown and the way opened for the entrance of simple Christian teaching ... India is much riper for Christianity than Rome or Greece were at the time of Saint Paul.

"...this edition of mine and the translation of the Vedas, will hereafter tell to a great extent on the fate of India and on the growth of millions of souls in that country. It (the Rg Veda) is the root of their religion and to show them what the root is, I am sure, the only way of uprooting all that has sprung from it during the last three thousand years" (Life and letters of Max Mueller, 1902, p. 328)

(હું ભારતમાં દસ વર્ષ ખુબજ શાન્તિ-એકાન્તમાં રહીને અહીંની ભાષા શીખવા માગું છું અને મિત્રો બનાવીને એ જોવા માગું છું કે હું આપણું (ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો અને ઈતિહાસને વિકૃત કરવાનું) કામ હાથ પર લઈ શકું છું કે કેમ કે જેથી પ્રાચીન ભારતીય ધર્મવ્યવસ્થાએ ફેલાવેલા પાખંડને ઉખાડી ફેંકી શકાય અને તે રીતે સીધા-સરળ ઈસાઈ ધર્મના ભારતમાં પ્રવેશમાટે રસ્તો ખોલી શકાય. ... ઈસાઈ ધર્મમાં લોકોને વટલાવવાની દૃષ્ટિથી સંત પોલ્ના વખતના રોમ અને ગ્રીસ અને ભારતી ની સરખામણી કરવામાં આવે તો ગ્રીસ-રોમ કરતાં ભારત ઘણું અનુકુળ સ્થાન છે.

મારું આ પ્રકાશન અને વેદોનો અનુવાદ આજ પછી ભારત અને ભારતના અસંખ્ય નિવાસિઓનું ભવિષ્ય ભાખશે. ઋગ્વેદ તેમના ધર્મનું મેળ છે. આ મેળમાંથી છેલ્લા ત્રણ લગ્ન વર્ષોમાં જે ઉગી નીકળ્યું છે તેને ઉખાડી ફેંકવાનો એક જ ઉપાય છે કે તેમને તેમનું મેળ (આપણી રીતે) દેખાડી દેવું.)

કેરલના કોચીન શહેરથી લખેલા પત્રમાં ફ્રાંસિસ્ ઝેવિયર્ જણાવે છે :

"When I have finished baptizing the people, I order them to destroy the huts in which they keep their idols; and I have them break the statues of their idols into tiny pieces, since they are now Christians. I could never come to an end describing to you the great consolation which fills my soul when I see idols being destroyed by the hands of those who had been idolaters." (From "The Letters and Instructions of Francis Xavier," 1993, pp 117-8)

(“લોકોને ઈસાઈ ધર્મની દીક્ષા આપ્યા બાદ હું તેમને તેમના તે સ્થળો(મંદિરો)નો નાશ કરવાનો આદેશ આપું છું કે જેમાં તેઓ પોતાની મેંતિઓ રાખે છે. કેમકે હવે તેઓ ઈસાઈ બની ચુક્યા છે તેથી હું તેમની પાસે તેમની પૈંજ્ય મેંતિઓના નાના-નાના ટુકડા કરાવું છું. મેંતિપેંજકોના હાથે તેમની પૈંજ્ય મેંતિનો નાશ થતો જોવાથી મને જે આત્મસન્તોષ મળે છે તેનું વર્ણન કરતાં હું થાકતો નથી”.)

મેકૉલે કહે છે :

"The question now before us is simply whether, when it is in our power to teach the (English) language, we shall teach language in which there are no books on any subject which deserve to be compared to our own, ... I would at once stop the printing of Arabic and Sanscrit books, I would abolish the Madrassa and the Sanscrit (sic) college at Calcutta." "No Hindu who has received an English education ever remains sincerely attached to his religion." (Speech in the British Parliament, 1835, Lord Thomas Babbington Macaulay)

(“આજે જ્યારે આપણી પાસે અંગ્રેજી ભાષા ભણાવવાની સત્તા છે ત્યારે આપણે માત્ર એટલું જ વિચારવાનું છે કે શું આપણે ભારતીની શાળાઓમાં એ ભાષા શીખવીશું કે જે ભાષાનું એક પણ પુસ્તક એક પણ વિષયપર એવું નથી કે જે અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોની બરોબરી કરી શકે. ... હું તત્કાળ અરેબિક્ અને સંસ્કૃત

પુસ્તકો નું પ્રકાશન અટકાવીશ, હું કલકત્તામાંથી મદ્રેસાઓ અને સંસ્કૃત કૉલેજ નાબૅંદ કરી દઈશ. ‘અંગ્રેજી શિક્ષણ જેણે મેળવ્યું હશે એવો એક પણ હિન્દુ પોતાના ધર્મની સાથે સાચા અર્થમાં જોડાયેલો નહીં રહી શકે.’”)

ઈસાઈ પ્રજા વિશ્વના આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, રોમ, ગ્રીસ વગેરે અને ભારતના પૈર્વી રાજ્યો, દક્ષિણનું કેરલ વગેરે જે પણ સ્થળે ગઈ છે ત્યાં તેણે આ જ યુક્તિઓ વાપરીને તે પ્રદેશનો ધર્મ, ઇતિહાસ, ત્યાંની સંસ્કૃતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા બધું નેસ્ત-નાબૅંદ કરી નાખ્યું છે.

૧૮-૧૯મી સદીના અધિકાંશ પશ્ચિમી, ખાસ કરીને ઈસાઈ સંશોધકો: વિલિયમ્ જ્હોન્સ, એચ. એચ. વિલ્સન, ફ્રેડરિક મેક્સ મૅલર, અલ્બર્ટ વૅબર, લૉરિસર, એડ્વર્ડ વૉશબર્ન હોપ્કિન્સ, વ્હિટ્લિંગ, કેલન, મોનિયર વિલિયમ્સ, રુડલ્ફ હર્નલિ, રિચર્ડ ગાર્બે, વિટરનિટ્ઝ, વેબિંગટન મૅકૉલે વગેરેએ પોતાના અધમ ઈરાદાઓને પાર પાડવામાટે ભારતીય ધર્મ અને પરમ્પરા ના આધાર સમા વેદાદિ શાસ્ત્રોને દૈષિત કરવા અને હીન સાબિત કરવા માટે સર્વ પ્રથમ પોતાના શિકાર બનાવ્યા હતા. સત્તા તો તેમની પાસે હતીજ. આગળ જઈને અંગ્રેજો સત્તાના ઉપયોગ દ્વારા પોતે લખેલો વિકૃત ઇતિહાસ અને વૈદિક ધર્મ ગ્રન્થો ભારતીય જનતાને ભણાવવા માગતા હતા.

અંગ્રેજોએ ભારતીય ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર, જીવનપ્રણાલી-સમાજવ્યવસ્થા, તત્ત્વચિન્તન, ભારતીય વિદ્યાઓ વગેરેનો મેક્સ મૅલર જેવા ભાડુતી લોકો તેમજ એચ. એચ. વિલ્સન જેવા કટ્ટર ઈસાઈ મિશનરી માનસિકતાવાળાઓ પાસે અભ્યાસ કરાવીને* તેને દૈષિત-વિકૃત કરવાના, હીન ચીતરવાના અને તે બધામાં જે કંઈ પણ સારું છે તે બધું કેવળ વિદેશી(= પશ્ચિમી) પ્રભાવને કારણે જ છે એવું ભારતીયોના માનસમાં ઠસાવવામાટે ભયંકર ષડયન્ત્ર રચવાના પ્રયત્નો શરુ કર્યા કે જેથી ભારતીય માનસ સદા હીન ભાવનાગ્રસ્ત રહે.

*"It seems to me that our missionaries are already sufficiently convinced of the necessity of studying these works, and of making themselves conversant with the false creeds they have to fight against. How could an army of invaders have any chance of success in an enemy's country without a knowledge of the position and strength of its fortresses, and without knowing how to turn the batteries they may capture against the for?"

(Monier Williams, "Religious Thought and Life in India" p.10)

ભારતભૅંમિને માતૃભૅંમિ માનવાને કારણે પરદેશી બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ આંદોલનો ચલાવી રહેલા મૅંજ ભારતીયોને જ જો કોઈ રીતે પરદેશી(=આર્યો) સાબિત કરી દેવામાં આવે તો તેમના વિરોધ પાછળ કોઈ સૈદ્ધાન્તિક આધાર રહી ન જાય. અને પરદેશી હોવા છતાં જો

(તથાકથિત)આર્યો ભારતમાં વસી શકે છે અને રાજ કરી શકે છે તો બ્રિટિશરો ભારત પર રાજ કરે તેમાં કંઈ વાંધો લેવા જેવું રહી ન જાય. આ વિચારે અંગ્રેજોએ (તથાકથિત) આર્યપ્રજા વેદો અને યજ્ઞપરમ્પરા ને લઈને ઉત્તર-પશ્ચિમથી ભારતમાં પ્રવેશી અને ઉત્તરભારતમાં નદિઓના તટે વસી એવો બનાવટી ઇતિહાસ લખાવ્યો. ભારતીય પ્રજામાં પરસ્પર દ્વેષભાવનાને જન્માવવામાટે તેમણે (તથાકથિત) આર્ય પ્રજાએ દ્રવિડોને ઉત્તર ભારતમાંથી દક્ષિણ તરફ મારી ભગાવ્યા એવો વિકૃત ઇતિહાસ લખ્યો.

આ ઝેર ભારતીય માનસમાં રેડવામાટે અંગ્રેજોએ મૈલર્ અને મેકૉલે ની નીતીનું અનુસરણ કર્યું.

ડિસેમ્બર ૧૮૬૮ માં ભારતના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને મોકલેલ પત્રમાં મેક્સ મૈલર્ લખે છે :

"India has been conquered once, but India must be conquered again and that second conquest should be a conquest by education... the ancient religion of India is doomed, and if Christianity does not step in, whose fault will it be?"

(“ભારત એક વખત જીતાઈ ચુક્યું છે, પણ ભારતને હજુ એક વખત જીતવાનું છે. અને તે બીજો વિજય શિક્ષણદ્વારા વિજય હોવો જોઈએ...ભારતનો પ્રાચીન ધર્મ મરી પરવાર્યો છે. આ અવસરે જો ઈસાઈ ધર્મ ભારતમાં પગપસારો નહીં કરે તો એ કોનો વાંક ગણાશે ?)

મેકૉલે એ કહ્યું હતું કે જે લોકો ભારતીય પરમ્પરાગત પાઠશાળામાં શિક્ષણ લેવાનું છોડીને એક વખત અંગ્રેજો દ્વારા ચાલુ કરેલ (જે આજે પણ સમગ્ર ભારતમાં સરકારદ્વારા ચાલાવવામાં આવે છે તે) સ્કૉલ-કૉલેજમાં અંગ્રેજોએ લખેલા ધર્મ અને ઇતિહાસ ના પાઠો ભણી લેશે તે “રક્ત અને રંગ થી ભલે ભારતીય હશે પણ રુચિ, અભિપ્રાય, સિદ્ધાન્ત અને બુદ્ધિ થી અંગ્રેજ બની જશે” (—Indian in blood and colour, but English in tastes, in opinion, in morals and in intellect.).

એક પત્રમાં મૈકૉલે પિતાને લખે છે :

"...It is my belief that if our plans of education are followed up, there will not be a single idolator among the respectable classes in Bengal thirty years hence. And this will be effected without any efforts to proselytize, without the smallest interference with religious liberty, by natural operation of knowledge and

reflection. I heartily rejoice in the project."

(In a letter to his father in 1836, Macaulay)

“હું માનું છું કે જો અંગ્રેજી શિક્ષણની આપણી યોજનાને સરખી રીતે અનુસરવામાં આવશે તો આજથી ત્રીસ વર્ષ પછી બંગાળના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં એક પણ વ્યક્તિ દેવમૂર્તિની પૂજા કરનારી બચશે નહીં. અને આટલું મોટું કાર્ય કોઈ પણ જાતના ધર્મનિરૂણ કરાવ્યા વિના, કોઈ પણ જાતના ધાર્મિક પ્રતિબંધો લાદ્યા વિના કેવળ જ્ઞાન(!)ની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા અને રિક્લેક્શનથી પાર પાડી શકાશે. હું આ પ્રોજેક્ટમાં હાર્દિક આનન્દ અનુભવું છું.”

મોનિયર્ વિલિયમ્સ ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ આપતા કહે છે :

"When the walls of the mighty fortress of Brahmanism are encircled, undermined, and finally stormed by the soldiers of the cross, the victory of Christianity must be signal and complete". (Monier Williams, Addressed in Oxford University).

“જ્યારે બ્રાહ્મણત્વના પ્રચંડ શક્તિશાળી દુર્ગને ઘેરી લેવામાં આવ્યો છે, આંતરિવિગ્રહ પૈદા કરીને તેને ખતમ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને છેવટે જ્યારે કોસ્ના સૈનિકોના વાવાઝોડા જેવા આક્રમણવડે તેને ઉડાડી દેવામાં આવ્યો છે ત્યારે ઈસાઈયતનો સમ્પૂર્ણ વિજય થયોજ જાણજો”.

અંગ્રેજોએ પોતાની શાળા-કૉલેજો શરૂ કરીને તેના માધ્યમથી વિકૃત પાઠ્યપુસ્તકો ભણાવવાનું શરુ કર્યું. સરકારી શાળા-કૉલેજોમાં ભણનારને સરકારી નોકરીની લાલચ આપી. શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવતી પરમ્પરાગત પાઠશાળાઓ બંધ કરાવી. આ દ્વારા તેમણે ભારતીય પ્રજામાં પોતાના ઈસાઈ વિચારો ઘુસાડીને તેમણે ભારતીયોને જ ભારતના દુશ્મન બનાવ્યા. એચ. એચ. વિલ્સન કહે છે :

"It is impossible for us, with our limited means, to attempt to educate the body of the people. We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern, -a class of persons Indian in blood and colour, but English in tastes, in opinions, in morals and in intellect. To that class we may leave it to refine the vernacular dialects of the country, to enrich those dialects with terms of science borrowed from the Western nomenclature...."

“આપણા ટુંકા સાધનોને જોતાં આપણામાટે અભણ (ભારતીય)

જનસમૈલને શિક્ષિત કરવો અશક્ય જણાય છે. આ સ્થિતિમાં આપણે ભારતીયોનો એક એવો વર્ગ પૈદા કરવાનો બનતો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કરવો જોઈએ કે જે આપણા અને આપણી ગુલામ(ભારતીય) પ્રજા વચ્ચે સંવાદસ્થાપક તરીકેનું કામ કરી શકે. અને એ વર્ગ પાછો એવો હોવો જોઈએ કે જે લોહી અને રંગે તો ભારતીય હોય પણ રુચિ, અભિપ્રાય, સિદ્ધાન્ત અને બુદ્ધિ માં અંગ્રેજ હોય. ભારતીયોના આ વર્ગપર આપણે સ્થાનિક ગમાર બોલીને પશ્ચિમી સુસંસ્કૃત પરમ્પરા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક ભાષાથી ઉન્નત બનાવવાનું કામ છોડી શકીએ છીએ.”

પરિણામ આજે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે. અંગ્રેજો દ્વારા શરુ કરાયેલ શિક્ષણ પરમ્પરામાં ભણનાર, પછી તે શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં મેળવ્યું હોય કે હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠી કે તમિળ-કન્નડ ભાષામાં, ભારતીય ધર્મ-નીતિ-પરમ્પરા-ભાષા-વેષ-આહાર પ્રત્યે અજાણતાં જ હીન ભાવના ધરાવતો અને વિલાયતી દરેક બાબત પ્રત્યે અનેરો આદર અને આકર્ષણ ધરાવતો થઈ જાય છે, ત્યાં સુધી કે તેને કેંતરા પણ ભારતના ન ગમીને વિલાયતના જ ગમવા લાગે છે.

ભારત સરકારની કુબુદ્ધિની બલિહારી અને ભારતીય પ્રજાનું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે ગુલામીમાંથી છોટ્યા પછી પણ અને આર્યપ્રજાના ભારતમાં આગમનની માન્યતાને સમગ્ર વિશ્વે નિરાધાર માની છે છતાં ભારતીયોને ઈતિહાસના એ જ વિકૃત પાઠો શાળાઓમાં સરકાર દ્વારા ભણાવવામાં આવી રહ્યા છે કે જે પાઠો કુટિલ અંગ્રેજોએ આપણે ભારતીયોને પોતાના જૈંતા નીચે દબાવી રાખવા અને ઈસાઈ બનાવવા ના બદઈરાદાથી લખ્યા હતા !

પોતાના ધર્મ-પરમ્પરા-સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ગૌરવ ધરાવનારા બીજા કોઈ પણ દેશમાં એ લોકોનું પૈજવું કે તેમના લખેલા પાઠો તે દેશની શાળામાં ભણાવવા શક્ય નથી કે જે પરદેશીઓએ તે દેશની પરમ્પરા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને ઈતિહાસ ને નેસ્ત-નાબૈંદ કરવાને જ પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય બનાવ્યું હોય. પરન્તુ ભારતીય જનમાનસની બલિહારી છે કે “કેમકે હવે તેઓ ઈસાઈ બની ચુક્યા છે તેથી હું તેમની પાસે તેમની પૈજ્ય મૈર્તિઓના નાના-નાના ટુકડા કરાવું છું. મૈર્તિપૈજકોના હાથે તેમની પૈજ્ય મૈર્તિનો નાશ થતો જોવાથી મને જે આત્મસન્તોષ મળે છે તેનું વર્ણન કરતાં હું થાકતો નથી” આવી શૈતાની માનસિકતા ધરાવનારો શખ્શ ભારતમાં ન કેવળ સન્ત તરીકે પૈજાય છે, તેના બદ ઈરાદાઓને પૈરા કરવામાટે ભારતના જૈણો-જૈણામાં તેના નામની શાળા-કૉલેજો પણ ભારત સરકારની મંજૂરી અને સહાયતા થી ચલાવવામાં આવે છે; જેમાં હિન્દુઓ પોતાના બાળકોને હાંશે-હાંશે ભણાવે છે ! ધિક્કાર છે આવી આત્મગૌરવહીનતાને.

ગોરિયાઓએ ભારતીય ધર્મ અને ઈતિહાસ ને વિકૃત કર્યો તેની પાછળ પોતાની જાત અને પરમ્પરા ની સર્વશ્રેષ્ઠતાનો ધમંડ અને સામ્રાજ્યવાદી કેંટનીતિ સિવાય તેમની બાયબલમાં વર્ણિત મિથકોમાં આંધડી આસ્થા અને કેટલીક વૈચારિક / સિદ્ધાન્તગત સીમાઓ પણ હતી. પ્રસંગવશ તેને પણ જાણી લેવી જોઈએ :

૧. ક્રાઈસ્ટ ધ ઓન્લી સેવ્યર: ઈસાઈ ધર્મ અપનાવ્યા સિવાય મનુષ્ય પાપમુક્ત થઈ શકતો નથી. કોઈ ગમે તે ધર્મમાં ગમે તેટલી પ્રબળ આસ્થા ધરાવતો હશે પણ જો તે ઈસાઈ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા વિના મૃત્યુ પામશે તો ચોક્કસ તે નર્કમાં જ જશે. બિનઈસાઈ માનવ જાતને નર્કમાં જતી રોકવા તેને સામ-દામ-ભેદ કે દંડ થી પણ ઈસાઈ બનાવવી.

૨. સૃષ્ટિ ૬૦૧૧ વર્ષ પેંવે: બાયબલના મિથક અનુસાર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આજથી ૬૦૧૧ વર્ષ પહેલા એટલે કે ૨૪ ઓક્ટોબર્ ઈ.પેં. ૪૦૦૪ સવારે ૯:૦૦ વાગે થઈ હતી અને (ગણકવ) નોઆનો જલપ્લવ ઈસેંથી ૧૫૦૦ વર્ષ પેંવે થયો હતો તેથી દુનિયાનો કોઈ પણ ઇતિહાસ તેનાથી પ્રાચીન હોઈ જ નથી શકતો.

૩. બાયબ્લિકલ્ મેંળપુરુષ: બાયબલના મિથક અનુસાર નોઆના જલપ્લવ વખતે નૌકાપર સવાર થયેલ નોઆના પરિવાર સિવાયની પૃથ્વિ પરની સમગ્ર મનુષ્ય જાતિ નાશ પામી હતી. તેથી જલપ્લવ પછી નોવાની નાવડી ન્યાં ટકી તે હાલના ટર્કિમાં આવેલ અરારટ્ પર્વત પાસેથી સમગ્ર પૃથ્વિ પર માનવજાતિનો ડ્રેલાવો નોવાના પરિવાર મારફત થયો. તેથી પૃથ્વિના કોઈ પણ પ્રદેશમાં વસતા લોકોનું જે-તે પ્રદેશને પોતાની જન્મભેમિ માનવું એ ભેલ ભરેલું છે.

ઉપરોક્ત કુવાના દેડકા સમાન વૈચારિક સીમાઓ, સર્વશ્રેષ્ઠતાનું ધમંડ અને સામ્રાજ્યવાદી ષડયન્ત્ર ને કારણે ગોરિયાઓએ ભારતીય ધર્મગ્રન્થો, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વીય ઉપલબ્ધિઓ ની ગુણવત્તાના મેંલ્યાંકન તેમજ તેના કાલનિર્ધારણ માટે નીચે મુજબની નીતિ નક્કી કરી:

બને ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભારતીય ગ્રન્થોને (માયથોલોજી) કપોળ-કલ્પિત વાર્તાઓ-મિથક તરીકે જ પ્રચારિત કરવા કે જેથી બાયબલ અને પશ્ચિમી પરમ્પરા ની શ્રેષ્ઠતા ન જોખમાય.

શક્ય હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ ભારતીય સાહિત્યને ઈ.પેં. ૧૫૦૦ થી વધુ પ્રાચીન ન માનવા કે જેથી બાયબ્લિકલ્ જલપ્લવની વાર્તા ખોટી ન ઠરે.

આમ છતાં જો ભારતીય ગ્રન્થોને પ્રાચીન માનવા જ પડે તો ભારતીય સાહિત્યમાંના જે અંશો ગમ્ભીર તત્ત્વદર્શન, ઉચ્ચ નીતિ-અધ્યાત્મવિચાર અને ઉત્તમ કલા વગેરેનું નિરૂપણ કરનારા જણાય તેને *પશ્ચિમી પ્રભાવ હેઠળ પાછળથી રચાયેલા અને જે-તે ગ્રન્થોમાં પાછળથી ઉમેરેલા સાહિત

કરવા કે જેથી ભારતીય શ્રેષ્ઠ ધર્મ-પરમ્પરાઓ પશ્ચિમની ઉપજીવી સાબિત થાય.

*"The peculiar colouring of the Krishna sect, which pervades the whole book(Mahabharata), is noteworthy: Christian legendary matter and other Western influences are unmistakably present."(Weber)

અહીં એ ઉલ્લેખનીય છે કે ભારતના ગુલામીકાળથી લઈને આજ દિવસ સુધી ધર્મંડી પશ્ચિમી ઈસાઈ સંશોધકો ભારત વિરુદ્ધ ષડયંત્રના ભાગ રૂપે; તેમજ “ગોરાવાક્યં પ્રમાણમ્” માનનારા ગોરાઓની માનસસન્તાન સમા અનેક ગુલામ ભારતીય લેખકો પણ જાણે-અજાણે તેમના પદચિહ્નોપર ચાલતાં ભારતીય ઈતિહાસ અને ધર્મ ને અભારતીય, હીન, અવિશ્વસનીય, અસમ્બદ્ધ અને વિકૃત ચીતરવાનો દુષ્પ્રયાસ કરતા આવ્યા છે. મહાભારત અને ભગવદ્ગીતા ના વિષયમાં શાસ્ત્રીજીના વિધાનો પણ પશ્ચિમી વિચારધારાનું જ, એક ડગલું આગળ ભરીને, અનુસરણ કરી રહ્યા છે એ હકીકત છે.

ખરેખર તો તે વિધાન શાસ્ત્રીજીએ “ ” અવતરણચિહ્નો વચ્ચે છાપવું જોઈતું હતું. કારણ કે મહાભારતકાર વેદવ્યાસદ્વારા મહાભારતમાં ઉપનિબદ્ધ ભગવદ્ગીતાના વિષયમાં આવો વિચિત્ર અને આધાર-પુરાવા વિનાનો તુકકો સર્વ પ્રથમ છોડવાનો યશ શાસ્ત્રીજીને નહીં પરન્તુ એડવર્ડ વૉશબર્ન હોપ્કિન્સ (ઈ.૧૮૫૭-૧૯૩૨) ને જાય છે. હોપ્કિન્સે ‘ધ રિલિજિયન્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ (ઈ.૧૯૦૮)ના પૃષ્ઠ. ૩૮૮ પર લખ્યું છે: “હવે જે કૃષ્ણપ્રધાન રૂપ મળે છે, તે પહેલે કોઈ જુની વિષ્ણુપ્રધાન કવિતા હતી અને તેનાથી પણ પહેલા તે કોઈ એક નિઃસામ્પ્રદાયિક રચના હતી, કદાચ મોઝી લખાયેલ કોઈ ઉપનિષદ્”. ‘આઉટલાઈન્ ઓફ દ રિલિજિયન્સ લિટરેચર્ ઓફ ઈન્ડિયા’ ના લેખક ફ્રેડરિક પેરિ. પૃ.૮૫ પર આજ તુકકો છોડ્યો છે.

હકીકત તો એ છે કે પોતાની જાતને જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા માનનારા ગોરિયાઓના પેટમાં ભગવદ્ગીતાની વિશ્વવ્યાપી લોકચાલના જોઈને તેલ રેડાતું હતું. ભગવદ્ગીતાની પ્રાચીનતા જો બાયબલ કરતાં વધુ પુરવાર થાઈ જાય તો ગોરિયાઓને પોતાના કલ્ચર, જાતી અને ધર્મ નું નાક કપાતું હોય તેમ લાગતું હતું. ભગવદ્ગીતાને, તેથી, ગમે તે ભોગે-મારી મચડીને પણ પશ્ચિમી વિચારોથી પ્રભાવિત કરવું તેમનામાટે અનિવાર્ય હતું. આ માટે ભગવદ્ગીતાના રચનાકાલને બને તેટલા પાછળ, ઈસ્વીસનની નજીક, લઈ જવો જરૂરી હતો.

ભારતીય ધર્મગ્રન્થોના વિષયમાં નક્કી કરેલ પેવૉક્ટ નીતીનું અનુસરણ કરીને ગોરિયાઓએ ભગવદ્ગીતાના ^૧રચયિતા, ^૨રચનાકાળ, ^૩અને ગીતા નો સમ્બન્ધ, ^૪શ્લોકસંખ્યા વગેરે બહિરંગ બાબતોમાં આધાર-પુરાવા વિના અનેક વાલિયાત મતો ખડા કરીને ભારતીય જનમાનસમાં તેની બાબતમાં સંશયના બીજ રોપી દીધા જેનો શિકાર શાસ્ત્રીજી જેવા અનેક લોકો બન્યા.

આગળ એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે પંડિત શ્રીભગવદ્દત્ત, શ્રીબાલ ગંગાધર તિલક વગેરે અનેક ઇતિહાસવિદોએ ગીતા-મહાભારત વિષયક જે નિરાધાર અને અભારતીય વિચારધારાના શાસ્ત્રીજી અનુયાયી છે તેનું સેંકડો પાનાઓ ભરીને, પ્રબળ પ્રમાણો અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ ના પ્રદારથી ખંડન કરીજ રાખ્યું છે. અહીં તે ખંડનનું સંકલન કરી શકવું શક્ય નથી. જિજ્ઞાસુ જનોએ ઉક્ત ઇતિહાસવિદોના ગ્રન્થોથી પોતાની જિજ્ઞાસા શાન્ત કરવી જોઈએ. આમ છતાં આ સમ્બન્ધમાં પરમ્પરાગત શુદ્ધ ભારતીય મત સંક્ષેપમાં સમજી લેવો આવશ્યક છે :

૧. મહર્ષિ વ્યાસ જ કૃષ્ણગર્જન સંવાદરૂપ ભગવદ્ગીતાના સંકલન કર્તા છે.
૨. પાંડવ-કૌરવ યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તરત તેનું સંકલન થયું છે.
૩. ભગવદ્ગીતા એ જય-ભારત-મહાભારતનો જ ભાગ છે.
૪. જે સ્વરૂપે ભગવદ્ગીતા શ્રીશંકર આદિ ભારતીય આચાર્યોને ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જ તેનું મૂળ સ્વરૂપ છે.

ગીતા શ્રુતિ ન હતી :

બ્રહ્મસૈંત્રકાર ગીતાને ‘સ્મૃતેશ્ય’ દ્વારા સ્મૃતિ કોટિનું શાસ્ત્ર માની રહ્યા છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચ્ચેના ભેદની સમજ બ્રહ્મસૈંત્રકાર કરતાં શાસ્ત્રીજીની વધુ સ્વીકારી શકાતી નથી. તેથી શાસ્ત્રીજીની આધાર-પુરાવ વિનાની એ માન્યતા તદ્દન પોકળ સાબિત થઈ જાય છે કે ગીતા પહેલે કોઈક ઉપનિષદ્ = શ્રુતિ હતી.

ગીતા મહાભારતમાં પછળથી પ્રક્ષિપ્ત નથી :

શાસ્ત્રીજીની, પશ્ચિમી ઈસાઈ આક્રાન્તાઓ પાસેથી ઉધાર લીધેલી, બીજી માન્યતા કે ભગવદ્ગીતાને બાદરાયણ વ્યાસે મહાભારતમાં સમાવી ન હતી, તદ્દન પાયા વિનાની કપોળ-કલ્પિત છે. ભારતીય પરમ્પરામાં હજારથી પણ વધુ વર્ષ પહેલાથી નિર્વિવાદરૂપે વેદવિભાગ, મહાભારત અને બ્રહ્મસૈંત્ર ના કર્તા તરીકે બાદરાયણ વ્યાસ મનાયેલા છે કે જેમણે ભગવદ્ગીતા સહિત મહાભારતની રચના કરી છે. ભારતીય ધર્મ-પરમ્પરાના સમ્બન્ધમાં શાસ્ત્રીજીની કે શાસ્ત્રીજીના ઈસાઈ પશ્ચિમી ગુરુઓની માન્યતાની કીમત મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યથી કરીને ગીતા-બ્રહ્મસૈંત્રના પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યાકાર શ્રીશંકર વગેરે ભારતીય આચાર્યોની માન્યતા સામે કૂટી કોડી બારાબર પણ માની શકાતી નથી.

ભારતીય આચાર્યોને જેટલી ગીતા ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જ તેનું અસલ સ્વરૂપ છે :

ખરેખર તો ભારતીય શાસ્ત્રોની કદરૂપી હજામત કરવાનો સમ્પ્રદાય ચલાવવાનો યશ આધુનિક સમયમાં બંગાળી બાબુ શ્રીબંકિમચન્દ્રના ફાળે જાય છે. શાસ્ત્રીજી તો એ હજામત સમ્પ્રદાયના એક અનુયાયી માત્ર છે.

ભગવચ્ચરિત્રના નિરૂપણમાં આધ્યાત્મિક અને આર્થિક પક્ષોને સમજી-સ્વીકારી ન શકવાના કારણે પોતાની ડોલમ-ડોલ થતી અર્ધશ્રદ્ધાને જેમ-તેમ ટકાવી રાખવાના પ્રયાસ રૂપે

શ્રીબંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કૃષ્ણચરિત્રના લેખનમાં ‘અનૈસર્ગિકતા’, ‘પ્રક્ષેપ’ અને ‘મિથ્યાત્વ’ નામની ત્રણ કાતરોથી શ્રીકૃષ્ણના ભાગવતોક્ત ચરિત્રની કદરૂપી હજામત કરી નાખવાનો વિચાર સો-સવાસો વર્ષ પહેલા વહેતો મેંક્યો હતો. શ્રીપન્નાલાલ પટેલને બાદ કરતાં શ્રીબંકિમચન્દ્ર પછી કૃષ્ણચરિત્ર વિશે લખનારા મોટા ભાગના ગુજરાતી લેખકોએ શ્રીબંકિમચન્દ્રની જ કાતરોવડે તો કોઈક થોડો સુધારો-વધારો કરેલી કાતરો વડે કૃષ્ણચરિત્રની હજામત કરવાની પરમ્પરા પોત-પોતાના લેખનમાં આગળ ધપાવી હોય તેવું જોવા મળે છે. જેને જે ભાગ જેટલો નથી ગમ્યો તેને તેટલો કાપી નાખ્યો છે, મનગમતું ન મળતાં ખિસ્સામાંથી કાઢીને ઉમેરી નાખ્યું છે. દા.ત. :

શ્રીકનૈયાલાલ મુનશી : ગોવર્ધનધરને ગુફાની શરણ લેતા બતાવી દીધા છે અને કુબ્જને માતા બનાવી દીધી છે.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ : બધી લીલાઓ રૂપક-ગપ્પ છે એમ કહીને, ગપ્પામાંય પાછું ગપ્પું માર્ફું છે : કારાગૃહમાંથી શ્રીકૃષ્ણને પધરાવી જાવામાટે પહેરેગિરના ગજવામાંથી ચાવી કાઢીને દરવાજા ખોલ્યા ! હડપ્પા-મોલેજો દડોમાંથી પણ હજી સુધી કોઈને તાળ-ચાવી મળ્યા નથી !.

શ્રીરઘુવીર ચૌધરી : વ્રજમાં શ્રીકૃષ્ણની ઉંમર ૧૧ માંથી ૧૬ વર્ષની કરી નાખી છે.

શ્રીપાંડુરંગ આઠવલે : સ્વાધ્યાય પંથના સ્થાપક શ્રીઆઠવલેએ હરિવંશને વાંચ્યા વિનાજ વિધાન કરી નાખ્યું છે કે “હરિવંશમાં નંદને ઘેર વસુદેવે શ્રીકૃષ્ણને પહોંચાડ્યા તે વાત નથી” જુઓ હરિવંશ પૈના સંસ્કરણ, વિષ્ણુપર્વ ૪૮।૧૮ : ‘વસુદેવસ્તુ સંગૃહ્ય દારકં ક્ષિપ્રમેવ તુ, યશોદાયા ગૃહં ભીતો વિવેશ સુતવત્સલઃ’.

કૃષ્ણચરિત્રની માફક જ ભગવદ્ગીતાની પણ હજામત કરવામાટે ડૉ. હમ્બોલ્ટ, ગાર્બો, રુડોલ્ફ વગેરે અને બેલ્વેલૂકર, ખેર વગેરે પશ્ચિમી-પૈર્વી લોકોએ પોત-પોતાના હાથ અજમાવ્યા હતા. શાસ્ત્રીજીએ આ બધામાં નોખા તરી આવે છે. કારણ કે શાસ્ત્રીજીના પુરોગામીઓએ થોડો દયાભાવ રાખીને ગીતામાં કંઈક તો રહેવા દીધું હતું. શાસ્ત્રીજીએ તો, પરન્તુ, ગીતાની હજામત એકદમ મિલિટરી સ્ટાઈલથી કરી નાખી છે. ૭૦૦ - ૬૦૦ = ૧૦૦ ?

ભગવદ્ગીતાની હજામત કરવામાટે શાસ્ત્રીજીએ કરેલ કાતરોની પસંદગી પર શ્રીબંકિમચન્દ્રના વિચારોનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે :

ચમત્કારમૈલક ^{કે.કે.}	= અનૈસર્ગિક ^{બંકિ.}
પૌરાણિક કોટિ ^{કે.કે.}	= મિથ્યા ^{બંકિ.}
પ્રક્ષેપ ^{કે.કે.}	= પ્રક્ષેપ ^{બંકિ.}

આમ છતાં શાસ્ત્રીજીની કાતરો શ્રીબંકિમચન્દ્રની કાતરો કરતાં અનેક ગણી વધુ ધારદાર છે એ તેમની વિશેષતા નોંધપાત્ર કહી શકાય.

ભગવદ્ગીતા પર ઉપલબ્ધ થતી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓમાં પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યા

શ્રીશપરાચાર્ય અને શ્રીભાસ્કરાચાર્ય લિખિત છે. આ ગીતાવિવેચકોથી લઈને અન્ય કોઈ પણ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાકારે ગીતાની શ્લોકસંખ્યા બાબત આવી કુકલ્પના કરી નથી. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર અને ઈતિહાસ ના વિષયમાં ષડયન્ત્રકારી પરધર્મ-અસહિષ્ણુ અને સામ્રાજ્યવાદી ઈસાઈ ગોરિયાઓ કે તેમની માનસસન્તાનો સમા ભારતીયો નું જ્ઞાન અને તેમણે બાંધેલ તદ્વિષયક ધારણાઓ નું પ્રામાણ્ય ભારતીય ઋષિ-મુનિઓ તેમજ પ્રાચીન સમ્પ્રદાયાચાર્યો થી વધુ માની શકાતું નથી.

અને, અર્જુનના વિશાદને દેર કરવા માટે કેટલી સમજાવટ પેરતી હતી તેનો નિર્ણય દલાતરવાડી બનીને કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ કરી શકે ? અને જે પણ નિર્ણય કરે તેની પ્રામાણિકતા કેટલી ? જે તર્કથી ગીતાના ૭૦૦ માંથી ૬૦૦ શ્લોકોની હજામત કરી શકાય તે જ તર્કથી ગીતાના ૬૯૯ શ્લોકોની હજામત કેમ ન કરી શકાય ! શસ્ત્ર-શાસ્ત્ર નિષ્ણાત અર્જુન શું એટલો આગ્રસમજુ હતો કે એના વિશાદને દેર કરવા ૧૦૦-૧૦૦ શ્લોકો કહેવા પડે એવું શાસ્ત્રીજીને કેમ પેંછી ન શકાય ? જે કરવું હોય તે કરી શકાય પણ મુદ્દાનો પ્રશ્ન એ છે કે તે માટેનો આધાર શું અને પુરાવાઓ ક્યાં ? તે વિના “મને આમ લાગે છે- મને તેમ લાગે છે” એ આધારે ઈતિહાસનું મેલ્યાંકન થઈ ન શકે. અને જો માત્ર એટલા આધારે ઈતિહાસ લખી શકાતો હોય તો મને તો એમ લાગે છે કે ઈસાઈઓએ બાયબલની રચના આપણા ભાગવતાદિ પચ્ચલક્ષણ પુરાણોના આધારે જ કરી છે. નીચે આપેલ કોઠામાં નમૈના તરીકે ભાગવત વર્ણિત કૃષ્ણ ચરિત્ર અને બાયબલના ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટમાં વર્ણિત ઈસુ ના ચરિત્રનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતાં તો તેવું જ જણાય છે. જુઓ કોઠો :

બાયબલ	ભાગવત
જન્મની ભવિષ્યવાણી	શ્રીકૃષ્ણના જન્મની આકાશવાણી
દર્શનાર્થ જ્ઞાનિઓનું આગમન	શ્રીકૃષ્ણના દર્શનાર્થે ગર્ગનું આગમન
બાળ ઈશુની રક્ષાર્થે મિસ્રદેશ જવું	શ્રીકૃષ્ણની રક્ષાર્થે ગોકુળ જવું
નવજાત બાળકોની હત્યા કરાવવી	નવજાત બાળકોની હત્યા કરાવવી
ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટના સ્થાને નવા ધર્મનિયમનો ઉપદેશ	ઈન્દ્રપેજાને સ્થાને ગોવર્ધનપેજાનો ઉપદેશ
તોફાનને શાન્ત કરવો	તૃણાવર્ત-દાવાગ્નિને શાન્ત કરવા
ઉપવાસનો પ્રશ્ન	ન્દરાયજીનો ઉપવાસ અને દાણ
ઈશુના શિષ્યોને માર્ગમાં ભેંજ લાગતાં દેવને	ગોપબાળકોને ભેંજ લાગતાં યજ્ઞાર્થે તૈયાર
અર્પિત ભોજન કરવા સમ્બન્ધિ સંવાદ	કરેલ સામગ્રી તેમને ખવડાવવી
કુબડીને સીધી કરવી	કુબજાને સીધી કરવી
જંગલમાં ૫૦૦૦ લોકોને ભોજન કરાવવું	દુવસિાના શિષ્યોને તૃપ્ત કરવાનો પ્રસંગ
યેરુશલમ્ જવાનો વિચાર	મથુરા જવાનો વિચાર
રોમન સમ્રાટને કર આપવાનો વિરોધ	કંસને કર આપવાનો વિરોધ
ઈશુની હત્યાનું ષડયન્ત્ર	કંસનું ષડયન્ત્ર
સ્ત્રી દ્વારા ઈશુને સુગન્ધિત દ્રવ્ય લગાવવું	કુબજાદ્વારા સુગન્ધિત પદાર્થોનું સમર્પણ
ઈશુના શિષ્યનો વિશ્વાસઘાત	ભક્ત અકેરદ્વારા પ્રભુને મથુરા પધરાવી જવા
ઈસેનું કુસિક્કેશન	શ્રીકૃષ્ણની આસુરવ્યામોહ લીલા
શિષ્યોને ઉપદેશ	ઉદ્ધવજીને ઉપદેશ

‘ઈતિહાસ’ ખરેખર એવો વિષય છે કે જેમાં ચોક્કસ પણે કંઈ પણ કહી શકાતું નથી. કોઈએ જોયું નથી કે શું બન્યું હતું, અને જેમણે જોયું હતું તેઓ હયાત હોતા નથી. પ્રમાણોની ઉપલબ્ધિ સ્વલ્પ હોય છે. અંધારામાં તીર છોડવાના હોય છે. તેથી ઈતિહાસના સંશોધન-લેખનમાં ‘સમ્ભાવનાઓ’ વધુ હોય છે. પરન્તુ મુશ્કેલી ત્યાં ઉભી થાય છે કે જ્યારે કોઈ સંશોધક પોતાની માન્યતાને એક ‘સમ્ભાવના / શક્યતા’ તરીકે પ્રસ્તુત ન કરીને એક સિદ્ધાન્ત તરીકે રજૂ કરે છે અથવા તેવો આભાસ ઉભો કરે છે. એમાં પણ જો સંશોધકનું નામ મોટું હોય તો તેણે પ્રસ્તુત કરેલી સમ્ભાવના આપોઆપ જ વ્યાપક સ્તરે સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ ધારણ કરીલેતી હોય છે. આ સ્થિતિ ખતરનાક હોય છે.

શ્રીતિલકના શબ્દોમાં આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરીએ :

સંદેહની ગતિ નિરંકુશ રહે છે. ... ગીતા વર્તમાન મહાભારતનો જ એક ભાગ છે. અને જેણે વર્તમાન મહાભારતની રચના કરી છે તેણે જ વર્તમાન ગીતાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. ... કેટલાક લોકોએ ગીતાને પ્રક્ષિપ્ત સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરન્તુ જે લોકો બાહ્ય પ્રમાણોને નથી માનતા અને પોતાના સંશયરૂપી પિશાયને અગ્રસ્થાન આપે છે, અમારા મને, તેમની વિચાર પદ્ધતિ સર્વથા અશાસ્ત્રીય અને તેથી અગ્રાહ્ય છે. (ગીતારહસ્ય અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર, પૃ.૫૨૪)

૨. ભગવદ્ગીતાના અર્થકરવાની પદ્ધતિ, ડૉ. વિનોદચન્દ્ર પુરાણી.

શ્રીનિર્ભયાનન્દ સરસ્વતીના શિષ્ય તેમ છતાં અનેક પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકોના લેખક-સમ્પાદક શ્રીપુરાણી લિખિત ઉક્ત પુસ્તકના કેટલાક અંશો આલોચ્ય છે.

શ્રીપુરાણીનું તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતનું સર્વપ્રથમ વિધાન “આપણે ત્યાં હિંદમાં કોઈ પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રીય અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થની અર્થકરણ પદ્ધતિ વિકસિત નથી(!!!)... યુરોપમાં...ત્યાંના વિદ્વાનોએ ...બાઈબલ માટે ... અર્થકરણની પદ્ધતિ વિકસાવી” અત્યન્ત બાલિશ અને તુચ્છ હોવાની સાથોસાથ શાસ્ત્રમાં આદર અને નિષ્ઠા ધરાવનાર સમગ્ર આસ્તિક ભારતીય સમાજની નિષ્ઠુર મગ્ગક ઉડાડનારું છે.

વેદોના શબ્દાર્થ-પ્રયોગને સમજાવનારા વેદાંગો : શિક્ષા-કલ્પ-વ્યાકરણ-જ્યોતિષ-નિરુક્ત-છન્દ, કર્મ-બ્રહ્મ મીમાંસા સૈત્રો, અધિકરણવિચાર, ઉપક્રમ-ઉપસંહારવિચાર, સૈત્ર-વૃત્તિ-ભાષ્ય-ભાષ્યટીકા-પ્રટીકા-વાર્તિક, લક્ષણવિચાર, પુરાણાર્થવિચાર, અક્ષર-પદ-વાક્ય-અધ્યાય-પ્રકરણ-સ્કન્ધ-શાસ્ત્રાર્થવિચાર, ઉત્સર્ગપવાદ-પ્રતિપ્રસવ, શાસ્ત્રાવિરોધસાધનમાટે કલ્પભેદ અધિકારભેદ કોટિભેદ પ્રમાણદૌર્બલ્ય આદિ; પુરાણોમાં ભાષાભેદ, સત્ત્વિકાદિ ગુણભેદ, વૈષ્ણવાદિ દેવતાભેદ, પુરાણ-મહાપુરાણ-ઉપપુરાણાદિ ભેદ—વગેરે અનેક પદ્ધતિઓ શાસ્ત્રનો અર્થ કરવાની ભારતમાં હજારો વર્ષથી સુપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં લેખકને તેનું નજરે ન ચઢવું તે આધુનિક સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની વિક્ષલતા સાબિત કરે છે.

વધુમાં મહાન્ આશ્ચર્ય તો એ જોઈને થાય છે કે મહાનિબંધના અંતિમ પ-૭ પાનામાં લેખક જે પદ્ધતિ ગીતાનો અર્થ કરવામાટે સુઝાવી રહ્યા છે તે પાછી ઉલ્લિખિત પરમ્પરાગત ભારતીય પદ્ધતિથી વિશેષ કંઈ જ નથી ! વળી, ગીતાના અર્થમાં પ્રવર્તતી કથિત ‘અંધાર્વેધી’ નું નિરાકરણ કરવામાટે લેખકે જે પુરોપના વિદ્વાનોની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આખા મહાનિબંધમાં ગોતીયે જડતી નથી !!

બીજું, લેખકે ગીતાને કૃષ્ણાર્જુન સંવાદરૂપ નથી સ્વીકારી(જુઓ : પૃ.૭૮). દષ્ટાન્ત સ્વરૂપે લેખકે ગીતાનો સોળમો અધ્યાય આપ્યો છે.

પરન્તુ ભગવદ્ગીતાનું ઓડ્કાસ્ટિંગ્ કરનારા સંજયના “સંવાદમ્ ઈમમ્ અશ્રૌષમ્” “સંવાદમ્ ઈમમ્ અદ્ભુતમ્ કેશવાર્જુનયોઃ” વચનો કંઈક બીજી જ કહાની કહી રહ્યા છે ! ભગવદ્ગીતાના આ વચનોના સંબંધમાં લેખકનું મૌન ભયંકર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

સોળમા અધ્યાયની સંગતિ ગુણત્રયવિભાગયોગથી મળે છે. અર્જુનનો પ્રશ્ન “કેર્લિંગેઃ ત્રીન્ ગુણાન્ એતાન્... ત્રીન્ ગુણાન્ અતિવર્તતે” એ અર્જુનના પ્રશ્નનું સમાધાન “માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ... બ્રહ્મભૈયાય કલ્પતે, બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્” કરી અને પ્રસંગોપાત્ત “બ્રહ્મણઃ પ્રતિષ્ઠા અહમ્” નું વ્યાખ્યાન પુરુષોત્તમયોગ સ્વરૂપે કર્યું. તેના ઉપસંહારમાં “યો મામ્ એવમ્ અસંમૈઢો ... કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત” કહ્યું ત્યાં તેનો અધિકારી કોણ તેની સ્પષ્ટતા માટે સોળમો અધ્યાય કહ્યો છે. આમ કેવાર્જુન સંવાદમાં બધું સંગત જ છે.

અહીં એ લક્ષ્યમાં લેવું આવશ્યક છે કે સમીક્ષિત ઉક્ત લેખનોમાં બીજા પાણ અનેક અંશો વિમર્શ્ય છે જ. વિસ્તાર ભયથી અહીં તે બધાનો વિમર્શ કરવો સમ્ભવ નથી. તેથી અહીં ઉદાહૃત અંશો સિવાયના અંશોમાં પ્રસ્તુત ભૈમિકાના લેખકની સમ્મતિ હોવી આવશ્યક નથી. તે જ રીતે સર્વત્ર સમજી લેવું.

૩. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુષ્ટિદર્શન, સંકલન : ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજી, વડોદરા.

આ પુસ્તિકામાં છપાયેલ ‘અધ્યાયરહસ્ય’માં શ્રીવિનોબા ભાવે ના ગીતાપ્રવચનોના અંશોનો થોડાક શબ્દો-વાક્યોનો ઉમેરો કરીને ઉતારો તેમજ મૈળ શ્લોકોના અનુવાદ તરીકે ગો.વા.શ્રીચિમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી કૃત ગીતાનુવાદનો ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રીવિનોબા ભાવેના ગીતા સમ્બન્ધિ વિચારો વાલ્લભમતમાં કેટલા અંશે સ્વીકાર્ય હોઈ શકે છે તે અલગથી વિવેચનનો વિષય છે. આમ છતાં શ્રીવિનોબાના પ્રવચનોના અંશોનો ઉતારો આપવામાં કેટલીક ગંભીર ક્ષતિઓ નજરે ચઢી આવે છે જે વાલ્લભમત ઉપરાન્ત સર્વસામાન્ય ભારતીય વૈદિક ધર્મ પર પણ કુઠારાઘાત કરનારી છે. નમૈના તરીકે :

પાના સં. ૧૪૦ : ઈન્દ્ર-વૃત્ર યુદ્ધને રૂપક માનવામાં આવ્યું છે.

૧૪૧ : મહાભારત યુદ્ધની ઐતિહાસિકતા વિશે સન્દેહ કરવામાં આવ્યો છે.

સારું તો ખરેખર એ જ ગણાય કે અસ્વમાર્ગીય લેખકોના લખાણોનો સમાવેશ સ્વમાર્ગીય પ્રકાશનોમાં કરવો જ ન જોઈએ. આમ છતાં જો અન્ય કોઈ લેખકનો બેઠો ઉતારો આપવો જ હોય તો ૧. પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તને પ્રતિકુળ હોય તેવા તેના અંશો કાઢી નાખવા જોઈએ અને ૨. જે તે સ્થાને લેખકના નામ-પ્રકાશન-પૃષ્ઠસંખ્યા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે જેથી અબુધ પુષ્ટિમાર્ગીય પાઠકો તેમજ અન્ય લોકો પણ તે લખાણને વાલ્લભમત માની ન બેસે.

આમ છતાં કહ્યા વગર રહેવાતું નથી કે આજે જ્યારે અધિકાંશ વલ્લભવંશજો પોતાના નિજ ગૃહને હવેલી = દુકાન બનાવીને તેમાં પોતાના નિજ સેવ્યપ્રભુને તેમજ તેમની સ્વધર્મરૂપા પવિત્રતમ ભગવત્સેવાને પૈસા કમાવાનું સાધન એટલે કે ધંધો બનાવીને બેસી ગયા છે; અને તેમની દુકાનો = હવેલીઓમાં ધરાકોની સંખ્યા ઘટે નહીં તેવા પાપપૌર્ણ હેતુથી પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયીઓને તેમના જ ઘરોમાં પ્રભુસેવાપરાયણ થવાનો શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સદ્દુષ્ટેશ આપવાને ઠેકાણે હવેલી-મન્દિરોમાં ધંધાકીય હેતુથી આયોજિત થતા દર્શન-મનોરથોમાં (ખિસ્સા ખાલી કરીને !) સામેલ થવામાં જ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનની સાર્થકતા છે તેવો પાપપૌર્ણ તેમજ “તમે ઘરમાં ખાલી મિશ્રી ધરાવશો તો પણ ચાલશે, શ્રીમહાપ્રભુજી તમારા વતીની બધી સેવા કરી લેશે !” એવો પાખંડપૌર્ણ ઉપદેશ આપતા રહે છે. તેવા કપરા કાળમાં ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજીનું નીચેનું વિધાન ખરેખર આશાની નવી કિરણસમું બની રહે છે :

**નિજગૃહમાં રહી સ્વયં સહિત સ્વનું સર્વ કોઈ પ્રભુના ચરણોમાં
સમર્પિત કરવું અને સદૈવ હૃદયમાં દાસભાવ સ્થિર કરી સર્વદા સેવ્ય શ્રીહરિને
સેવવા...(પાના સં. ૪૨)**

હાલે એક સ્પષ્ટતા કરવાની રહી કે જુના જમાનામાં શ્રીવલ્લભવંશજ આચાર્યોના ખાનગી નિવાસસ્થાન એટલે કે ઘરોને ‘હવેલી’ નામથી એટલા માટે સમ્બોધવામાં આવતા હતા કે જેથી તે નિજ સ્થાનો અન્ય મન્દિર-દેવાલય-મઠ-આશ્રમોની માફક સાર્વજનિક સ્થાનોમાં ખપી ન જાય. એ ઉચિત પણ હતું. કારણ કે તે સમયે આચાર્યો પોતે અને તેમને ત્યાં આવનાર લોકો પણ તેને એક નિવાસસ્થાન-ઘર તરીકે જ જાણતા, માનતા અને વર્તતા પણ હતા. ધીરે-ધીરે આમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. આજે તો બન્ને પક્ષોની માન્યતા અને વ્યવહાર એકદમ બદલાઈ ગયા છે. આજે ‘હવેલી’નો અર્થ આચાર્યનું નિવાસસ્થાન ન થઈને ધંધાનું સ્થળ થાય છે. દા.ત. કાઈ આચાર્યવંશજ એમ કહે કે “આ ગામમાં મને હવેલી ખોલવી છે” તો એનો અર્થ સીધો એવો જ થાય કે “મને આ ગામમાં દુકાન ખોલવી છે”. કોઈ આચાર્યવંશજના બે પુત્રો ઉંમરલાયક થાય એટલે પિતા તેમાના માટે જુદી હવેલી ખોલવાનો વિચાર કરવા લાગે છે. એકદમ તે જ પ્રમાણે કે જેમ કોઈ વહેપારી પિતા પોતાના પુત્રોના જીવન નિર્વાહ માટે તેમને જુદા ધંધામાં સેટ્ કરવાનો વિચાર કરતો હોય છે. આ હકીકત એટલી પાઘરી છે કે અકકલનો જેમાં એક છાંટો પણ હોય એ વ્યક્તિ સમજી શકે છે કે આજની હવેલી એટલે આચાર્યવંશજોનું ધંધાનુ સ્થળ. હાઈકોર્ટ અને

સુપ્રિકોર્ટે પણ લવેલીઓની કાર્યપ્રણાલીને જોઈને આવું જ તારવણ કાઢેલું છે. તેથીજ ભક્તિ અને ધર્મ ના નામે જનતા પાસેથી ભેટ-સામગ્રી ભેગી કરીને તેના જોરે તાગડધિન્ના કરતા લોકો પર લગામ કસવા કોર્ટે તેને સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ ઠરાવવાનો નિયમ જેવો બનાવી લીધો છે. આગે-આગે દેખો હોતા હૈ ક્યા ! તે જ પ્રમાણે આધુનિક શિષ્યો માટે 'લવેલી'નો અર્થ ધર્મોપદેશ લેવાનું પવિત્ર ગુરુસ્થાન ન થઈને બગીચે ફરવા જતાં શરમાતા અને હાથલારી પર ભેળ-પૈરી ખાવામાં સંકોચ અનુભવતા ઘર-પરિવારમાં ઉપેક્ષિત ઘરડાં-બુઢુઢા લોકોમાટે ગામગપાટા મારીને ટાઈમ પાસ કરવાનું, પૈસાપાત્રો માટે ભક્તિના નામે પૈસા ફેંકીને તમાશો જોવાનું અને સસ્તિ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનું, પુષ્ટિમાર્ગમાં પેશી ગયેલા આસુરી લોકોમાટે પોતાના ઘરમાં શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્ત અનુસાર સેવા-સ્મરણ કરવાથી છટકવાનું અને આ રીતે ધર્મ-ભક્તિ કરવાનો ખોટો સંન્તોષ લેવા અને તેવો ડોળ કરવા નું સ્થળ અને છેલ્લે-છેલ્લ ઠાકોરજી અને તેમની સેવા ના નામે ચાલતા પાપપૈર્ણ ધંધામાં ઘરાક તરીકે સામેલ થવાનું સ્થળ માત્ર થાય છે. બાકી ઠાકોરજી અને તેમની સેવા તો કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા વિનાના સસ્તામાં મળતા કર્મચારીઓના(!) રામભરોસે હોય છે.

લવેલી અને દુકાન ની સરખામણી માટે જુઓ નીચેનો કોઠો :

લવેલી દુકાન ગામમાં ઠેર-ઠેર લવેલીઓ છે
 લવેલી બરોબર ચાલતી નથી
 લવેલીમાં સુવિધા સારી નથી
 પ્રસાદ સારો નથી મળતો
 પાતળની ન્યોછાવર ઉંચી છે
 ઘેર બેઠા પ્રસાદ મળે છે
 સમાધાની સેવકીમાટે લોહી પી જાય છે
 મનોરથીને દર્શનનો ટાઈમ ફોનથી-
 જણાવવામાં આવે છે
 દર્શન સારા એવા સમય થાય છે
 ગોલકો ઠેર-ઠેર મૈંકી છે
 અધિકારી ખડુસ છે
 આમ ધરમ-ધરમ કરે છે પણ પૈસા સિવાય-
 બીજી કોઈ વાત નથી
 પૈસા આપતાં છતાં ધક્કા-ઝાપટ ખાવાની

ઠેર-ઠેર હોટલો ખુલી ગઈ છે
 દુકાન સારી નથી ચાલતી
 દુકાનમાં સુવિધા સારી નથી
 માલની ક્વૉલિટી સારી નથી
 થાળી બહુ મોંઘી છે
 દુકાનવાળો ડોરડિલિવરી કરે છે
 વેઈટર્ ટિપ વગર ખસતો નથી
 મોટા ઘરાકને સ્પેશિયલ્ સર્વિસ્ આપે છે
 દુકાન મોડે સુધી ખુલી રહે છે
 ઘણા બધા કાર્ટરો છે
 કાર્ટર્ પર માણસ ખડુસ છે

ટ્રસ્ટી-મુખિયાજી-મહારાજ બોલે છે :

ભેટ-સામગ્રી સારી આવે છે
 અધિકમાસ છે
 મોટો ઉત્સવ છે
 લોકો સારો લાભ લે છે
 ફિક્સની ભેટ સારી જમા થઈ છે
 મોટા મનોરથી આવ્યા છે

વકરો સારો થાય છે
 સીઝન ચાલે છે
 સેલ્ ચાલે છે
 ઘરાકી સારી છે
 મૈંડી સારી ભેગી થઈ છે
 મોટો ઘરાક છે

કંઈ આકર્ષણ ઉભું કરો તો લોકો આવે
જન્માષ્ટમી પછી પલનાના મનોરથની ન્યોછાવર અડધી
બાજુની હવેલીમાં મોટો મનોરથ હતો એટલે આ વખતે
આપણે ત્યાં ભેટ ઓછી જમા થઈ!
મોંઘવારી વધી ગઈ છે પ્રસાદની ન્યોછાવર વધારવી પડશે
ભાવ વધારતાં લોકો ભૈમ પાડે છે,
લાડવાની સાઈઝ ઘટાડવી પડશે

કંઈક સ્કીમ કાઢો તો ઘરાકો આવે
ઑફ્ફ સીઝન ડિસ્કાઉન્ટ
બાજુની દુકાનવાળો નવી આઈટમો લઈ
આવ્યો એટલે આપણી ઘરાકી ત્યાં ખેંચાઈ ગઈ
ભાવ વધારવા પડશે
ભાવ વધારતાં ઘરકો ભૈમ પાડે છે,
પેકિંગ મોટું કરીને માલ ઓછો આપવો પડશે

ફરી-ફરીને કહેવાનું મન થાય છે કે વિશુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગનું વિલોપન કરનારી આટલી
વિપરીત પરિસ્થિતિમાં ગો.શ્રીદ્વારકેશકુમારજીનું વિધાન ખરેખર આશાની નવી કિરણસમું છે :
નિજગૃહમાં રહી સ્વયં સહિત સ્વનું સર્વ કોઈ પ્રભુના ચરણોમાં
સમર્પિત કરવું અને સદૈવ હૃદયમાં દાસભાવ સ્થિર કરી સર્વદા સેવ્ય શ્રીહરિને
સેવવા...(પાના સં. ૪૨)

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ વિશે :

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબ સંકલન પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યું છે :

૧. ગીતાના મૈળ શ્લોકો
૨. શ્લોકાર્થ-વિવેચન : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી કૃત
૩. પ્રભુચરણ વિરચિત ‘ગીતાતાત્પર્ય’ તેમજ સવિવરણ ‘ન્યાસાદેશ’ ગ્રન્થનો ગુજરાતી
અનુવાદ (અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીવસન્તરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી) ગ્રન્થારંભમાં અને ગ્રન્થાન્તે

આ સિવાય આ પ્રાસ્તાવિકના લેખકદ્વારા થયેલ ‘ભગવદ્ગીતાસારસંચય’ નું પણ
પ્રકાશન પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવેલ છે.

અન્તે ‘શ્રીકૃષ્ણજન્મસ્થાન’ મથુરા દ્વારા છપાયેલ ભગવદ્ગીતાના અભ્યાસ
સર્વજનોમાટે ઉપયોગી એવી ભગવદ્ગીતાની ‘પાદાનુક્રમણિકા’ પણ પૈર્વપ્રકાશકોનો આભાર
માનતાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહી છે.

શ્રીમૈલશંકર શાસ્ત્રીજીએ સમ્પૂર્ણ ગીતા પર સ્વતન્ત્ર વિવેચન કર્યું છે. તેમાંના કેટલાક
ઉપયોગી અંશોને આ ગ્રન્થમાં ક્યાંક-ક્યાંક ‘વિશેષ’ શીર્ષક નીચે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.

આવૃત્તિઓ :

- પહેલી આવૃત્તિ, પ્રકાશક : શ્રીલલ્લુભાઈ દેસાઈ
બીજી આવૃત્તિ, પ્રકાશક : શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ - ઈસ્વી. ૧૯૫૬
ત્રીજી આવૃત્તિ, પ્રકાશક : શ્રીભગવદ્ગીતા પ્રકાશન સમિતિ
ચોથી આવૃત્તિ, પ્રકાશક : શ્રીજયદેવપ્રભુ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ ૨૦૦૧

પાંચમી આવૃત્તિ : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ વિ.સં.૨૦૬૪
છઠ્ઠી આવૃત્તિ : આપના હાથમાં છે તે.

અન્તે પેંવ સર્વે પ્રકાશકોનો હૃદયથી આભાર માનતાં આશા કરીએ છીએ કે જિજ્ઞાસુ
જનો ભગવદ્ગીતાના આ સંસ્કરણથી અવશ્ય લાભાન્વિત થશે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ દ્વારા
શરદ્ ગોસ્વામી

પ્રસ્તુત ગ્રન્થના અનુવાદક :
શ્રીનાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી
જન્મ : ૧૮૮૧ ગોલોકવાસ : ૧૯૭૫

ઉપોદ્ધાત

ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

મહાભારતના છઠ્ઠા ભીષ્મ પર્વના ૨૫ થી ૪૨ સુધીના અઢાર અધ્યાયો ભગવદ્ગીતા છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે મહાભારતના યુદ્ધના આરમ્ભમાં અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં જે આજ્ઞાઓ અને વૈરાગ્ય થયાં તે દેવ કરવા અને યુદ્ધ કરવાની તેને પ્રેરણા કરવા તેને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનો ભગવદ્ગીતામાં સમાવેશ છે. આ ઉપદેશ ભગવાને તેને યુદ્ધના પહેલા દિવસે યુદ્ધનો આરમ્ભ કરવાના સમયે આપેલ. સંજય તે સમયે યુદ્ધ ભૈમિ ઉપર જ હતો. યુદ્ધના દસમા દિવસે ભીષ્મ પડ્યા ત્યારે સંજયે ત્યાંથી હસ્તિનાપુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્રને એ સમાચાર આપ્યા, ત્યારે યુદ્ધનો વૃત્તાન્ત ધૃતરાષ્ટ્રે તેને પૈંછતાં તેણે તે આરમ્ભથી કહેવા માંડ્યો. તેમાં આ ભગવાને અર્જુનને કરેલ ઉપદેશ પણ કહ્યો.

જેમાં ભગવદ્ગીતાનો સમાવેશ થાય છે તે મહાભારત, વેદાંતસૈત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતના સંકલન કર્તા વ્યાસજી છે. વેદરૂપ વૃક્ષની શાખાઓ કરી વેદના ચાર વિભાગ કરનાર (શ્રીભાગવત ૧.૩.૨૧) અને શ્રીભાગવત સિવાયના બીજા સત્તર પુરાણ રચનાર પણ વ્યાસજી છે. લોકના બહારનાં અને અંદરનાં દુઃખો દેવ કરવા ભગવાન્ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વાળા અવતારો ધારણ કરે છે. ક્રિયાશક્તિવાળા અવતારોથી બહારનાં દુઃખો દેવ કરે છે અને જ્ઞાનશક્તિવાળા અવતારોથી અંદરનાં દુઃખો દેવ કરે છે. વ્યાસજી ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે (તત્ત્વટીપ ૩.૧.૫૬ પ્રકાશ સાથે). વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૈત્ર અને શ્રીભાગવત એ શાસ્ત્રોમાં વેદના વિભાગ કરનાર અને બીજા ત્રણે રચનાર વ્યાસજી છે.

ભગવદ્ગીતાનું શાસ્ત્રોમાં અનુપમ સ્થાન છે. “યસ્ય નિઃશ્વસિતં વેદાઃ” વાક્ય પ્રમાણે વેદો ભગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ છે જ્યારે ભગવદ્ગીતા તો ભગવાનનાં વચનામૃત જ છે. નિઃશ્વાસ કરતાં વચનોથી વિષય વધારે સારી રીતે બરાબર સમજાય અને જ્ઞાન પણ ઉત્તમ પ્રકારે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે એ દેખીતું જ છે. તેથી વેદ કરતાં ભગવદ્ગીતાનું માહાત્મ્ય જરાએ ન્યેન નથી પ્રત્યુત્ત અધિક છે.

“ભગવદ્ગીતા તો સ્મૃતિ કહેવાય છે. જ્યારે વેદો ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ છે, તો પછી ભગવાનનાં વચનો જે નિઃશ્વાસથી ઉત્તમ ગણાય તેની સ્મૃતિમાં ગણતરી કેમ થાય?” આવી શંકા થાય, તેનું સમાધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧.૨.૧૬ ઉપરના આજ્ઞાભાષ્યમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે કરેલું છે. અહીં આચાર્યશ્રી કહે છે—

“હું તો તે ઉપનિષદમાં જણાવેલ પુરુષ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરું છું” એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર ઉપનિષદોથી જ થાય, બીજા કોઈ પ્રમાણથી ન થાય. અર્જુન શિષ્યના સ્વરૂપથી ભગવાનને શરણ આવેલ, (ભ.ગી.૨.૨૭) પણ તે શુદ્ધપુષ્ટિભક્ત ન હતો, કારણ કે ભગવાનનાં વચનમાં તેને સંદેહરહિત વિશ્વાસ ન હતો (ભ.ગી.૪.૪૪). તેથી માત્ર રથમાં બેસનાર (૨થી) તરીકે જેને રાખવાનો હતો તેવા (૨થિપણાંના અભિમાની)ને તેવા (યુદ્ધમાં ઉપયોગ થાય તેવા બુદ્ધિના ભ્રમને

ઉત્પન્ન કરનાર) કાલ તથા દેશમાં ઉપનિષદો બોધ કરવા યોગ્ય ન હોવાથી નિઃશ્વાસરૂપ વેદોને ઉત્પન્ન કરનાર તેવા ગુરુરૂપનું સ્મરણ કરી, તેવા(વેદના) અર્થનું પણ સ્મરણ કરી, ભગવાન્ પુરુષોત્તમે સ્મૃતિરૂપ વચનો કહ્યાં. તેથી બ્રહ્મસમ્બન્ધી નિર્ણય કરતાં પણ તે (ભગવદ્ગીતાનાં) વાક્યોનું પણ ઉદાહરણ આપી સૈત્રકાર વિચાર કરે છે. વળી અર્જુન (સ્મૃતિદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરાય તેવો છે એવા તે)ના અધિકાર પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા તેને કહી, ભગવાન્ ઘણા કૃપાળુ હોવાથી “સર્વથી છોંપાવવા યોગ્ય” વગેરે (ભ.ગી.૧૮.૬૪ થી ૬૬) થી (અન્તે) ભક્તિ અને શરણ માર્ગનો પણ ઉપદેશ કર્યો. તેથી તે પહેલાં જે ઉપદેશ કરી નિર્ણયો દર્શાવ્યા તે (આ ભક્તિ અને શરણમાર્ગના) અંગરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે ‘આપના વચના પ્રમાણે વર્તીશ’ (ભ.ગી. ૧૮ - ૭૩) એ અર્જુનના ઉત્તરથી તેને તેવું જ જ્ઞાન થયેલું છે એવો નિર્ણય થાય છે.”

તેથી ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ વેદના અર્થનો પણ ગીતામાં સમાવેશ થયેલો છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

કોઈ એક સમયે ઉત્કલદેશમાં ત્યાંના રાજાની સભામાં માયાવાદીઓ અને બ્રહ્મવાદીઓને વાદ થયો. સાત દિવસ વાદ ચાલ્યા પછી રાજાએ સત્ય જણાવવા ભગવાન્ જગન્નાથને વિનવતી કરી, ત્યારે જગન્નાથજીએ રાત્રે નીચેનો શ્લોક લખી જણાવ્યો.

એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ ।

મન્ત્રોડપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ॥

તેથી ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણે જેનું ગાન કરેલું છે તે ભગવદ્ગીતા (માંના શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો એ) સર્વોપરી શાસ્ત્ર છે. અને વેદોના અર્થનો નિર્ણય પણ ભગવદ્ગીતામાંના ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ. તેથી વેદમાં જ્યાં સંદેહ રહેતા હોય ત્યાં તે સંદેહોનું નિવારણ ભગવદ્ગીતાથી થાય છે(તત્ત્વદીપ ૧.૧૮).

ભગવદ્ગીતાનો વિષય પણ તત્ત્વવિદ્યાથી ભરપૂર છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગનું એમાં સારી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કરી, ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરવાનો બોધ આપેલો છે. હવે આ ત્રણ માર્ગો સમ્બન્ધી ભગવદ્ગીતા શું બોધ કરે છે તે આપણે જોઈએ.

કર્મમાર્ગ :

પ્રાણીમાત્રની ઈન્દ્રિયો ઘણી ચંચલ હોવાથી કર્મ કર્યા વિના કોઈથી એક ક્ષણ પણ રહી શકાતું નથી. પ્રકૃતિનાં ગુણોને પરવશ થઈ પ્રાણીમાત્ર કર્મ કર્યા જ કરે છે(અ.૩.૫) છતાં કર્મનાં ફલ ભોગવવાં પડે તેવા ભયથી કેટલાક દાંભિક પુરુષો કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ તો કર્મ કરવા કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે(અ.૩.૬).

કેટલાંક એમ માને છે કે અજ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાનાં છે. જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાનાં

નથી. જ્ઞાનીઓએ પોતાને માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ લોકસંગ્રહ માટે—સામાન્ય પુરુષો તેમને કર્મ કરતાં જોઈ પોતે પણ કર્મ કરે તે માટે—તેઓએ પણ કર્મ કરવા જોઈએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરેલાં. જ્ઞાનીઓ અને અજ્ઞાનીઓ કર્મ કરે તેમાં એવો જ ભેદ છે કે જ્ઞાનીઓ કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના લોકસંગ્રહમાટે કર્મ કરે છે. જ્યારે અજ્ઞાનીઓ કર્મમાં આસક્ત થઈ કર્મ કરે છે(અ.૩૧૦ થી ૨૫).

હવે કર્મ કેવી રીતે કરવાં તે વિચારીએ. ફલની આશા રાખી અમુક ફલ પ્રાપ્ત કરવામાટે કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે. વેદમાં જૈંદાં-જૈંદાં કર્મોનાં જૈંદાં-જૈંદાં ફલ કહેલાં છે. આવાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી જેઓ જન્મ અને કર્મરૂપ ફળ આપનારી અમુક ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ પ્રકૃતિનાં ગુણોમાં ખેંચેલા રહે છે અને સમાધિમાં એટલે ભગવાનનું ચિંતન કરવામાં તેમની બુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી (અ.૨૧૪૨ થી ૪૬) તેથી કર્મ કરવાં પણ તેનાં ફલની કામના ન રાખવી એટલું જ નહીં, પણ ફલની કામનાનો ત્યાગ જ કરવો. અમુક પદાર્થની કામના કરવાથી તે પદાર્થમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પદાર્થ મેળવવા, પોતાની પાપ કરવાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં, કામથી બલપેર્વક પ્રેરાઈ પુરુષ પાપ કરી બેસે છે. કામથી ક્રોધ થાય છે. જેમ ગર્ભ ઓરથી વીંટાયેલો હોય છે તેમ કામથી જગત્ છવાઈ રહેલું છે. તે જ્ઞાનીઓનાં જ્ઞાનને પણ ઢાંકી દે છે. કામ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ માં રહે છે અને તેમનાથી જીવને મોલ ઉત્પન્ન કરે છે. ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને કામ અનુક્રમે એક-એકથી બલવાન છે. કામને જીતવો એ ઘણું કઠણ છે, કારણ કે કામ બુદ્ધિથી પણ બળવાન છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ માણસની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ તે તેની પાસે પાપ કરાવતો હોવાથી આત્માથી મનને સ્થિર કરી કામ ઉપર વિજય કરવો, અર્થાત્ સર્વ કામનાઓ - કર્મનાં ફળની કામનાઓ પણ તજવી જોઈએ (અ.૩૧૩ થી ૪૩).

તેથી જે કાંઈ કર્મ કરવું તે કર્મનાં ફલ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા વિના જ કરવું, કર્મનાં ફલ અને તેનો સમ્બન્ધ તજી એટલે કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના જ કર્મ કરવાથી કર્મ બંધન કરાવતું નથી અને પાપ લાગતું નથી (અ.૪૧૯ થી ૨૧). કર્મનાં ફળ તજી યોગ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કર્મમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે(અ.૫૧૨).

કર્મનાં ફલની જેને ઈચ્છા નથી, જેણે કર્મનાં ફલ તથા ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરેલો છે, તેને પોતાનું કર્મ સફલ થયું કે અફલ થયું, કાર્ય પાર પડ્યું કે ન પડ્યું તેની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. તેથી કાર્ય પાર પડે(સિદ્ધિ) અથવા પાર ન પડે(અસિદ્ધિ)—એ બંને પ્રસંગમાં તે સમ રહે છે. આ સમપણું જ યોગ છે. કર્મના ફલની અપેક્ષા વિના, કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી કર્મ કરવાં એ બુદ્ધિયોગ છે. આ બુદ્ધિયોગવાળા પુરુષોને પોતાનાં સુકૃત અથવા દુષ્કૃત નાં ફલ ભેગવવાં પડતાં નથી. આવા બુદ્ધિશાળી પુરુષો કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરી જન્મ - મરણનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે અને અનામય પદ અથવા અક્ષરબ્રહ્મ ને પ્રાપ્ત કરે છે(અ.૨૧૪૮ થી ૫૧). ભગવદ્દિચ્છાથી જે કાંઈ મળી આવે તેથી સંતોષ પામી, સુખ તથા દુઃખ એવા દ્રવ્યથી પર રહી, કાર્યની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમાન રહે તે પુરુષ કર્મ કરવા છતાં તેને કર્મનું બંધન થતું નથી(અ.૪૨૨).

વળી કર્મ કરવામાં ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવી જોઈએ અને કર્મમાં આસક્તિ થવી ન

જોઈએ. મનથી ઈન્દ્રિયોને વશ રાખી આસક્તિ વિના કર્મ કરવામાં આવે તેજ ઉત્તમ છે(અ.૩૧૭). વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મ કરે છે. કર્મમાં આસક્ત થઈ “હું કર્મ કરું છું” એવો જે અહંકાર રાખે છે તે મેંદ છે. ગુણ અને કર્મ ના વિભાગોને જાણનાર તો એમજ માને છે કે પ્રકૃતિના ગુણો જ કર્મ કરે છે અને તેથી કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણોથી મેંદ થયેલા મંદ મતિવાળા જ કર્મમાં આસક્ત થાય છે (અ.૩૧૭-૨૮). ઈન્દ્રિયોને પોતાના પ્રિય પદાર્થો પર પ્રીતિ અને પોતાના અપ્રિય પદાર્થો પર દ્વેષ થાય છે, આ રાગ અને દ્વેષ ને વશ થઈ કર્મ કરવાં ન જોઈએ(અ.૩૧૭). આ રાગ અને દ્વેષ થી કામ ઉત્પન્ન થાય અને કામ સિદ્ધ ન થતાં ક્રોધ થાય અને તે ઉપર જણાવ્યું તેમ માણસની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેની પાસે પાપ કરાવે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોને વશ રાખી તેમના પ્રિય અને અપ્રિય પદાર્થો ઉપર રાગ તથા દ્વેષ થવા ન દેતાં કર્મમાં આસક્તિ થવા દેવી ન જોઈએ.

“સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો” વગેરે જે કામ્ય કર્મો છે તે કર્મો ન કરવાં તે ‘સંન્યાસ’ અને કર્મમાત્રનાં ફલનો ત્યાગ કરીને બધાં કર્મો કરવાં તે ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે. યજ્ઞ, દાન, તપ એ કર્મો પાવન કરનારાં છે. તેમનો ત્યાગ ન કરતાં, તેમનામાં આસક્તિ રાખ્યા વિના એટલે “હું આ કર્મોનો કર્તા છું” એવું અભિમાન રાખ્યા વિના અને તેમનાં ફલનો ત્યાગ કરીને તે કર્મો કરવાં(અ.૧૮૧૨-૭).

વળી જે કાંઈ કર્મ કરવાં તે ભગવદર્થ જ કરવાં. ભગવદર્થ કરેલાં કર્મથી કોઈ સમયે બંધન થતું નથી. ભગવદર્થ કરેલાં ન હોય તેવાં કર્મથી બંધન થાય છે (અ.૩૧૮). યજ્ઞ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. કર્મ કરવાથી યજ્ઞ થાય છે, યજ્ઞ થવાથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિ થવાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રાણીઓ નભે છે. પ્રાણીઓ યજ્ઞ કરી દેવોની વૃદ્ધિ કરે અને દેવો પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ કરે, કારણ કે યજ્ઞથી વૃદ્ધિ પામેલા દેવો પ્રાણીઓને તેમના ઈચ્છેલા ભોગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલાનો ભોગ કરવાથી સર્વ પાપથી મુક્ત થવાય છે(અ.૩૧૭-૧૪). સર્વ કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કરી, ફલની આશા વિના, “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન અથવા મમતા રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં(અ.૩૧૭). પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના, ફલનો ત્યાગ કરી, જ્ઞાનથી ચિત્ત સ્થિર રાખી ભગવદર્થ કર્મ કરે તેનાં કર્મનો લય થાય છે એટલે તે કર્મ બંધન કરતાં નથી (અ.૪૧૩૦, અ.૫૧૧૦).

જ્ઞાનમાર્ગ:

કર્મનો આરમ્ભ ન કરવાથી જ, અથવા કર્મનો ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી(અ.૩૧૪) પણ જે આત્મામાં જ તૃપ્ત રહેતો હોય, આત્મામાં જ રમાણ કરતો હોય અને પોતાથી જ સંતોષ રાખતો હોય તેવા મનુષ્યને કાંઈ કર્મ કરવાનું રહેતું નથી, કારણ કે કર્મ કરવાથી તેને કોઈ લાભ થતો નથી અને કર્મ ન કરવાથી તેને કાંઈ હાનિ થવાની નથી(અ.૩૧૭-૧૮) છતાં અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિનો ભેદ થાય એટલે અજ્ઞાનીઓ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે નહીં, તેવું જ્ઞાનીએ કરવું ન જોઈએ. તેથી અજ્ઞાનીઓ જેમ કર્મમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કર્યા કરે છે, તેમ જ્ઞાનીઓએ પણ લોક સંગ્રહમાટે એટલે અજ્ઞાનીઓ તેનું આચરણ જોઈ કર્મ કરતાં અટકે નહીં તે માટે કર્મ કરવાં, પરન્તુ તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના જ કરવાં

જોઈએ(અ.૩૧૬-૨૫) કર્મની સમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે(અ.૪૧૩૩). જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને પ્રણામ કરવાથી, પ્રશ્ન કરવાથી અને તેમની સેવા કરવાથી થાય છે(અ.૪૧૩૪).

કર્મની સમાપ્તિ જ્ઞાનમાં થતી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે યોગ અને સાંખ્ય એક જ છે. મૈર્ષ જ યોગ અને સાંખ્ય જૈંદાં હોવાનું કહે છે. પંડિતો તો તે બંને એક જ હોવાનું જાણે છે. કારણ કે સાંખ્ય (જ્ઞાન)થી જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ યોગ (કર્મ)થી પણ પ્રાપ્ત થાય છે(અ.૫૧૫-૬). સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ યોગી થઈ શકતો નથી. તેથી જેને સંન્યાસ કહે છે તેને યોગ જાણવો(અ.૬૧૨).

જેઓએ જ્ઞાનથી પોતાનાં અજ્ઞાનનો નાશ કરેલો છે, તેઓનું આત્મજ્ઞાન સૈર્ષની પેઠે પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે. તે પરબ્રહ્મમાં જ બુદ્ધિ, ચિત્ત અને નિષ્ઠા રાખી તેને પરાયણ જેઓ રહે છે, તેઓનાં પાપ જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે અને તેઓને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પંડિત જનો વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરા અને ચાંડાલ બધાને સમાન જાણે છે. જેઓનું આવી સમાનતામાં મન રહેલું છે તેઓએ આ લોકમાં જ પ્રવાહમાર્ગને અથવા જન્મ-મરણને જીતેલ છે, કારણ કે બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ છે અને તેઓ સમાનતામાં એટલે બ્રહ્મમાં રહેલા છે. આવી સ્થિર બુદ્ધિવાળા મોહરહિત બ્રહ્મવિત્ પુરુષને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ અથવા શોક થતો નથી. કારણ કે તેને સર્વ સમાન હોઈ પ્રિય કે અપ્રિય હોતું નથી(અ.૫૧૬-૨૦). જેઓ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને સર્વ યજ્ઞ તથા તપ ના ભોક્તા, સર્વ લોકના મહેશ્વર અને પ્રાણીમાત્રના પ્રિય જાણે છે તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે(અ.૫૧૨૯).

અધ્યાય ૧૩ તથા ૧૪ માં સામાન્ય રીતે જ્ઞાન કહેલું છે. તેરમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર (અ.૧૧૫-૬) ક્ષેત્રજ્ઞ (શ્લો.૧-૨) જ્ઞાન અને અજ્ઞાન (શ્લો.૭-૧૧) જ્ઞેય (શ્લો.૧૨-૧૭). પ્રકૃતિ અને પુરુષ (શ્લો.૧૮-૨૧) અંતર્યામી (શ્લો.૨૨) સમ્બન્ધી સામાન્ય બોધ કરી, સ્થાવર-જંગમ પદાર્થમાત્રની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ના સંયોગથી થાય છે એમ જણાવેલ છે. આત્મા સમ્બન્ધી બોધ પણ ઉપર-ઉપરથી આપેલ છે(શ્લો.૩૧-૩૨). અધ્યાય ૧૪ માં ભગવાનમાંથી પદાર્થ માત્રની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે(શ્લો.૩-૪) તે જણાવી પ્રકૃતિના ગુણો સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ બંધન કરનારા છે અને તે દરેક ગુણ કેવા છે તે જણાવેલ છે(શ્લો.૫-૧૮) અને ગુણાતીતના લક્ષણ કહેલાં છે(શ્લો.૨૨-૨૬).

જીવાત્માનું સ્વરૂપ અધ્યાય બીજામાં જ દર્શાવેલ છે. આત્મા નિત્ય છે. તેનું મૃત્યું થતું નથી, પરન્તુ તે એક દેહમાંથી નીકળી જઈ બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરે છે(શ્લો.૧૩) અને પોતે તો અવિનાશી જ છે(શ્લો.૧૭). તે નથી કોઈથી હણાતો કે નથી કોઈને હણતો(શ્લો.૧૮), નથી જન્મતો કે નથી મરતો. માત્ર શરીરનું જ મૃત્યુ થાય છે. આત્મા તો નિત્ય, શાશ્વત પુરાણ છે(શ્લો.૨૦). જેમ મનુષ્ય જુનાં વસ્ત્રો તજી નવાં ધારણ કરે છે, તેમ આત્મા જુનાં શરીર તજી નવાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે(શ્લો.૨૨). તેને નથી શસ્ત્રો છેદતાં કે નથી અગ્નિ બાળતો, નથી જલ ભીંજવતું કે નથી વાયુ સૈંકવતો(શ્લો.૨૩). તે આણુ પરિમાણનો છે, પરન્તુ તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા દેહમાં પ્રસરી રહે છે(શ્લો.૨૪). તે નિત્ય હોવાથી શોક કરવા યોગ્ય નથી(શ્લો.૧૧).

ભગવાન્ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. તે પોતાની અપરા અને પરા એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી જગત્ રચે છે. પાંચ મહાભૈંતો, મન, બુદ્ધિ અને અલંકાર એવા આઠ પ્રકારની અપરા પ્રકૃતિ છે. પરા પ્રકૃતિ જીવરૂપ છે. આ બે પ્રકૃતિમાંથી જ સર્વ ભૈંતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથીજ ભગવાન્ સર્વ જગતનું કારણ છે અને સર્વ જગતનો લય પણ ભગવાનમાં થાય છે. ભગવાનથી પર કોઈ છે જ નહીં. સૈંત્રમાં પરોવેલા મણિઓ પેઠે સર્વ જગત્ ભગવાનમાં રહેલું છે(અ.૭૧૪-૭). ભગવાન્ પદાર્થમાત્રમાં તેના સારરૂપે રહેલા છે. પરન્તુ ભગવાનની માયાના ત્રણ ગુણોથી મોહ પામેલું જગત્ એ ગુણોથી પર અવ્યય ભગવાનને જાણતું નથી(અ.૭૧૮-૧૪).

લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષ છે. બ્રહ્માથી ખડના તરખલાં સુધીનાં પ્રાણીમાત્ર જે જીવ કહેવાય છે તે ‘ક્ષર’ છે અને કેંટસથ ભગવદ્દામ તરીકે પ્રસિદ્ધ સચ્ચિદાનન્દરૂપ પુરુષ ‘અક્ષર’ છે. આથી જુદા ઉત્તમ પુરુષ ‘પરમાત્મા’ છે. તે ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ હોવાથી લોક અને વેદ માં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે પુરુષોત્તમને જાણે છે તે સર્વ જાણનાર છે અને તેમનું ભજન કરે છે. આ ગુદ્યતમ શાસ્ત્ર છે અને તે જાણનાર બુદ્ધિમાન કૃતકૃત્ય થાય છે(અ.૧૫૧૬-૨૦).

ભક્તિમાર્ગ:

આ ત્રણે માર્ગોમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્ય છે. ભક્તિમાર્ગથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ કષ્ટવિના સહેલાઈથી થાય છે. ભગવાન્ સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને ભગવાનમાંથી જ સર્વથી પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ જાણી જ્ઞાનીઓ પ્રેમવાળા થઈ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. તેઓનું ચિત્ત અને પ્રાણ સદા ભગવાનમાં જ રહે છે અને તેઓ પરસ્પર ભગવાનની કથા કરે છે અને ભગવાન્ સમ્બન્ધી બોધ કરે છે અને તેનાથી જ સદા પ્રસન્ન રહે છે અને તેમાં જ આનન્દ પામે છે. એ પ્રમાણે સદા ભગવાનમાં મન રાખી તેમનું પ્રેમથી જેઓ ભજન કરે છે તેઓને ભગવાન્ એવી બુદ્ધિ આપે છે કે તે બુદ્ધિથી તેઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેઓ ઉપર અનુકંપા કરવા ભગવાન્ અને તેઓનાં અન્તઃકરણમાં રહી જ્ઞાનરૂપ દીપકથી તેઓનાં અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે (અ.૧૦૧૮-૧૧).

સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણવાળા ભાવોથી આ સર્વ જગત્ મોહ પામેલું છે, તેથી ભગવાન્ તે ગુણોથી પર છે એમ તે જાણતું નથી. તેઓને આવું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ ભગવાનની દૈવી માયા છે. આ માયાને તરવી બહુ કઠણ છે. જેઓ ભગવાનને જ શરણ જાય છે. તેઓ જ આ માયાને તરી જાય છે. અને તેઓને એવું જ્ઞાન થાય છે. દુષ્ટ કર્મ કરનાર અધમ મૈંદ લોકોનું જ્ઞાન આ માયા હરી લે છે અને તેઓમાં આસુર ભાવ થાય છે.

ભગવાનને ચાર પ્રકારના સત્કર્મ કરનારા પુરુષો ભજે છે. ૧. દુઃખી, ૨. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા, ૩. ધન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારા અને ૪. જ્ઞાનવાળા. આ ચાર પૈકી સદા ભગવાન્ સાથે સમ્બન્ધમાં રહેનાર, તેમની અનન્ય ભક્તિ કરનાર જ્ઞાની ભક્ત ઉત્તમ છે; કારણ કે તેને ભગવાન્ ઘણા વહાલા છે અને ભગવાનને તે વહાલો છે(અ.૭૧૩-૧૭).

ભક્તિનું લક્ષણ વેદમાં કહેલું છે: “ભક્તિર્ અસ્ય ભજનમ્ તદ્ ઈલામુત્ર ચ

ફલભોગનેરાશ્યેન અમુષ્મિન્ મનઃકલ્પનમ્—ભક્તિ ભગવાનનું ભજન. આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલના ભોગની ઈચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરી ભગવાનમાં મનને દટ કરવું તે ભજન છે”.

ભગવદ્ગીતામાં પણ ભક્તિ આવી જ રીતે કરવાનો ઉપદેશ છે. તેથી જ કર્મ કરવાનો ન્યાં ઉપદેશ છે ત્યાં તે ફલની ઈચ્છા વિના કરવાનું કહેલ છે. કર્મમાં આસક્તિ રાખવાની નથી. જે કર્મ કરવાનાં હોય તે પણ આસક્તિ વિના જ કરવાનાં છે, કારણ કે આસક્તિ વિના એટલે ભગવદર્થ અથવા કામના રહિત કર્મ કરવાથી જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૩૧૧૮). કર્મમાં આસક્તિ ન રાખતાં ભગવાનને સમર્પણ કરી જે કર્મ કરે છે, તેને કમલપત્રને જેમ જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ તે કર્મનાં પાપનો સ્પર્શ થતો નથી(અ.૫૧૧૦). યોગીએ પણ અન્તઃકરણ શાંત રાખી ભયરહિત થઈ બ્રહ્મચારીનાં વ્રતનું આચરણ કરતાં મનને વશ રાખી ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી ભગવત્પરાયણ થઈ રહેવું(અ.૬૧૧૪). આ પ્રમાણે કર્મ કરતાં યોગ આચરતાં પણ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ અહીં કરેલો છે.

જ્ઞાનીઓએ પણ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી ભગવત્પરાયણ રહેવું જોઈએ. તેઓ પણ ભગવાનમાં બુદ્ધિ તથા અન્તઃકરણ રાખી તેમનામાં જ શ્રદ્ધા રાખી તેમને પરાયણ રહે ત્યારે તેઓનાં સર્વ પાપ જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે અને તેઓને અપુનરાવૃત્તિ એટલે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે(અ.૫૧૧૭). ત્રણ ગુણવાળા પદાર્થોથી મોહ પામેલું સર્વ જગત્ ભગવાન આ ત્રણ ગુણોથી પર અને વિકારરહિત છે તે જાણવું નથી. આ અજ્ઞાન ભગવાનની ગુણમયી દેવી માયાને લીધે રહે છે અને એ માયા તરવી કઠિન છે, એટલે તે અજ્ઞાન દેર કરવું કઠિન છે. જે ભગવાનને જ શરણ આવે છે તેઓ જ આ માયાને તરે છે અને એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે પણ ભગવાનને શરણ જવું અને ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવું આવશ્યક છે(અ.૭૧૧૩-૧૪). પુરુષોત્તમનું જેઓને જ્ઞાન છે તેઓ તેમને સર્વ ભાવથી ભજે છે. ભગવાન ક્ષર પદાર્થોથી પર છે, તેમજ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છે. તેથી લોકમાં તથા વેદમાં તે પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે મૈંઠ ન રહેતાં પુરુષોત્તમને એવા પ્રકારે જાણે છે તે સર્વ જાણનાર પુરુષ સર્વ ભાવથી ભગવાનને ભજે છે(અ.૧૫૧૮, ૧૯). તેથી જ્ઞાનવાળા પણ સર્વભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.

ભક્તિ તો પર પુરુષ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જ કરવી જોઈએ. ન્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય છે ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ન્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે ત્યારે તે બધાનો અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિ થયા કરે ત્યારે બધાની અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ અને લય થયા કરે છે. આ વ્યક્તિઓ (ક્ષર પદાર્થ)થી જુદો અક્ષર પદાર્થ છે. તે અવ્યક્ત અને સનાતન છે. તેનો કદાપિ લય થતો નથી. તે અક્ષર કહેવાય છે અને ક્ષર પદાર્થોથી ઉત્તમ છે. તે ભગવાનનું ધામ છે અને તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈને આ લોકમાં પાછા આવવું પડતું નથી. આ અક્ષરથી પણ ભગવાન પર છે અને અનન્ય ભક્તિથી જ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૮૧૧૮-૨૨).

આ બાવીસમા શ્લોકમાં “પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” એમ કહેલું છે, તેનો અર્થ કેટલાક એવો કરે છે કે મારાથી એટલે શ્રીકૃષ્ણથી પણ પર (ઉત્તમ) બીજો પુરુષ છે અને તે પોતે જેનું ભજન કરતા હોય તે આ પર પુરુષ છે. આ અર્થ દેખીતી રીતે ખોટો

છે અને અજ્ઞાનીઓને ઉઠું સમજાવવા જ ઉપજાવી કાઢેલ છે, કારણ કે અહીં ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષ હોવાનું કહેલું છે. ‘મારાથી’ શબ્દ શ્લોકમાં નથી, તેથી શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્તમ બીજો પુરુષ હોવાનું કહેલું નથી વળી અ.૧૫૧૬-૧૮ માં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે લોકોમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષો છે. પ્રાણિમાત્ર ક્ષર પુરુષ છે અને કેટરસ્ય અક્ષર છે. આ બન્નેથી જેઠાં ઉત્તમ પુરુષ ‘પરમાત્મા’ નામના છે જે અવ્યય ઈશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરી રાખે છે - હું(શ્રીકૃષ્ણ) ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી લોક તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. તેથી અ.૮૧૨૨ માં પણ જે ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષ કહ્યાં તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ છે, બીજો કોઈ નથી. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું અથવા બીજો કોઈ છે જ નહીં. અ.૭૧૭ માં પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે મારાથી પર કાંઈ પણ બીજું છે જ નહીં. તેથી શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું કોઈ હોવાનું અ.૮૧૨૨ માં કહેલ નથી અને એવો અર્થ તદ્દન ખોટો અને હાસ્યાપદ છે.

દશમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ અર્જુનને પોતાની વિભેતિઓ જણાવે છે. તેમાં છેવટે ભગવાન્ કહે છે કે જે - જે વિભેતિવાળો સાદર્યવાળો અથવા તેજસ્વી પદાર્થ હોય તે સર્વની ઉત્પત્તિ મારા તેજના અંશથી થયેલી છે એમ જાણ. હું મારા એક અંશથી આ આખું વિશ્વ ધારણ કરી રહેલ છું(શ્લો.૪૧-૪૨). તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ‘પર પુરુષ’ છે. શ્રીભાગવતમાં પણ પ્રથમ સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં જેઠાં - જેઠાં અંશાવતાર કલાવતાર વગેરેનું નિરૂપણ કરી શ્લો.૨૮ માં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે “એતે ચાંશકલા: પુંસ: કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્” તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ પૈર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ છે અને ભક્તિ તેમની જ કરવી જોઈએ.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા દેવોને જેઓ શ્રદ્ધાથી ભજે છે તેઓ પણ વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું જ પૈજન કરે છે (કારણ કે સર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે), પરન્તુ તેમનાદ્વારા કરાતું તેવું ભજન વિધિપૈર્વકનું ભજન ન હોવાથી(અ.૮૧૨૩) જેઠાં - જેઠાં દેવોની પૈજા કરનારોઓ તે - તે દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃઓનું પૈજન કરનારા પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે, ભૈતોનું પૈજન કરનારા ભૈતોને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ભજનારાએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે(અ.૮૧૨૫). બ્રહ્માના લોકથી માંડી નીચેના સર્વ લોક ફરી - ફરી સંસારમાં પટકાય છે, પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જેઓને પ્રાપ્તિ થાય તેઓને પુનર્જન્મ થતો નથી(અ.૮૧૧૬). વળી કોઈ ગમે તેવો દુરાચારી હોય પણ જો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અનન્યતાથી ભક્તિ કરતો હોય તો તેને સારો પુરુષ જ જાણવો, કારણ કે તેનો નિર્ણય (શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવાનો ઉદ્દેશ) ઉત્તમ છે અને તેથી તે અલ્પ સમયમાં જ ધર્માત્મા થાય છે અને સદાની શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તનો કોઈ પણ સમયે નાશ થતો જ નથી(અ.૮૧૩૦-૩૧). તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પણ અનન્યતાથી જ કરવી જોઈએ. જે પુરુષો અનન્યતાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન તથા ભજન કરે છે તેઓનાં યોગ અને ક્ષેમ ભગવાન્ પોતે જ વહન કરે છે(અ.૮૧૨૨). જેઓ સર્વ (લૌકિક તથા વૈદિક) કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરી, તેમને પરાયાણ રહી, અનન્યતાથી તેમનું ધ્યાન કરતાં તેમનું ભજન કરે છે, તેઓનો ઉદ્ધાર જન્મ-મરણવાળા સંસારસાગરમાંથી ભગવાન્ તરત જ કરે છે(અ.૧૨૧૬-૭). ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે

અર્જુનને પોતાનાં વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં. આવા સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની દેવો પણ સદા આકાંક્ષા રાખે છે. વેદ-તપ-દાન-યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી ભગવાનનાં આવા સ્વરૂપનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિથી જ ભગવાનનાં એવાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન, દર્શન વગેરે થઈ શકે(અ.૧૧૫૩-૫૪). વળી ભગવદ્ગીતાના અંતમાં ભગવાન અર્જુનને સર્વથી ગુહ્યતમ ઉત્તમ ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે તે ભગવાનને ઘણો પ્રિય હતો. ત્યાં ભગવાન ઉપદેશ કરે છે કે મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું ભજન કર, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય હોવાથી હું તને સત્ય કહું છું કે એમ કરવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થઈશ. વળી ઉપદેશ કરે છે કે સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી તું મને એકલાને જ શરણ આવ(અ.૧૮૧૬૪-૬૬). અહીં ભગવાનની જ ભક્તિ કરવાનો અને તેમનો એકલાનો જ આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ જ છે. આખી ભગવદ્ગીતાનું આ જ તાત્પર્ય છે. સર્વથી ગુહ્યતમ ઉત્તમ ઉપદેશ આજ છે.

અહીં સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી માત્ર શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિ અને આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ છે. તેવો જ ઉપદેશ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે. વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું. તેમાં તે વાંચવાનો તથા તેમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો શૈંદ્રોને અધિકાર રહે તે માટે તેનું ઈતિહાસ વાચક ‘ભારત’ નામ રાખ્યું, પણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ જણાવ્યો(૧૧૪૨૮), છતાં તેમને સંતોષ ન થયો અને તેનાં કારણનો વિચાર કરતા હતા, એટલામાં ત્યાં નારદ આવ્યા અને તેમણે વ્યાસજીને તેનું કારણ જણાવતાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્ઞાન કે કર્મ કાંઈ પણ ભગવાનની ભક્તિ વિનાનું શોભતું નથી(૧૧૫૧૨) અને (૧૧૫૧૭ તથા ૧૮ માં) નિર્ણય જણાવ્યો. આ શ્લોક પરનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદ્વાયાર્ચરણ સ્પષ્ટ કહે છે કે ભગવાનની કથાનું શ્રવાણ ધર્મ આચરનારાઓએ જ કરવું, પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ કરીને કરવું. વિશેષ વિવેચન આ શ્લોકો ઉપરનાં સુબોધિની વાંચી જોઈ લેવું. પરિણામ એ આવે છે કે ધર્મ(કર્મ)નો ત્યાગ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્યતાથી ભક્તિ કરવી જોઈએ.

નિવેદક : નાનુલાલ ગાંધી

ભગવદ્ગીતાનુક્રમશિક્ષા

ગીતાતાત્પર્યમ્ : શ્રીવિદ્ઠલનાથપ્રભુચરણ વિરચિત	૧
અધ્યાય ૧	૭
અધ્યાય ૨	૨૦
અધ્યાય ૩	૪૫
અધ્યાય ૪	૫૯
અધ્યાય ૫	૭૬
અધ્યાય ૬	૮૪
અધ્યાય ૭	૯૫
અધ્યાય ૮	૧૦૬
અધ્યાય ૯	૧૧૪
અધ્યાય ૧૦	૧૨૭
અધ્યાય ૧૧	૧૩૮
અધ્યાય ૧૨	૧૫૧
અધ્યાય ૧૩	૧૫૮
અધ્યાય ૧૪	૧૭૦
અધ્યાય ૧૫	૧૭૮
અધ્યાય ૧૬	૧૮૮
અધ્યાય ૧૭	૧૯૮
અધ્યાય ૧૮	૨૦૪
ન્યાસાદેશવિવરણમ્ : શ્રીવિદ્ઠલનાથપ્રભુચરણ વિરચિત	૨૨૫
ભગવદ્ગીતાસારસંગ્રહ	૨૩૮
ભગવદ્ગીતા પાદાનુક્રમશિક્ષા	૨૫૦

સર્વથી ગુહ્યતમ મારું પરમ વચન ફરીથી સાંભળ. તું મને બહુ જ પ્રિય છે તેથી તને હિત કહું છું.

મારામાં મન રાખનાર થા, મારો ભક્ત થા, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે. તેથી તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તું મને જ પામીશ.

સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણ આવ. હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ. શોક કર નહિ.

આ ગીતાનો ઉપદેશ તારે કોઈ દિવસ તપ નહિ કરનારને, ભક્તિરહિતને, શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તેને તથા જે મારી અસૂચા કરતો હોય તેને કહેવું નહિ.

જે આ પરમ ગુહ્ય મારા ભક્તોને કહેશે તે મારામાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી મને જ નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરશે.

ભૂતળ ઉપર મનુષ્યોમાં કોઈ પણ તેનાથી મારું વિશેષ પ્રિય કરનાર નથી, અને તેનાથી અન્ય કોઈ મને વિશેષ પ્રિય થનાર પણ નથી.

જે આ આપણા ધર્મ્ય સંવાદનું અધ્યયન કરશે તેણે મને જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજેલો છે એવી મારી મતિ છે.

શ્રદ્ધાવાળો તથા અસૂચારહિત જે નર આ સંવાદનું માત્ર શ્રવણ કરશે તે પણ મુક્ત થઈ પુણ્ય કર્મવાળાઓના શુભ લોકને પામશે.

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

॥ अध्याय १ ॥

अर्जुनविषादयोग

श्रीविद्दलेश्वर प्रभुयरागुप्रणीत गीतातात्पर्यम्

अनुवादकः

श्रीवसन्तराम हरिकृष्ण शास्त्री, सं. १८८८

मंगलाचरणः

पितृयरागु श्रीवद्वल्लाधीश्वरना यरागुक्रमणोमां हुं प्राणाम करुं हुं. कमणमां अक प्राकरनो मादक मकरन्दरस लोय हुं अने ते लमरने लानलैलो करी नाजे हुं, तेम अलीं पागु कृपाइप मकरन्दरस हुं. अे कृपारसथीं पैणुं यरागुक्रमण हुं. वणी अेओश्रीना कुणने श्रीगोकुलेशे - श्रीकृष्णे स्वइपलणथी अपनावी लीधुं हुं. श्रीगोकुलवासीओअे शा साधनो कर्था लतां ? हुतां समग्र श्रीमद्गोकुलनो जेमाणे अंगीकार कर्था, अे श्रीगोकुलपतिअे श्रीवल्लभकुलनो पागु प्रमेयलथी अंगीकार कर्था हुं.

विचारप्रारम्भः

हुं पागु अे अंगीकार थयेला कुणमां ज हुं, तेथी विचार करुं हुं के श्रीकृष्णना मुषकमलमांथी स्रवी रलेला गीताइप अमृतसागरनो आविर्भाव थवामां कारागु शुं ? आ विचार हुं मारा पोताना बुद्धिलणथी नलि पागु प्रभुना अनुग्रलथी करुं हुं.

कमलमांथी जेम मकरन्दरस स्रवे तेम प्रभुना मुषारविन्दमांथी आ गीताइप मलान् सुधासागर प्रकट थयो अेनुं रलस्य शुं अेनो विचार पागु अेओश्रीना कृपालथी ज करवानो हुं. अलीं अेक वात गैठ रलस्यइप अे हुं के श्रीवद्वल्लाधीश्वर लगवन्मुषारविन्दमां बिराजता अग्निस्वइप हुं. तेथी अग्निमांथी जणनी उत्पत्ति थवानुं जेम श्रुति वारुंवि हुं तेम अलीं पागु मुषकमलमांथी सुधासमुद्रनुं प्राकट्य थयुं अेवुं रलस्य हुं.

शंकाः गीतालुमां तो श्रीहरि पोते साक्षात् पोतानुं आ तत्त्व कुन्तालुना पुत्र अर्जुनने उपदेशे हुं. कुन्तालु लकत रल्ल्यां अने अर्जुन तेमनो पुत्र हुं, तेथी लकत सम्बन्धनो विचार करीने अर्जुनने आ गैठ रलस्य गीतालुमां प्रभु कले हुं. तेमां शरुआतमां ज गीतालुमां लकत नलि तेवा धृतराष्ट्रनुं वयन केम हुं ? लगवान् लकतने उपदेश करे तेमां प्रारम्भमां ज असुरल्लाववाणा दृष्ट अन्ध धृतराष्ट्रनुं वयन लोय अने तेनां ज वयनथी आ पवित्र गीताग्रन्थ शरु थाय ते तो अत्यन्त अयोग्य - अनुयित गाणाय ! ग्रन्थारम्भमां तो सुन्दर मंगलाचरण

હોય. ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા અસુર અન્ધના નામથી આવો ગ્રન્થ પ્રારમ્ભાય નહિ. શરૂઆતમાં જ “ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ” આવે એ શું? તેમાંએ વળી શરૂઆતમાં જ મહાદુષ્ટ અધમ પાપી દુર્યોધનની કથા માંડી છે. આ પણ આરમ્ભની અયોગ્યતાનું બીજું લક્ષણ છે. ત્રીજું, શરૂઆતમાં જ અર્જુનનો અફસોસ વર્ણવ્યો એ છે. એ પણ અતિ અયોગ્ય છે; કારણ કે ગીતા જેવા બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રના અધિકારમાટે એવો શોક, એવો ખેદ આવશ્યક નથી. અર્જુનનો એ પ્રારમ્ભિક અફસોસ ભક્તિરૂપ પણ નથી. અહીં કોઈ એવો ખુલાસો કરે કે અર્જુનને જ્યારે અફસોસ થયો ત્યારે પ્રભુએ ગીતાજીનો ઉપદેશ કર્યો. તો હવે ગીતાજીનો ઉપદેશ કરવામાં કારણરૂપે શરૂઆતમાં ઉપદેશપાત્ર અર્જુનનો અફસોસ વર્ણવ્યો હોય તો તેમાં અજુગતું શું કીધું? આ ખુલાસાથી કાંઈ પણ સન્તોષ થતો નથી; કેમ કે એ ખેદ થવાથી તો ચિત્તમાં વિક્ષેપ - ખળભળાટ થતો હોય છે. એમાંએ જ્યાં ચિત્ત જ સ્થિર ન હોય; ત્યાં શાન્તિ તો ક્યાંથી મળે? શાન્તિ આદિ ગુણો ન હોય તો બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર પણ કેમ માની લેવાય? આવી અસ્થિર મનોદશા, અફસોસ, પાપનો ભય વગેરેથી થયેલો ખળભળાટ જ્યાં હોય ત્યાં શમ-દમાદિ ગુણસમ્પત્તિની શક્યતા જ કેમ મનાય? અને તે સદ્ગુણો ન હોય તો પછી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ પણ પ્રભુ કેમ કરે? તેથી અમને તો એમ જણાય છે કે અધિકાર ન હોવાના સબબે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ જ ગીતાજીમાં નથી, પણ લૌકિક - દુન્યવી કથા જ તેમાં વર્ણવી છે એવું માનવું બહેતર થઈ પડશે. કારણ કે શ્રોતાનો જેવો અને જેટલો અધિકાર તેના પ્રમાણમાં જ તેવો અને તેટલો ઉપદેશ થાય.

વધારે સન્દેહ :

વળી ગીતાજીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ અર્જુનને થયો હોય અને તેની અસર અર્જુન ઉપર પડી હોય તો શું અને તેનો વિચાર કરી લઈએ. બ્રહ્મવિદ્યાના શ્રવણથી તો અર્જુનને ખરું વૈરાગ્ય સાંપડે; અને તેવા વૈરાગ્યના પરિણામે અર્જુન રાજ્ય વગેરે બધાનો ત્યાગ કરી દે! બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું પરિણામ તો આવું માનવું યોગ્ય છે. પણ અહીં તો કાંઈ બીજું જ બન્યું છે! અર્જુને તો ગીતાજીના ઉપદેશ પછી ગુરુ, વડીલો વગેરેની હત્યા કરી છે, રાજ્ય ભોગવ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપદેશ પછી દ્રોણ-ગુરુ વગેરેની હત્યા તથા રાજ્યભોગ વગેરે કદી ન જ થઈ શકે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ગીતાજીમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ નહિ જ હોય.

ઉપર પ્રમાણે શરૂઆતની કથા તથા છેવટની કથાથી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ ગીતાજીમાં છે એમ કહેવું તો બંધબેસતું દેખાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એમ માનવું ચાલુ પ્રસંગથી જાણે વિરુદ્ધ-ઉલટું જ હોય તેમ લાગે છે. આ કારણોથી એમ જણાય છે કે અર્જુનને મેંબે બ્રહ્મવિદ્યાનો જ અધિકાર નથી. અને તેથીજ પ્રભુએ તેને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી પણ ન જોઈએ. વળી અધિકાર વિનાના અર્જુનને પ્રભુ લૌકિક કથનીનો ઉપદેશ કરે એ વાત તો પ્રભુમાં કદી સમ્ભવે જ નહિ, તેમજ પ્રભુના ઉપદેશનું પરિણામ ગુરુહત્યા અને રાજ્યભોગ પણ નજ હોય.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરનારની બુદ્ધિ બન્ને બાજુથી સાણસામાં સપડાઈ ગઈ! તેથી તો ખેદ થાય છે!

સમાધાન :

ઉપર થયેલ શંકાઓનું સમાધાન ભગવત્કૃપાના બલથી ગીતાના તાત્પર્ય સ્વરૂપે હું કહું છું.

અહીં તો આપણે ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ જોવાનું છે. ભક્તિમાર્ગની તો રીત જ અજબ છે. એ રીત અલૌકિક - લોકાતીત છે. લોકની નજરે જેના ભેદ કદી ઉકેલી ન શકાય એવી દિવ્ય રીત ભક્તિમાર્ગની છે. તેથી જ ગીતાજીરૂપ ભક્તિમાર્ગના મહાન ગ્રન્થમાં પ્રારંભમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ આવી જાય તેથી કાંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. મહાભારતના એક કથાનાયક અર્જુનજીનો અંગીકાર પણ લોકાતીત - અલૌકિક ભક્તિમાર્ગમાં થયેલો છે. પૃથાજી-કુન્તાજી પોતે ભક્ત હોવાથી તેમના સમ્બન્ધથી તેમના બધા પુત્રોને પ્રભુએ પોતાના તરીકે અપનાવીને તેમનો અંગીકાર ભક્તિમાર્ગમાં કર્યો છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવત્ ૩૧.૧૨ માં વિદુરજી કહે છે કે “પૃથા કુન્તાજીના બધા પુત્રોનો ભગવાન્ મુકુન્દદેવે અંગીકાર કર્યો છે”. તેમણે કાંઈ પણ સાધનો કર્યા ન હતાં, સહાયતામાટે પણ પ્રાર્થના તેમણે કરી કે નહિ તેની પણ પ્રભુએ દરકાર ન કરી. માત્ર કુન્તાજીનો સમ્બન્ધ જોયો. આ વિદુરજીના વાક્યથી પણ સમજાય છે કે પાંડવોનો અંગીકાર ભક્તિમાર્ગમાં થયો છે, અને તે થયા પછી દુન્યવી રીત-ભાત તેમનામાં નજ હોય. નહિ તો ક્ષત્રિયોની લડાઈમાં તો સગામાં જણ્યા ભાઈને સગો ભાઈ હણી નાખતાં વિચાર ન કરે. આમ લૌકિક રીત મુજબ શત્રુઓને મારીને ભક્ત પાંડવો જો રાજ્ય ભોગવે તો તે રાજ્યમાં ભગવાનનો સમ્બન્ધ જ ન રહે, અને તે ન હોવાથી પાંડવોનું ભગવદીયપણું - ભક્તપણું ન જ જળવાય. પણ અહીં તો અર્જુન પોતાની મેળે જ સ્વજનોની અને ગુરુજનોની હત્યાથી શરૂઆતમાં જ પાછો ફર્યો છે એટલે અર્જુને દુન્યવી રીતભાત તો સ્વીકારી જ નથી. જો અર્જુન લૌકિક ક્ષત્રિય હોત તો બધાયને મારીને રાજ્ય ભોગવવાને જ તલબગાર બની જાત, તે કશાનો વિચારજ ન કરત. કારણ કે રણસંગ્રામમાં સામે સહોદર ભાઈ આવે તો પણ તેની હત્યા કરવામાં કશો વિચાર ન કરવો એ તો ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. વળી શૈરવીર પુરુષો રણસંગ્રામના મેદાનમાં જાય અને ત્યાં જો યુદ્ધ છેડાઈ જાય તો તેમનામાં વીરરસ જ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે ક્ષત્રિયોનો સ્વભાવ તથા એ વાતાવરણ જ એવું હોય છે. આ સમયે વૈરાગ્ય તો ઉભું જ શાનું રહે ? છતાં આવા વિકટ અવસરમાં ક્ષત્રિય અર્જુનમાં જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયું તેનું કારણ માત્ર ભગવદીયપણું છે. અર્જુનનો ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરીને, પ્રભુએ તેનામાં ભક્તિપણું બીજરૂપે વાવી દીધું છે, તેથી તેના કુર ક્ષત્રિય તરીકેના સ્વભાવનો વિજય થઈ ગયો છે અને ભક્તપણાના પ્રતાપે રણસંગ્રામમાં પણ તેને વૈરાગ્ય થાય છે ! આ અર્જુનના ભગવદીયપણાનો પ્રકટ પુરાવો છે.

ઊંડા ઉતરીને તપાસીશું તો લૌકિક ક્ષત્રિયોની પેઠે સગા-વહાલાંઓને મારી નાખીને મેળવેલા રાજ્યમાં પ્રભુનો સમ્બન્ધ ન હોય અને તે વિનાનું રાજ્ય એક ભગવદીયથી ભોગવાય જ નહિ. તેથી જ અર્જુન પહેલાં તો ગુરુહત્યા વગેરેથી પાછો જ હટી ગયો ! જ્યારે ભગવાનની આજ્ઞા તેઓનો સંહાર કરવાની થઈ અને અસુરોનો ભાર પૃથ્વી ઉપરથી ઉતારવાનો સાક્ર લુકમ થયો ત્યારે તો અર્જુને એક દાસ તરીકેનો પોતાના માલીકનો લુકમ સમ્પૂર્ણ રીતે બજાવી દીધો.

અને તેને પરિણામે મેળવેલા રાજ્યમાં ભગવાનનો સમ્બન્ધ પણ સ્થપાઈ ગયો. તે પછી એ રાજ્યનો ઉપભોગ ભગવદીયને દોષરૂપ થઈ પડતો નથી; કેમકે એ બધું કરવામાં ભગવાનની આજ્ઞા થયેલી છે.

કૌરવોમાં આસુરભાવ :

બીજી બાજુ કૌરવો તરફ જોઈશું તો તેમનામાં અસુરભાવ છે. તેઓ ક્ષત્રિયો છે, પાંડવોના ભાઈઓ છે, બધાનો યોગ-ક્ષેમ (લાલન-પાલન-ઉછેરણી) એક સરખો જ થયો છે. જે કાર્યથી પાંડવો જીવનનિર્વાહ કરે છે તે કાર્યથી કૌરવો પણ કરે છે. છતાં કૌરવોમાં વૈરાગ્યનો અંશ પણ ઉત્પન્ન થયો નહીં. કારણ કે તેઓ અસુરો છે, ભક્ત નથી. વૈરાગ્ય તો ભક્તને થાય. યોગ-ક્ષેમ એક હોવાથી અસુરોનો સ્વભાવ દૈવી બની નથી જતો; તે જ પ્રમાણે યોગ-ક્ષેમ એક હોવાથી ભક્તોનો સ્વભાવ આસુરી બની નથી જતો. આ વસ્તુ જણાવવામાટે જ ગીતાજીના આરમ્ભમાં જ ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રો - કૌરવોની કથા કહી છે. તેમ કહીને એ દુષ્ટ અસુરોનો ઉત્સાહ સૈંચવી દીધો. લૌકિક ક્ષત્રિયોનો દુન્યવી ઉત્સાહ કેવો હોય છે તેનો ચિતાર શરૂઆતમાં જ બતાવી દીધો. તે પછી ભક્ત અર્જુનની કથા કહી. અસુરથી વિરુદ્ધ રીતે એક ભક્તના હૃદયમાં આવા પ્રસંગે કેવા ભાવો ઉદ્ભવે તેનો ખ્યાલ પણ તુરતજ આપી દીધો.

ભગવદીયનો ધર્મ :

ખરું જોતાં તો ભક્ત જ્યારે ભગવદીય - ભગવાનનો થઈ જાય છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ ભગવત્કાર્ય તરફ જ ઢળે છે. ભગવદીયની મતિ ભગવાનનાં કાર્યો કરવામાં પરોવાયલી રહે એ જ યોગ્ય છે. જો તેમ ન હોય તો તે સુમતિ ન કહેવાય; પણ કુમતિ - કુબુદ્ધિ જ ગણાય. ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ બુદ્ધિ કામ કરે તે સદ્બુદ્ધિ અને બીજી કુબુદ્ધિ માની લેવી. ભક્તિમાર્ગની આ સ્વતન્ત્ર વ્યવસ્થા છે. જો આ વ્યવસ્થા નહિ માનો તો નીચે જણાવેલો વિરોધ ઉભો થશે.

કુમતિ એટલે શું ?

ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેમાં ગુરુ, વડીલ આદિને હણી નાંખવાનું કાર્ય વખોડી કાઢ્યું છે, તેનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી તદનુસાર એવી હત્યાથી દેર રહેવાની મતિ થાય તેને 'સુમતિ' જ કહેવાય. એટલે શરૂઆતમાં અર્જુન જે સ્વજનહત્યાથી દેર નાહો એ તેની બુદ્ધિને સદ્બુદ્ધિ તરીકે ગણી શકાય, કેમ કે ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ તે ચાલે છે. પણ ભીષ્મપિતામહે ભગવાનની સ્તુતિમાં અર્જુનની એ સુમતિને 'કુમતિ' તરીકે વર્ણવી છે. ભીષ્મપિતામહે કહે છે કે "દેર ઉભેલી સેનાનો મોખરો નિરખીને 'મને દોષ લાગશે' એવી બુદ્ધિથી સ્વજનના વધથી મહોં ફેરવનારા અર્જુનની 'કુમતિ'ને પ્રભુએ આત્મવિદ્યાથી સ્પષ્ટ હરી લીધી છે". આ ભીષ્મવચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અર્જુનની મતિ શાસ્ત્ર મુજબ છે છતાં તેને કુમતિ કહી છે.

આ ઉપરથી જ જણાશે કે જ્યાં લોક-વેદ અટકી જાય છે ત્યાંથી ભક્તિમાર્ગની

મર્યાદા શરૂ થાય છે. અલૌકિક અને અવૈદિક નો અર્થ એ નથી કે તે લોકવિરુદ્ધ અને વેદવિરુદ્ધ છે, પણ લોક અને વેદ ની ગમ જ્યાં ન પડે, લોક અને વેદથી પણ જે પર હોય, પેલે પાર હોય તે લોકવેદાતીત ગણાય. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે, તેને ભક્તિમાર્ગમાં ‘કુબુદ્ધિ’ તરીકે ભક્તો ઓળખાવી દે છે. ભક્તિમાર્ગમાં માત્ર ભગવાનની આજ્ઞાનો જ વિચાર હોય છે, ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. તેથી ભગવાદાજ્ઞાને અનુસરીને જ ચાલવું એ ભક્તિમાર્ગીય પરમધર્મ છે. તેથી જ ભક્તિમાર્ગનો વિચાર લોકદષ્ટિએ તેમજ વેદદષ્ટિએ કરવાનો નથી; કેમ કે એ બન્નેથી ભક્તિમાર્ગ તો ઘણો આગળ વધેલો છે. તેથી લોક-વેદનો ડર રાખીને તેનો વિચાર જ ન થઈ શકે. એ કારણથી જ ગીતાજીરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પછી તુરત જ અર્જુનની પ્રવૃત્તિ અસુરોજનોના વધમાટેની થઈ. કારણ કે ભગવદ્વિચ્છા તથા પ્રેરણા અસુરોને હણવા માટે હતી.

આથી શરૂઆતમાં જે શંકા કરેલી કે “બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પછી તો સર્વ રાજ્યાદિકનો ત્યાગ અર્જુને કરવો રહ્યો, નહિ કે ગુરુ આદિની હત્યા” તે દેર થઈ જાય છે. સબબ કે શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ થયા પછી અર્જુને ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે અને સર્વત્યાગ પણ ખરો તે જ છે.

સર્વત્યાગ એટલે શું ?

‘સર્વ’ એટલે બધાયનો ત્યાગ. તે ત્યાગમાં લોક અને વેદ પણ આવી જાય છે. લોક અને વેદ ના બન્ધનો જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સર્વત્યાગ ન જ ગણાય. આ દશા બહુ જ ઉચ્ચ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના લોક-વેદના ત્યાગની વાતો તે કેવળ ફોગટનાં ફાંફાં જેવી છે. ઉચ્ચ દશા થતાં લોક અને વેદ નો ત્યાગ થવો અને કેવળ પ્રભુનું જ ગ્રહણ કરવું એ જ ખરો સર્વત્યાગ છે. આ સર્વત્યાગ તો અર્જુને કર્યો છે એ ગીતાજીનાં વાક્યોથી સાબિત થાય છે.

ભગવાને જ્યારે અર્જુનને પૂછ્યું કે “હે પૃથાપુત્ર ! તે એકાગ્ર થઈને આ સાંભળ્યું કે ?” ત્યારે અર્જુને “મારો મોહ નષ્ટ થયો, હવે હું આપના વચન મુજબ કરીશ” એવો છેવટનો જવાબ આપ્યો. આ વચન ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે કે અર્જુન કેવલ ભગવદીય છે અને તેણે સર્વત્યાગ-લોક-વેદત્યાગ પૂર્વક માત્ર પ્રભુને શરણે જઈને, ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન છેવટે કર્યું છે.

હવે રાજ્ય વગેરેનો ત્યાગ અર્જુને કેમ ન કર્યો ? એ શંકા જો રહેતી હોય તો તેનું નિરાકરણ આવી રીતે કરી લેવું. રાજ્ય વગેરેનો ત્યાગ જ્ઞાની લોકો શા માટે કરે છે ? એનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે રાજ્ય વગેરે મોક્ષ મેળવવામાં વિઠ્ઠનરૂપ છે, મોક્ષમાં પ્રતિબન્ધ નાખનારાં છે તેથી તેનો ત્યાગ જ્ઞાની લોકો કરે છે. પણ અહીં તો ભક્તિમાર્ગ છે. ભગવાનની જ આજ્ઞા થઈ કે “અસુરોનો વધ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી નાખ”. તો અર્જુને પણ ભગવાદાજ્ઞાને અનુસરીને અસુરોને હણવાનું કાર્ય તે ભગવાનનું જ કાર્ય છે એમ સમજીને

કર્તુ. છેવટે રાજ્ય મળ્યું તે પણ અર્જુને તો પ્રભુને જ અર્પણ કર્યું. છતાં ભગવાનની આજ્ઞા થવાથી તે રાજ્ય પ્રભુનું છે એમ માનીને તે ભોગવ્યું. ભગવાનની આજ્ઞા અને ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી રાજ્યભોગ કાંઈ કૃળમાં પ્રતિબન્ધ નાખી શકતો નથી. માટે રાજ્યાદિનો ત્યાગ ન કર્યો તેમાં અર્જુને કંઈ અનુચિત કર્યું નથી જ.

એક નવી શંકા :

અર્જુન તો ભક્ત હતો. તેનામાં ભગવાનની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ (યુદ્ધ ન કરવાની વગેરે) કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન જ કેમ થઈ? ભક્તમાં ભગવાનની મરજી મુજબ જ ચાલવાની મતિ હોવી જોઈએ. તો એવી વિરુદ્ધ મતિ થવાનું કારણ શું ?

સમાધાન :

ખરું જોતાં તો અર્જુન ભગવદીય તો હતો જ તો પણ તેના મનમાં એવું ન હતું કે હું તો ભગવાનને આધીન થઈને જ યુદ્ધ કરીશ. તેમજ ભગવાને પોતાની શી ઈચ્છા છે તે પહેલેથી તેને જણાવી દીધી ન હતી. એટલે એ બિચારો શું કરે ? તેથી તે જે રણસંગ્રામમાં આવ્યો હતો તે તો તેના વર્ણશ્રમ ધર્મથી પ્રાર્થને. અર્જુન પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી તેને પોતાનો ક્ષત્રિયધર્મ સ્કુરેલો હતો, અને તેને લઈને જ રણસંગ્રામમાં તે લડવા આવ્યો હતો. તેને એમ ભાન હતું કે એક ક્ષત્રિય તરીકે હું રણમાં ઝુઝીશ. પણ આ ભાવના ભક્તને ન શોભે. અર્જુન માત્ર ભક્ત જ નથી, પણ અંગીકાર કરાયેલો ભગવદીય છે. તેમાં દેહધર્મરૂપ વર્ણશ્રમધર્મની - ક્ષત્રિયપણાંની ઠસક ઉચિત નથી. ભક્તિમાર્ગની એ રીતે નથી. કારણ કે ભગવદીયપણાથી એ કૃતિ વિરુદ્ધ છે. આ જ હેતુથી અર્જુનને તેના અન્તઃકરણમાં બિરાજતા પ્રભુના પ્રભાવથી તેવી બુદ્ધિ થઈ, એટલે જ પહેલાં તેને વર્ણશ્રમધર્મ પ્રમાણે એક વાર લડી લેવાની મતિ ઉદ્ભવી. આ મતિ ભગવદિચ્છાથી જ થઈ છે. એ મતિ થતાં જ ભગવાને પોતાની ઈચ્છા શી છે તે પ્રકટ કરીને અર્જુનની કુમતિને દૈર કરી નાખી. અન્નનું દાન કરવામાટે જેમ પહેલા કુશલ વૈદ્ય મનુષ્યની ભૈંષ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ તેવી મતિ અર્જુનની થઈ. કુમતિ ઉત્પન્ન પણ ભગવાને કરી અને નિજ ઈચ્છા જણાવીને આખરે તેનો નાશ પણ પ્રભુએજ કર્યો.

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન જ્યારે કૃપા કરીને જણાવે ત્યારે ભક્તથી પણ પ્રભુત્ત્વ સમજી શકાય છે પોતાની મેળે તો કદી ન જ સમજી શકાય. ભક્તની જ્યારે આ દશા છે ત્યારે બીજાની તો વાત જ શી કરવી ?

ઉપસંહાર :

હવે છેવટે શ્રીગુણાંઈજી તત્ત્વરૂપ સાર પ્રકટ કરે છે. જો જીવનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થયો હોય તો તેને પ્રભુત્ત્વની સ્ફૂર્તિ આપ મેળે જ થઈ જાય છે, ભગવાનને તે જણાવવાનો શ્રમ લેવો પડતો નથી. પુષ્ટિભક્ત તો તુરત જ સમજી જાય છે. આ કુન્તાજીના પુત્રોનો તો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં થયેલો છે. એટલે પહેલા તો અર્જુનને તેવી બુદ્ધિ ભગવદિચ્છાથી થઈ

ગઈ ખરી, પણ પછી ભગવાનનો ઉપદેશ થવાથી તેવી કુમતિની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ. શ્રીગોપીજન તો શુદ્ધપુષ્ટિભક્ત છે તેથી તેમને એવી મતિએ ન થાય અને તેને દેર કરવાની કડકેટ પણ પ્રભુને કરવી પડે નહિ. પણ આ પૃથાપુત્રો તો મર્યાદામિશ્રિ પુષ્ટિભક્ત હતા, કુન્તાજીના સમ્બન્ધથી તેમના ઉપર પ્રભુએ અનુગ્રહ કરેલો એટલે અંશે પુષ્ટિનો સમ્બન્ધ હતો, તેથી અર્જુનમાં કુમતિએ વાસો કર્યો અને છેવટે ભગવાને કૃપા કરીને તેની કુબુદ્ધિ દેર કરી. ગીતાજીનું આ દુંકું રહસ્ય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભલાધીશ્વરના ચરણકમળના દાસ એવા શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરે પોતાના હૃદયમાં બિરાજી રહેલી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરી.

મહાભારતના છઠ્ઠા ભીષ્મપર્વમાં યુદ્ધના દશમા દિવસે ભીષ્મ યુદ્ધમાં પડ્યા પછી સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવે છે અને સેનાપતિ ભીષ્મ પડ્યાના સમાચાર આપે છે. ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મના પતનનો શોક કર્યા પછી, શોક દેર થતાં સંજયને બધી કથા વિસ્તારથી કહેવા જણાવે છે, ત્યાંથી આ ગીતાનો આરમ્ભ થાય છે. આ પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનના વિષાદ(દુઃખ)નું વર્ણન છે.

કથાની સંગતિ જળવાય તે માટે આરમ્ભમાં વૈશમ્પાયન (મહાભારતના વક્તા) જનમેજય (મહાભારતના શ્રોતા)ને ધૃતરાષ્ટ્રનો નીચેનો શ્લોક કહી ગીતાનો પ્રારમ્ભ કરે છે :

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ! ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : હે સંજય ! ધર્મના સ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી ભેગા થયેલા મારા પુત્રો અને પાંડવોએ શું કર્યું ?

વિવેચન : ધૃતરાષ્ટ્ર જાણતો હતો કે પાંડવો મોટે ભાગે ધર્મ પ્રમાણે જ આચરણ કરનારા હતા, છતાં તેમણે પોતાના બન્ધુ (ભીષ્મ)ને મારવારૂપ અધર્મ કેમ કર્યો ? એવા અભિપ્રાયથી તે આ પ્રશ્ન કરે છે. ધર્મની ઉત્પત્તિના સ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં આવો અધર્મ થવાનું કેમ સમ્ભવ્યું ? એવો આ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે.

પાંડવોનું સૈન્ય તો થોડું હતું અને દુર્યોધનનું મોટું હતું. વળી દુર્યોધનના સૈન્યમાં શૈરવીરો પણ ઘણા હતા. તે બધાના દેખતાં જ, તેમણે ભીષ્મની સંભાળ ન રાખવાથી, ભીષ્મનું રણમાં પતન થયું અથવા પાંડવોએ બળથી તેમને મારીને આવો અધર્મ કર્યો તે જાણવા ધૃતરાષ્ટ્ર પેંછે છે કે હે સંજય ! ધર્મની ઉત્પત્તિના સ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં મારા પુત્રો અને પાંડવો એ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી ભેગા થઈ શું કર્યું ? મારા પુત્રો અધર્મ કરવામાં રચ્યા-પચ્યા રહેનારા હોવાથી ત્યાં પણ તેમણે અધર્મ કર્યો અથવા ધર્મ કર્યો; અને પાંડવો ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારા હોવાથી તેમણે ગુરુને મારવારૂપ અધર્મ કેમ કર્યો. એકનું મરણ થયા પછી જ બીજાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવો ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનાર હોવાથી તેઓએ નિશ્ચય કરેલ હોવા છતાં

પણ તેમણે આ શું કર્યું? સઙ્ગ્યને વ્યાસજીએ વરદાન આપી સર્વજ્ઞ કરેલ હોવાથી ‘હે સઙ્ગ્ય!’ એવું સમ્બોધન કરી તેને પ્રશ્ન કરેલ છે.

બલદેવજીની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં શ્રીભાગવત્ ૧૦।૭૮।૩ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

સઙ્ગ્ય ઉવાચ

દષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યેઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમ્ ઉપસંગમ્ય રાજા વચનમ્ અબ્રવીત્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ: તે સમયે પાંડવોના સૈન્યને વ્યેઠમાં ગોઠવાએલું જોઈને રાજા દુર્યોધન આચાર્ય પાસે જઈ નીચે પ્રમાણે વચન બોલ્યો.

વિવેચન: યુદ્ધ કર્તવ્ય છે એવો બોધ ભગવાને કરેલો હોવાથી પાંડવોએ યુદ્ધ કર્યું, તેથી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્ય કરેલું હોવાથી પાંડવોએ અધર્મ કર્યો નથી એમ સઙ્ગ્ય ઉત્તર આપવા ઈચ્છતો હોવાથી ૧૮ (૨-૧૮) શ્લોકવડે સંગતિ કહે છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રથમ તેણે પોતાના પુત્રોની વાત પૂછેલી હોવાથી પહેલાં તેના પુત્રની જ વાત કહે છે. ‘તે સમયે’ એટલે ધર્મયુદ્ધનો પ્રારમ્ભ થતી વખતે રાજા દુર્યોધન વ્યેઠમાં ગોઠવાએલું પાંડવોનું સૈન્ય જોઈને દ્રોણાચાર્યની સમીપ જઈને નીચે પ્રમાણે (શ્લોક ૩-૧૧) બોલ્યો. દશ શ્લોકથી (૨-૧૧) પ્રથમ દુર્યોધનની કથા કહેલી છે, તેથી અપરાધી હોવા છતાં યુદ્ધમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તેની થઈ છે એવો બોધ થાય છે.

પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામ્ આચાર્ય! મહર્તી ચર્મૈમ્ ।

વ્યેઠાં દૃપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥

શ્લોકાર્થ: હે આચાર્ય! આપના બુદ્ધિશાળી શિષ્ય દૃપદપુત્રે વ્યેઠમાં ગોઠવેલી પાણ્ડુપુત્રોની આ મોટી સેના જોઈ.

વિવેચન: આ શ્લોકથી આરમ્ભી નવ શ્લોકમાં દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને કહેલાં વચનો છે. ભીષ્મનો સેનાપતિ તરીકે અભિષેક થયેલો હોવાથી તેને સ્વતઃ ઉત્સાહ હોય જ; પરન્તુ દ્રોણને ઉત્સાહ હોવાનું કારણ નહિ હોવાથી તેમની ઉદાસીનતા જોઈ તેમનામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા દુર્યોધન સામાવાળાનાં સૈન્યના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કરે છે.

હે આચાર્ય! તમારે ઉભયપક્ષ સમાન છે તો પણ પાંડવોની સેના બહુ બલવતી છે. તેથી તમે અમારામાટે સારી રીતે યુદ્ધ કરો એમ સૈંચવવા ‘અચાર્ય’ સમ્બોધન કરેલું છે. પાણ્ડુપુત્રોની આપણા સૈન્યને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવી મોટી સેના બુદ્ધિશાળી, એટલે વ્યેઠ રચનામાં કુશલ, તમારા શિષ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યેઠમાં ગોઠવેલી છે તે જુઓ. યુધિષ્ઠિરને આ સમયે રાજ્ય નહિ હોવાથી અને તે જીતવી કઠણ છે એમ જાણાવવા યુધિષ્ઠિરની સેના ન કહેતાં સામાન્ય રીતે સર્વ પાણ્ડુપુત્રોની સેના કહી છે. ‘આ’ એટલે સમીપ રહેલી. “આપના શિષ્ય દૃપદપુત્રે ગોઠવેલી” શબ્દોથી સેના ઘણી બલવતી હોવાનું કહેલ છે. તેથી તે આપથી જ જીતી શકાય તેવી અને એમને ભય કરાવે તેવી છે એમ સૈંચવ્યું છે.

અત્ર શૈરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુધુધાનો વિરાટશ્ય દૃપદશ્ય મહારથઃ ॥૪॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 પુરુષિત્-કુન્તિભોજશ્ચ શૈભ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૫૧॥
 યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 સૌભદ્રૌ દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ : અહીં યુદ્ધમાં ભીમ અને અર્જુન સમાન મોટા ધનુષવાળા શૈરવીર યુધુધાન(સાત્યકી), વિરાટ, મહારથી દુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, વીર્યવાન, કાશિરાજ, પુરુષિત્, કુન્તિભોજ, મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ શૈભ્ય, પરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યવાન, ઉત્તમૌજ, સૌભદ્ર અને દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે મહારથીઓ છે.

વિવેચન : અહીં આ સેનામાં એટલે પાણ્ડુપુત્રોની સેનામાં, ભીમ અને અર્જુન જેવા અતિ બલવાન મોટા ધનુષ્યવાળા શૈરવીર રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ છે. ભીમ અને અર્જુન ઘણા બલવાન હોવાથી તેમની સમાન બીજાઓને કહેલા છે. તેઓ ઉપર-ઉપરથી તેવા જણાતા હોવા છતાં ભીમ અને અર્જુન ની સમાન છે એવો તેનો અર્થ છે. મોટા ધનુષ્યવાળા અને શૈર એ બે વિશેષણો યોજેલા હોવાથી યુદ્ધમાં તેઓનું સામર્થ્ય કેળવણીથી પ્રાપ્ત થયેલું તેમજ સ્વતઃ એટલે નૈસર્ગિક છે એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રમાણે પાંડવોની સેના દર્શાવી તે પ્રબલ છે એમ સ્પષ્ટ કરવા પાંડવોની સેનાના શૈરવીરોનું વર્ણન કરી તેમને નામથી ગણાવે છે. ‘યુધુધાન’ એટલે સાત્યકિ, વિરાટ અને દુપદ રાજાઓ છે. વિરાટ મહારથી છે. ધૃષ્ટકેતુ વિગેરે રાજાઓ પાંડવોના સમ્બન્ધી અને આપણા શત્રુઓ છે. ‘સૌભદ્ર’ એટલે અભિમન્યુ, પ્રતિવિધ્ય વિગેરે યુધિષ્ઠિર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો. આ સર્વ જ મહારથીઓ છે. શસ્ત્ર-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એક જ માણસ દશ હજાર યોદ્ધાઓની સાથે યુદ્ધ કરે તે ‘મહારથી’ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પાંડવોની સેનાના યોદ્ધાઓને ગણાવી ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા પોતાના સૈનિકોની વાત કહે છે.

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્ નિબોધ દ્વિજોત્તમ ! ।
 નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સમ્જ્ઞાર્થં તાન્ બ્રવીમિ તે ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ : હે દ્વિજોત્તમ ! આપણામાં પણ જે મારા સૈન્યના પ્રસિદ્ધ નાયકો છે તે સાંભળો. આપને સંજ્ઞામાટે તેઓના નામ કહું છું.

વિવેચન : તમને સ્મરણ હોવાનું સમ્ભવે છે એમ જણાવવા ‘હે દ્વિજોત્તમ !’ એવું સમ્બોધન કરેલું છે. સંજ્ઞામાટે, જ્ઞાન થવામાટે અથવા જાણવામાટે મારા સૈન્યના પ્રસિદ્ધ નેતાઓનાં નામ કહું છું, એટલે તેઓની સાથે રહી યુદ્ધ કરી શકાય.

ભવાન્ ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિઞ્જયઃ ।
 અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સોમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ : સંગ્રામ જીતનાર આપ, ભીષ્મ, કર્ણ અને કૃપાચાર્ય તેમજ અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સોમદત્તિ.

વિવેચન : હવે પોતાના સૈન્યના નાયકોનાં નામ કહે છે. આપ દ્રોણાચાર્ય અમારા સર્વના આચાર્ય હોવાથી મુખ્ય છો, તેથી આપ જ અન્ય સર્વને યુદ્ધમાં પ્રેરજો એવો ભાવાર્થ છે. યુદ્ધ

કરવું અને બીજાઓને યુદ્ધમાં પ્રેરવા એ બન્ને શક્તિઓ આપમાં છે. ભીષ્મ પણ તેવા જ મુખ્ય છે, વળી ક્ષત્રિય છે. કર્ણ અને કૃપ પણ મુખ્ય છે. કર્ણને પહેલાં અર્ધરથીમાં ગણાવેલ હોવાથી તેને દુઃખ ન થાય તે માટે અહીં તેને મુખ્ય નાયક કહેલો છે. “સંગ્રામ જીતનાર” એ વિશેષણ સર્વની સાથે છેટું - છેટું લેવાનું છે. વળી આપનો પુત્ર અશ્વત્થામા તેમજ વિકર્ણ અને સોમદત્તિ પણ તેવા જ મુખ્ય નાયકો છે. જેમ આપને બન્ને પક્ષ સમાન હોવા છતાં આપ અમારા તરફ રહી યુદ્ધ કરો છો તેવી જ રીતે ‘સોમદત્તિ’ એટલે સોમદત્તનો પુત્ર ભૈરિશ્રવા પણ બન્નેને સમાન હોવા છતાં અમારા તરફથી યુદ્ધ કરે છે.

અન્યે ચ બહવઃ શૈરા મદથૈ ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થઃ મારામાટે જીવનો ત્યાગ કરનાર અન્ય બહુ શૈરવીરો ભિન્ન - ભિન્ન શસ્ત્રથી પ્રહાર કરનાર છે. સર્વે યુદ્ધમાં કુશલ છે.

વિવેચનઃ મારામાટે જીવનો ત્યાગ કરનાર એટલે જીવવાની લાલસા તજી દઈ મારું કાર્ય સાધવા તત્પર થઈ રહેલા અન્ય બહુ શૈરવીરો જીવ તજવાવાળા છે, અને તે સર્વ યુદ્ધમાં અતિનિપુણ છે. આપ વિગેરે સર્વ જીવનો ત્યાગ કરી મારું કાર્ય સાધવા ઉદ્યમ કરો છો, તેથી મારો નક્કી જય થશે એવો છેલ્લા બે શ્લોકનો અર્થ છે.

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ ભીષ્મથી અભિરક્ષિત આપણું આ સૈન્ય તેમને જીતવા અશક્ત છે, પરંતુ ભીમથી અભિરક્ષિત તેઓનું આ સૈન્ય શક્તિશાળી છે.

વિવેચનઃ આ પ્રમાણે પોતાનાં સૈન્યનાં નાયકો ગણાવી પોતાનું ભીષ્મથી રક્ષાએલું સૈન્ય પાંડવોના સૈન્યને જીતવા અથવા તેની સાથે યુદ્ધ કરવા અસમર્થ છે જ્યારે કે પાંડવોનું ભીમથી રક્ષાએલું સૈન્ય પોતાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે એમ કહે છે. અહીં ‘પર્યાપ્ત’ શબ્દનો અર્થ શક્તિમત્ અથવા સમર્થ કરેલો છે. પોતાનું સૈન્ય ભીષ્મથી રક્ષાએલું હોઈ યુદ્ધ કરવા અસમર્થ હોવાનું જે કહ્યું છે તે દ્રોણને કોપ ન થાય તે માટે કહેલું છે. ‘અપર્યાપ્તમ્’ નો બીજો અર્થ એવો પણ થઈ શકે કે સૈન્ય ગણી શકાય તેવું અથવા નાનું છે. કૌરવ સૈન્ય અપર્યાપ્ત એટલે અગણિત ઘણું મોટું છે. અને પાંડવોનું સૈન્ય ગણિત અથવા નાનું છે, કારણ કે તે માત્ર ૭ અશ્વોહિણી જ છે.

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમ્ અવસ્થિતાઃ ।

ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ તેથી તમે બધા વિભાગ પ્રમાણે સર્વ માર્ગમાં ઉભા રહીને ભીષ્મનું જ રક્ષણ કરો.

વિવેચનઃ પાંડવોનું સૈન્ય સમર્થ છે, આપણું સૈન્ય સમર્થ નથી. તેથી તમે સર્વ ‘અયન’ એટલે વ્યેહમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગમાં પોત-પોતાના વિભાગ પ્રમાણે ઉભા રહી ભીષ્મનું જ રક્ષણ કરો. મૈલમાં ‘અયનેષુ’ પછી ‘ચ’ શબ્દ છે તેનો અયનથી અન્ય સ્થલોમાં પણ ઉભા રહી ભીષ્મનું રક્ષણ કરો એવો ભાવાર્થ છે. સેનાનું રક્ષણ કરવામાં અને યુદ્ધ કરવામાં ભીષ્મ રોકાએલા રહેવાથી પોતાનું રક્ષણ કરવામાં ઉદાસીન રહે તેવું સમ્ભવતું હોવાથી અને શત્રુઓ

નબળાઈ જોનારા હોવાથી તમે બધા ભીષ્મનું જ રક્ષણ કરો.

સગ્ગય ઉવાચ

તસ્ય સગ્ગનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનદ્યોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર કુરુવૃદ્ધ પ્રતાપી પિતામહે મોટેથી સિંહનાદ કરી શંખ વગાડ્યો.

વિવેચન: “સેનાપતિ ભીષ્મનું જ સર્વ રક્ષણ કરો” એમ દુર્યોધનનું પોતાને માન આપનારું વચન સાંભળી તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવા ભીષ્મે શંખ વગાડ્યો. ભીષ્મ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી પોતાનો પરાજય થનાર છે એમ જાણતા હતા તેથી પોતે આનન્દથી શંખનાદ કર્યો નથી, પરન્તુ દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી તેને પોતે હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો એવી પ્રભુની ઈચ્છા જાણી તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવા શંખનાદ કર્યો. તે કુરુઓમાં વૃદ્ધ હોઈ, દેશ અને કાલ માં જે કરવા યોગ્ય હોય તે જાણતા હતા. ‘પિતામહ’ હતા તે દુર્યોધનને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ હતું. સિંહનાદથી જ જ્ય થશે એમ સૈન્યવતાં પોતાનું શૌર્ય દર્શાવવા તેમણે સિંહનાદ કર્યો.

તતઃ શંખાશ્ય ભેર્યશ્ય પણવાનક-ગોમુખાઃ ।

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દઃ તુમુલોડભવત્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: પછી શંખો, ભેરીઓ, પણવ, આનક અને ગોમુખ એકદમ વાગ્યા. તે અવાજ તુમુલ થયો.

વિવેચન: યુદ્ધોત્સવમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સેનાપતિના શંખનો નાદ સાંભળી સર્વ સૈન્યને સાવધાન કરવા ભેરી વિગેરે વાજંત્રો વગાડવામાં આવ્યાં. મૈલમાં ‘એવ’ શબ્દ છે તેથી શંખનાદ સાંભળીને જ વાજંત્રો વગાડવામાં આવ્યાં છે, પરન્તુ યુદ્ધના પ્રારમ્ભ સમયે પોતામાં શૌર્યનો આવિર્ભાવ થવાથી વાજંત્ર વગાડવા જોઈએ તેમ વગાડેલ નથી. આ વાજંત્રો વાગવાથી પાંડવોની સેનાને પણ યુદ્ધના પ્રારમ્ભની ખબર પડી.

એ પ્રમાણે યુદ્ધોત્સવદર્શક શંખધ્વનિ સાંભળી પાંડવોના સૈન્યમાં પણ યુદ્ધોત્સવ થયો એમ પાંચ શ્લોકથી (૧૪ - ૧૮) કહે છે.

તતઃ શ્વૈતૈર્ હૈર્ યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: પછી શ્વેત અશ્વોથી જોડેલા મોટા રથમાં બેઠેલા માધવ અને પાંડવે દિવ્ય શંખો વગાડ્યા.

વિવેચન: કૌરવોના સૈન્યના શંખ વિગેરેના ધ્વનિ થયા પછી શુભ સૈન્યવનાર શ્વેત અશ્વોથી જોડેલા, ત્રૈલોક્યનો વિજય કરવામાં સાધનભૈંત થએલા, અગ્નિએ આપેલા, ભગવાનને સ્થિતિ કરવા યોગ્ય, મોટા, ‘નન્દિદ્યોષ’ નામના રથમાં બેઠેલા ભૈમિનો ભાર હરવા પ્રવૃત્તિ કરનાર નારાયણ અને નરે એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. આ રથ ભગવાનનો નથી પણ ભગવાન્ સારથિ છે, એમ દર્શાવવા અશ્વોનું ‘શ્વેત’ વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાનના રથના અશ્વો ચિત્ર રંગના છે, શ્વેત નથી, પણ આ રથના અશ્વો શ્વેત છે. શ્રીકૃષ્ણમાટે અહીં ‘માધવ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘મા’ એટલે લક્ષ્મી અને ‘ધવ’ એટલે પતિ. ‘માધવ’ શબ્દ યોજેલો

હોવાથી તેઓને લક્ષ્મીની (વિજય લક્ષ્મીની) પ્રાપ્તિ અલ્પ સમયમાં જ થશે એવો અર્થ સૈંચવેલો છે. ‘પાંડવ’ શબ્દથી તેઓ ન્યાયી હોવાનું સૈંચવ્યું છે. ‘અને’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનના શંખના અવાજ પેઠે અર્જુનના શંખનો અવાજ પણ સર્વનો ગર્વ હરનારો છે.

પાઞ્ચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનઞ્જયઃ ।

પૌણ્ડ્રં દૃધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: હૃષીકેશ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ‘પાઞ્ચજન્ય’ નામનો, ધનઞ્જય અર્જુને ‘દેવદત્ત’ નામનો અને ભયપર કર્મવાળા વૃકોદર ભીમે મોટો ‘પૌણ્ડ્ર’ નામનો શંખ વગાડ્યો.

વિવેચન: શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેના શંખો પ્રસિદ્ધ અને માહાત્મ્યવાળા હતા એમ જણાવવા તેઓનાં નામ બે શ્લોક (૧૫-૧૬)થી આપે છે. ‘હૃષીકેશ’ એટલે ઈન્દ્રિયોના ઈશ. ઈન્દ્રિયોના ઈશ એવા શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા એટલે સર્વ ઈન્દ્રિયો સ્વતઃ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ દર્શાવવા અહીં ‘હૃષીકેશ’ શબ્દ યોજેલો છે. શ્રીકૃષ્ણે ‘પાઞ્ચજન્ય’ શંખ વગાડ્યો. પાઞ્ચજન્ય દૈત્યમાંથી થયેલો શંખ તે પાઞ્ચજન્ય. ‘ધનઞ્જય’ એટલે અર્જુને ‘દેવદત્ત’ નામનો અગ્નિએ આપેલો શંખ વગાડ્યો. અને ભયાનક કર્મ કરનાર ભીમે ‘પૌણ્ડ્ર’ નામનો મોટો શંખ વગાડ્યો.

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે ‘અનન્તવિજય’ નામનો અને નકુલ તેમજ સહદેવે ‘સુઘોષ’ અને ‘મણિપુષ્પક’ નામના શંખો વગાડ્યા.

વિવેચન: અનન્ત અથવા અસંખ્યનો વિજય જેનાથી થાય તેવો ‘અનન્તવિજય’ શંખ કુન્તીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે વગાડ્યો. ‘કુન્તીપુત્ર’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરેલી. તે ભગવાનની કૃપાનો અધિકારી છે. યુધિષ્ઠિરની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે એમ ‘રાજા’ શબ્દથી સૈંચવેલું છે. યુદ્ધમાં સ્થિર તે ‘યુધિષ્ઠિર’. તે નામ સાથેક છે અને તેથી તેમનું સામર્થ્ય સૈંચવેલું છે. નકુલે ‘સુઘોષ’ અને સહદેવે ‘મણિપુષ્પક’ શંખો વગાડ્યા.

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખણ્ડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્યાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ! ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્ દૃધ્મુઃ પૃથક્-પૃથક્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: હે પૃથિવીપતિ! શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યવાળા કાશ્ય, મહારથી શિખણ્ડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અપરાજિત સાત્યકિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાબાહુ સુભદ્રાના પુત્રે સર્વ બાજુથી જુદા-જુદા શંખો વગાડ્યા.

વિવેચન: મુખ્ય-મુખ્ય યોદ્ધાઓ તથા તેઓના શંખોના નામ દઈ અન્ય મુખ્ય સૈનિકોનાં નામ કહે છે. ‘કાશ્ય’ એટલે કાશિરાજ, શિખણ્ડી મહારથી છે એટલે કે શસ્ત્ર-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, અને ‘ચ’(અને) શબ્દ હોવાથી શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યવાળો હતો. સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ મહાબાહુ છે એટલે કે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે. ‘હે પૃથિવીપતિ’ એ ધૃતરાષ્ટ્રનું સમ્બોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે આ બધો અનર્થ તેં કરેલો છે. ‘જુદા-જુદા’ એટલે દરેક જુદો-જુદો ઓળખાય તેવી રીતે

વગાડ્યા.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નભશ્ય પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: આકાશ અને પૃથિવીમાંથી પ્રતિધ્વનિ કરાવતા તે તુમુલ અવાજે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયોને ચીરી નાખ્યાં.

વિવેચન: આકાશમાંથી અને પૃથિવીમાંથી મોટો પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન કરાવતા પાંડવ સૈન્યના સૈનિકોના પાઞ્ચજન્ય વિગેરે શંખોના પ્રચારુડ અવાજે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયો ચીરી નાખ્યાં. આ અવાજથી તેમના હૃદયના સર્વ ઉત્સાહનો ભંગ થયો અને તેમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. આથી એમ સૈયવ્યું છે કે સર્વ તરફ પ્રતિધ્વનિ થતો હોવાથી પલાયન કરવામાં પણ ભય છે.

આ પ્રમાણે અઢાર (૨-૧૮) શ્લોકથી પાંડવો ધર્મિષ્ઠ અને ભગવદ્ભક્ત છે એમ દર્શાવવા સંગતિ કરી.

અથ વ્યવસ્થિતાન્ દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસમ્પાતે ધનુર્ ઉદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમ્ ઇદમ્ આહ મહીપતે ! ।

શ્લોકાર્થ: હે મહીપતિ ! પછી જ્યારે શસ્ત્રસમ્પાતની તૈયારી થઈ ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને વ્યવસ્થિત જોઈને કપિધ્વજ પાંડવે ધનુષ ઊંચુ કરીને હૃષીકેશને આ (નીચેનું) વાક્ય કહ્યું.

વિવેચન: એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ના સમાગમની વાત કહેવા ઉભય સૈન્યના યુદ્ધોત્સવનો વૃત્તાન્ત કહ્યો. હવે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થએલા અર્જુનને બન્ધુનાશના વિચારથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવા ભિન્ન પ્રક્રમથી આરમ્ભ કરે છે. અર્જુનને વૈરાગ્ય થવાનું કારણ ચાર (૨૦-૨૩) શ્લોકથી કહે છે. ‘કપિધ્વજ’ શબ્દથી અર્જુનની શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવાની ચતુરાઈ જણાવી છે. ‘હે મહીપતિ !’ સમ્બોધન રાજાઓનો ધર્મ એવો જ હોવાનું જણાવવા કરેલું છે.

અર્જુન ઉવાચ

સેનયોર્ ઉભયોર્ મધ્યે રથં સ્થાપય મેડચ્યુત ! ॥૨૧॥

યાવદ્ એતાન્ નિરીક્ષ્યેડહં યોદ્ધુકામાન્ અવસ્થિતાન્ ।

કૈર્ મયા સહ યોદ્ધવ્યમ્ અસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાન્ અવેક્ષેડહં ય એતેડત્ર સમાગતાઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્ યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: હે અચ્યુત ! આ રણસંગ્રામમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે તેમજ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા કૌરવોનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી યુદ્ધ કરવામાટે તૈયાર થયેલાઓને હું જોઈ શકું તેવી રીતે બન્ને સેનાઓની મધ્યે આપ મારા રથને ઉભો રાખો.

વિવેચન: અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે કહ્યું તે અહીં કહેલું છે. આ રણસંગ્રામમાં યુદ્ધનો પ્રારમ્ભ થયા પહેલાં જ માત્ર શંખનાદથી જ જેઓનાં હૃદયો ચીરાઈ ગયાં છે, વદન શુષ્ક થઈ ગયાં છે, તથા ભગવાનના પ્રતિપક્ષી હોવાથી પોતાના પરાજયનું પણ જેને અનુસન્ધાન રહેતું નથી એવા અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનું પ્રિય કરવા ઈચ્છનાર અને તેથી અન્ધજ બનેલા કૌરવસૈન્યના કયા નાયકોને મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે હું જોઉં તે રીતે મારો રથ ઉભય સેનાની મધ્યે ઉભો રાખો. આપ

અચ્યુત છો તેથી ઉભય સેનાની મધ્યે મારો રથ રહે તો પણ મને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી.
એ પ્રમાણે ચાર (૨૦-૨૩) શ્લોકથી યુદ્ધ કરવાનો ઉદ્ધમ જણાવ્યો.

શ્રીભાગવત્ ૧૧૮૧૪૪ ભીષ્મની સ્તુતિ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું
અનુસન્ધાન કરેલું છે.

સગ્ગય ઉવાચ

એવમ્ ઉકતો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ! ।

સેનયોર્ ઉભયોર્ મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥

ભીષ્મ-દ્રોણ-પ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્ સમવેતાન્ કુરૂન્ ઈતિ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ રથને ઉભય સેનાની મધ્યે ભીષ્મ દ્રોણ અને સર્વ રાજાઓની સામે ઉભો રાખીને “હે પાર્થ ! એ એકઠા થએલા કુરુઓને જો” એમ કહ્યું.

વિવેચન : ‘ગુડાકા’ એટલે નિદ્રાના ઈશ અથવા નિદ્રાને જીતનાર અર્જુને ‘હૃષીકેશ’ એટલે ઈન્દ્રિયોના ઈશ અથવા ઈન્દ્રિયોના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો ઉત્તમ રથ ઉભય સેનાની મધ્યે યુદ્ધમાં પરમ કુશળ ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ સર્વ રાજાઓની સમક્ષ ઉભો રાખ્યો અને એકઠા થએલા કુરુઓને જોવા માટે અર્જુનને કહ્યું.

વિશેષ : ‘ગુડાકેશ’ એટલે જોણે તામસ - નિદ્રા કબજે કરી છે. નિદ્રાના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર હોય છે. ૧. તામસ નિદ્રા મિથ્યા મોહને વધારે છે અને આસુરભાવને કેળવે છે. ૨. રાજસ નિદ્રા શરીર, મન વગેરેને સુરક્ષિત રાખીને શ્રમનું નિવારણ કરે છે. ૩. સાત્ત્વિક નિદ્રાને ઘણી જગ્યાએ યોગનિદ્રા કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની નિદ્રામાં શરીર, મન વગેરે નિશ્ચેષ્ટ દેખાય છે છતાં પણ આન્તરિક જાગૃતિ રહે છે. અને એ જાગૃતિ ભ્રમવિષયક શત્રુઓની સાથે વિલાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

તત્રાપશ્યત્ સ્થિતાન્ પાર્થઃ પિટન્ અથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્ માતુલાન્ ભ્રાટન્ પુત્રાન્ પૌત્રાન્ સખીસ્તથા ॥૨૬॥

શ્વશુરાન્ સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોર્ ઉભયોરપિ ।

શ્લોકાર્થ : ત્યાં ઉભય સૈન્યમાં પિતરાઈઓ, પિતામહો, આચાર્યો, મામાઓ, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, સખાઓ, શ્વશુરો અને મિત્રો ને ઉભા રહેલા પાર્થે જોયા.

વિવેચન : ભગવાને અર્જુનને કુરુઓને જોવાનું કહ્યું ત્યારે અર્જુને તેઓને જોયા એમ આ દોઢ શ્લોકમાં કહેલું છે. ‘ત્યાં’ એટલે રણસંગ્રામમાં ઉભય સેનામાં ઉભા રહેલા પિતૃઓ વિગેરેને અર્જુને જોયા.

તાન્ સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્ બન્ધૈન્ અવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥

કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિષીદન્ ઈદમ્ અભવીત્ ।

શ્લોકાર્થ : તે સર્વ બન્ધુઓને ઉભા રહેલા જોઈને, ખેદ કરતો પરમ કૃપાવશ અર્જુન આ પ્રમાણે (નીચેનું વચન) બોલ્યો.

વિવેચન: અર્જુન ક્ષત્રિય છે. યુદ્ધોત્સવ જોઈને ક્ષત્રિયને ઉત્સાહ જ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. છતાં યુદ્ધના પ્રારંભ સમયે અર્જુનને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન ન થતાં ખેદ કેમ ઉત્પન્ન થયો તે સમજાવવા “કૃપયા પર્યાવિષ્ટઃ” ‘પરમ કૃપાવશ’ એવું વિશેષણ યોજેલું છે. પરમ કૃપા એટલે ભક્તિરૂપ કૃપા.

અર્જુન કૃપાવશ થઈ યુદ્ધ ન કરે તો તેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. રાજ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે લોકની રક્ષા કરી શકે નહિ. તેથી તે કૃપાવશ થવાથી લોકરક્ષા થઈ શકે નહિ. લોકરક્ષા કરી ન શકાય તેવી રીતે અર્જુન કૃપાવશ કેમ થયો એવી શંકા થાય, તે દૈર કરવા ‘બન્ધેન્’ ‘બન્ધુઓને’ શબ્દ યોજેલો છે. જેમની પાસે રાજ્ય છે તે પણ પોતાના બન્ધુઓ છે, અને તેથી તે પણ લોકરક્ષા કરવા સમર્થ છે. તેથી અર્જુન કૃપાવશ થવાથી લોક રક્ષા થતી અટકવાની નથી.

અર્જુન ઉવાચ

દષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥૨૮॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુભ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ: હે કૃષ્ણ! આ સ્વજનોને યુદ્ધ કરવા ઊભેલા જોઈને મારા ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, મુખ સુકાઈ જાય છે, મારા શરીરમાં કમ્પ થાય છે અને રૂંવાડાં ઉભા થઈ જાય છે.

વિશેષ: અર્જુન પોતાની સાથે જુદા-જુદા પ્રકારના સગપણ ધરાવનારાઓને ‘સ્વજન’ શબ્દથી મિથ્યા મોહ ધારણ કરીને કલ્પના કરે છે. આ એનો શુદ્ધ અને વાસ્તવિક ભાવ નથી એ કારણે એને કલ્પિત મોહનો નાશ કરવા ભગવાન્ “તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમ્ અવાપ્સ્યસિ” ત્યારે તું યુદ્ધમાં સામેલ થઈ જા; તને પાપ નહિ લાગે—એવો ઉપદેશ આપે છે. કારણ કે, કલ્પિત ભાવનો નાશ થયા વિના શુદ્ધ ભાવ આવી શકતો નથી. જીવને સ્વજન તો અન્તર્યામી જ બની શકે છે. કારણ જીવ અંશ છે; અન્તર્યામી અંશી છે. એટલે જીવના સ્વભાવધર્મથી જ અંશી સાથે એને નિત્ય સમ્બન્ધ છે. કાલ્પનિક સમ્બન્ધ કરતાં નિત્ય સમ્બન્ધને ટકાવવો જરૂરી છે. અને એ જ કારણે લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રોને મોહશાસ્ત્રો કહેવામાં આવ્યા છે.

ગાણ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્ ત્વક્ષૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શકનોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ: ગાણ્ડીવ હાથમાંથી સરી જાય છે અને ત્વચા બળે છે. ઉભો રહેવાની મારામાં શક્તિ નથી. મારું મન ભ્રમતું હોય તેવું જણાય છે.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ! ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ: હે કેશવ! હું વિપરીત નિમિત્તો જોઉં છું. સ્વજનને યુદ્ધમાં હણીને હું કાંઈ શ્રેય જોતો નથી.

વિવેચન: દુર્ગુણથી ભરેલા પાપી જીવોને પણ મોક્ષ આપનાર હે કેશવ! હું વિપરીત નિમિત્તો જોઉં છું. સ્વજનને યુદ્ધમાં હણી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રાજ્ય કરવું વિગેરે સર્વ વિપરીત પરિણામો છે. કારણ કે ભગવદીયને તેમ કરવું ઉચિત નથી. સ્વજનને યુદ્ધમાં હણવાથી શ્રેય: જણાતું

નથી. આપની કૃપારૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિ તેથી થવાની નથી. ભગવત્કૃપારૂપ ભક્તિ એ જ શ્રેય છે અને તેની પ્રાપ્તિ સ્વજનને યુદ્ધમાં હણવાથી થવાની નથી.

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ! ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ! કિં ભોગૈર્ જીવિતેન વા।।૩૨।।

શ્લોકાર્થ: હે કૃષ્ણ! હું વિજયની, રાજ્યની અને સુખની ઈચ્છા રાખતો નથી. હે ગોવિંદ! અમારે રાજ્યથી, ભોગોથી અથવા જીવિતથી શું પ્રયોજન છે ?

વિવેચન: હે કૃષ્ણ! મને આપની કૃપારૂપ ભક્તિની જ જરૂર છે, તે જ શ્રેય છે. તે વિના વિજય, રાજ્ય અને સુખ મારે જોઈતાં નથી. ગોવિન્દ! અમારે રાજ્યનું, ભોગોનું અથવા જીવિતનું શું પ્રયોજન છે ? અમારે આપના વિના તેઓનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ‘હે ગોવિન્દ!’ એ સમ્બોધનથી એવો ભાવ જણાવ્યો છે કે જેમ વ્રજવાસીઓના ઈન્દ્ર થઈ આવે તેમને સુખભોગ (આનન્દ) કરાવ્યો, તે જ પ્રમાણે ભક્તોને કરાવવું યોગ્ય છે.

યેષામ્ અર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ।

ત ઈમેડવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાન્ ત્યક્ત્વા ધનानિ ચ।।૩૩।।

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્ તથૈવ ચ પિતામહાઃ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્બન્ધિનસ્ તથા।।૩૪।।

શ્લોકાર્થ: જેઓને માટે અમારે રાજ્ય, ભોગ અને સુખની ઈચ્છા હતી તે આચાર્યો, પિતૃઓ, પુત્રો તથા પિતામહો, મામાઓ, શ્વશુરો, પૌત્રો, સાળાઓ અને સમ્બન્ધીઓ પ્રાણ અને ધન નો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં ઉભા રહેલા છે।।૩૩-૩૪।।

વિવેચન: તારે પોતાને રાજ્યની, ભોગની અને સુખની ઈચ્છા ન હોય તો કાંઈ નહિ પરન્તુ તારા સગાં-સમ્બન્ધીઓ વિગેરેને તેવી ઈચ્છા હોવાથી તેમને માટે યુદ્ધ કરી રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ એવી શંકા થાય તો તેને દૈર કરવા આ શ્લોકો યોજેલા છે. આચાર્યો, પિતૃઓ વિગેરે જે લોકોમાટે રાજ્યની ઈચ્છા હતી તે તો પ્રાણ અને ધન નો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં મરવા આવી ઉભા છે. તેઓને મારીએ ત્યારે રાજ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય અને તે પછી અમે જીવતા રહીએ અને રાજ્ય ભોગવી શકીએ. પરન્તુ અમારે તે જોઈતું નથી. તેથી રાજ્ય, ભોગ અને સુખનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

એતાન્ ન હન્તુમ્ ઈચ્છામિ ધ્નતોડપિ મધુસૈદન!।

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિન્નુ મહીકૃતે।।૩૫।।

શ્લોકાર્થ: હે મધુસૈદન! તેઓ મને હણતા હોય તોપણ ત્રૈલોક્યના રાજ્યમાટે પણ તેમને હણવા હું ઈચ્છતો નથી તો પૃથ્વીમાટે કેમજ ઈચ્છું ?

વિવેચન: તું તેઓને નહિ હણે તો પણ તેઓ તને તો હણશે જ, માટે તેઓને હણવા એ જ યોગ્ય છે એવી શંકા થાય તે દૈર કરવા આ શ્લોક યોજેલો છે. તેઓથી હણાવું અથવા તેમને હણી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવવું એ બેમાંથી મારી ઈચ્છામાં આવે તે પસન્દ કરવાનું મને કહેવામાં આવે તો પણ હું તેઓથી હણાવાનું જ પસન્દ કરું, પરન્તુ તેમને હણીને ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પસન્દ કરું નહિ. અહીં તો તેમને હણીને માત્ર પૃથ્વીનું અમુક વિસ્તારનું રાજ્ય મળવાનું છે. તે માટે હું તેઓને કેમ હણું ? ‘હે મધુસૈદન’ સમ્બોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે આપની સાલાય્યવાળા મને

તેઓ હણવા સમર્થ નથી જ. (‘મધુ’ નામનો દૈત્ય બ્રહ્માજી પાસેથી વેદોને છીનવી ગયો હતો. ભગવાને મત્સ્યનું રૂપ ધારણ કરીને તેને માર્યો અને વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો).

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાદ્ જનાર્દન !।

પાપમેવાશ્રયેદ્ અસ્માન્ ઉત્વૈતાન્ આતતાયિનઃ ।।૩૬।।

શ્લોકાર્થઃ હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણીને અમને શું આનન્દ થવાનો ? આ આતતાયિઓને હણવાથી અમને પાપ જ થવાનું !

વિવેચનઃ સર્વ અવિદ્યા દેર કરનાર હે જનાર્દન ! અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ્ઞાન રહિત હોવાથી તેઓ આચાર્ય, ગુરુ વિગેરેનો ઘાત થાય તેવા યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત રહે, પણ અમે આપના સેવકો હોવાથી જ્ઞાન રહિત નથી. અમે આપના ભક્તો હોવાથી યુદ્ધ કરવું એ અમારામાટે ઉચિત નથી એમ ‘હે જનાર્દન’ એ સમ્બોધનથી જણાવ્યું છે. અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રના જ્ઞાનદષ્ટિ વિનાના પુત્રોને મારવાથી અમને શું આનન્દ થવાનો ? તેમ કરવાથી અમને કાંઈ પણ આનન્દ થવાનો નથી. ‘ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે તેઓ આપને જાણતા નથી તેથી તેઓ તેમ કરે તે યોગ્ય છે. તેઓ આતતાયી છે. કારણ કે ‘અગ્નિથી બાળનાર ઝેર આપનાર શસ્ત્ર હાથમાં લઈ મારવા આવનાર ધન લઈ લેનાર ક્ષેત્ર અથવા ભેંમિ લઈ લેનાર અને સ્ત્રીને લઈ જનાર –એ છ આતતાયી કહેવાય છે. ધાર્તરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને આ સર્વ કાર્ય કરેલાં છે. “આતતાયિને આવતો જોઈ વિચાર કર્યા વિના હણવો. આતતાયિનો વધ કરનારને કાંઈ દોષ થતો નથી” એવા ધર્મશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્ર ના નિયમો છે. તેથી ધાર્તરાષ્ટ્રને હણવો જોઈએ એમ કહેતા હો તો તે પણ ઉચિત નથી કારણ કે અમે ભક્તિ ઈચ્છીએ છીએ. અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ભક્તિમાર્ગથી દુર્બલ છે. તેથી આતતાયીનો પણ વધ કરવાથી અમને પાપ જ થાય. પાપ થવાથી ભગવત્સમ્બન્ધમાં વિઘ્ન આવે.

તસ્માન્ નાહી વયં ઉન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વબાન્ધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ! ।।૩૭।।

શ્લોકાર્થઃ તેથી આપણે સ્વબાન્ધવ ધાર્તરાષ્ટ્રોને હણવા યોગ્ય નથી. હે માધવ ! સ્વજનોને હણીને અમે કેમ સુખી થઈએ ?

વિવેચનઃ “આપણે ધાર્તરાષ્ટ્રોને હણવા યોગ્ય નથી” એ વાક્યમાં ‘આપણે’ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી અમારે તો આપની સંગત જ સુખરૂપ છે, આપ જ અમારા સ્વજન છો એમ સૈંચવાય છે. ‘હે માધવ’ સમ્બોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે અમારે લક્ષ્મી વિગેરેની જરૂર નથી(મા = લક્ષ્મીજી, ધવ = પતિ).

યદ્યપ્યે તે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ।।૩૮।।

કથં ન જ્ઞેયમ્ અસ્માભિઃ પાપાદ્ અસ્માન્ નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દાપં પ્રપશ્યદ્ભિર્ જનાર્દન ! ।।૩૯।।

શ્લોકાર્થઃ હે જનાર્દન ! લોભથી નષ્ટ થએલા ચિત્તવાળા આ કૌરવોને કુલક્ષયથી થતા દોષ અને મિત્રદ્રોહના પાતકનું જોકે ભાન નથી તો પણ કુલક્ષયથી થતા દોષને જાણનાર અમારે આ પાપથી દેર રહેવાનું કેમ ન જાણવું ? ।।૩૮-૩૯।।

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમ્ અધર્મોડભિભવત્યુત ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થઃ કુલનો ક્ષય થાય ત્યારે સનાતન કુલધર્મોનો નાશ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે અધર્મ આખા કુલમાં વ્યાપી જાય છે.

વિવેચનઃ કુલક્ષયથી થતા પાપના ભયથી નહિ, પરન્તુ લૌકિક ભયથી જ આ યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી એવી જો શંકા થાય તો તે દૈર કરવા કુલક્ષયથી થતા દોષો અહીંથી પાંચ (૪૦ - ૪૪) શ્લોકોથી વર્ણવે છે. કુળનો ક્ષય થાય ત્યારે સનાતન એટલે પ્રાચીન પરમ્પરા પ્રાપ્ત કુલધર્મોનો પ્રણાશ થાય છે. ‘પ્રણાશ’ એટલે પુરો નાશ, સમ્પૂર્ણ નાશ. કુલધર્મોનો સમ્પૂર્ણ નાશ થાય છે એટલે ફરીથી કુલધર્મોનો ઉદય થવાનો સમ્ભવ પણ રહેતો નથી. અમે પાર્થ એટલે પૃથાના પુત્ર છીએ. પૃથાના સમ્બન્ધથી આપે અમારો અંગીકાર કરેલો હોવાથી અમારો કુલધર્મ આપની ભક્તિ જ છે. તેનો નાશ થાય તેવા આ પાપથી અમારે દૈર રહેવું જ જોઈએ.

હાલ કુલધર્મનો નાશ થશે તો પણ ભવિષ્યમાં પ્રહ્લાદ જેવો ભક્તકુલમાં અવતરશે તો કુલનો ઉદ્ધાર કરશે, માટે ક્ષત્રિયોના ધર્મ શૌર્યનો આભિભાવ કરીને યુદ્ધ કરવું ઉચિત છે એવી શંકા થાય તો તેને દૈર કરવા કહે છે કે ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે અધર્મ આખા કુળને વ્યાપી રહે છે

તેથી ભવિષ્યમાં પણ એવો કોઈ ભક્ત કુલમાં અવતરવાનો સમ્ભવ રહેતો નથી એમ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા નીચેનો શ્લોક યોજે છે :

અધર્માભિભવાત્ કૃષ્ણ! પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાષ્ણૈય! જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થઃ હે કૃષ્ણ! અધર્મ વ્યાપી રહેવાથી કુલસ્ત્રીઓ દૈષિત થાય છે. હે વાષ્ણૈય! સ્ત્રીઓ દૈષિત થાય ત્યારે પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.

વિવેચનઃ કુલમાં અધર્મ વ્યાપી રહે ત્યારે કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી અને દોષવાળી થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રહ્લાદ જેવો ભક્ત અવતાર લઈ કુલનો ઉદ્ધાર કરશે એવી આશા કેમ રહે ? ‘હે વાષ્ણૈય!’ સમ્બોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે સારા કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા હોય તેમના કુલમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે યોગ્ય નથી.

સંકરો નરકાયૈવ કુલધનાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દોષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થઃ સંકર (પ્રજા) કુલનો નાશ કરનારાઓને અને કુલને નરકમાં જ મોકલે છે. તેમના પૈર્વજોની પિણ્ડોદક ક્રિયાનો લોપ થવાથી તેઓનો પાત થાય છે.

વિવેચનઃ ‘પિણ્ડોદક ક્રિયા’ એટલે શ્રાદ્ધ વિગેરેના લોપ થાય છે, કારણ કે વર્ણસંકર પ્રજાથી શ્રાદ્ધ વિગેરે થતાં નથી. શ્રાદ્ધ વિગેરે ન થવાથી પૈર્વજોએ ધર્મનું આચરણ કરી જે સ્વર્ગ વિગેરે લોકની પ્રાપ્તિ કરી હોય તેમાંથી તેઓનો પાત થાય છે. એવ = જ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે નરકમાં પડી પાપ ભોગવ્યા પછી પણ તેમાંથી તેઓનો ઉદ્ધાર થતો નથી.

દોષૈરેતૈઃ કુલધનાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ય શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થઃ કુલનો નાશ કરનારાઓના વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કરનાર આ દોષોથી સનાતન કુલધર્મો

અને જાતિધર્મોનો નાશ થાય છે.

વિવેચન: મૈલમાં 'ચ = અને' શબ્દ છે તેનો અર્થ કુલધર્મ અને જાતિધર્મ સાથે આશ્રમધર્મનો પણ નાશ થાય છે એવો છે.

ઉત્સન્નકુલધર્મીણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ! ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ: હે જનાર્દન ! જેઓના કુલધર્મોનો નાશ થએલો હોય તેવા મનુષ્યોનો નરકમાં નિયત વાસ થાય છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. 'હે જનાર્દન !' સમ્બોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે આપના સમ્બન્ધ વગરનાને અવિદ્યાનો સમ્બન્ધ થવાથી તેઓની એવી દશા થાય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન હતું તો યુદ્ધની તૈયારી જ શા માટે કરી, એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તે માટે કહે છે :

અહો બત મહત્પાપં કર્તુ વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્ રાજ્યસુખ-લોભેન હત્તું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ: અહો ! અરે રાજ્યસુખના લોભથી સ્વજનને હણવા તૈયાર થયા તે અમે મોટું પાપ કરવાનો વ્યવસાય કરેલો.

વિવેચન: રાજ્યમાટે આવું પાપ કરવું પડશે એવું ભાન પહેલાં ન હતું. બહુ ખેદ થાય છે કે અમે આવું પાપ કરવા અજ્ઞાનથી તૈયાર થયેલા. ખેદ સાથે આશ્ચર્યની વાત છે કે અમે એવી તૈયારી કરી. કારણ કે જેને માટે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તેઓને જ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા મારવા તૈયાર થયા છીએ.

“તું તેમને નહિ હણે તો તેઓ તને હણશે” એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :

યદિ મામ્ અપ્રતીકારમ્ અશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રો રણે હત્યુઃ તન્ મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ: જો હાથમાં શસ્ત્રવાળા ધાર્તરાષ્ટ્રો પ્રતીકારરહિત અને શસ્ત્રરહિત મને રણમાં હણે તો મારું વધારે શ્રેયઃ થાય.

વિવેચન: 'પ્રતીકાર' એટલે બદલો. બદલો નહિ આપનાર અથવા સામો પ્રહાર નહિ કરનાર એવા શસ્ત્રરહિત મને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હણે તો મારું વધારે શ્રેય થાય, કારણ કે પ્રથમ બન્ધુઓને હણવાનો જે ઉદ્દેશ મેં કર્યો તેનું પ્રાપ્તિ થાય. વળી આપની સન્નિધિમાં મારું મરણ થાય એ જ મારું અધિક શ્રેયઃ

સગ્જય ઉવાચ

એવમ્ ઉક્ત્વાડર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોક-સંવિગ્ન-માનસઃ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ: આમ કહીને શોકથી ખિન્ન મનવાળો અર્જુન રણભેમિમાં બાણસહિત ધનુષ્ તજી દઈને રથમાં બેઠો.

વિવેચન: યુદ્ધ અને યુદ્ધ કરવાથી પ્રાપ્ત થવાનું રાજ્ય એ બન્ને ભક્તિમાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી અર્જુનને તેમાંથી કોઈની ઈચ્છા ન હતી. તેથી આ પ્રમાણે યુદ્ધ નહિ કરવા તેણે કહ્યું.

છતાં ભગવાને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેથી ભક્તિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાટે શોકથી મન ખિન્ન થયું, અને બાણ તથા ધનુષને તજી રથમાં બેઠો.

આ પ્રથમ અધ્યાય ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે. આ અધ્યાયમાં અર્જુનના વિષાદનું વર્ણન કરેલું છે. અર્જુનને વિષાદ થવાનું કારણ કૃપા છે. લોક અને શાસ્ત્ર ના નિયમોનું અતિક્રમણ કરી તે કૃપાપરવશ થઈ યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી. આ અર્જુનનું આર્તપણું અથવા આર્તિ દર્શાવે છે. બીજા અધ્યાયના આરંભના શ્લોકોમાં પણ અર્જુન આર્ત છે એમ જણાય છે. તેથી આ પ્રથમ અધ્યાય પ્રયોજન રહિત છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનમાં કૃપાનો આવેશ કેવી રીતે થયો તે પણ કહેલું છે. તેથી આ અધ્યાય ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે, પ્રયોજનરહિત નથી. તેથી જ પદ્મ પુરાણમાં ગીતા માહાત્મ્યમાં “તેથી પ્રથમ અધ્યાયનો જે પાઠ કરે અને તેનું સ્મરણ કરે તેને ભવસાગર તરવો કઠિન રહેતો નથી” એમ આ અધ્યાયના પાઠ વિગેરેના ફલનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘અર્જુનવિષાદયોગો’ નામ
પ્રથમઃ અધ્યાયઃ ૧૧૧ ॥

॥ अध्याय २ ॥

सांख्य-योग

પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનને થયેલ વૈરાગ્ય અને તેને થયેલ દુઃખ કહ્યું. આ દુઃખ અને વૈરાગ્યને લીધે તે સાંખ્ય અને યોગ શાસ્ત્ર જાણવાનો અધિકારી છે એમ સિદ્ધ થયું. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને કેશવની ભક્તિ એ પાંચ વિદ્યાના પર્વ (વિભાગ) છે (તત્ત્વટીપ ૧૧૪૫), અને તેથી પાછળથી ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવે તેવા છે, અને આત્માના સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરાવનારા છે. એ પ્રમાણે આત્માનું જ્ઞાન દઢ થતાં આપણે ભગવાનના અંશ છીએ એવું ભાન થાય અને તેથી ભગવાનનો આશ્રય કરવામાં આદર થાય. ભગવાનનો આશ્રય જેને હોય તેનું કાર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ જ તેનો ધર્મ છે. તેથી જ અર્જુને પણ સાંખ્ય અને યોગ ના ઉપદેશ પછી ભગવાનનો આશ્રય પ્રાપ્ત કરી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે યુદ્ધ કરેલું છે.

અર્જુન પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદાભક્ત છે. એવા ભક્તની માત્ર સાંખ્યમાંજ રુચિ થતી નથી, તેથી સાંખ્ય અને યોગ ના ઉપદેશની વચ્ચે ભગવાને તેને તેના ધર્મનો બોધ કરેલો છે. અર્જુનને પુષ્ટિમાર્ગનું ભાન થાય તે માટે ભગવાને તેને આ તેના ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે.

આ બીજા અધ્યાયમાં અર્જુનનો શોક પ્રથમ વર્ણવેલો છે (શ્લો.૧૧૮). પછી ભગવાને તેને કરેલ સાંખ્યનો ઉપદેશ જણાવેલો છે (શ્લો.૧૦૧૩૦). ત્યાર પછી ભગવાન અર્જુનને તેના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. (શ્લો.૩૧૧૩૮), અને પછી યોગનો ઉપદેશ કરે છે (શ્લો.૩૮૧૭૨). એવી રીતે શોકરૂપ સમુદ્રમાં ડેબેલા અર્જુનને પોતાનો જાણી દયાળુ શ્રીકૃષ્ણે તેને સાંખ્ય અને યોગ નો ઉપદેશ કરી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો.

ગયા અધ્યાયના અન્તે એમ કહેલું છે કે શોકથી ખિન્ન થએલ મનવાળો અર્જુન ધનુષ તથા બાણ તજી દઈ રથમાં બેઠો. ત્યાર પછી શું થયું તે સંજ્ઞય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે :

સંજ્ઞય ઉવાચ

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમ્ અશ્રુપૌર્ણાકુલેશ્વરમ્ ।

વિષીદન્તમ્ ઈદં વાક્યમ્ ઉવાચ મધુસૈદનઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: તેવી રીતે કૃપાવશ થએલા, અશ્રુપૌર્ણ અને આકુલ નયનવાળા શોક કરતા અર્જુનને મધુસૈદને આ વાક્ય કહ્યું.

વિવેચન: અશ્રુથી પૌર્ણ અને આકુલ નયનવાળા, પ્રથમાધ્યાયમાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે કૃપાવશ થઈ શોક કરતા, અર્જુનને મોહરૂપી મધુ દૈત્યને મારનાર શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિશેષ: વ્યાપક = સઘળી જગ્યાએ રહેલો અને વ્યાપ્ત ઘેરાયેલો. અમુક જગ્યાએ પુષ્કળ ધુમાડો હોય તો તે જગ્યા ધુમાડાથી ઘેરાયેલી છે, એટલે જગ્યા વ્યાપ્ત છે અને ધુમાડો વ્યાપક છે.

સાંખ્ય = ત્યાગ. સાંખ્યશાસ્ત્રદ્વારા કપિલદેવજી ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે. જ્યાં સુધી જીવ પોતાની મોહદશાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો સમ્ભવ નથી. અહીં 'મધુસૈદન' શબ્દદ્વારા મોહનો ત્યાગ કરાવી શ્રીકૃષ્ણ પોતે પ્રથમ સાંખ્યનો ઉપદેશ કરી

કાંઈક જ્ઞાનના પગથિયા પર ચડાવે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિ-પુરુષ અને બીજાં ૨૪ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. તેમાં પુરુષને નિષ્ક્રિય અને અલિપ્ત માને છે. પ્રકૃતિ અને ૨૪ તત્ત્વોદ્વારા બધું થયા કરે છે; પણ ત્યાં પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે સમ્બન્ધ તો રહે છે. આ સમ્બન્ધ પૈર્ણ જ્ઞાન થતાં છેંટે ત્યારે પુરુષનો મોક્ષ થાય છે. તાત્પર્ય કે સાંખ્યશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે એકત્વ આવતું નથી, પણ અનેકત્વ આવે છે. એટલે એ સાંખ્યશાસ્ત્ર અભેદદર્શન કરાવી શકે નહિ.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કુતસ્તવા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્થજુષ્ટમ્ અસ્વર્ગ્યમ્ અકીર્તિકરમર્જુન ! ॥૨॥

શ્લોકાર્થ: હે અર્જુન! અનાર્થોએ સેવેલો, સ્વર્ગથી દેર રાખનાર, અકીર્તિ ઉત્પન્ન કરનાર આ મોહ અસમયે તને ક્યાંથી થયો ?

વિવેચન: હે અર્જુન! આ યુદ્ધમાટે ઉત્સાહ કરવાનો સમય છે, દયા કરવાનો સમય નથી. આવા અસમયે તને મોહ ક્યાંથી થયો ? આ મોહ અનાર્થોએ સેવેલો છે, સ્વર્ગથી દેર રાખનાર હોવાથી ધર્મનો વિરોધી છે અને ક્ષાત્રધર્મનો નાશ કરનાર હોવાથી કુલધર્મનો પણ વિરોધી છે.

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ ! નૈતત્ ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ! ॥૩॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! નપુંસકત્વ પ્રાપ્ત ન કર. આ તને યોગ્ય નથી. હે પરન્તપ! ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય તજી ઉઠ.

વિવેચન: આ પ્રમાણે તને કરવું યોગ્ય નથી એમ કહે છે. હે પાર્થ! ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન! નપુંસકત્વ પ્રાપ્ત ન કર. તું ક્ષત્રિય હોવાથી તને એ યોગ્ય નથી. હૃદયની દુર્બલતા ક્ષુદ્ર છે. એવી ક્ષુદ્ર હૃદયદુર્બલતા શત્રુઓને તપાવનાર તારા જેવાએ રાખવી યોગ્ય નથી. તેથી ઉઠ, યુદ્ધમાટે સાવધાન થા.

અર્જુન ઉવાચ

કથં ભીષ્મમ્ અહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૈદન ! ।

ઇપ્સુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૈર્ણહર્ષવરિસૈદન ! ॥૪॥

શ્લોકાર્થ: હે મધુસૈદન! સંગ્રામમાં ભીષ્મ અને દ્રોણ સામે હું બાણોથી કેમ લડીશ? હે અરિસૈદન! તેઓ પૈર્ણ્ય છે.

વિવેચન: એવાં ભગવાન્નાં વચન સાંભળી, “હું બીકથી યુદ્ધ કરતો નથી, એમ નથી, પરન્તુ ધર્મબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરતો નથી” એમ સ્નેહ અને દયા થી વ્યાકુલ થએલો અર્જુન ભગવાન્નાં વચનનો અર્થ ન સમજતાં ભગવાન્ને અહીંથી આરંભી છ શ્લોકથી વિનવે છે. હે મધુસૈદન! મધુ દૈત્યને મારી, મથુરાનું સ્થાપન કરી ભક્તોનું પાલન કરનાર ભગવાન્! ભીષ્મ આપના ભક્ત છે તેથી તેમને મારવા ઉચિત નથી. દ્રોણ મારા ગુરુ છે તેથી તેમને પણ મારવા ઉચિત નથી. હે શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભગવાન્! ભીષ્મ ભક્ત અને દ્રોણ ગુરુ છે, તેઓ મારા પૈર્ણ્ય છે, શત્રુ નથી, તેઓની સામે બાણોથી હું કેમ લડીશ તે વિચારો.

ગુરૂન્ અહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું ભૈશ્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાસ્તુ ગુરૂન્ ઇહૈવ ભુજ્જ્ય ભોગાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : મહાનુભાવી ગુરુઓને હણ્યા વિના આ લોકમાં ભિક્ષાન્ન પણ ખાવું સારું, પરન્તુ અર્થની ઈચ્છાવાળા ગુરુઓને હણીને આ લોકમાં જ રુધિરથી ખરડાયેલા ભોગ મારે ભોગવવા પડે.

વિવેચન : ગુરુ વિગેરેને હણવા એ લોક અને વેદ થી વિરુદ્ધ છે. ભીષ્મ વિગેરે ગુરુઓને માર્યા વિના રાજ્ય ન મળે તો ભીષ્મ માગીને ખાવું પડે, પણ તેમને મારીએ ને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીએ તો તેમના લોહીથી ખરડાયેલા ભોગ ભોગવવા મળે. તેવા ભોગ ભોગવ્યા કરતાં ગુરુઓને માર્યા વિના ભીષ્મ માગી ખાવું વધારે સારું, કારણ કે ગુરુઓ મહાનુભાવી છે. મહાનુ એટલે મોટા જે ભગવાન તેમનો અનુભવ કરાવનાર ગુરુઓ મહાનુભાવી છે. તેઓને માર્યા વિના આ લોકમાં ભીષ્મ માંગીને ખાવું પડે, પણ પરલોકમાં અવશ્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો અર્થ ‘લોકે’ પદના પ્રયોગથી સૈચવેલો છે. પણ જે મહાનુભાવી ગુરુઓને મારીએ તો પરલોકમાં અવશ્ય દુઃખી જ થઈએ. એટલું જ નહિ, પરન્તુ આ લોકમાં પણ તેઓના લોહીથી ખરડાયેલા જ ભોગ ભોગવવા મળે. તેથી તેઓની સામે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી.

ન ચૈતદ્ વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજ્ઞવિષામઃ તેડવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : વળી અમે જીતીએ અથવા તેઓ અમને જીતે એ બેમાં અમને શું શ્રેષ્ઠ છે તે અમે જાણતા નથી. જેમને, મારીને અમે જીવવાની આશા રાખતા નથી તે જ ધાર્તરાષ્ટ્રો સામા ઉભેલા છે.

વિવેચન : વળી જે આપણે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતા હોઈએ કે આપણો જ વિજય થશે તો અધર્મનો સ્વીકાર કરીને પણ યુદ્ધ કરીએ. વળી અમારા માટે અમે જીતીએ તે શ્રેષ્ઠ છે કે તેઓ જીતે તે શ્રેષ્ઠ છે તે પણ અમે જાણતા નથી. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો અમે જીતીએ તે કરતાં તેઓ જીતે તે જ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ધાર્તરાષ્ટ્રો જે સામે લડવા ઉભેલા છે તેઓને માર્યા વિના અમે જીતીએ નહિ, અને તેઓને અમે મારીએ તો પછી અમારે જીવવાની આશા પણ રહેશે નહિ. ત્યારે તેઓને મારી અમે જીતીએ તે શું કામનું ?

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસમ્મૈઢ્યેતાઃ॥

યત્ શ્રેયઃ સ્યાત્ નિશ્ચિતં બ્રૈહ્મિ તન્ મે

શિષ્યસ્ તેડહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્૭।

શ્લોકાર્થ : કાર્પણ્ય દોષથી બગડેલા સ્વભાવવાળો ધર્મમાં મૈઢ ચિત્તવાળો હું આપને પૈછું છું કે જે નિશ્ચિત શ્રેય હોય તે મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું. આપને શરણ આવેલા મને ઉપદેશ કરો.

વિવેચન : બન્ધુઓને મારવા એ અનુચિત છે એવું જ મારું માનવું છે તેથી હું કૃપણ થયો છું. એવું મારું જ્ઞાન છે તે જ મારો કાર્પણ્યદોષ છે. આ દોષથી મારો જ્ઞાત્ર સ્વભાવ બગડેલો છે, કારણ કે યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ મને થતો નથી. હું બગડેલા સ્વભાવવાળો વિકલ હોવા છતાં ધર્મમાં મારું ચિત્ત સમ્મૈઢ હોવાથી આપને મારા શ્રેય સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરું છું. યુદ્ધ કરીને તેઓને મારું અથવા યુદ્ધ ન કરું અને તેઓને ન મારું એ બેમાં મારા માટે જે આપની પ્રસન્નતારૂપ શ્રેય હોય તે કહો. હું આપનો મિત્ર નથી, પણ શિષ્ય છું, ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી શરણે આવેલો છું, તેથી મને ઉપદેશ કરો.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यत् शोकमुखोपागमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य त्वैमावसपत्नमुद्धं राज्यं सुराणामपि याधिपत्यम् ॥८॥

श्लોકार्थः : कारण के तैतलपर अद्वितीय समृद्धिमत् राज्य अने देवोनुं अधिपतिपाशुं प्राप्त करीने पण एन्द्रियोनुं अतिशय शोषण करनार मारा शोकने दैर करे तेवुं कांठ हुं जेतो नथी.

विवेचनः : “तुं मारो मित्र छे अने शरणे आवेलो छे तेथी तुं जेम एच्छे तेम हुं करीश” अम आप कलेता एो तोपण गुरुओने मारी मने अेवो एन्द्रियोनुं अतिशय शोषण करनार शोक थशे के तैतल उपरनुं अद्वितीय सर्व समृद्धिवाणुं राज्य अने देवोनुं अधिपतिपाशुं मने मणे तोपण ते शोकने दैर करनार कांठ मणशे नलि. ‘हि - कारण के’ शब्दथी अेम जण्णाव्युं छे के एन्द्रियोने तृप्त करवी अे घाशुं कठण छे.

सञ्जय उवाच

अेवम् उक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप ! ।

न योत्स्य एति गोविन्दम् उक्त्वा तैषुर्भीर्बलैव ॥९॥

श्लोकार्थः : एे परन्तप ! गुडाकेश हृषीकेशने अे प्रमाणे कली, गोविन्दने “हुं युद्ध करीश नलि” अेम कली ओलतो बंध थयो !

विवेचनः : ‘गुडाका’ अेटले निद्रानो एिश अथवा आलस्यरहित अर्जुने एन्द्रियोना एिश अेटले एन्द्रियोना प्रेरक भगवानने अे प्रमाणे कली लकत परिपालक गोविन्दने “हुं युद्ध करीश नलि” अेम कह्युं. अने पछी मौन धारण कर्तुं.

मैलमां ‘ए’ शब्द छे ते आश्चर्य दशवि छे. भगवाने अर्जुनने युद्ध करी राज्य प्राप्त करवा कह्युं. तोपण तेने राज्यनी स्पृहा थई नलि अे आश्चर्यनी वात छे. अली सञ्जय धृतराष्ट्रने ‘परन्तप’ कले छे. ‘पर’ अेटले मोटुं, मोटुं तप छे जेनुं ते परन्तप. “तमारुं तप मोटुं छे, भाग्यशाणी छे के तमारा पुत्रो श्रीकृष्णनी सन्निधिमां जवननो त्याग करी कृतार्थ थशे” अेवा भावार्थथी अली धृतराष्ट्रने ‘परन्तप’ सम्बोधन करेवुं छे. तेथी ज “अर्जुनना अस्त्रोथी पवित्र थअेवाओअे भगवान्ना यरणनी प्राप्ति करी” अेवुं वाक्य छे.

तम् उवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव ભારત ! ।

सेनयोर् उभयोर् मध्ये विषीदन्तम् एदं वयः ॥१०॥

श्लोकार्थः : एे भारत, उभय सेनानी मध्ये शोक करता तेने हृषीकेशे जण्णे एसता एोय तेम आ (नीचेनुं) वचन कह्युं.

विवेचनः : अर्जुनने आत्मतत्त्व ज्ञान नलि एेवाथी ते विकल थई गयो छे अेवा विचारथी भगवान् जण्णे एसता एोय तेम शोक करता अर्जुनने, ते धर्मिष्ठ एेवाथी आ पण तेनामां उचित छे अेम विचारी, नीचेनां वचन कले छे.

श्रीभगवान् उवाच

अशोरयानन्वशोयस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासैन् अगतासैश्च नानुशोयन्ति पण्डिताः ॥११॥

श्लोकार्थः : तें शोक न करवा योग्यनो शोक कर्यो अने ज्ञाननां वचनो ओले छे. पण्डितो मरेवा अथवा जवताओनो शोक करता नथी.

વિવેચન: આ શ્લોકથી આરમ્ભી નર (અર્જુન)ના મોહ અને શોક દૈર કરવા ભગવાન્ તેને સાંખ્યનું જ્ઞાન આપે છે. “સાંખ્યના ઘણા પ્રકારો છે, તે પૈકી એક ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે (તે અહીંથી ભગવાન્ તેને કહે છે.). આ સાંખ્ય પ્રમાણે તત્ત્વોની સંખ્યા અઠાવીસ છે, અને તે બધાનું સ્વરૂપ ભગવાન્ જ છે. સત્પુરુષોએ આદર કરી માન્ય ગણેલો યોગ પણ એક છે. તે યોગમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે. વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, યોગ, પ્રેમ અને તપ એ વિદ્યાના પાંચ સાધનો પૈકી હર એક સાધન પણ દઢ કરી ભગવાનને જે ભજે છે તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે”. તેથી અર્જુનની કુમતિનો નાશ કરવા ભગવાન્ તેને ત્યાગ અને અત્યાગ ના વિભાગથી સાંખ્ય અને યોગ નો ઉપદેશ કરે છે. “સાંખ્યમાં ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. ત્યારે અહન્ટા અને મમતા નો નાશ થાય, અને જીવમાં અહપાર જરાએ ન રહે અને તે પોતાનાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે, ત્યારે ભગવાનનો આશ્રય કરી તે કૃતાર્થ થાય છે. ત્યાગ ન કરવો હોય તેણે યોગનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો. આ માર્ગમાં પણ મનથી તો ત્યાગ કરવાનો હોય જ છે, અને યમ-નિયમ વિગેરે (શ્રીમદ્ભાગવત સ્કન્ધ ત્રીજાના અઠાવીસમા અધ્યાયમાં કહેલાં) યોગનાં સાધનો કરવાના હોય છે. એ સાધનો કરી યોગ સિદ્ધ થાય ત્યારે કૃતાર્થ થવાય છે. યોગમાં ઈશ્વરનો આધાર રાખવાથી તેવું ફલ પ્રાપ્ત કરી, ઘણાં જન્મો સુધી યોગની વૃદ્ધિ કરતાં તે ચોક્કસ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. સાંખ્યમાં પણ જો ચિત્ત ભગવાનમાં રાખવામાં આવે તો આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે જ; પણ જો ચિત્ત ભગવાનમાં રાખવામાં ન આવે તો ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કર્મો પણ જો ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવે તો તેથી પણ દઢ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભગવાન્ અર્જુનને પોતાના ભક્તિ માર્ગમાં ન સ્વીકારતાં “આને આત્માના તત્ત્વનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન હોવાથી જ આ આવી રીતે શોક કરે છે” એમ વિચારી, તેવા શોક દૈર કરવા તેને સાંખ્યનો બોધ કરે છે.

શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાનથી અર્જુનની બુદ્ધિ પ્રથમ સ્થિર કરી, પછી તેને ભક્તિનો ઉપદેશ કરવા ભગવાન્ ઈચ્છે છે. તેથી પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ જ્ઞાન અથવા આત્માના અને જડના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. અશોચ્ય અથવા શોક કરવા યોગ્ય નહિ તેવાનો તે શોક કર્યો. આ સર્વ અશોચ્ય છે, શોક કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તે મારા ભક્તો નથી, પણ અસુરના આવેશવાળા છે. ભૈમિનો ભાર હરવા મારે તેઓને મારવાના જ છે. તેવા અશોચ્યનો તે શોક કર્યો. વળી તું પરિહતોના જેવાં વચન બોલે છે, પરન્તુ પરિહત નથી, કારણ કે પરિહતોને તો સર્વ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે તેવું જ્ઞાન હોય છે. આવું પરિહતોને જ્ઞાન હોવાથી તેઓ મરેલાનો અથવા જીવતાંઓનો શોક કરતા નથી. મરી ગયા તેઓનું પરલોકમાં શું થશે એવો પરિહતો મરેલાંઓનો શોક કરતા નથી. તેમજ જીવે છે તેઓનું ભરણપોષણ તથા રક્ષણ કેમ થશે એવો જીવતાંઓનો પણ શોક કરતા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે “જેને ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા થાય તેની પાસે ભગવાન જ સારાં કર્મ કરાવે છે, જેનો અધ:પાત કરવાની ઈચ્છા થાય, તેની પાસે ભગવાન જ અધમ કર્મ કરાવે છે” તે સર્વ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે. હું જે કરું તેમાં શોક કરવાનું શું ?

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપા: ।

ન ચૈવ ન ભવિધ્યામ: સર્વે વયમત: પરમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: કોઈ પણ સમયે હું, તું અથવા આ રાજાઓ ન હતા એમ નથી. વળી આપણે સર્વ

હવે પછી ન હોઈશું એમ પણ નથી.

વિવેચન: વળી જે ઉત્પન્ન થઈ મરણ પામે તે જ શોક કરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ આ આત્મા હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ જ સમ્ભવતી નથી. આ પ્રમાણે આત્મવાદથી ઉત્પત્તિનો નિરાસ કરી અશોચ્યતા દર્શાવે છે. મને તું જેવો જેવો છે તેવો હું કોઈ પણ સમયે ન હતો એમ નથી, અર્થાત્ સર્વદા હું હતો. તેમજ તું અને આ રાજાઓ સદા હતા. હવે પછી ભવિષ્યમાં આપણે સર્વ નહિ હોઈશું એમ પણ નથી અર્થાત્ આપણે સર્વ હોઈશું. આત્માની ઉત્પત્તિ નથી તેમ નાશ પણ નથી. આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ અને ચેતન છે. તેથી સર્વ નિત્ય હોવાથી કોઈનો શોક કરવો યોગ્ય નથી “નિત્યોમાં નિત્ય, ચેતનોમાં ચેતન” વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી (તેમ નાશરૂપ વિકાર પણ થતો નથી.) એમ કહ્યું.

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ધીરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ।।૧૩।।

શ્લોકાર્થ: દેહીને જેમ આ દેહમાં કૌમાર, યૌવન અને જરા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ધીર પુરુષ મોહ પામતો નથી.

વિવેચન: આપણે સર્વ ભવિષ્યમાં હોઈશું ખરા, પરન્તુ આ દેહનું શું થશે અથવા આવો અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ એવી શંકા થાય, તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. જેમ સમય જતાં જીવને આ દેહમાં બાલ્ય યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ સમય જતાં અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થવાની જ. તેથી ધીર પુરુષ આ વિષયમાં મોહ રાખતો નથી. અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ સર્વને થવાની જ. ભગવાનની ઈચ્છાથી ભગવદ્દીયને દ્વિતીય પણ અલૌકિક દેહની જ પ્રાપ્તિ થવાની. તેથી ધીર અથવા ભક્તને કેવા દેહની પ્રાપ્તિ થશે એ સમ્બન્ધમાં મોહ થતો નથી.

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણ-સુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાઃ તાન્ તિતિક્ષ્ણસ્વ ભારત ! ।।૧૪।।

શ્લોકાર્થ: હે કૌન્તેય ! માત્રાના સ્પર્શો તો ટાઢ-તાપ, સુખ અને દુઃખ આપનાર, આવે-જાય તેવા અનિત્ય છે. હે ભારત ! તેઓને સહન કર.

વિવેચન: ધીરને મોહ ન થાય, પરન્તુ મારામાં ઘૈર્ય ન હોવાથી મને શોક થાય છે તેનો શું ઉપાય એવી શંકા થાય, તે માટે ઘૈર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય આ શ્લોકમાં કહે છે. ‘માત્રા’ એટલે ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ. તેઓના પદાર્થો સાથેના સમ્બન્ધ ટાઢ-તાપ અને સુખ-દુઃખ આપનાર છે. જેમકે ત્વચાનો જલ સાથે સમ્બન્ધ થવાથી ટાઢ અથવા શીત થાય, તડકા અથવા અગ્નિ સાથે સમ્બન્ધ થવાથી તાપ લાગે. મિત્ર મળવાથી સુખ થાય, મિત્રનો વિયોગ થવાથી દુઃખ થાય. મિત્ર દર્શનથી સુખ થાય, શત્રુ દર્શનથી ઉદ્વેગ થાય વિગેરે. અથવા ‘માત્રા’ એટલે રૂપ વિગેરે ગુણવાળા પદાર્થો. તેઓનો ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સાથેનો સ્પર્શ સુખ-દુઃખ વિગેરે આપનાર છે. આ માત્રાસ્પર્શો સ્થિર નથી, પરન્તુ આવે-જાય તેવા અસ્થિર છે, અનિત્ય છે. તેથી તેઓને સહન કર. તું ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તારે તેઓને સહન કરવા એ જ યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સહન કરવાની સાંખ્ય તથા યોગ ઉભયમાં આવશ્યકતા છે.

યં હિ ન વ્યથયુત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ! ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોડમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: હે પુરુષરત્ન! દુઃખ અને સુખ ને સમાન જાણનાર જે ધીર પુરુષને માત્રાના સ્પર્શો વ્યથા કરતા નથી તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.

વિવેચન: આ પ્રમાણે સહન કરવાથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે. હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, એવા ધીર અર્થાત્ માત્રા સ્પર્શોને સહન કરવા સમર્થ જે માણસને એ સ્પર્શો પીડતા નથી તે માણસ અમૃતત્વ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. સુખ અને દુઃખ ને સમાન જાણનારને ભગવાનની ઈચ્છાથી સર્વ આનન્દરૂપ જ જાણાય છે એમ સૈંચવેલ છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દષ્ટોન્તઃ ત્વનયોઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: અસત્નો ભાવ હોતો નથી. સત્નો અભાવ હોતો નથી. તત્ત્વદર્શિઓએ આ ઉભયનો પણ નિર્ણય કરેલો છે.

વિવેચન: આ શ્લોકમાં એમ જણાવે છે કે આત્માને અસ્તિત્વરૂપ (થવાપણાનો) વિકાર નથી, અને તેથી તે શોક કરવા યોગ્ય નથી. અસ્તિત્વરૂપ વિકાર તો પદાર્થની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેનામાં થાય છે, પણ આત્માની તો ઉત્પત્તિ જ થતી ન હોવાથી તેનામાં એવો વિકાર નથી. “આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી ખરેખર સત્ થયું” એ શ્રુતિથી અસદ્ભાવ (જગત્ અસત્ છે એવો વાદ) ખોટો હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે, તેમ આ શ્લોકમાં ભગવાન અસદ્ભાવ ખોટો હોવાનું જણાવે છે.

‘અસત્’ એટલે ત્રણે કાલમાં ન હોય તેવા પદાર્થ; જેમકે આકાશમાં ઉગેલું ફૂલ વિગેરે. આવા પદાર્થોનો ભાવ એટલે સત્તા હોતી નથી. તેમ જ ‘સત્’ એટલે ત્રણે કાલમાં જે હોય જ, કોઈ પણ સમયે ન હોય તેવું બને જ નહિ, તેવા પદાર્થ. આત્મા સત્ છે. તે ક્યારેય પણ ન હોય તેવું બને જ નહિ કારણ કે “આત્મા અમુક સમયે ન હતો” “આત્મા નથી” અથવા “આત્મા અમુક સમયે નહિ હોય” એવું જણાતું જ નથી. પરન્તુ દેહ વિગેરે પદાર્થ “અમુક સમય પછી હશે જ” એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે આવા પદાર્થોનો નાશ થાય છે. તેથી તે ‘સત્’ નથી. વળી તે ‘અસત્’ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને ‘અસત્’ પદાર્થનો ભાવ (એટલે ઉત્પત્તિ) થતી નથી. તેથી આ દેહ વિગેરે જગત્ ‘સદ્સત્’ છે. તેથી જ આ પદાર્થો અનિત્ય છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં તે હોતા નથી અને નાશ થયા પછી પણ હોતા નથી. પ્રકૃતિમાંથી તેમની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પ્રકૃતિ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બ્રહ્મથી આ પદાર્થો ભિન્ન નથી એવી દૃષ્ટિથી જ વિષ્ણુપુરાણમાં “હે ઉત્તમ મુનિ! તેથી આ સર્વ જગત્ ક્ષય ન થાય તેવું નિત્ય છે!” એમ કહેલું છે. વેદસ્તુતિ (૧૦ ૮૪।૩૬) માં આ જગતને અસત્ જ કહેલું નથી, પરન્તુ ત્યાં તે સત્ નથી એમજ કહેલું છે. તે સત્ હોવાની કલ્પના વ્યવહારમાટે અંધપરમ્પરા પ્રમાણે કરાયેલી છે એમ તે સ્થળે જ કહેલું છે.

અથવા સત્ બે પ્રકારનું છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. આત્મામાં રહેલું સત્ત્વ શુદ્ધ છે, જડ પદાર્થોમાં રહેલું સત્ત્વ અશુદ્ધ છે. અસત્ એટલે આત્મામાં જેવું શુદ્ધ સત્ત્વ જેમાં ન હોય તેવા

દેહ વિગેરે પદાર્થો. આવા પદાર્થોનો ભાવ હોતા નથી એટલે આવા પદાર્થોમાં શુદ્ધ સત્ત્વ હોતું નથી, પરન્તુ વિકાર પામે તેવું અસ્થિર સત્ત્વ હોય છે. (અશુદ્ધ સત્ત્વ હોય તે પદાર્થોનો વિકાર થાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આત્મામાં વિકાર થતો નથી. અશુદ્ધ સત્ત્વવાળા પદાર્થોમાં વિકાર થાય છે એટલે તેઓની આકૃતિ વિગેરે બદલાય છે, શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આત્મામાં તેવો કાંઈ પણ વિકાર થતો નથી) તેમ જ સત્ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વવાળા આત્માનો અભાવ હોતો નથી એટલે તેમાં વિકાર પામે તેવું અસ્થિર સત્ત્વ હોતું નથી. આવો સત્ અને અસત્ ઉભય પદાર્થોનો નિર્ણય તત્ત્વદર્શીઓએ કરેલો છે. આથી એમ કહેવાયું કે આત્માને વૃદ્ધિ અને વિપરિણામ (ફેરફાર) નામના વિકારો પણ થતા નથી.

અવિનાશિ તુ તદ્ વિદ્ધિ યેન સર્વમ્ ઈદં તતમ્ ।

વિનાશમ્ અવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્ કર્તુમ્ અર્હતિ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : આ સર્વ જેનાથી વ્યાપ્ત છે તે અવિનાશી જ્ઞાણ. આ અવ્યયનો વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

વિવેચન : આ શ્લોકમાં એમ કહે છે કે આત્માને ક્ષય અને વિનાશ નામના વિકારો પણ થતા નથી.

આ સર્વ દેહ વિગેરે જેનાથી વ્યાપ્ત છે, જે આ દેહ વિગેરે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે, અસત્ અને નાશ પામે તેવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ જેને લીધે સર્વનો ‘સત્’ તરીકે વ્યવહાર થાય છે, તે આત્મા અવિનાશી છે એમ જ્ઞાણ. આ અવ્યય અથવા જેનો ક્ષય ન થઈ શકે તેવા આત્માનો શસ્ત્ર અગ્નિ વિગેરે કોઈ પણ ઉપાયથી નાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

અન્તવન્ત ઈમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્ યુધ્યસ્વ ભારત ! ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! નિત્ય, નાશરહિત, અપ્રમેય આત્માના આ દેહો અન્તવાળા કહેલા છે. તેથી યુદ્ધ કર.

વિવેચન : હે ભારત ! આત્મા નિત્ય છે, તેનો નાશ થતો નથી. આત્મા અપ્રમેય અથવા જ્ઞાણી ન શકાય તેવો છે. તેના આ દેહો અન્તવાળા એટલે અસ્થિર કહેલા છે. તેથી તું શોક કર તે પણ ન કર્યા જેવો છે. તેથી શોક કરવો તજી દઈ યુદ્ધ કર.

ય એનં વેત્તિ હન્તારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજ્ઞાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : જે એને હણનાર જ્ઞાણે છે, અને જે એને હણાએલો જ્ઞાણે છે તેઓ ઉભય જ્ઞાણતા નથી કે આ હણતો નથી અને હણાતો નથી.

વિવેચન : આત્મા હણનાર અથવા હણાતો હોવાનું માનવાની અહીં નિન્દા કરે છે. આત્માનો અવયવોવાળા શરીરથી વિયોગ જ થાય છે તેથી તે હણાતો કે હણતો નથી. “પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવી” વિગેરે વચનો પણ શરીરની દૃષ્ટિથી કહેલા છે.

ન જ્ઞાયતે મ્ણિયતે વા કદાચિત્ નાયં ભૈત્વા ભવિતા વા ન ભૈયઃ ।

અજ્ઞો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : આ કોઈ સમયે જન્મતો નથી તેમ મરતો નથી, થઈને પુનઃ થવાનો નથી. અજ્ઞ,

નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન આ આત્મા હણાતા શરીરમાં હણાતો નથી.

વિવેચન: જેનો જન્મ અથવા ઉત્પત્તિ હોય તેનું જ મૃત્યુ થઈ શકે, પરન્તુ આત્માની ઉત્પત્તિ જ નથી તો મૃત્યુ કેવી રીતે થાય એમ જણાવવા ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે. આત્મા કોઈ સમયે જન્મતો નથી; તેમજ કોઈ સમયે મરતો નથી. “ભૈંત્વા ભૈંયો ન ભવિતા” થઈને પુનઃ થવાનો નથી. આનો અર્થ એવો છે કે ભગવાને પોતાની ક્રીડામાટે સૃષ્ટિ રચી છે. તેમાં એકવાર જે ભાવથી અમુક આત્મા થએલો તે ભાવથી ભવિષ્યમાં પુનઃ તે આત્મા થવાનો નથી. તેથી જે કાર્યમાટે આત્માને જે વખતે ભગવાને યોજેલો છે તે વખતે તે જ કાર્ય તેણે કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનની પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે ન થાય તો એની યોજના વ્યર્થ થાય છે. અહીં ‘ભૈંત્વા=થઈને’ શબ્દ યોજેલો છે તેથી આત્માની પણ ઉત્પત્તિ હોય છે એવી શંકા થાય, તે દૈર કરવા આત્માને પુનઃ અજ કહેલો છે. જેનો જન્મ ન હોય તે ‘અજ’. આત્મા ભગવાનનો અંશ હોવાથી તેનો જન્મ હોતો નથી એટલે તે અજ છે. વળી આત્મા નિત્ય છે, શાશ્વત એટલે સદા એકભાવવાળો છે, આત્મા પુરાણ અથવા પુરાતન છે, સદા મારી સેવા કરનાર મારો દાસ છે. જે શરીરમાં તે હોય તે શરીર હણાય તો પણ આત્મા હણાતો નથી. આ શ્લોકમાં કઠોપનિષદ્ વિગેરેની શ્રુતિઓનો અર્થ કહેલો છે, અને આત્માને ઉત્પત્તિ વિગેરે વિકારો થતા નથી એમ જણાવેલ છે.

બ્રહ્મસૈંત્ર ૨।૩।૧૭ ઉપરના આગુભાષ્યમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમ્ અજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! જે આને અવિનાશી, નિત્ય, અજ અને અવ્યય જાણે છે તે પુરુષ કેવી રીતે કોનો ઘાત કરાવે છે તથા કોને હણે છે ?

વિવેચન: આત્મા હણે છે અથવા હણાય છે એવી બુદ્ધિ થવાનું કારણ અજ્ઞાન જ છે એમ દર્શાવવા આત્માનું જ્ઞાન જેને હોય તેને એવી બુદ્ધિ થઈ શકે નહિ એમ કહે છે. જે આત્માને ‘અવિનાશી’ એટલે વિકાર રહિત, ‘નિત્ય’ એટલે સદા એકરૂપ, ‘અજ’ એટલે જન્માદિ રહિત, અને ‘અવ્યય’ એટલે નાશ રહિત જાણે તે પુરુષ ક્યા સાધનથી પોતે કોઈને હણે ? અર્થાત્ કોઈ પણ સાધનથી કોઈનો ઘાત કરાવી શકાતો નથી અને કોઈ પણ સાધનથી કોઈને હણી શકાતો નથી.

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોડપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાનિ અન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: જેમ જૈના વસ્ત્રોને તજી માણસ બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે તેમ જૈનાં શરીરો તજી દેહી બીજાં નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

વિવેચન: “આત્મા ભલે અવિનાશી હો, પરન્તુ તેના ભોગના સાધનભૈંત દેહનો વિનાશ થશે એમ જાણી હું શોક કરું છું. વળી “ભગવાનની ક્રીડામાટે રચાએલા દેહોને હણવાથી પણ દોષ જ થવાનો હોવાથી શોક કરવો જ યોગ્ય છે” એવી શંકા થાય તે દૈર કરે છે કે માણસ જેમ જૈનાં અનુપયોગી વસ્ત્રો તજી બીજાં ઉપયોગી વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે, તેવી જ રીતે આત્મા પણ મારી ક્રીડામાં અનુપયોગી થએલાં શરીરો તજી દઈ મારી ક્રીડામાં ઉપયોગી થાય તેવાં બીજાં નવીન

દેહોમાં મારી ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કર્મથી બંધાતા અન્ય નવીન શરીરો અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનાં હોવાથી જેનાં શરીરોના નાશ વિષે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદ્યુત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : શસ્ત્રો આનો છેદ કરતા નથી, અગ્નિ આને બાળતો નથી, જલ આને ભીંજવતું નથી, અને વાયુ શોષતો નથી.

વિવેચન : સારી રીતે સમજી શકાય તે માટે આત્મા અવિનાશી છે એવો પુનઃ બોધ કરે છે. શસ્ત્રો આત્માને છેદતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, જલ ભીંજવતું નથી અને વાયુ શોષતો નથી. તેથી યુદ્ધમાં તું શસ્ત્ર વિગેરેનો પ્રયોગ કરીશ તો પણ તેને કાંઈ થવાનું નથી. શસ્ત્ર વિગેરે પણ જ્યાં મારી ઈચ્છા હોય ત્યાં જ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શકે છે. તેઓની પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની શક્તિ પણ મારી ઈચ્છાને જ આધીન છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં “મારા ભયથી આ વાયુ વાય છે” વિગેરે કહેલું છે. તેથી શસ્ત્ર વિગેરે આત્માને કાંઈ કરી શકતા નથી, અને મારી ઈચ્છાથી જ ત્યાજ્ય દેહોમાં તેઓનો પ્રભાવ ચાલે છે એમ જાણી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જા.

અચ્છેદ્યોડયમ્ અદાહ્યોડયમ્ અક્લેદ્યોડશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતસ્થાણુઃ અચલોડયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : એ છેદી ન શકાય તેવો, બાળી ન શકાય તેવો, ભીંજવી ન શકાય તેવો અને વળી શોષી ન શકાય તેવો, નિત્ય, વ્યાપક, સ્થિર, અચલ અને સનાતન છે.

વિવેચન : આ આત્મા છેદી, બાળી, ભીંજવી અથવા શોષી ન શકાય તેવો છે. તે નિત્ય છે એટલે તેની ઉત્પત્તિ નથી. વ્યાપક છે. જીવસ્વરૂપથી વ્યાપક નથી, પરન્તુ તે બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મભાવના અભિપ્રાયથી અહીં તેને વ્યાપક કહેલો છે. ચૈતન્ય જીવનો ગુણ છે અને ચૈતન્ય વ્યાપક છે તેથી પોતાન ચૈતન્ય ગુણને લીધે જીવને વ્યાપક કહેલો છે. મૈલમાં ‘સર્વગતઃ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ વ્યાપક કહેલો છે. જીવનો ચૈતન્ય ગુણ સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલો હોવાથી જીવને સર્વગત અથવા વ્યાપક કહેલો છે. વળી તે સ્થિર છે અને અચલ અથવા ક્રિયારહિત છે. સનાતન અથવા નિત્ય છે. આકાશ પણ નિત્ય નથી, કારણ કે “તેથી આમાંથી ખરેખર આકાશ ઉત્પન્ન થયું” એમ આકાશની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેલ છે.

શ્રીભાગવત્ ૨।૭।૪૯ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

અવ્યક્તોડયમ્ અચિત્યોડયમ્ અવિકાર્યોડયમ્ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ એવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમ્ અર્હસિ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : આને અવ્યક્ત, અચિત્ય, અને અવિકાર્ય કહે છે. તેથી આને તેવો જાણીને શોક કર નહિ.

વિવેચન : આ ‘અવ્યક્ત’ એટલે લૌકિક ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે નહિ તેવો, ‘અચિત્ય’ એટલે મનથી પણ વિચારી શકાય નહિ તેવો, અને ‘અવિકાર્ય’ એટલે જેનામાં વિકાર કરી શકાય નહિ તેવો કહેવાય છે. પ્રકૃતિથી પર હોય તે મનથી પણ વિચાર ન કરી શકાય તેવો હોય છે. પ્રકૃતિમાં વિકાર થાય છે, આત્મામાં વિકાર થતા નથી. આત્માને આવો જાણીને તેનો શોક કરવો

તજ દે.

અહીં સુધી વિદ્વાનોએ નિર્ણય કરેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. એ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તો યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી એવો ઉપદેશ કરી, હવે અન્ય રીતે વિદ્વાનોનો સિદ્ધાન્ત ન રુચે તોપણ અજ્ઞાનીઓના મત પ્રમાણે પણ યુદ્ધ કરવામાં કાંઈ શોક કરવા જેવું નથી એમ કહે છે :

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।
તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિતુમ્ અર્હસિ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : હવે હે મહાબાહો ! જે તું આને નિત્ય જન્મતો અને નિત્ય મરતો માનતો હોય તો પણ આનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી.

વિવેચન : દેહની સાથે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દેહની સાથે આત્માનું પણ મૃત્યુ થાય છે એમ માનતો હોય, દેહને જ આત્મા માનતો હોય તો પણ તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદ્ અપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમ્ અર્હસિ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, અને મરેલાનો જન્મ નિશ્ચિત છે. તેથી ફેરવી ન શકાય તેવી બાબતમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

વિવેચન : કારણ કે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જેનો જન્મ થયો તે મરવાનો જ. અને જેનું મરણ થયું તેનો જન્મ પણ થવાનો જ. મૃત્યુ અને જન્મ ટાળી શકાય તેમ નથી તો પછી તે બાબતમાં શોક કરવો શું કામનો ?

અવ્યક્તાદીનિ ભૈંતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।
અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! ભૈંતો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમાં વ્યક્ત હોય છે અને અવ્યક્તમાં જ લય પામે છે. તેમાં ચિન્તા શી ?

વિવેચન : પુનઃ સાંખ્યરીતિથી ઉપદેશ કરે છે. હે ભારત ! સર્વ ભૈંતો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મધ્યે વ્યક્ત હોય છે ને પાછા અવ્યક્તમાં જ તેઓનો લય થાય છે તેમાં ચિન્તા શી ? તેથી તું શત્રુઓને મારીશ તો પણ તારો પણ ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જ લય થશે, તેથી શોક કરવાનું કારણ નથી.

આ શ્લોકમાં ‘ભૈંત’ શબ્દના બે અર્થ સમ્ભવે છે. ૧. ભૈંત = શરીરો. શરીરો ‘અવ્યક્ત’ એટલે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યે જગતમાં વ્યક્ત હોય છે એટલે જોઈ શકાય છે, પુનઃ તેઓનો લય અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં થાય છે. ૨. ભૈંત = જીવ. ‘અવ્યક્ત’ એટલે અક્ષર. અક્ષરબ્રહ્મમાંથી જીવોનું વ્યુચ્ચરણ થાય છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણાખાઓ નીકળે છે તેમ અક્ષરમાંથી જીવો વ્યુચ્ચરે છે, મધ્યમાં તેઓ દેહો ધારણ કરે છે એટલે વ્યક્ત થાય છે, અને પુનઃ અક્ષરમાં તેઓનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧૦।૧.૩।૪૭ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે ॥૨૮॥

આશ્ચર્યવત્ પશ્યતિ કશ્ચિદ્ એનમ્ આશ્ચર્યવદ્ વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવત્ ચૈનમ્ અન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થઃ કોઈ આને આશ્ચર્યવત્ જૈએ છે, તેમ જ બીજો આશ્ચર્યવત્ કહે છે. અન્ય આને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે, અને સાંભળીને પણ કોઈ આને જાણતું નથી.

વિવેચનઃ એ પ્રમાણે કાંઈ શોક કરવા જેવું ન હોય તો વિદ્વાનો પાપ કરવાથી નરકની પ્રાપ્તિ થશે એમ શોક શા માટે કરતા હશે? એવી શંકા થાય, તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. કોઈ આને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે. આત્મા નિત્ય છે, અવ્યક્ત છે, વિગેરે જ્ઞાન શાસ્ત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં જન્મ વિગેરેના અનુભવ થાય છે. તેથી ઈન્દ્રજાલ પેઠે આ સર્વ માયાથી થતું હોય તેમ જૈએ છે. તેવી જ રીતે માયાથી મોહિત થઈ બીજા તેને આશ્ચર્યવત્ કહે છે, એટલે આત્મા આશ્ચર્યવત્ છે એવો લોકોને બોધ કરે છે, અને જ્ઞાન રહિત શ્રોતાઓ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે. એ પ્રમાણે સાંભળવા છતાં આ ત્રણમાંથી કોઈ “આત્મા આવો છે” એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતું નથી, તેથી સર્વ અજ્ઞાનને લીધે જ શોક કર્યા કરે છે એમ જાણ.

દેહી નિત્યમ્ અવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત !

તસ્માત્ સર્વાણિ ભૈતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ હે ભારત ! સર્વના દેહમાં આ દેહી નિરન્તર અવધ્ય છે. તેથી સર્વ ભૈતોનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી.

વિવેચનઃ પાછળના સર્વ ઉપદેશનો ઉપસંહાર કરે છે. સર્વના અનેક પ્રકારના દેહોમાં રહેલો દેહી જીવ સદા અવધ્ય છે. તેનો વધ થઈ શકે તેમ નથી, તેથી કોઈ પ્રાણીનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમ્ અર્હસિ ।

ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાત્ શ્રેયોડન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થઃ સ્વધર્મને જોઈને પણ તારે કમ્પવું યોગ્ય નથી, કારણ કે ક્ષત્રિયને ધર્મ્ય યુદ્ધથી અન્ય કાંઈ શ્રેયઃ નથી.

વિવેચનઃ તારા ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રતિ દષ્ટિ કરીને પણ તારે કમ્પવું યોગ્ય નથી, કારણ કે ક્ષત્રિયનો ઉત્તમ ધર્મ ધાર્મિક યુદ્ધ જ છે. આવા યુદ્ધથી અન્ય કાંઈ ક્ષત્રિયોમાટે શ્રેયસ્કર છે જ નહિ. કારણ કે ક્ષત્રિયોને પરલોક વિગેરેની પ્રાપ્તિ પણ આવા યુદ્ધથી જ થાય છે.

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમ્ અપાવૃતમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમ્ ઈદશમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થઃ હે પાર્થ ! ઉઘાડાં સ્વર્ગદ્વારરૂપ અકસ્માત પ્રાપ્ત થતું આવું યુદ્ધ ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને મળે છે.

વિવેચનઃ પાર્થ ! અકસ્માત્ ભગવદ્દિચ્છાથી પ્રાપ્ત થતું આ યુદ્ધ ઉઘાડાં સ્વર્ગદ્વારરૂપ છે. આવું યુદ્ધ સુખી અથવા ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને જે પ્રાપ્ત થાય છે. આવું યુદ્ધ જેને પ્રાપ્ત થાય તે અવશ્ય ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે ભગવદ્દિચ્છા પ્રમાણે થતાં આ યુદ્ધમાં ભગવાનની સન્નિધિ પણ છે.

અથ ચેત્ ત્વમ્ ઈમં ધર્મ્યં સદ્ગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિ ચ હિત્વા પાપમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થઃ વળી જે તું આ ધાર્મિક યુદ્ધ નહિ કરે તો સ્વધર્મ અને કીર્તિ ગુમાવી પાપ મેળવીશ.

વિવેચન : તારા ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રતિ લક્ષ્ય રાખી મારી સમીપ થતું મારી આજ્ઞારૂપ આ યુદ્ધ નહિ કરે તો તું લૌકિક અને વૈદિક ગૌમાવીશ, ક્ષત્રિયધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈશ, તારી કીર્તિ ગુમાવીશ અને તને પાપ થશે.

અકીર્તિ યાપિ ભૈંતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ।

સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિઃ મરણાદ્ અતિરિચ્યતે ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : વળી પ્રાણીઓ તારી અવ્યય અપકીર્તિ ગાશે. સમ્ભાવિતને કીર્તિ મરણથી પણ અધિક દુઃખદ છે.

વિવેચન : પાપથી પરલોકનો નાશ થશે એટલું જ નહિ, પરન્તુ આ લોકમાં પણ તારી અપકીર્તિ થશે એમ આ શ્લોકથી કહે છે. પ્રાણીઓ તારી અવ્યય એટલે નિરન્તર રહેનારી અપકીર્તિ ગાશે. અહીં ‘ભૈંતાનિ = પ્રાણીઓ’ નપુંસકલિંગવાળા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી નપુંસકો જે બીજાના ભીરુત્વની વાત કરવા યોગ્ય નથી તેઓ પણ તારી અપકીર્તિ ગાશે એવો અર્થ થાય છે. તું યુદ્ધમાં ‘શૈર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ માન પામેલો છે. આવા સમ્ભાવિતને અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક દુઃખદ હોય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧૦।૪।૪૬૨ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અવતરણ કરેલું છે.

ભયાદ્ રણાદ્ ઉપરતં મુસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં બહુમતો ભૈંત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : મહારથીઓ તને ભયને લીધે રણમાંથી પાછો ફરેલો માનશે. તેઓમાં તું ઘણું માન પામેલો હોવા છતાં અપમાન પ્રાપ્ત કરીશ.

વિવેચન : તું “બન્ધુઓની હિંસા થશે” એવા ભયથી યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી છતાં આ સર્વ મહારથીઓ અર્જુનને યુદ્ધમાં મરણનો ભય લાગવાથી તે યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો એમ માનશે. તેઓમાં તું આજ દિવસ સુધી માન મળેલો છે છતાં અપમાન પ્રાપ્ત કરીશ.

અવાચ્યવાદાંશ્ય બહૂન્ વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિન્દન્તસ્ તવ સામર્થ્ય તતો દુઃખતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ : તારા શત્રુઓ તારું સામર્થ્ય નિન્દતાં ન બોલાય તેવા બહુ વચનો બોલશે જ. તેથી વધારે દુઃખકારી શું ?

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદ્ ઉત્તિષ્ઠ કૌન્તેય ! યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! તું હણાઈશ તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ અને જીતીશ તો પૃથ્વીનો ભોગ કરીશ. તેથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ.

વિવેચન : યુદ્ધમાં મરીશ તો સ્વર્ગ મળશે, જીતીશ તો રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે. યુદ્ધ કરવાથી હર કોઈ પરિણામ આવે તે લાભકારી છે. તેથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર.

સુખ-દુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ : સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ અને જય અને પરાજય ને સમાન જાણી પછી યુદ્ધ કર. એમ કરવાથી પાપ થશે નહિ.

વિવેચન: આતતાયિઓને મારવાથી પાપ થાય તેથી હું યુદ્ધ કરીશ નહિ એમ તું કહેતો હતો, તેના સમ્બન્ધમાં પાપ ન થાય તેવો ઉપાય કહ્યું છે. દેહના સુખ અને દુઃખ, રાજ્યનો લાભ અને હાનિ, અને યશ માટે જ્ય અને પરાજય એ સર્વને સમાન જાણી મારી આજ્ઞાથી યુદ્ધ કરે છે એમ વિચારી, યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થા. આ શ્લોકમાં યોગનું સ્મરણ કરી સાંખ્ય અને યોગ નો એકાર્થ કરેલો છે. સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જ્ય અને પરાજય વિગેરે ફલની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, જે ફલ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તે સમાન જ છે એમ માની યુદ્ધ કર. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવામાં ફલનો ઉપદેશ નહિ હોવાથી પાપ થશે નહિ.

અર્જુનનો શોક દૈર કરી તેની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા સાહ્ય રીતિથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ અહીં સુધી કર્યો. હવે યોગનો અથવા કર્મયોગનો ઉપદેશ કરવાનો આરમ્ભ કરે છે.

એષા તેઽભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિયોગે ત્વિમાં શૃણુ ।

બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્થ ! કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ: સાંખ્ય પ્રમાણે આ બુદ્ધિ તને કહી. હવે યોગ પ્રમાણે આ બુદ્ધિ સાંભળ. હે પાર્થ ! તે બુદ્ધિથી યુક્ત થઈ તું કર્મબન્ધનનો ત્યાગ કરીશ.

વિવેચન: ‘સાંખ્ય’ એટલે આત્માનું અને અનાત્માનું જ્ઞાન. આ અધ્યાયના ૧૨ શ્લોકથી આરમ્ભી સાંખ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. શ્લોક ૩૦ સુધી સાંખ્યનો ઉપદેશ છે, પછી ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે શું કરવું જોઈએ તે ૩૧ થી ૩૭ શ્લોક સુધી દર્શાવેલ છે. ૩૮ શ્લોકમાં પુનઃ સાંખ્ય અને યોગ નો એકાર્થ કરી ઉપદેશ કરેલો છે. હવે અહીંથી યોગનો ઉપદેશ કરવાનો આરમ્ભ કરે છે.

નેહાભિક્ષમ-નાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમધ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ: અહીં આરમ્ભેલાનો નાશ નથી, વિદ્યન હોતું નથી. સ્વલ્પ પણ આ ધર્મ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે.

વિવેચન: “કર્મ બહુ છે અને ઘણા કાળ પછી જ સિદ્ધ થઈ શકે તેવા હોવાથી અર્પેણ જ રહી જાય, અથવા વિદ્યન આવી પડે તેથી ફલની પ્રાપ્તિ પણ થાય નહિ અને ઉલટો બંધ થાય” એવી શંકા થાય, તેનો આ શ્લોકથી નિરાસ કરે છે. આ ભગવન્માર્ગમાં જે કર્મ કરવાનાં છે તે ભગવાનના અર્થે ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવાનાં છે, ફલ પ્રાપ્ત કરવા કરવાનાં નથી. ભગવદર્થ ભગવાનની આજ્ઞાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તેમાં એવો કોઈ દોષ સમ્ભવતો નથી. મારી આજ્ઞાથી આ માર્ગમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેના આરમ્ભનો નાશ થતો નથી. આરમ્ભેલું કર્મ અર્પેણ રહે તો પણ અર્પેણ રહેલું કર્મ પણ નિષ્ફળ થતું નથી. આ કર્મમાં વિદ્યન પણ આવતાં નથી, કારણ કે આવું સ્વલ્પ કર્મ કરેલું હોય તો તે પણ મોટા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે. અન્યત્ર પણ જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તે સમ્પેર્ણ થાય અને સફલ થાય તે માટે ભગવાનનું જ સ્મરણ મંગલાચરણ વિગેરેમાં કરવામાં આવે છે, તો પછી જે કર્મ સાક્ષાત્ ભગવાનના માટેજ કરવામાં આવતાં હોય તેમાં વિદ્યન થવાની અથવા વિફળ રહેવાની ભીતિ જ ક્યાંથી સમ્ભવે ?

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ એકે હ કુરુનન્દન ! ।

બહુશાખા હ્યનન્તાશ્ય બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ: હે કુરુનન્દન! અહીં નિશ્ચયરૂપ એક બુદ્ધિ છે. નિશ્ચય રહિતોની બુદ્ધિઓ ઘણી શાખાઓવાળી અને અનન્ત હોય છે.

વિવેચન: અહીં અથવા આ માર્ગમાં નિશ્ચયરૂપ એક જ બુદ્ધિ છે. મારી આજ્ઞાથી કર્મ કરવાનું હોવાથી તેઓની બુદ્ધિ મારામાં જ હોય છે. ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે કર્મ કરીશ જ એવો જ તેઓનો નિશ્ચય હોય છે. ફલની તેઓને આકાંક્ષા અથવા અભિલાષા હોતી નથી. આવી બુદ્ધિનો વિષય માત્ર હું જ હોવાથી તેઓની એક જ બુદ્ધિ છે. નિશ્ચયરહિત ફલની આકાંક્ષાવાળા બહિર્મુખોની અનન્ત બુદ્ધિઓ હોય છે અને તે બુદ્ધિઓની શાખાઓ પણ ઘણી હોય છે, કારણ કે તેઓ ફલની ઈચ્છા રાખતા હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન ફલની તેઓને અભિલાષા હોય છે.

યામ્ ઈમાં પુષ્પિતાં વાયં પ્રવદ્વૃત્યવિપશ્ચિતઃ ।
વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદ્ અસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥
કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મ-કર્મ-ફલ-પ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥
ભોગૈશ્વર્ય-પ્રસક્તાનાં તયાડપહતચેતસામ્ ।
વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! વેદવાદમાં રતિવાળા, “અન્ય કાંઈ નથી” એમ કહેનારા, કામનાવાળા, સ્વર્ગને પર(ફલ) જાણનારા અવિદ્વાનો ભોગ અને ઐશ્વર્ય ની પ્રાપ્તિમાટે અમુક ક્રિયાઓથી ભરપુર, જન્મ અને કર્મ ફલ આપનારી આ જે પુષ્પિત વાણી વદે છે તેનાથી હરાએલ ચિત્તવાળા, ભોગ અને ઐશ્વર્ય માં આસક્ત રહેલાની સમાધિમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી. વિવેચન: જો એ પ્રમાણે વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિ ઉત્તમ હોય તો સર્વ એવી બુદ્ધિ કેમ રાખતા નથી? એવી શંકા થાય, તે દેર કરવા વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ કેમ થતી નથી તે દર્શાવે છે. જેઓ વેદવાદમાં રતિવાળા છે, વેદમાં કરેલું કર્મ તેમાં કહેલા ફલ પ્રાપ્ત કરવા અવશ્ય કરવું જોઈએ પરન્તુ ફલની ઈચ્છા વિના કરવું યોગ્ય નથી એવા મતવાળા છે, તેથી જ “વૈદિક કર્મના ફલ વિના અન્ય કાંઈ ફલ છે જ નહિ” એમ જેઓ કહ્યા કરે છે, જેઓ કામનાવાળા છે, એટલે જેમને નિરન્તર કર્મનાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાની કામના હોય છે, જેઓ સ્વર્ગને જ ઉત્તમ ફલ માને છે તેવા અવિદ્વાનો વેદોનું તાત્પર્ય નહિ જાણનાર મૈર્ષ અજ્ઞાનીઓ “વૈદિક ફલ વિના અન્ય કાંઈ નથી” એવી પુષ્પિત વાણી વદે છે. આ વાણી માત્ર પુષ્પવાળી છે, પરન્તુ ફલરહિત છે. પુષ્પવાળી લતાની પેઠે દેખાવમાં રમ્ય લાગે છે પરન્તુ ફલહીન છે. માત્ર ગન્ધના લોભથી જ તેઓનાં ચિત્ત આવી વાણીથી ભ્રાન્ત થએલાં છે એવો ભાવાર્થ છે. આ વાણી જન્મ અને કર્મ રૂપ ફલ આપનારી છે, અર્થાત્ આ વાણીનું ફલ ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ અને ઉત્તમ કર્મજ છે. વળી ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવામાટે આ વાણીમાં બહુ ક્રિયાઓ કરવાની છે. આ વાણી ભોગ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવામાટે અનેક ક્રિયાઓથી ભરપુર છે.

અથવા ‘ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ’ ‘ક્રિયાવિશેષબહુલાં’ સાથે નહિ લેતાં ‘કામાત્માનઃ’ સાથે લેવું. એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્ય ની પ્રાપ્તિની કામનાવાળાઓ અવિદ્વાનો આવી પુષ્પિત વાણી વદે છે. વળી ‘જન્મકર્મફલપ્રદામ્’ વાણીનું વિશેષણ નહિ લેતાં ‘ભોગૈશ્વર્યગતિમ્’ નું

વિશેષણ પણ લઈ શકાય. તેથી જન્મ અને કર્મ ના ફલ આપનાર ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિની કામનાવાળા અવિદ્વાન લોકો આવી પુષ્પિત વાણી વદે છે એવો અર્થ થાય છે.

આવી પુષ્પિત વાણીથી આવા અજ્ઞાનીઓનાં ચિત્ત હરાએલાં છે અને તેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્ય માં આસક્તિવાળા હોય છે. તેથી તેઓનું ચિત્ત વ્યગ્ર રહેવાથી સમાધિ અથવા ભગવાનનું ચિન્તન કરવામાં તેવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તેઓની થતી નથી.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ! ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : વેદો ત્રૈગુણ્યવિષય છે. હે અર્જુન ! તું નિસ્ત્રૈગુણ્ય, નિર્દ્વંદ્વ, સત્ત્વમાં રહેનાર, યોગ-ક્ષેમરહિત અને આત્મવાન્ થા.

વિવેચન : સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ પ્રાકૃત ગુણ છે. આ છે. આ ત્રણ ગુણની અથવા ત્રિગુણ સૃષ્ટિમાં જે જીવો સરજાએલા છે તે ત્રૈગુણ્ય છે. વેદો આવા ત્રૈગુણ્ય જીવોના વિષયવાળા છે, એટલે આવા ત્રૈગુણ્ય જીવોને પ્રાપ્ત કરવાના સ્વર્ગ વિગેરે ફલો આપનાર કર્મોનું પ્રતિપાદન કરનાર છે, પરન્તુ ગુણાતીત સાક્ષાત્ ભગવાનની કીડામાં ઉપયોગી ભગવદીય સૃષ્ટિમાં રહેલા ભગવદ્ ભક્તોને માટે નથી. ભગવાનની લીલાસૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક નથી, પરન્તુ નિર્ગુણ છે. તેથી જ શ્રીવરાહ પણ “એ અન્ય જ કોઈ સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી ભિન્ન છે” એમ કહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ગુણાતીત છે. ગુણાતીત પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ વેદનો વિષય નથી. શ્રુતિ પણ “નેતિ નેતિ” “વાણીઓ મન સાથે જ્યાં પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે” એમ કહે છે. તેથી વેદો માત્ર ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં રહેલા ત્રૈગુણ્ય જીવોને કરવાનાં કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. હે અર્જુન ! તું નિસ્ત્રૈગુણ્ય થા. અથવા ત્રણ ગુણથી પર નિસ્ત્રિગુણ ભગવાનનો આશ્રય કરી રહેલ હોય તેવો નિસ્ત્રૈગુણ્ય થા. ત્રણ ગુણનો આશ્રય કરી રહેલા ત્રૈગુણ્ય જીવોથી ભિન્ન હોય તે નિસ્ત્રૈગુણ્ય એટલે ભગવદ્ભક્ત હે અર્જુન ! તું મારો ભક્ત થા. ભક્ત થવા શું સાધન કરવાં તે કહે છે. તું નિર્દ્વંદ્વ થા. સુખ-દુઃખ, અહન્ટા-મમતા વિગેરે દ્વંદ્વ રહિત થા. વળી નિત્ય સત્ત્વમાં રહેનાર થા. નિત્ય સત્ત્વ જેમાંથી નીકળે છે તે નિત્યસત્ત્વ ભગવાન્. નિત્યસત્ત્વમાં રહેનાર અથવા ભગવન્નિષ્ઠ થા. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થએલ ન હોય તેને પોતાના બલથી પ્રાપ્ત કરવી તે યોગ. પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું પરિપાલન કરવું તે ક્ષેમ. યોગ અને ક્ષેમ રહિત થા. આત્મવાન્ થા. ‘આત્મા’ એટલે મન જેને વશ છે તે આત્મવાન્, મનને વશ રાખનાર.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૧.૧૪.૨૨ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યાવાન્ અર્થ ઉદ્દેપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।

તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનતઃ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : સર્વતઃ પરિપૂર્ણ જલવાળા સરોવરમાં જેટલો અર્થ હોય છે તેટલો જ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને સર્વ વેદોમાં હોય છે.

વિવેચન : વેદોમાં કહેલું હોય તે સર્વ સગુણ અને ગુણાતીત સર્વ લોકોને ગ્રહણ કરવાનું નથી, પરન્તુ જેને ઉપયોગી હોય તેટલું જ તેને ગ્રહણ કરવાનું છે એવો દષ્ટાન્તથી બોધ કરે છે. સર્વ અર્થ પરિપૂર્ણ કરી શકે તેવા સર્વતઃ જલથી પરિપૂર્ણ અગાધ સરોવરમાંથી જલપાન કરવાને ઈચ્છનાર જેટલો અર્થ અથવા પ્રયોજન હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ વેદોમાંથી

વેદાધિકારી વેદને વિવેકથી જાણનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આત્માની સંસિદ્ધિમાટે જેટલા સાધનોની જરૂર હોય તેટલા જ ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ વેદોક્ત સર્વ સાધનોનું ગ્રહણ કરતો નથી.

આ શ્લોકનું પણ શ્રીભાગવત્ ૧૧।૪।૨૨ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં અનુસન્ધાન કરેલું છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ ભૈર્ મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ : કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફલમાં કદાપિ ન હો. કર્મફલના પ્રયોજનવાળો ન થા. અકર્મમાં તારો સંગ ન હો.

વિવેચન : વેદરૂપી સમૃદ્ધમાંથી મારે શું ગ્રહણ કરવું એવી આકાંક્ષા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે એટલે તારે કર્મ જ કરવું, પરંતુ કર્મફલમાં તારો કદાપિ અધિકાર ન હો. તેથી જ કર્મફલ જેનો હેતુ અથવા પ્રયોજન છે તેવો તું ન થા, એટલે કર્મમાં ફલપ્રાપ્તિનું પ્રયોજન રાખીશ નહિ. ‘અકર્મ’ એટલે નિષિદ્ધ કર્મમાં અથવા પરધર્મમાં તારો સંગ ન હો.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ! ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૈત્વા સમત્વં ‘યોગ’ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ : ધનઞ્જય ! યોગમાં રહી, સંગ તજી, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન રહી કર્મ કર, સમપણું યોગ કહેવાય છે.

વિવેચન : કર્મ કેવી રીતે કરવું તે અહીં કહેલું છે. યોગમાં રહી અથવા ભગવાનમાં જ ચિત્ત રાખીને, સંગ તજી કર્મ કરવાં. ‘સિદ્ધિ’ એટલે કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ. ‘અસિદ્ધિ’ એટલે વિપરીત ફલની પ્રાપ્તિ. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહી અર્થાત્ ઉભયને સમાન ગણી પ્રથમ મેં કદ્યં તેવાં મારી આજ્ઞારૂપ કર્મ કર. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન રહી કર્મ કરવાં તે ‘યોગ’ કહેવાય છે. ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી જ જે કર્મ કરે છે તેમનો કર્મના ફલ પ્રતિ સમાનભાવ જ હોય છે આ સમપણું જ કર્મ કરનાર ભગવત્પરાયણ છે એમ દર્શાવતું હોવાથી યોગરૂપ છે.

દૈરેણં હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ ધનઞ્જય ! ।

બુદ્ધૌ શરણમ્ અન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ : હે ધનઞ્જય ! બુદ્ધિયોગથી કર્મ ઘણું જ હલકું છે. બુદ્ધિમાં શરણ કર, ફલ કામનાવાળા કૃપણ છે.

વિવેચન : ફલની અપેક્ષા વિના, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન રહી કર્મ કરવામાં આવે તે બુદ્ધિયોગ. આ બુદ્ધિયોગથી કર્મ ઘણું જ હલકું છે. બુદ્ધિયોગથી ફલની આકાંક્ષા રાખી કર્મ કરવામાં આવે તે ઘણું જ હલકું છે. આવું હલકું ફલની કામનાથી કરવામાં આવતું કર્મ પ્રાકૃત લોકો જ કરે, તારા જેવાએ કરવા જેવું નથી એમ દર્શાવવા ‘ધનઞ્જય’ પદ યોજેલું છે તેથી તું બુદ્ધિમાં એટલે બુદ્ધિયોગના નિમિત્ત ઈશ્વરમાં શરણ કર, અર્થાત્ ઈશ્વરનું શરણ રાખ. ફલની કામનાવાળા અર્થાત્ ફલની કામનાથી કર્મ કરનાર કૃપણ એટલે લોભી છે. ફલ પ્રાપ્ત થાય તોપણ પુનઃ તેઓને ફલની તૃષ્ણા થાય છે.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃત-દુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્ યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ: બુદ્ધિવાળો આ લોકમાં સુકૃત અને દુષ્કૃત ઉભયનો ત્યાગ કરે છે. તેથી તું યોગમાટે તૈયાર થા. યોગ કર્મોનું કૌશલ છે.

વિવેચન: બુદ્ધિવાળો; અથવા ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી જ કર્મ કરવાં જોઈએ એમ વિચારી ફલની કામના વિના કર્મ કરનાર બુદ્ધિયોગવાળો; સુકૃત અને દુષ્કૃત તેમ જ તેઓનાં ફલ સ્વર્ગ અને નરક વિગેરેનો આ લોકમાં જ ત્યાગ કરે છે. હું આ સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરું છું તેનું મને આ પુણ્ય અથવા પાપ થશે એવો તેને વિચાર આવતો નથી, પરંતુ જેવી ઈશ્વર મને પ્રેરણા કરે છે તેવું કાર્ય કરું છું એમ વિચારી કાર્ય કરે છે. તેથી તે પુણ્ય-પાપનો ત્યાગ કરે છે, અને બુદ્ધિયોગથી કરેલું કાર્ય ભક્તિનું સાધન થાય છે. તેથી તું પણ યોગ અર્થાત્ બુદ્ધિયોગમાટે તૈયાર થા. યોગ એ કર્મોનું કૌશલ અથવા ચાતુર્ય છે. કારણ કે બુદ્ધિયોગવાળો ભગવન્નિષ્ઠ છે, અને યોગ ભગવાનના દર્શનાર્થ મનને સ્થિર કરવાનું મુખ્ય સાધન છે.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મ-બન્ધ-વિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છુત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ: બુદ્ધિયોગવાળા જ્ઞાનીઓ કર્મથી થતાં ફલનો ત્યાગ કરી, જન્મબન્ધનથી વિમુક્ત થઈ અનામય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: કર્મ સ્વતન્ત્રતાથી પોતાનાં ફલ આપે છે તે ભક્તિનું સાધન કેમ થાય, એવી શંકા થાય તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. શાસ્ત્રાર્થને જાણનાર પુરુષો ઉપર વર્ણવ્યો તેવા બુદ્ધિયોગવાળા થઈ જન્મના બન્ધનથી વિમુક્ત થઈ અનામય પદ અર્થાત્ ભગવાનનાં ધામને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘અનામય’ એટલે રોગરહિત. અનામય અથવા રોગરહિત પદ માત્ર ભગવાનનું ધામ જ છે. અન્યત્ર સર્વ સ્થળે રોગનો ભય રહે છે, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મમાં ભય હોતો નથી.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્ વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ: જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહકલિલને તરી જશે ત્યારે શ્રવણ કરવાનાનો અને શ્રવણ કરેલાનો તને વૈરાગ્ય થશે.

વિવેચન: આવો બુદ્ધિયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એવી જાણાસા થાય તે માટે અહીંથી બે શ્લોક (૫૨ - ૫૩) યોજેલા છે. તારી બુદ્ધિ જ્યારે મોહકલિલને તરી જશે. જ્યારે લૌકિક દેહાદિ પદાર્થોમાં તને મોહ નહિ રહે, ત્યારે શ્રવણ કરવાના અને શ્રવણ કરેલા ત્રૈગુણ્યના ધર્મોનો વૈરાગ્ય તને પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે લૌકિક દેહાદિ પદાર્થમાંથી તારો મોહ દૂર થશે ત્યારે એવા પદાર્થની પ્રાપ્તિની કામના પણ નહિ રહે. ફલની કામના નહિ રહેવાથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત કરવા અમુક કર્મ કરવું જોઈએ એવું જે કાંઈ શ્રવણ કરેલું છે અને કરવાનું છે તેનો વૈરાગ્ય થશે.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવયલા બુદ્ધિઃ તદા યોગમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ: શ્રુતિથી વિક્ષિપ્ત થએલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચલ અને સમાધિમાં અચલ રહેશે ત્યારે તું યોગ પ્રાપ્ત કરીશ.

વિવેચન: શ્રુતિથી એટલે ત્રૈગુણ્યોએ ફલ પ્રાપ્તિમાટે ક્યાં કર્મ કરવા જોઈએ વિગેરે જે શ્રવણ કરેલું છે તેનાથી વિક્ષિપ્ત થએલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચલ એટલે ભિન્ન - ભિન્ન પ્રકારના

ધર્મનું શ્રવાણ કરવાની ઈચ્છારહિત થશે, અને સમાધિમાં એટલે મારું ચિન્તન કરતી વખતે અચલ એટલે ભિન્ન - ભિન્ન ધર્મોનું શ્રવાણ થાય તો પણ ચાલે નહિ તેવી સ્વતઃ દૃઢ થશે ત્યારે તને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થશે.

અર્જુન ઉવાચ

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ! ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થઃ: હે કેશવ ! સમાધિસ્થ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું ? સ્થિતધી કેમ બોલે ? કેમ બેસે ? કેમ ચાલે ?

વિવેચનઃ: સમાધિમાં રહેનાર 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળો. તેની ભાષા એટલે પરિભાષા શું ? કઈ પરિભાષાથી અથવા કયા લક્ષણથી સ્થિતપ્રજ્ઞ ઓળખાય ? તે કેમ બોલે ? બેસે કેમ ? ચાલે કેમ ? આ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણવા અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

ભગવાન અહીંથી આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે. અહીંથી બે શ્લોકમાં (૫૫ - ૫૬) સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેલું છે.

શ્રીભગવાન ઉવાચ

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થાન્ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ તદ્દોચ્યતે ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થઃ: હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં થતી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને આત્મામાં જ આત્માથી સન્તુષ્ટ રહે છે ત્યારે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય છે.

વિવેચનઃ: જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થતી સર્વ કામનાઓનો સારી રીતે ત્યાગ કરે છે, પુનઃ એવી કામનાનું સ્મરણ પણ ન થાય એવી રીતે જ્યારે કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાના આત્માના સ્વરૂપભેદ આત્મામાં, પોતાના જીવાત્મા સ્વરૂપથી જ સન્તુષ્ટ રહે છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપભેદ આત્માનું એક સ્ફુરવાથી પોતાની મેળે સન્તુષ્ટ રહે છે, ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગ-ભય-ક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થઃ: જેનું મન દુઃખમાં ઉદ્વેગ પામતું નથી, સુખમાટે જેને સ્પૃહા નથી, જેના રાગ ભય અને ક્રોધ દેર થએલા છે, તેવો મુનિ 'સ્થિતધી' કહેવાય છે. વિવેચનઃ: આ શ્લોકમાં સ્થિતપ્રજ્ઞને ઓળખવાના ચિહ્ન કહેલા છે.

યઃ સર્વાત્રાનભિસ્નેહઃ તત્-તત્ પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

શ્લોકાર્થઃ: જે સર્વત્ર સ્નેહરહિત છે, તે-તે શુભ અથવા અશુભ પ્રાપ્ત કરી આનન્દ પામતો નથી અથવા દ્વેષ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિવેચનઃ: સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે ? એ પ્રશ્નનો આ શ્લોકમાં ઉત્તર આપેલો છે. તે સંસારમાં સર્વત્ર સ્નેહરહિત હોય છે, તેથી ભિન્ન - ભિન્ન 'શુભ' એટલે લૌકિકને અનુકેળ અથવા 'અશુભ' એટલે લૌકિકને પ્રતિકેળ પ્રાપ્ત કરી આનન્દ પામતો નથી અથવા દ્વેષ કરતો નથી. લૌકિકમાં કોઈ

સ્થલે રનેહ નહિ હોવાથી, શુભ પ્રાપ્ત થવાથી તેને આનન્દ થતો નથી, તેમ જ અશુભ પ્રાપ્ત થવાથી દ્રેષ થતો નથી. શુભ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે આનન્દનાં વચન બોલતો નથી, અશુભ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે દ્રેષનાં વચન બોલતો નથી. આવા પુરુષની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે.

યદા સંહરતે ચાયં કૈર્મોડંગાનીવ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

શ્લોકાર્થઃ કાચબો ચારે બાજુએથી અવયવો અંદર ખેંચી લે છે તેમ જ્યારે આ ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાંથી ઈન્દ્રિયોને ખેંચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

વિવેચનઃ સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બેસે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીંથી ચાર શ્લોકથી (૫૮ થી ૬૧) આપે છે. જ્યારે આ ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાંથી એટલે ઈન્દ્રિયોના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ઈન્દ્રિયોને ખેંચી લે ત્યારે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ઈન્દ્રિયોને કેવી રીતે ખેંચી લે એ જણાવવા કેર્મનું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ કાચબો પોતાના કર, ચરણ, વિગેરે સર્વ અવયવોને સ્વભાવથી જ ખેંચી લે છે તે પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોને સ્વભાવથી જ ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી ખેંચી લે, ભોગ્ય પદાર્થોનું દર્શન થતાં જ ઈન્દ્રિયો સ્વભાવિક રીતે જ તેમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

વિષયાઃ વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થઃ નિરાહાર દેહીના વિષયો રસ સિવાય દૈર થાય છે. આનો રસ પણ પરનાં દર્શન થવાથી દૈર થાય છે ॥૫૯॥

વિવેચનઃ કાચબાની પેઠે ઈન્દ્રિયોને ભોગ્ય પદાર્થમાંથી ખેંચી લેવાનો ઉપદેશ ગયા શ્લોકમાં કર્યો. તેમાં શંકા થાય કે જે દેહી અથવા માણસ આહાર ન લે તેની ઈન્દ્રિયોમાં શક્તિ જ નહિ રહેવાથી ઈન્દ્રિયાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે નહિ, તેથી તેને જ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવો યોગ્ય છે. આવી શંકા આ શ્લોકથી દૈર કરે છે. જે માણસ આહાર ન લે તેની ઈન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી એ ખરું, પરન્તુ તેને રસ રહી જાય છે. ‘રસ’ એટલે વિષયોને અનુભવ કરવાની અથવા વિષયો ભોગવવાની ઈચ્છા. નિરાહાર દેહીને આ ઈચ્છા રહે છે. અહીં ‘દેહી’ શબ્દ યોજેલો હોવાથી તેને દેહનું અભિમાન પણ રહે છે એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. આનો એટલે સ્થિતપ્રજ્ઞનો, રસ એટલે વિષયો ભોગવવાની ઈચ્છા પણ દૈર થાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞને પર રસ અથવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ ભગવદીય રસનો અનુભવ થવાથી લૌકિક ઈન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવાની તેને ઈચ્છા ન જ રહે એ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે મહાનન્દ હોય ત્યારે અલ્પાનન્દમાં કોઈની પ્રવૃત્તિ ન જ થાય. નિરાહાર દેહી અને સ્થિતપ્રજ્ઞમાં આ ભેદ છે.

શ્રીભાગવત્ ૧.૧૧.૧૪ તથા ૧૦.૧૦.૧૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થઃ હે કૌન્તેય ! શ્લોભ કરનારી ઈન્દ્રિયો યત્ન કરતા વિદ્વાન્ પુરુષના મનને પણ બલાત્કારે હરી જાય છે.

વિવેચન: ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સર્વ લોકોએ કરવો જોઈએ. તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞમાં વિશેષ શું? એવી શંકા થાય, તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. ઘણો વિદ્વાન માણસ ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી દેંર રાખવા પ્રયત્નો કરતો હોય તો પણ મનનું મથન અથવા મનનો ક્ષોભ કરનારી ઈન્દ્રિયો તેના યત્નો છતાં બલાત્કારે તેના મનને હરી જાય છે. ઈન્દ્રિયો મનને વિષયો પ્રતિ લઈ જાય છે, એટલે તેવો માણસ પણ વિષયોનું ચિન્તન કરે છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ: યોગીએ તો સર્વનો સંયમ કરી મત્પર થઈ રહેવું, કારણ કે જેને ઈન્દ્રિયો વશ છે તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિવેચન: હું જ જેને પર છું તે મત્પર. ભગવાનને જ પર જાણનાર થઈ સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરી રહેવું. જેને ઈન્દ્રિયો વશ છે તેની જ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે. અથવા જેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે તેને જ ઈન્દ્રિયો વશ રહે છે, અન્યને રહેતી નથી. તેથી જ ગયા શ્લોકમાં વિદ્વાનો પણ પ્રયત્ન કરવા છતાં ઈન્દ્રિયોને વશ કરી શકતા નથી એમ કહેલ છે.

વિશેષ: મત્પરઃ, કૃષ્ણપરઃ, બ્રહ્મપરઃ, નાદપરઃ, રસપરઃ, શબ્દપરઃ, અર્થપરઃ. તાત્પર્ય એ કે જીવ તો એકલો કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને કોઈ પણ સ્થળે ટકી શકતો નથી. તેથી કોઈ યોગ્ય સહાય અને આધાર જોઈએ છે. આ સહાય અને આધારમાં પરતાદ્વારા એ જીવનું આશ્રયસ્થાન બને છે. જ્યાં સુધી આશ્રયસ્થાન શુદ્ધ, સત્ય અને કેવળભાવે હોતું નથી ત્યાં સુધી પરતા અથવા આશ્રયસ્થાન જીવને માટે આ શ્લોકમાં કૃષ્ણ પોતે પોતાને જ બતાવે છે. એટલે સમ્પૂર્ણ ભાવાત્મક કૃષ્ણ જો જીવને માટે આશ્રયસ્થાન બની જાય, તો પછી એના પ્રત્યેક ધર્મ નિર્દોષ અને બ્રહ્મમય બની જાય. જીવને કૃષ્ણ સાથે અંશઅંશી ભાવ હોવાથી જીવ કૃષ્ણની સાથે તત્પર રહી શકે છે. આ સ્થિતિમાં જ્યાં સુધી મન બરાબર પરોવાતું નથી ત્યાં સુધી અગવડતા તો રહે છે. એ અગવડતા મટાડવા જીવની ફરજ છે કે આસપાસના ઈન્દ્રિયોના વિષય સંસર્ગમાં ન જતાં કૃષ્ણ પરાયણ થવું જોઈએ. અને સાથે-સાથે બુદ્ધિને પણ તેમાં યોજવી જોઈએ.

વિવેચન: અહીં સુધી બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વશ ન હોય તો શું થાય તે કહ્યું. હવે મન વશ ન હોય તો પણ બુદ્ધિયોગથી ભ્રંશ થાય છે એમ કહે છે. તેમાં પ્રથમ બે શ્લોકથી (૬૨।૬૩) મનનો સંયમ ન કરવાથી થતા દોષનું વર્ણન કરે છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ સંગસ્ તેર્ષેપજાયતે ।

સંગાત્ સજ્જાયતે કામઃ કામાત્ કોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

શ્લોકાર્થ: વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષનો વિષયોમાં સંગ થાય છે. સંગમાંથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન: વિષયોનું ચિન્તન કરનાર પુરુષને વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. વિષયોમાં આસક્તિ થવાથી વિષયો ભોગવવાની કામના થાય છે. કામના પરિપૂર્ણ ન થાય અથવા કામના પરિપૂર્ણ થવામાં વિઘ્ન આવે એટલે ક્રોધ થાય છે.

ક્રોધાદ્ ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ॥૬૩॥

શ્લોકાર્થ: ક્રોધમાંથી સમ્મોહ થાય છે, સમ્મોહમાંથી સ્મૃતિવિભ્રમ થાય છે. સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી વિનાશ થાય છે.

વિવેચન: ક્રોધ થવાથી મોહ વિશેષ થાય છે, એટલે વિવેક જતો રહે છે. મોહ થવાથી શાસ્ત્રોમાંથી અથવા ગુરુદ્વારા જે ઉપદેશ શ્રવાણ કર્યો હોય તેમાં વિભ્રમ થાય છે. આવી રીતે સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. આવી બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તેનો પોતાનો વિનાશ થાય છે અર્થાત્ તે પ્રાકૃત અવિશુદ્ધ પુરુષ થઈ રહે છે. વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી આ પ્રમાણે વિનાશ થાય છે, તેથી વિષયોનું ધ્યાન કરવું નહિ. આ (૬૨,૬૩) બે શ્લોકોથી સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ ચાલે તેનો ઉત્તર આપેલો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષયોનું ધ્યાન કર્યા વિના ચાલે છે.

રાગ-દ્વેષ-વિયુક્તૈસ્તુ વિષયાન્ ઈન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્ વિધેયાત્મા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

શ્લોકાર્થ: કર્તવ્યમાં ચિત્ત રાખનાર રાગ-દ્વેષરહિત પોતાને વશ રહેલી ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનો ભોગ કરતાં પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: ઈન્દ્રિયોનો સ્વભાવ જ વિષયો પ્રતિ ગમન કરવાનો હોવાથી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અશક્ય જ છે, તેથી પ્રજ્ઞા કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠિત રહી શકે? એવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે 'વિધેય' એટલે કર્તવ્યમાં ચિત્ત રાખનાર માણસ રાગ-દ્વેષરહિત થઈ ઈન્દ્રિયોને પોતાને વશ રાખી વિષયોનો ભોગ કરે તો તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે.

પ્રસાદૈ સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો દ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ: પ્રસાદ થવાથી આના સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, કારણ કે પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ એકદમ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. 'પ્રસાદ' એટલે ચિત્તની પ્રસન્નતા.

વિશેષ: ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત બ્રહ્મપરાયણ થતું નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તની પ્રસન્નતા બનતી નથી, કારણ કે બ્રહ્મ સિવાય બધા પદાર્થો કંઈ ને કંઈ દોષમય હોય છે. નિર્દુષ્ટ ચિત્ત જ બ્રહ્મની સાથે સહભાવને પામે છે. અને આ પ્રકારના સહભાવદ્વારા જ બ્રહ્મ સાથે સમાનતા થતાં લીલાનો આસ્વાદ લઈ શકે છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિઃ અયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિઃ અશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ: અયુક્તને બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેને ભાવના પણ હોતી નથી. ભાવના ન કરનારને શાન્તિ હોતી નથી. શાન્તિ ન હોય તેને સુખ ક્યાંથી હોય ?

વિવેચન: મનને સંયમમાં રાખવાથી બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપર કહ્યું. હવે મનને સંયમમાં ન રાખે તેને બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ વ્યતિરેકથી મનનો નિગ્રહ બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એમ કહે છે. 'અયુક્ત' એટલે મનનો નિરોધ નહીં રાખનાર, મનનો સંયમ નહીં રાખનાર. મનના નિરોધરૂપી યોગરહિત. આવા અયુક્તને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ અથવા બુદ્ધિયોગ ઉપર વર્ણવ્યો તે હોતો નથી, અને તેને ભાવના પણ હોતી નથી. 'ભાવના' એટલે તત્ત્વનું ચિન્તન, અથવા ભગવાનનું ચિન્તન. તેનાથી તે પણ થઈ શકતું નથી. ભાવના જેને ન હોય તેને શાન્તિ હોતી નથી, અને શાન્તિ ન હોય તેને સુખ ક્યાંથી જ હોય ?

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્ મનોઽનુવિધીયતે ।

તદ્ અસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમ્ ઈવામ્ભસિ ॥૬૭॥

શ્લોકાર્થ : ચરતી ઈન્દ્રિયોમાંથી જેની પાછળ મન જાય છે તે જલમાં જેમ વાયુ નાવને લઈ જાય તેમ આની બુદ્ધિને હરી જાય છે.

વિવેચન : પાછલા શ્લોકમાં અયુક્તને અથવા મનનો નિગ્રહ નહીં રાખનારને બુદ્ધિ હોતી નથી એમ કહ્યું તેનું આ શ્લોકમાં કારણ આપેલું છે. રાગ-દ્રેષરહિત વશ રહેલી ઈન્દ્રિયોથી વિષયોપભોગ કરવામાં આવે તો બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ વિઘ્ન થતું નથી, પણ જે ઈન્દ્રિયો વશ ન હોય અને લૌકિક વિષયમાં ઈચ્છા પ્રમાણે ચરતી હોય તો જે ઈન્દ્રિય પાછળ મન જાય તે ઈન્દ્રિય આ માણસની ભાવનાત્મક અથવા વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ હરી જાય છે. જેમ વાયુ જલમાં તરવાના સાધનરૂપ નૌકાને ખેંચી જઈ ડેંબાડી દે છે તેમ આ ઈન્દ્રિય આ માણસના તરવાના સાધનરૂપ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિને હરી જઈ તેનો અધઃપાત કરાવે છે. તેથી તેને બુદ્ધિયોગ ન હોય તે યોગ્ય જ છે.

તસ્માત્ યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ : તેથી હે મહાબાહો ! જેની ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી સર્વ તરફથી નિગ્રહમાં રખાએલી છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિવેચન : હવે ઉપસંહાર કરે છે. હે મહાબાહો ! મોટા બાહુવાળા અર્જુન ! તારા બાહુ મોટા હોવાથી તું પણ ક્રિયા કરવા સમર્થ છે, તેથી તું પણ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન હોય તેની પ્રજ્ઞાનો નાશ થાય છે. તેથી જેની ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થયેલો છે, તેની જ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

યા નિશા સર્વભૈતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૈતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ : જે સર્વ પ્રાણીઓની નિશા છે તેમાં સંયમી જાગે છે. જેમાં પ્રાણીઓ જાગે છે તે દેખતા મુનિની નિશા છે.

વિવેચન : ઈન્દ્રિયોના સંયમથી જેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થએલી છે તેનું લક્ષણ આ શ્લોકમાં આપે છે. આત્મવિષયી બુદ્ધિ એટલે ભગવાન સમ્બન્ધી બુદ્ધિ જે સર્વ પ્રાણીઓની નિશા છે અર્થાત્ જેનો પ્રકાશ સર્વ સંસારી પ્રાણીઓને જાણે તે ઊંઘતા હોય તેમ પડતો નથી, અથવા અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારથી મુંઝાએલી મતિવાળા સંસારી પ્રાણીઓ જેનો અનુભવ કરી શકતા નથી, તેમાં ઈન્દ્રિયોનો સંયમ રાખનાર પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળો જાગે છે, અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે સંસારી વ્યવહારોમાં સર્વ પ્રાણીઓ જાગે છે અથવા મર્યા રહે છે, તે આવા સંયમ રાખનાર મુનિની રાત્રિ છે, એટલે તેવા વ્યવહારોનો આવા મુનિને કંઈ સમ્બન્ધ હોતો નથી. આ પ્રમાણે સંસારી પ્રાણીઓથી સંયમી મુનિનાં લક્ષણો ભિન્ન જ હોય છે.

આર્ષૈર્માણમ્ અચલપ્રતિષ્ઠિતં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્ભ્રત્ ।

તદ્ભ્રત્ કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

શ્લોકાર્થ : જેમ જલો ભરાતાં અચળ પ્રતિષ્ઠિતવાળા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે સર્વ

કામનાઓ જેનામાં પ્રવેશ કરે છે તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, કામનાઓની ઈચ્છા રાખનાર પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચન: સંયમી પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળાનું આ શ્લોકમાં બીજું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ સમુદ્ર કોઈ જલ પ્રતિ પ્રયાણ કરતો નથી, પરન્તુ સર્વ જલો અથવા નદીઓ સમુદ્ર પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે, તેમ સર્વ કામનાઓ જે સંયમીમાં પ્રવેશ કરે છે, પરન્તુ જેને કોઈ પણ કામના થતી નથી તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. કામનાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળાને શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહપારઃ સ શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ: જે પુરુષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહી મમતા રહિત અને અહપારરહિત રહે છે તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: આમ હોવાથી જે પુરુષ સર્વ પ્રાકૃત કામનાઓનો ત્યાગ કરી, આત્મામાં જ રમણ કરનાર થઈ, બીજા કોઈ પણ પદાર્થની કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા રાખતો નથી અને અહન્ટા - મમતારહિત થાય છે તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. “જ્યારે અહન્ટા અને મમતા નો નાશ થાય, સર્વથા અહપૃતિ દેર થાય, અને જીવ સ્વરૂપસ્થ થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થએલો કહેવાય છે” એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેને શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ ! નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ ।

સ્થિત્વાઽસ્યામ્ અન્તકાલેઽપિ બ્રહ્મનિર્વાણમ્ ઋચ્છતિ ॥૭૨॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે આને પ્રાપ્ત કરી કોઈ મોહ પામતો નથી. અન્તકાલે પણ આમાં રહીને બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: આ યોગની સ્તુતિ કરતા ઉપસંહાર કરે છે. હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે તેવી સ્થિતિ બ્રાહ્મી, અથવા બ્રહ્મસમ્બન્ધી સ્થિતિ બ્રાહ્મી. સ્થિતધી અથવા પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિરૂપી બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. આ સ્થિતિ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તેને કોઈ સમયે મોહ થતો નથી. અન્તકાલ સમયે પણ આ સ્થિતિમાં જે રહે તેને બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તો જે આખી જીંદગી સુધી આ સ્થિતિમાં રહે તેને બ્રહ્માનન્દ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંશય જ શું ?

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘સાંખ્ય-યોગ’નામ

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

॥ अध्याय ३ ॥

कर्मयोग

अलींथी आठ अध्यायथी (३ थी १०) ढगवान् अर्जुनने वैदिक धर्मनो उपदेश करे छे. आ वैदिक धर्मथी ढगवान्नां मालात्म्यज्ञाननुं ढान थाय छे अने तेथी ढक्ति प्राप्त थाय छे. अलीं वैदिक धर्म कलेवा लोवाथी आने 'मर्यादा' कले छे, अर्थात् आ आठ अध्यायमां मर्यादामार्गनो ढोध करेवो छे.

द्वितीय अध्यायमां सांख्य अने योग नुं निरूपण करेवुं छे. एवे आ तृतीय अध्यायमां धर्म अथवा कर्म नो निर्णय करे छे. १. 'त्याग' अेटवे कर्मनो त्याग करवो, अेटवे कर्म न करवां अने २. 'अत्याग' अेटवे कर्म करवां. अलीं अे उढय ढेदथी कर्मनो निर्णय करेवो छे. तेमां त्याग करतां अत्याग उत्तम छे, अर्थात् कर्मनो त्याग करवा करतां अत्याग उत्तम छे. कारण के शरीरनो सम्बन्ध लोय त्यां सुधी कर्मनो त्याग करी शकतो नथी. तेथी ढगवान्नी आज्ञा प्रमाणे ढगवदर्थ कर्म करवां अे ञ उत्तम छे अेवो निर्णय करेवो छे.

द्वितीयाध्यायमां कर्ममार्ग योगनो उपदेश करेवो छे. तेमां अन्ते "विदाय कामान्—सर्व कामनाने तञ्च" विगेरे कीधेवुं लोवाथी सांख्यवत् कर्मत्यागनो ञ उपदेश कर्यो लोय नलीं अेम लागवाथी कीं प्रकारनो निश्चय करी नलीं शकवाथी अर्जुन पुनः प्रश्न करे छे.

अर्जुन उवाच

ज्यायसी येत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर् जनार्दन !।

तत् किं कर्मणि धोरे मां निधोजयसि केशव !।।१।।

श्लोकार्थः ले जनार्दन ! ले केशव ! आप कर्म करतां बुद्धि उत्तम मानता लो तो धोरे कर्ममां मने शा माटे योग्ने छो ?

विवेचनः सर्व अविदाने दैर करनार ले जनार्दन ! कर्म करतां बुद्धियोग उत्तम लोय तो कर्ममां मने शा माटे योग्ने छो ?

व्यामिश्रेणोव वाक्येन बुद्धिर् मोलयसीव मे ।

तद् अेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽलम् आप्तुयाम् ।।२।।

श्लोकार्थः व्यामिश्र जेवा वाक्यथी मारी बुद्धिने मोल करता लो तेम जणाय छे. तेथी लुं जेनाथी श्रेयः प्राप्त करुं ते अेक निश्चय करी कले.

विवेचनः कीं स्थणे कर्मनी प्रशंसा करनार, कीं स्थणे कर्मत्यागनी प्रशंसा करनार तथा कीं स्थणे ज्ञाननी प्रशंसा करनार वाक्यो कल्यां. तेवा व्यामिश्र अथवा मिश्रित वाक्योथी मारी बुद्धिने आप मोल करता लो तेम जणाय छे. ढगवान्नां वाक्यो मोलक लोतां नथी. परन्तु ञवोधी समञ्च शकतां नलीं लोवाथी मोल थाय छे, अेम दशाविवा 'एव' शब्दनो प्रयोग करेवो छे. "मोल करो छो" अेम नलीं कलेतां "मोल करता लो तेम जणाय छे" अेवो अर्थ थाय छे. तेथी मारी बुद्धिने मोल दैर थाय तेवी रीते जेनाथी मारुं श्रेय अथवा कल्याण थाय तेवो उपदेश निश्चय करीने कले.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

લોકેડસ્મિન્ દ્વિવિદ્યા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ !।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : હે અનઘ ! આ લોકમાં મેં પહેલાં બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહેલી છે ૧. સાંખ્યોની જ્ઞાનયોગથી ૨. યોગીઓની કર્મયોગથી.

વિવેચન : મેં પહેલાં તને જે કહ્યું તેનું તેં ચિત્ત રાખી શ્રવણ કરેલું જણાતું નથી. મેં બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી : ૧. સાંખ્યોની જ્ઞાનયોગથી નિષ્ઠા. આમાં સર્વનો ત્યાગ આવશ્યક છે. ૨. યોગીઓની મેં યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા કર્મયોગથી નિષ્ઠા. પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે આ ઉભય યોગ્ય જ છે. જેનો જે નિષ્ઠાનો અધિકાર તેણે તેનું ગ્રહણ કરવું. અધિકાર ભેદ સર્વ સમ્મત છે. તેથી જ શાસ્ત્રમાં પણ કોઈ સ્થળે જ્ઞાનને અને કોઈ સ્થળે ભક્તિને પુરુષાર્થસાધક કહેલાં છે. આમાં મોહ કરવાનું કોઈ કારણ નથી.

ન કર્મણામ્ અનારમ્ભાત્ નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોડ્શ્નુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : કર્મનો આરમ્ભ નહિ કરવાથી પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેમજ કર્મના સંન્યાસથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચન : યોગમાર્ગવાળા કર્મનો આરમ્ભ જ ન કરે તો તેથી તેઓને નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ બુદ્ધિયોગથી કર્મ કરે તો જ તેઓનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે સાંખ્યમાર્ગવાળા માત્ર કર્મનો ત્યાગ કરે તેથી જ તેઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરન્તુ આગળ આ અધ્યાયના ૧૭-૧૮ શ્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે તે પ્રમાણે રહેવાથી તેઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તારા જેવા કર્મના અધિકારીઆને કર્મનો ત્યાગ કરવાથી અથવા સાંખ્યથી પણ સિદ્ધિ થવાની નથી.

ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ ગુણૈઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ સમયે ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના કોઈ પણ રહેતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણો સર્વને પરવશ કરી કર્મ કરાવે છે.

વિવેચન : પ્રારબ્ધ કર્મનો આશ્રય દેહ હોય ત્યાં સુધી જીવન્મુક્ત પણ કરે છે તો પછી અન્યની વાત જ શી ! પ્રકૃતિના સત્વાદિ ગુણો સર્વને પરવશ કરી તેઓની પાસે કર્મ કરાવે છે. તેથી કોઈ પણ સમયે એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના કોઈ રહી શકતો નથી.

શ્રીભાગવત્ ૧।૧।૧૧ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઈન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૈઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : જે મૈઢ અન્તઃકરણવાળો કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી ઈન્દ્રિયોના અર્થોનું સ્મરણ કરતો રહે છે તે મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

વિવેચન : કોઈ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. છતાં કોઈ એવા મૈઢ અન્તઃકરણવાળા હોય છે કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરી મનથી જ વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. કર્મનો અમે

ત્યાગ કર્યો છે એવો ડોળ કરવા આ પ્રમાણે જેઓ મનથી ઈન્દ્રિયોના વિષયનું સ્મરણ કર્યા કરે છે તેઓ મિથ્યાચારી-દામ્ભિક છે. તેથી જ કહેલું છે કે “સાંખ્યમાં ત્યાગ કહેલો છે ત્યાં મનથી પણ ત્યાગ જ છે. ત્યાગ ન થાય તો યોગમાર્ગ (યોગ્ય છે). યોગ સિદ્ધિ થાય ત્યારે કૃતાર્થતા થાય છે. તે માટે કાંઈ પ્રક્રિયા પુરાણમાં પણ કહેલી છે. ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે કહેલી છે, સાંખ્ય અને યોગ નું ફલ એક જ છે. કર્મનો ત્યાગ થતાં સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ ઉભયનું ફલ છે) પરન્તુ મનથી જે પુનઃ (વિષયોનું) સ્મરણ થાય તો વિઘ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કર્મ કરવાં એ (યોગમાર્ગ) ઉત્તમ છે” તેથી કર્મનો ત્યાગ કરી મનથી ઈન્દ્રિયોના અર્થોનું સ્મરણ કરવું એ બહુ જ અનર્થકારક છે. એમ કરનાર મેંદાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેડજુન !

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમ્ અસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : પણ હે અજુન ! જે ઈન્દ્રિયોને મનથી નિયમમાં રાખી આસક્તિ વિના કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગ આરમ્ભે છે તે ઉત્તમ છે.

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ॥

શરીરયાત્રાડપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધચેદ્ અકર્મણઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : તું અવશ્ય કર્મ કર, કારણ કે અકર્મ કરતાં કર્મ ઉત્તમ છે. તું કર્મ ન કરે તો તારી શરીરયાત્રા પણ સિદ્ધ ન થાય.

વિવેચન : તું કર્મનો અધિકારી હોવાથી અવશ્ય કર્મ કર. અકર્મથી કર્મ ઉત્તમ છે. કર્મ કર્યા વિના શરીરયાત્રાદિ પણ સિદ્ધ ન થાય. તેથી ભગવદીઓએ આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું એ જ ઉત્તમ છે.

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય ! મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : યજ્ઞાર્થ કર્મથી અન્યત્ર આ લોકને કર્મથી બન્ધન થાય છે. હે કૌન્તેય ! સંગથી મુક્ત રહી યજ્ઞાર્થ કર્મ કર.

વિવેચન : સાંખ્યવાળા “આત્મા વિના અન્ય સર્વ બન્ધનકર્તા છે” એમ માની કર્મ ન કરવાનું કહે છે, પણ તે મત શાસ્ત્રાનુસાર નથી. “યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ-યજ્ઞ વિષ્ણુ છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞનો અર્થ ભગવાન થાય છે. યજ્ઞાર્થ કર્મ એટલે ભગવદર્થ કર્મ, ભગવત્સેવા વિગેરે. ભગવદર્થ કર્મ સિવાયના બીજાં કર્મ; જેવા કે કામ્ય કર્મ, પરધર્મ વિગેરે આ લોકમાં બન્ધન કરાવનારાં છે, પરન્તુ યજ્ઞાર્થ કર્મથી બન્ધન થતું નથી. તેથી હે કૌન્તેય ! યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના યજ્ઞાર્થ કર્મ કર.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજ્ઞાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજ્ઞપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમ્ એષ વોડસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : પહેલાં યજ્ઞ સાથે પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન કરી પ્રજ્ઞાપતિએ કહ્યું “આથી તમે વૃદ્ધિ પામો. આ તમને ઈષ્ટ કામ આપનાર થાઓ”.

વિવેચન : વળી સર્ગપ્રકરણમાં શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે કે બ્રહ્માએ યજ્ઞ અને પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન કર્યા તેથી પણ કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ એમ દર્શાવવા અહીંથી ચાર શ્લોક યોજેલા છે. પહેલાં યજ્ઞ

અને યજ્ઞના અધિકારી બ્રાહ્મણ વિગેરે પ્રજા બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરી અને પ્રજાને કહ્યું કે યજ્ઞથી તમે વૃદ્ધિ પામો. યજ્ઞ તમને ઈષ્ટ કામ આપનાર થાઓ. આવું વરદાન બ્રહ્માએ પ્રજાને આપેલ છે. અહીં કામ્ય કર્મની પ્રશંસા કરી છે એમ માનવાનું નથી, કારણ કે અહીં યજ્ઞને કામધેનુરૂપ કહેલ છે. તેથી યજ્ઞ વિગેરે અવશ્ય કરવાયોગ્ય વિહિત કર્મ કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિના કરવાથી મોક્ષ પણ આપી શકે છે. તેથી એ પ્રમાણે યજ્ઞ સર્વ પુરુષાર્થ આપી શકનાર હોવાથી તેને કામધેનુ કહેલ છે. આજ આગળ કહે છે.

દેવાન્ ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ ૧: ૧

પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ૧૧૧૧

શ્લોકાર્થ: તમે આનાથી દેવોની વૃદ્ધિ કરો અને તે દેવો તમારી વૃદ્ધિ કરો. પરસ્પર વૃદ્ધિ કરતાં પરમ શ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરશો.

વિવેચન: આ યજ્ઞથી તમે દેવોને સમૃદ્ધિમાન કરો. દેવો તમને સમૃદ્ધિમાન કરો. દેવોને હવિષ આપી તમે તેઓને સમૃદ્ધિમાન કરો, અને દેવો તમને યજ્ઞ કરવાના સાધનો આપી તમને સમૃદ્ધિમાન કરો. એમ કરતાં પરમશ્રેય અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરશો.

ઈષ્ટાન્ ભોગાન્ હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ ૧

તૈર્ દત્તાન્ અપ્રદાયૈભ્યો યો ભુંકતે સ્તેન એવ સઃ ૧૧૨૧

શ્લોકાર્થ: “કારણ કે યજ્ઞથી વૃદ્ધિ પામેલા દેવો તમને ઈષ્ટ ભોગ આપશે. તેમણે આપેલાનો તમને આપ્યા વિના જે ભોગ કરે તે ચોર જ છે.

વિવેચન: વૃષ્ટિ વિગેરેથી દેવો જે પદાર્થો આપે છે તે પદાર્થોનો તેમને આપ્યા વિના જે ભોગ કરે છે તે ચોર જ છે. બીજાની અને બીજામાટે જ મુકરર થયેલી વસ્તુમાં “આ મારી છે” એવી બુદ્ધિ રાખી તેનાથી પોતાનું પોષણ કરવું તે ચોરી. એમ કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમાં અયોગ્ય થવાય છે એટલું જ નહિ પણ નરમાં પડાય છે. (રામાનુજ)

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકિલ્બષૈઃ ૧

ભુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચુત્યાત્મકારણાત્ ૧૧૩૧

શ્લોકાર્થ: યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલાનો ભોગ કરતાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. જે પાપીઓ પોતાને માટે જ અન્ન રાંધે છે તેઓ પાપનો જ ભોગ કરે છે.

વિવેચન: પાંચ પ્રકારના યજ્ઞ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલાં અન્નાદિ ભગવાનની જ પ્રસાદી હોવાથી તેનો ભોગ કરતાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. પરન્તુ જે પાપીઓ તે પ્રમાણે નહિ કરતાં પોતે જ પ્રથમ ભોગવે છે તેઓ પાપ જ ભોગવે છે. આવા ભોગનું પરિણામ પાપ થતું હોવાથી આવા ભોગને ‘પાપ’ કહેલ છે. (રામાનુજ)

અન્નાદ્ ભવન્તિ ભૈતાનિ પર્જન્યાદ્ અન્નસમ્ભવઃ ૧

યજ્ઞાદ્ ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ૧૧૪૧

શ્લોકાર્થ: અન્નથી પ્રાણીઓ થાય છે, પર્જન્યથી અન્ન થાય છે. યજ્ઞથી પર્જન્ય થાય છે. યજ્ઞ કર્મથી થાય છે.

વિવેચન: અહીંથી બે શ્લોકથી (૧૪,૧૫) ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈએ તો પણ કર્મ કરવાં જોઈએ એવો ઉપદેશ કરે છે. પ્રાણીમાત્ર અન્નથી નભે છે. વરસાદ થવાથી અન્ન પાકે છે. યજ્ઞ

કરવાથી વરસાદ થાય છે. યજ્ઞાત્મક ભગવદ્ગૈપની ઉત્પત્તિ કર્મથી સારી રીતે થાય છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય ક્રમાંવું વિગેરે પુરુષનાં કાર્યરૂપ કર્મ કરવાથી યજ્ઞાત્મક ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે.

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિચિદ્ર બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્ સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મમાંથી થાય છે એમ જાણ. બ્રહ્મનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી થાય છે. તેથી વ્યાપક બ્રહ્મ યજ્ઞમાં નિત્ય રહેલું છે.

વિવેચન : કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મ એટલે વેદમાંથી થાય છે, અથવા કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મા-પ્રજાપતિથી થએલો છે. બ્રહ્મ એટલે વેદ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. આ વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મ યજ્ઞમાં નિત્ય રહેલું છે. પ્રજાપતિએ બ્રહ્મથી અભિન્ન જ યજ્ઞ પ્રથમ કરેલા છે અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી યજ્ઞમાં નિત્ય બ્રહ્મ રહેલું છે.

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।

અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ! સ જીવતિ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ! આવી રીતે પ્રવર્તિત ચક્રને જે અહીં અનુસરતો નથી તે ઈન્દ્રિયોમાં સુખ માનનાર પાપી આયુષ્યવાળો વૃથા જીવે છે.

વિવેચન : આવી રીતે પ્રજાપતિએ ઉપદેશ કરી પ્રવર્તવેલા કર્મના ચક્રને અથવા કર્મના અનુશાસનને જે પુરુષ અનુસરતો નથી એટલે જ યજ્ઞાર્થ કર્મ કરતો નથી તે ઈન્દ્રિયોમાં અથવા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ રમણ કરનારનું આયુષ્ય પાપમય છે, તેથી તેનું જીવન વ્યર્થ છે.

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદ્ આત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સન્તુષ્ટઃ તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જે મનુષ્ય આત્મતૃપ્ત અને આત્મરતિ જ છે અને આત્મમાં જ સન્તુષ્ટ રહે છે તેને કાંઈ કરવાનું નથી.

વિવેચન : એવી રીતે યોગમાર્ગીય પુરુષને સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે કર્મ કરવાનું છે એમ ઉપદેશ કરી, હવે સાંખ્યમાર્ગવાળાને જ્ઞાનની જ આવશ્યકતા છે, કર્મ કરવાનું નથી એમ અહીંથી બે શ્લોકથી (૧૭૧૧૮) કહે છે. ‘પરન્તુ’ શબ્દ હવે જુદા માર્ગની વાત કરવામાં આવે છે એમ દર્શવે છે. જે મનુષ્ય આત્મતૃપ્ત, આત્મમાં જ રમણ કરનાર હોય અને આત્માથી જ સન્તુષ્ટ રહેતો હોય તેને કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી.

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભેતેષુ કશ્ચિદ્ અર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : તેને કર્મ કરવાથી અથવા નહિ કરવાથી અહીં કોઈ પણ અર્થ નથી, અને આને સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઈનો પણ અર્થમાટે આશ્રય નથી.

વિવેચન : તેને કર્મ કરવાથી પુણ્ય વિગેરે અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, તેમજ કર્મ નહિ કરવાથી પાપ વિગેરે કાંઈ પ્રત્યવાય થવાનો નથી. દેવાદિ સર્વ પ્રાણીઓમાંથી કોઈ પણ પ્રાણીનો કોઈ અર્થ પ્રાપ્ત કરવા તેને આશ્રય કરવાનો નથી.

તસ્માદ્ અસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : તેથી અસક્ત રહી નિરન્તર કાર્ય કર્મ કર, કારણ કે અસક્ત રહી કર્મ કરનાર પુરુષ પર પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : તને સાંખ્યજ્ઞાન નથી તેથી તારે આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું એ જ ઉત્તમ છે. એ પ્રમાણે આસક્તિ વિના કર્મ કરવાથી પર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા ‘અસક્ત રહી’ એટલે ભગવાન માટે કર્મ કરનાર થઈ. આવો અર્થ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે કોઈ પણ દેહના અભિમાનવાળો પુરુષ કોઈ પણ કર્મ કામના વિના કરતો જ નથી.

શંકા : “પ્રતિદિન સુધ્યા કરવી” એવાં નિત્ય કર્મોના કોઈ ફલ શાસ્ત્રમાં કહેલા નથી, તેથી કામના વિના કોઈ કર્મ કરતું જ નથી એમ ન કહેવાય.

સમાધાન : એવું ન માનવું. કારણ કે તેવા પણ કર્મો કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાથી તેવા કર્મોનું પણ કામનાવાળું ફલ છે એવી કલ્પના કરી શકાય. વળી તેવાં નિત્ય કર્મો કરવાથી વિદ્વનો દેર થાય છે. એ પણ ફલ જ છે. જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞનું ફલ સ્વર્ગ છે, તેમ વિદ્વનોનો નાશ થવો એ આવા નિત્ય કર્મોનું ફલ છે. તેવું ફલ ન હોય તો કોઈ નિત્યકર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ ન કરે. તેથી આ શ્લોકમાં એમ જ કહ્યું છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિની કામનાથી કર્મ કરવાં. આ વિષય આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે.

ક્રમણૈવ હિ સંસિદ્ધિમ્ આસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્ કર્તુમ્ અર્હસિ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : જનક વિગેરેએ કર્મથી જ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. લોકસંગ્રહ પ્રતિ પણ દષ્ટિ રાખી તારે કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

વિવેચન : કર્મ કરવામાં સદાચાર પણ પ્રમાણ છે એમ જણાવવા કહે છે કે જનક વિગેરેએ પણ અનાસક્ત રહી કર્મ કરવાથી સંસિદ્ધિ અથવા જીવન્મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે. અથવા જનકાદિએ કર્મથી સંસિદ્ધિ એટલે જ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, એટલે તને જ્ઞાનસિદ્ધિનું અભિમાન હોય તો પણ તારે કર્મ કરવાં યોગ્ય છે. લોકસંગ્રહ પ્રતિ દષ્ટિ રાખી તે માટે કર્મ કરવાં પણ યોગ્ય છે. આનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે.

યદ્-યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્-તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્ પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્ તદનુવર્તતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેનું-જેનું આચરણ કરે છે તે-તે અન્ય લોકો કરે છે. તે જેને પ્રમાણ કરે છે તેને લોકો અનુસરે છે.

વિવેચન : શ્રેષ્ઠ પુરુષના આચરણનું લોકો અનુકરણ કરતા હોવાથી તથા તે પ્રમાણ કરે તેને અનુસરતા હોવાથી એવા પુરુષે લોકસંગ્રહમાટે એટલે લોકો પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરે તે માટે કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

શ્રીભાગવત્ ૧।૧૮।૮ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિચ્ચન ।

નાનાવાપ્તમ્ અવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! ત્રણ લોકમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, કાંઈ નહિ પ્રાપ્ત કરેલું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી છતાં હું કર્મમાં પ્રવર્તું છું.

વિવેચન: લોકસંગ્રહમાટે કર્મ કરનારાઓમાં પોતાનું જ દષ્ટાન્ત અહીંથી ત્રણ શ્લોકથી (૨૨-૨૪) આપે છે. મારે કાંઈ કર્તવ્ય નથી તેમજ કાંઈ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, છતાં લોકસંગ્રહમાટે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરું છું.

વિશેષ: આ શ્લોક સિદ્ધ પુરુષનો પ્રકાર બતાવે છે. જેને પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી. તેને કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ નહિ થાય તેવી વસ્તુ નથી. કારણ કે સમસ્ત વસ્તુનો અન્તર્ભાવ તો પરમતત્ત્વ કૃષ્ણરૂપે એને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. તો પણ એ (સિદ્ધ) એનાં કર્મોને વહ્યા કરે છે. કારણ માત્ર કે એના આધાર પર રહી અન્ય જીવો પ્રવૃત્તિ કરે અને આગળ વધ્યા કરે. ક્રિયા હંમેશા ઉપકારક હોવી જોઈએ. જો ઉપકારક ક્રિયા ન થાય તો તે ક્રિયા દોષવાનું છે. સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાટે કરેલી ક્રિયા પાપમય છે. દેખાવમાં કદાચ લાભ દેખાય છે પણ બારીક તપાસ કરીએ છીએ તો ત્યાં ફલાસક્તિ હોવાને કારણે દોષવાનું બને છે અને દોષમય હોવાથી અન્યને ઉપકારક નથી.

यदि ह्ययं न वर्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

મમ વર્તમાનુવર્તતે મનુષ્યાઃ પાર્થ! સર્વશઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! હું આલસ્યરહિત થઈ કોઈ સમયે કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાઉં તો મનુષ્યો સર્વ તરફથી મારા માર્ગને અનુસરે.

વિવેચન: શ્રીભાગવત્ ૧૦।૭૭।૩૦ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

उत्सीद्वैयुर् ઈમે લોક ન કુર્યાં કર્મ ચેદ્ અહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામ્ ઉપહન્યામ્ ઈમાઃ પ્રજાઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ: જો હું કર્મ ન કરું તો આ લોકોનો નાશ થાય, હું સંકરનો કર્તા થાઉં અને આ પ્રજાનો નાશ કરું.

વિવેચન: હું કર્મ ન કરું તો મનુષ્યો કર્મ કરે નહિ, તેથી આ લોકોનો નાશ થાય વિગેરે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલા પરિણામ આવે.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति ભારત ! ।

કુર્યાદ્ વિદ્વાન્ તથાઽસક્તઃ ચિકીર્ષુઃ લોકસંગ્રહમ્ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત! અવિદ્વાનો જેમ કર્મમાં આસક્ત થઈ કર્મ કરે છે તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઈચ્છાથી વિદ્વાને આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવું.

વિવેચન: બ્રહ્મસૈત્ર ૩।૩।૪૨ ઉપરનાં આશુભાષ્યમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

હે ભારત! જેમ અવિદ્વાનો અથવા મૈર્ષ લોકો કર્મમાં આસક્ત થઈ તેના ફલની ઈચ્છા રાખી વિષયોનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી કર્મ કરે છે તેમ વિદ્વાનોએ એટલે આત્મા અને અનાત્મા અથવા જડનું સ્વરૂપ જાણનાર લોકોએ પણ કર્મ કરવું. પરન્તુ કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરવું. કર્મ અવિદ્વાન અને વિદ્વાન ઉભય કરે, પરન્તુ અવિદ્વાન કર્મમાં આસક્તિ રાખે છે અને વિદ્વાને આસક્તિ રાખ્યા વિના લોકસંગ્રહમાટે કર્મ કરવું.

न बुद्धिभेदं जनयेद् अज्ञानां કર્મસગિનામ્ ।

જોષયેત્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્ યુક્તઃ સમચારન્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ: કર્મસંગી અજ્ઞાની બુદ્ધિનો ભેદ વિદ્વાને કરવો નહિ, પણ યુક્ત રહી કર્મ કરતાં સર્વ

કર્મો શીખવવાં.

વિવેચન: અજ્ઞ પુરુષો કર્મના સંગી છે અથવા તેઓ કર્મમાં આસક્ત છે તેથી તેઓને અન્ય ઉપદેશ આપવો નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી તેમની બુદ્ધિનો ભેદ થાય એટલે તેઓ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, અને કર્મ પણ તજી દે. તેઓ ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે કર્મ કરતા નથી, પરન્તુ બીજા પશ્ચિદતને કર્મ કરતો જોઈ, ફલ પ્રાપ્ત કરવા જ કર્મ કરતા હોય છે. તેથી વિદ્વાને પોતે બુદ્ધિયોગથી કર્મ કરતાં-કરતાં અજ્ઞોને સર્વ કર્મ કરતાં ધીરે-ધીરે શીખવવું.

પ્રકૃતે: ક્રિયામાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહપાર-વિમૈઢાત્મા 'કર્તાહમ્' ઈતિ મન્યતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ: સર્વ તરફથી પ્રકૃતિના ગુણો કર્મ કરે છે. અહપારથી વિમૈઢ અન્તઃકરણવાળો “હું કર્તા છું” એમ માને છે.

વિવેચન: વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ ઉભય કર્મ કરે તો પણ તેમાં શું ભેદ છે એ અહીંથી બે શ્લોકથી (૨૭, ૨૮) વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં રીતિથી વિચાર કરતાં પણ એ જ નિર્ણય આવે છે એમ અહીં કહે છે. બ્રહ્મવાદિ સાંખ્યમત પ્રમાણે જગતના કર્તા ભોક્તા સર્વ ધર્મના આશ્રય પુરુષોત્તમ જ છે. શ્રીપુરુષોત્તમ અંશવડે અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ, પુરુષ, આત્મા રૂપ થાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તેણે પોતાના બે વિભાગ કર્યા, પતિ અને પત્ની થયા” તેમાં કાર્ય કરનારી પ્રકૃતિ છે. પુરુષ માત્ર પ્રકૃતિના સમ્બન્ધથી ભોક્તા થાય છે. તેથી કર્મ કરનાર પ્રકૃતિના ગુણો જ છે, પરન્તુ અહપારથી મૈઢ થએલા અન્તઃકરણવાળો જીવ “હું કર્તા છું” એમ પોતાની વિપરીત મતિથી માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો કમલના અને ખાખરાના પાન જલથી ભીંજાતા નથી તેમ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોથી લેપાતો નથી, છતાં ઈન્દ્રિયોના ગુણો કર્મ કરે છે તે કર્મ હું કરું છું એમ વિપરીત મતિથી માને છે.

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણ-કર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે ઈતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ હે મહાબાહો ! ગુણ અને કર્મ ના વિભાગોના તત્ત્વને જાણનાર ગુણો ગુણોમાં વર્તે છે એમ માની આસક્ત થતો નથી.

વિવેચન: ગુણ અને કર્મ ના વિભાગને જાણનાર અર્થાત્ ગુણો જ કર્મ કરે છે, કેવલ આત્માથી કર્મ થતું જ નથી એમ જાણનાર કર્મમાં આસક્ત થતો નથી, કારણ કે ઈન્દ્રિયોના ગુણો જ વિષયમાં રહેલા ગુણોમાટે પ્રવર્તે છે, આત્મા પ્રવર્તતો નથી એમ તેઓ માને છે.

પ્રકૃતેર્ ગુણસમ્મુઢા સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાન્ અકૃત્સ્નવિદો મન્દાન્ કૃત્સ્નવિન્ ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ: પ્રકૃતિના ગુણોથી મૈઢ થએલા ગુણોના કર્મમાં આસક્ત થાય છે. તેવા પૈર્ણ નહિ જાણનાર મન્દોને પૈર્ણ જાણનારે ચલાવવા નહિ.

વિવેચન: પ્રકૃતિના ગુણોથી મૈઢ થએલા અજ્ઞાનીઓ ગુણોના કાર્ય કર્મમાં આસક્ત થાય છે, કારણ કે તેઓને પૈર્ણ જ્ઞાન નથી અને તેઓની મતિ મન્દ છે. એવા લોકોને પૈર્ણ જાણનારે ચલાવવા નહિ. અહીં ૨૯ મા શ્લોકમાં કહેલો અર્થ વિશેષ દઢ થવા પુનઃ કહેલ છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્ નિર્મમો ભૈંત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મારા વિષે અર્પણ કરી, આશારહિત, મમતારહિત, તાપરહિત થઈ યુદ્ધ કર.

વિવેચન : અધ્યાત્મ ચિત્તથી સર્વ કર્મો મુખ્ય સાક્ષાત્કર્તા દેવદેવ પ્રભુ મારા વિષે સમર્પણ કરી યુદ્ધ કર. ફલની આશા રાખ્યા વિના, કાર્યથી પ્રાપ્ત થતા ફલમાં મમતા રાખ્યા વિના અને “હું કર્તા છું” એવો કોઈ પ્રકારનો તાપ અથવા ઉચાટ રાખ્યા વિના યુદ્ધ કર. અહીં કર્મના ફલનો, મમતાનો અને કર્તાપણાનો એવા ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનો કહેલ છે. નિબન્ધ ૨૧૨૭ માં પણ આજ અર્થ કહેલો છે.

વિશેષ : જીવનો સ્વભાવ તો કરેલાં કર્મનો ઉપભોગ કરવાનો હોય છે. જીવ વાસનામય છે એટલે એનાં કર્મો સામાન્ય રીતે દોષમય હોય છે. દોષમય કર્મનાં ફળ પણ દોષમય બને છે. એથી જીવ હંમેશા દોષબદ્ધ જ રહે. જ્યાં સુધી જીવ દોષબદ્ધ હોય ત્યાં સુધી મુક્ત થવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એ કારણે જીવ કોઈ પણ જાતની આશા રાખ્યા વિના; તેમજ મમત્વનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ - નિખાલસ ચિત્તથી પોતાનાં કરેલાં કર્મને ભગવાનને સમર્પણ કરે તો દોષરહિત બની શકે છે અને કર્મ બન્ધનમાંથી મુક્ત થાય છે. સન્તાપ હંમેશા કર્મમાંથી ઉભો થાય છે. કર્મ અર્પણ કર્યા પછી સન્તાપ રહેતો નથી; કારણ કે કર્મ દેવાધિદેવને અર્પણ કરેલ છે. દેવાધિદેવ શુદ્ધ ચિત્તવાળાના સમસ્ત દોષ દૈર કરવા સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવ પરતન્ત્ર છે પણ ભગવાન સ્વતન્ત્ર છે. પરતન્ત્રનો ધર્મ માત્ર સ્વતન્ત્રને સર્વનિવેદન કરવાનો છે.

યે મે મતમિદં નિત્યમ્ અનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૈયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : જે શ્રદ્ધાવાળા અસૈયારહિત માણસો મારા આ મત પ્રમાણે નિત્ય ચાલે છે તેઓ પણ કર્મથી મુક્ત થાય છે.

વિશેષ : સંશયવાળા ચિત્તથી કરેલું સમર્પણ શુભફલનું જનક બનતું નથી. શ્રદ્ધાથી સંશય દૈર થાય છે. શ્રદ્ધા વિશ્વાસને ઉભો કરે છે. વિશ્વાસ દેવાધિદેવ પર મૈકવો. બધી રીતે શુભ ભાવનાવાળો બનતાં ક્રિયાના પરિણામમાં મદદરૂપ બને છે ॥૩૧॥

યે ત્વેતદભ્યસૈયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૈઠાંસ્તાન્ વિદ્ધિ નષ્ટાન્ અચેતસઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જે અસૈયાવાળા મારા આ મત પ્રમાણે ચાલતા નથી તે સર્વજ્ઞાનમાં વિમૈઠ શૈન્ય હૃદયોને નાશ પામેલા જાણ.

વિવેચન : જેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારા મત અનુસાર ચાલતા નથી અને કર્મ કરતા નથી તેઓ નષ્ટ જ છે.

વિશેષ : આ શ્લોકમાં ભગવાન જીવને પોતાનો જાણી કાંઈક વિશેષ પ્રકારે બોધ કરે છે. જીવમાં સ્વાભાવિક દોષ તરીકે આશા, મમતા અને અસૈયા છે. એ સિવાય બીજા દોષો પણ ખરા. પરન્તુ આ ત્રણે દોષ એને આગળ વધવાની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં નડતરૂપ બને છે. તે કારણે અહીં ભગવાન કહે છે કે આ ત્રણ દોષને જીવે દૈર કરવા જોઈએ અને મારામાં અચળ શ્રદ્ધા રાખી પોતાનું સ્વાભાવિક કામ કરતાં-કરતાં જે દોષ થઈ જશે તો પણ તેને દૈર કરવા શ્લોક ૩૧

માં કહેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કર્મ સમર્પિત થતાં ભગવાન્ સમર્થ બને છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્ જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૈતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાનવાળો પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલે છે. નિગ્રહ શું કરશે ?

વિવેચન : આપના મત પ્રમાણે ચાલવાથી આવું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય તો સર્વ એ પ્રમાણે કેમ ચાલતા નથી એવી શંકા થાય, તે અહીં દેર કરેલી છે. સાધારણ માણસો તો શું, પરન્તુ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો સાત્ત્વિક પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે. અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા થવામાં પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ છે. પ્રકૃતિથી જ મોહિત થએલો મનુષ્ય “હું જ જ્ઞાની છું” એમ માની બીજા કહે તે સાંભળતો પણ નથી. જ્ઞાનીઓને પણ પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે વશ કરે છે તો અજ્ઞાનીઓની એવી દૃશા થાય તેમાં કહેવું જ શું ? તેથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સર્વ પ્રાણીઓ જેમ તણખલું વાયુને અનુસરે તેમ પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુસરે છે. પ્રકૃતિ આવી પ્રબલ હોવાથી ‘નિગ્રહ’ એટલે ઉપદેશ અથવા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ શું કરી શકે તેમ છે ? અર્થાત્ કાંઈ જ કરી શકે તેમ નથી.

વિશેષ : ક્રિયાભાવના કરતાં શરણભાવના જેટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રકૃતિ - સ્વભાવ ઉપર નિગ્રહ મેંકી શકાય છે. શરણભાવના વિના પ્રકૃતિ ઉપર મેંકલો નિગ્રહ નિરુપયોગી બને છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિ પોતાની બલવત્તર સત્તા જીવ પર મેંકી જીવને વધારે પ્રમાણમાં હંકાવે છે. શરણભાવના - ભગવત્શરણભાવના “ભગવાન્ને શરણે હું છું” એ પ્રકારની ભાવના કર્યા કરવી ॥૩૩॥

ઈન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગ-દ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ ન વશમાગચ્છેત્ તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : ઈન્દ્રિયના ઈન્દ્રિયાર્થ પ્રતિ રાગદ્વેષ નિર્માણ થએલા છે. તેમને વશ ન થવું, કારણ કે તે આને વિઘ્નકારક છે.

વિવેચન : દરેક ઈન્દ્રિયને પોતાના ઈષ્ટ અર્થ પ્રતિ રાગ અને અનિષ્ટ અર્થ પ્રતિ દ્વેષ થાય છે. આ રાગ અને દ્વેષ જ વિવેકી પુરુષને વિઘ્નકારક છે, આડે રસ્તે દોરનાર છે. તેથી રાગ અને દ્વેષ ને વશ ન થવું.

વિશેષ : જીવના બે શત્રુઓ રાગ અને દ્વેષ પ્રકૃતિના ગુણભાવે ઉભા થાય છે. આ રાગ અને દ્વેષ નો ઉપયોગ પોતાના ઐહિક ઈન્દ્રિયોના હિતને માટે ઉપયોગમાં લે છે. જીવ એમ માને છે કે રાગથી હું ઈન્દ્રિયસુખ મેળવી શકું છું અને બીજાનાં સુખને પોતાની પાસે રહેલા દ્વેષ નામના શત્રુથી બીજાનું સુખ છીનવી લઈ પોતે વધારે સુખી થઈ શકે છે. આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલા સુખમાં રાગ અને દ્વેષ કારણભૈત થાય ખરા, પણ એ સુખ એનું ક્ષણિક હોવાથી તેમજ એના હવે પછીના માર્ગમાં અવરોધ કરનારું હોવાથી સુખ પોતે પણ દુઃખરૂપ થાય છે. એ કારણે રાગ અને દ્વેષ ને જીવના શત્રુરૂપે અહીં વર્ણવેલા છે. અન્તઃકરણમાં મોહ, કામ અને ક્રોધ રહેલા છે. કામને ‘મોહ’ નામે પણ ઓળખી શકાય છે. ક્રોધને ‘રોષ’ નામથી પણ ઓળખાય છે. ઈન્દ્રિયોના ધર્મો તો ઈન્દ્રિયોના પ્રયોજનમાં ઉપયોગમાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ઈન્દ્રિયોનો સ્વાભાવિક ધર્મ તો

ચાલુ રહેવાનો. અને એ ચાલુ રહેતા જે વસ્તુની સાથે ક્રિયાધર્મ યોગ્ય છે તે વસ્તુ સાથે રાગ અથવા દ્વેષ ઉભો થાય છે. રાગ અને દ્વેષ બાહ્યભાવ છે. એ અન્તઃકરણમાં રહેલા કામ અને ક્રોધ ને સતેજ કરે છે. આ રીતે ગુણક્ષોભ થતાં જીવ સ્વભાવતઃ ઉન્નતિમાર્ગમાં જનાર હોવા છતાં આ બે (રાગ અને દ્વેષ અથવા કામ અને ક્રોધ) અટકાવનાર બને છે. તે કારણે તેઓ જીવના શત્રુ છે. પ્રકૃતિ અને તેના ગુણો પણ જીવના શત્રુરૂપે બને છે.

**શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।
સ્વધર્મો નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥૩૫॥**

શ્લોકાર્થઃ સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં નિધન પણ શ્રેયઃ છે, પરધર્મ ભયકારક છે.

વિવેચનઃ જીવ પ્રકૃતિને વશ હોવાથી રાગ-દ્વેષ તજી વિહિત ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી તોપણ પ્રાકૃત જીવે પણ રાગ-દ્વેષ તજી પરધર્મનું આચરણ ન કરવું અને સ્વધર્મ તજવો નહિ એમ કહે છે. સર્વ અંગ સહિત પરધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરવામાં આવે તોપણ તે કરતાં અંગરહિત સ્વધર્મનું આચરણ કરવું સારું. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં મરણ થાય તો તે પણ સારું છે, પરન્તુ પરધર્મ તો ભય ઉત્પન્ન કરે છે.

રાગ-દ્વેષને વશ થવું નહિ એમ ઉપર ૩૪માં શ્લોકમાં કહ્યું. ૩૫ મા શ્લોકમાં પરધર્મનું આચરણ નહિ કરતાં સ્વધર્મનું આચરણ કરવું એમ કહ્યું. આ સર્વ અશક્ય છે, કારણ કે જીવને પ્રકૃતિને અનુસાર કાર્ય કરવાં પડે છે, તે પોતે સ્વતન્ત્ર નથી. જેમ રોગી શક્તિહીન હોવાથી પરતન્ત્ર હોઈ પોતાની ઈચ્છા હોવા છતાં કાર્ય કરવા શક્તિમાન નથી, સ્વધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી, પરધર્મ તજી શકતો નથી. આનું શું કારણ ? કોણ બલાત્કારે તેને આડે રસ્તે લઈ જાય છે ? એવી શંકા થવાથી અર્જુન પેંછે છે—

વિશેષઃ અર્જુનનો દેહ ક્ષત્રિય હોવાથી ક્ષત્રિયધર્મ કરતાં પણ કાંઈક સારો ધર્મ બ્રાહ્મણનો અથવા સંન્યાસીનો જણાય છે. તો પણ તે ધર્મનો અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી એવું સૈંચન થાય છે ખરું. ઉપલક દષ્ટિએ જોતાં આ અર્થ નીકળે છે પણ વસ્તુતઃ વિચારીએ તો અર્જુન નર-જીવ છે અને તેનો ઉપદેષ્ટા વાસુદેવ-નારાયણ છે. એટલે અર્જુનનો સ્વધર્મ તો જીવ-અંશ થાય છે. એટલે વાસુદેવ-ગુરુ એને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિવશ) શિષ્ય તરીકે ન ગણતાં અપ્રાકૃત ભાવમાં લઈ જવા તેને આજ્ઞા કરે છે કે તું તારા જીવધર્મ (ભગવદ્ધર્મ) બરાબર રીતે સાંચવી અંશી સાધેનો તારો સમ્બન્ધ કાયમ રાખ અને તેની આજ્ઞાનુસાર, યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના, વર્તન કર. કદાચ તારા પ્રકૃતિધર્મના યોગે અયુક્ત લાગે છતાં પણ વર્તન કર.

શ્રીઅર્જુન ઉવાચ

અથ કે ન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પુરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાષર્ણેય ! બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થઃ ત્યારે હે વાષર્ણેય ! ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ બલાત્કારે યોજાએલો ન હોય તેમ આ પુરુષ કોનાથી યોજાઈ પાપ કરે છે ?

વિશેષઃ જીવનું આચરણ પોતાની ઈચ્છાથી બનતું નથી. તેનું આચરણ પ્રકૃતિના ગુણભાવથી બને છે. પ્રકૃતિ અને તેના ગુણભાવ સામાન્યતઃ દોષમય હોવાને કારણે જીવ દોષમય કર્મ તરફ

આસક્તિ ધરાવે છે.

અર્જુનના આ પ્રશ્નનો ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમ્ ઈહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ : રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો, બહુ ખોરાકવાળો, મહાપાપી એ કામ છે. એ ક્રોધ છે. તેને અહીં વૈરી જાણ.

વિવેચન : રાગ ઉત્પન્ન કરનાર કામ છે. ભિન્ન - ભિન્ન પદાર્થની ઈચ્છારૂપી કામ એ જ રાગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. દ્રેષ ઉત્પન્ન કરનાર ક્રોધ પણ કામનું પરિણામ છે. કામ એ જ ક્રોધ છે પરન્તુ કામ પ્રથમ થાય છે. કામના પૌર્ણ નહિ થવાથી ક્રોધ થાય છે. તેથી ક્રોધ કામનું પરિણામ છે. કામથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. કામ દુષ્પૈર છે, અને મહાપાપ કરાવે છે. કામ ભોગથી પણ શાન્ત થતો નથી, તેથી તેને બહુ ખાનારો કહેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે કે “કામ ઈચ્છિત પદાર્થોના ભોગથી કદાપિ શાન્ત થતો નથી, પણ બલિથી જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે”. કામ દુષ્પૈર હોવાથી મહાપાપ કરાવે છે. તેથી પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પુરુષને રાગ - દ્રેષમાં પ્રવૃત્ત કરી પાપનું આચરણ બલાત્કારે કરાવનાર આ કામ જ છે. તેને વૈરી જાણ.

ધૈમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્ યથાડ્ડદશો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભઃ તથા તેનેદમ્ આવૃતમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ : જેમ ધૈમાડાથી અગ્નિ છવાય છે, જેમ મેલથી આદર્શ ઢંકાય છે, જેમ ઓરથી ગર્ભ વીંટાએલો હોય છે તેમ તેનાથી આ જગત્ છવાએલું છે.

વિવેચન : ‘તેનાથી’ એટલે કામથી. સર્વ જગત્ કામથી છવાઈ રહેલું છે. કેવી રીતે છવાએલું છે તે જાણાવવા ત્રણ દષ્ટાન્ત આપેલાં છે.

વિશેષ : જે જેનો અંશ હોય છે તેને તેનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. કારણ કે અંશનો તેના અંશી સાથે નિત્ય સમ્બન્ધ છે. આ સમ્બન્ધ બધી રીતે છે એ કારણે નવો સમ્બન્ધ કાંઈ ઉત્પન્ન કરવાનો નથી. માત્ર કોઈક આસપાસના અજ્ઞાનથી પોતાના નિત્ય સમ્બન્ધનું ભાન જીવને રહેતું નથી. પણ જ્યારે તેને ખબર પડે છે કે માત્ર અજ્ઞાનના થરથી તેનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન લુપ્ત થઈ ગયું છે ત્યારે એ લુપ્ત થઈ ગયેલા જ્ઞાનને મેળવવા પ્રયત્ન કરી લે છે અને પોતાનો સમ્બન્ધ સુધારી લે છે.

આવૃતં જ્ઞાનમ્ એતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય ! દુષ્પૈરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! જ્ઞાનીના નિત્ય વૈરી આ કામરૂપી દુષ્પૈર અગ્નિએ જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢકેલું છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં કામને વૈરી કહ્યો છે. અહીં તેનું વૈરીપણું દર્શાવે છે. કામ દુષ્પૈર છે એ ઉપર જાણાવેલું છે. શોક અને સન્તાપ ઉત્પન્ન કરનાર કામ હોવાથી તેને અગ્નિ કહેલો છે. અગ્નિવત્ દુષ્પૈર હોવાથી પણ તેને અગ્નિ કહેવો ઉચિત છે. કામથી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે.

ઈન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિઃ અસ્યાધિષ્ઠાનમ્ ઉચ્યતે ।

એતૈર્ વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમ્ આવૃત્ય દેહિનમ્ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થઃ ઈન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ આનું અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. આ આથી જ્ઞાનને ઢાંકી દેલીને મોહ કરે છે.

વિવેચનઃ કામનું સ્થાન અથવા રહેવાનું સ્થળ કહે છે. ઈન્દ્રિયો, મન અથવા અન્તઃકરણ અને બુદ્ધિ એ કામના રહેવાનાં સ્થળ છે. આ ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ, દેહી અથવા જીવને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિશેષઃ કામ શબ્દ 'કમ્' ધાતુથી બનેલો છે. 'કમ્' ધાતુનો અર્થ ચાલવું થાય છે. 'કામ' શબ્દનો અર્થ ચાલના અથવા પ્રેમ. એને શરીરરૂપી ઘરમાં સ્થાન લેવું છે ત્યારે એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનમાં સ્થાન કરે છે. આ પ્રકારે સ્થાન પ્રાપ્ત થયા પછી અનલની ભાવના ધારણ કરે છે અને જે જે શુભાશુભ ભાવ આવે છે તે બધાને ખાઈ જાય છે અને તેના ફલમાં જેમ અગ્નિ અન્તમાં રાખોડી આપે છે તેમ એ પણ કોઈ પણ જાતના વિકાસમાં સહાય કર્યા વિના પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયને આસક્ત બનાવે છે.

હવે કામને જીતવાનો ઉપાય કહે છે :

તસ્માત્ ત્વમ્ ઈન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ! ।

પાપ્માનં પ્રજહિ દ્યેનં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-નાશનમ્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થઃ તેથી યે ભરતર્ષભ ! આરમ્ભમાં ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન નો નાશ કરનાર આ પાપીને તું હણ.

વિવેચનઃ ઈન્દ્રિયોમાં એ રહે છે, અને ઈન્દ્રિયોથી મોહ કરે છે. તેથી તેને જીતવા પ્રથમ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ અને કાર્ય સાધવામાં સહાયભેંત ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ અથવા વશ કર; પછી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ઉભયનો નાશ કરનાર આ પાપી કામને હણ.

વિશેષઃ ઈન્દ્રિયોનું નિયમન કહ્યું; દમન કહ્યું નથી; છતાં દમનની જરૂર છે, એમ જણાય છે. કારણ કે કામનું નિર્વહન ઈન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે. ઈન્દ્રિયો કામનાનિર્વાહક હોવાથી ઈન્દ્રિયોને રોકવાથી કામને પણ રોકી શકાય છે. એને રોકવામાં મનોનિગ્રહની વધુ પ્રમાણમાં જરૂર છે. જ્યાં મનોનિગ્રહ ઓછા પ્રમાણમાં હોય ત્યાં નિયમનની જરૂર છે. કોઈ પણ રસ્તે ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહની આવશ્યકતા તો છે જ. હઠયોગમાં દમન છે અને રાજયોગમાં નિયમન છે. અર્જુન ક્ષત્રિય એટલે રજોગુણી અર્થાત્ વિલાસી હોવાથી 'દમન' શબ્દનો ઉપયોગ ન કરતાં 'નિયમન' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ઈન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુઃ ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરાબુદ્ધિઃ યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થઃ ઈન્દ્રિયોને પર કહે છે. ઈન્દ્રિયોથી પર મન છે, મનથી પણ પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પણ પર તે છે.

વિવેચનઃ અહીં જ્ઞાનના વિરોધી તરીકે બળવાન કોણ છે તે કહે છે. ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાનના વિરોધીઓમાં પર અથવા બલવતી કહેલી છે. ઈન્દ્રિયોથી પર અથવા બલવત્તર મન છે, મનથી પણ અધિક બળવતી બુદ્ધિ છે, અને બુદ્ધિથી પણ વધારે બલવાન તે કામ છે. એટલે ઈન્દ્રિયો

જ્ઞાનની વિરોધી છે, મનથી બુદ્ધિ વધારે વિરોધી છે અને બુદ્ધિથી પણ કામ વધારે વિરોધી છે. (શ્રીવલ્લભજી)

વિશેષ: ઈન્દ્રિયોન શ્રેષ્ઠ કહે છે. ઈન્દ્રિયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે. મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ છે તે આત્મા છે.

આ શ્લોકમાં શ્રેષ્ઠતા આત્માની બતાવી છે. આત્માને સાધનરૂપે મન, બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયો અને દેહ આપવામાં આવ્યાં છે. દેહ કરતાં ઈન્દ્રિયો પ્રબળ છે અને ઈન્દ્રિયો કરતાં મન પ્રબળ છે અને મન કરતાં બુદ્ધિ પ્રબળ છે. બુદ્ધિ કરતાં આત્મા પ્રબળ છે. અધિકાધિક પ્રાબલ્યનો વિચાર કરી તેમાં ચિત્તને રોકવું જરૂરનું હોવાથી આત્મનિગ્રહ વધારે ઉપયોગી છે. આત્માને જે ભગવત્સંગ બને તો જ તેનો નિગ્રહ થાય. આ નિગ્રહદ્વારા સર્વ નિગ્રહ આવી જાય છે.

એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા સંસ્તભ્યાત્માનમ્ આત્મના ।

જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ: હે મહાબાહો ! એવી રીતે કામરૂપી દુર્જય શત્રુને બુદ્ધિથી પર જાણી, આત્માથી મનને સ્થિર કરી કામરૂપી શત્રુનો ત્યાગ કર.

વિશેષ: આ શ્લોકમાં કામરૂપી શત્રુનો નાશ કરવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ આત્માને માને છે અને તેની મદદમાં બુદ્ધિ ઈત્યાદિને ગણે છે. આત્માને ભગવત્સંગ થવાથી આત્મા નિગ્રહ કરી શકે છે. આ રીતે નિગ્રહદ્વારા કામ નામના મુખ્ય શત્રુ પર જય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભગવત્સંગ જેટલા અંશે તેટલા અંશે જય.

આ અધ્યાયમાં કર્મયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. કામ અને ક્રોધ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવાનો અહીં ઉપદેશ કરેલો છે. તેઓનો ત્યાગ કરવામાટે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ પણ આવશ્યક હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી હરિની એવી ઈચ્છા હોવાથી કર્મનો ત્યાગ કરાવવાની હોય ત્યાં કર્મનો ત્યાગ કરવો ઉત્તમ છે, તેથી જ એવો ઉપદેશ પણ હોય છે; પણ જ્યાં ભગવાન પોતે કર્મ કરાવતા હોય ત્યાં કર્મ કેમ બંધનકારક થઈ શકે ? તેથી તેવે પ્રસંગે કર્મ કરવું જ યોગ્ય છે. ભક્તિમાર્ગરૂપી આત્મયોગમાં ભગવાનની જેવી ઈચ્છા જણાય તેમાં ભક્તોએ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ વિચાર કર્યા વિના ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે જ આચરણ કરવાનું છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૈંપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'કર્મયોગો' નામ

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥

॥ अध्याय ४ ॥

ज्ञानકર્મસંન્યાસયોગ

ત્રીજા અધ્યાયમાં યોગીઓએ કર્મ કરવું એવો ઉપદેશ કર્યો છે. હવે આ કર્મયોગ ઉત્તમ છે એમ દર્શાવવા તેની પરમ્પરા કહે છે. પ્રાચીન પરમ્પરા હોવાથી કર્મયોગ પણ નિત્ય છે એવો ઉપદેશ થાય છે. કર્મયોગ નિત્ય હોવાથી તેનું આચરણ કરવું જોઈએ. સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ રાખી ફલનાં અનુસન્ધાન વિના કર્મયોગનો જ આશ્રય કરવાથી યોગી વિદ્યાવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ગયા બે અધ્યાયમાં (૨ - ૩) યોગબુદ્ધિથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કહેલ છે. એ જ કર્મયોગનું અહીં ભગવાન બ્રહ્મભાવથી નિરૂપણ કરે છે, અને તેવી રીતે નિરૂપણ કરવામાટે તે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થએલ છે એમ પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી દર્શાવતા તેની સ્તુતિ કરે છે.

શ્રીભગવાન ઉવાચ

ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાન્ અહમ્ અવ્યયમ્ ।

વિવસ્વાન્ મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ: મેં આ અવ્યય યોગ સૈંયને કહ્યો, સૈંયે મનુને કહ્યો, અને મનુએ ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો.

વિવેચન: યોગનું ફલ અવ્યય હોવાથી યોગને અહીં અવ્યય કહેલો છે. આ અવ્યય યોગ મેં, વિષ્ણુ ભગવાને, પ્રથમ સૈંયને કહ્યો. યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ તને થાય તે માટે જ આ યોગ તને કહું છું એમ નથી, પરંતુ મન્વન્તરના આરમ્ભમાં જ આખા જગતનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે મેં સૈંયને કહેલો. સૈંયે મનુને કહ્યો અને મનુએ ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો.

વિશેષ: જીવ વિષ્ણુટો પડેલો 'વિસ્કુલ્લિંગ' એટલે તણખો છે. અગ્નિનો સમૈલ ભગવાન છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અગ્નિ પોતાનો ભાવ જીવને આપે અને પ્રકાશમાન જીવને પોતાનો ભાવ આપવાની વિશેષ ઈચ્છા કરે. એ કારણે આ જ્ઞાન વિવસ્વાનને આપે છે. 'વિવસ્વાન' એટલે સૈંય. સૈંય કાલાધિપતિ છે અને એ કારણે તેને જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારે શિષ્ય પરમ્પરાએ અથવા પુત્રપરમ્પરાએ એ જ્ઞાન આગળ ઉપર ચાલ્યા કર્યું; પણ પછી કાલક્રમે લુપ્ત થયું. અર્જુનને એ જ્ઞાન કહેવામાં આવતા શંકા થાય છે. અર્જુન માને છે કે કૃષ્ણ એના જેવા અને સરખી વયના છે. એટલે એ સૈંયને જ્ઞાન ક્યાંથી આપી શકે? કારણ સૈંયનો જન્મ ઘણો જ પહેલાંનો છે અને કૃષ્ણજન્મ અર્જુનના માનવા પ્રમાણે સમકાલીન છે. અર્જુન સખા ખરો, ભક્ત ખરો પણ એનામાં લૌકિકભાવ (દેહભાવ) હોવાથી તે આ મુજબ માને છે. જો એને ભગવદ્ભાવ સ્ફુર્યો હોત તો આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાત નહિ. ખુલાસો તો શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ખરા; પરંતુ એનામાં ભગવદ્ભાવ સ્ફુરે એવા લક્ષણોનું દાન આ જગ્યાએ ભગવાન કરતા નથી. વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન ભગવન્માહાત્મ્ય સૈંયક છે. એ માહાત્મ્ય ભાવ અને સખામય સ્નેહભાવ ભગવદ્સ્વરૂપનું કાંઈ વિશેષ દર્શન કરાવે છે. આ સ્વરૂપ દષ્ટ થાય છે અને ધ્યાનમાં પણ ઉતારી શકાય છે. યોગમાં પ્રવેશનારને આ સ્વરૂપની ખાસ જરૂર છે.

એવં પરમ્પરાપ્રાપ્તમ્ ઈમં રાજર્ષયો વિદુઃ ।

સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ પરન્તપ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ: એવી રીતે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થએલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. હે

પરન્તપ ! તે યોગ લાંબા સમયે અહીં નષ્ટ થયો.

સ એવાયં મયા તેઽદ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।

ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ રહસ્યં હ્યેતદ્ ઉત્તમમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : તું મારો ભક્ત અને સખા છે તેથી તે જ આ પુરાતન યોગ મેં આજે તને કહ્યો, કારણ કે આ ઉત્તમ રહસ્ય છે.

વિવેચન : આ યોગ યુદ્ધ કરવામાટે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાજ તને આજે હું નવો કહું છું એમ નથી, પરન્તુ બીજા મન્વન્તરોમાં પણ આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરવા મેં આ યોગનો ઉપદેશ કરેલો. તે જ પરમ્પરા પ્રાપ્ત યોગ મેં તને આજે કહ્યો છે. આ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય છે, પણ તું મારો ભક્ત અને સખા છે તેથી તને કહેલો છે.

અર્જુન ઉવાચ

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમ્ એતદ્ વિજ્ઞનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાન્ ઈતિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : આપનો જન્મ પછી છે, સૈર્યનો જન્મ પહેલાં છે. પહેલાં આપે યોગ કહ્યો એ હું કેમ જાણી શકું ?

વિવેચન : ભગવાનના અવતારનાં યાથાત્મ્યનો બોધ થાય એવો પ્રશ્ન અસમ્ભવના મિષથી અર્જુન પેંછે છે. આપનો જન્મ તો આધુનિક સમયમાં થયો. સૈર્યનો જન્મ ઘણાં કાલ પેંવે થઈ ગયો. ત્યારે આપે પ્રથમ સૈર્યને એવો ઉપદેશ કર્યો તે કેમ સમ્ભવે ? અહીં એવી શંકા થાય છે “આ કર્મયોગ પોતાના પહેલાનાં બીજા જન્મમાં ભગવાને સૈર્યને કહેલ હોય અને ઉત્તમ પુરુષોને પોતાનાં બીજા જન્મોનું સ્મરણ હોવાનું સમ્ભવે છે, તેથી ભગવાને પહેલા શ્લોકમાં જે કહ્યું, તેમાં વિરોધ નથી. વળી અર્જુન જાણતો જ હતો કે જે તે તેને ઉપદેશ કરે છે તે વસુદેવના પુત્ર સર્વના ઈશ્વર છે, કારણ કે તે પોતે અ. ૧૦ શ્લો. ૧૨।૧૩ માં કહે છે કે “બધા ઋષિઓ અને દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસ આપને શાશ્વત દિવ્ય પુરુષ આદિદેવ, અજ, અને વિભુ કહે છે” વળી યુધિષ્ઠિરના રાજસૈય યજ્ઞ વિગેરે પ્રસંગોમાં ભીષ્મ વિગેરે પાસેથી વારંવાર તેણે શ્રવણ કરેલું કે “શ્રીકૃષ્ણ જ લોકોની ઉત્પત્તિ, પ્રભવ અને લય નું સ્થાન છે. શ્રીકૃષ્ણમાટે જ આ સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થએલું છે” (મહાભા.સભાપર્વ ૩૮।૨૩). તેથી આ સર્વ જગત્ શ્રીકૃષ્ણના અંગનું છે એમ તે જાણતો હતો, છતાં આવો પ્રશ્ન તેણે કેમ કર્યો ?”

એવી શંકા થાય તો જાણવું કે વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ અર્જુન જાણતો જ હતો. જાણવા છતાં, પોતે ન જાણતો હોય તેવી રીતે આ પ્રશ્ન કરવામાં તેનો આશય એવો હતો કે: સર્વ તજવા યોગ્ય પદાર્થોના વિરોધી, માત્ર સર્વનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર રહેતા સર્વના ઈશ્વર, સર્વ જાણનાર, સત્યસંકલ્પ, જેમના સર્વ કામો પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલા છે તેવા ભગવાનનો, કર્મને વશ રહેલા દેવો મનુષ્યો વિગેરેના જેવો જન્મ ઈન્દ્રજાલ વિગેરેની પેઠે ખોટો જ હોય છે કે સાચો ? જો સાચો હોય, તો જન્મ કેવા પ્રકારે થાય છે ? તેમનો દેહ શેનો બનેલો હોય છે ? જન્મનું પ્રયોજન શું ? જન્મ ક્યારે થાય છે ? અને કોને માટે જન્મ થાય છે ? આવા સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન થાય તે માટે અર્જુને આ પ્રશ્ન કર્યો એમ

જાણાય છે. (રામાનુજ)

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન !।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરન્તપ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા. હે પરન્તપ ! હું તે સર્વ જાણું છું, તું જાણતો નથી.

વિવેચન : મારા બહુ જન્મો અથવા અવતારો થઈ ગયા. તેથી મેં પેંવે જ્યારે મારો અવતાર થએલો તે સમયે સૈંયને કર્મયોગ કહેલો. અહીં મારા બહુ અવતારો થઈ ગયા એમ કહેલું છે. તેથી સર્વ અવતારોના હેતુભેત શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પૈર્ણ છે. આ સર્વ અવતારો હું જાણું છું, કારણ કે નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન વગેરે સર્વ શક્તિઓ મારામાં છે. તું જાણતો નથી. હું ઈશ્વર હોવાથી સર્વજ્ઞ છું તેથી સર્વ જાણું છું. તું જીવ હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી તેથી જાણતો નથી. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, જીવ સર્વજ્ઞ નથી. એવી રીતે જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં ભ્રત્તવાદ પ્રમાણે ભેદ છે એમ દર્શાવેલ છે. ભગવાને પોતાના ઘણા જન્મો થયાનું કહ્યું અને અર્જુનના જન્મોનું દષ્ટાન્ત કહ્યું, તેથી પોતાના જન્મો સત્ય હોવાનું જાણાવ્યું. (રામાનુજ)

અજ્ઞોઽપિ સન્ અવ્યયાત્મા ભૈતાનામ્ ઈશ્વરોઽપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામ્ અધિષ્ઠાય સમ્ભવામ્યાત્મમાયયા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ : હું અજ, અવ્યયાત્મા, અને પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરી મારી માયાથી અવતરું છું.

વિવેચન : ભગવાન્ અનાદિ અને અવિનાશી છે તો જીવ પેઠે તેમનો જન્મ કેમ કહ્યો ? એવી શંકા થાય, તે માટે આ શ્લોક યોજેલો છે. હું અજ અથવા જન્મરહિત છું, હું ‘અવ્યયાત્મા’ એટલે વિકારરહિત છું, હું પ્રાણીઓનો ઈશ્વર છું તેથી કર્મને પરતન્ત્ર નથી. તો પણ મારી માયાથી અવતાર લઉં છું. મારા અવતારનું કારણ મારી સ્વતન્ત્ર માયા. ‘માયા’ શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. હરિસામર્થ્ય, અવિદ્યા, મિથ્યા, કૃપા, કપટ વિગેરે ઘણા અર્થ થાય છે. અહીં ‘માયા’ શબ્દનો અર્થ કૃપા છે. આગળનો (૭) શ્લોક વાંચવાથી આ અર્થ જ યોગ્ય છે એમ જાણાય છે. અથવા અહીં ‘માયા’ શબ્દનો અર્થ હરિસામર્થ્ય લઈ શકાય. અપ્રચ્યુત જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય વિગેરે શક્તિઓથી સર્વભવનસામર્થ્ય એ માયા. આવી મારી માયાથી હું અવતાર લઉં છું. ભગવાન્ ભલે પોતાની માયાથી અવતાર લેતા હોય તો પણ જીવની પેઠે તેમનો પણ જન્મ થવાથી તે જીવતુલ્ય જાણાય એવી શંકા થાય, તે દૈર કરવા “પ્રકૃતિં સ્વામ્ અધિષ્ઠાય—પોતાની પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાન કરીને” શબ્દો યોજેલા છે. પોતાની પ્રકૃતિ એટલે પોતાનો અસાધારણ સ્વભાવ અથવા નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ ના આશ્રયરૂપ તથા ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણના આશ્રયરૂપ સચ્ચિદાનન્દરૂપ. આવા રૂપનું અધિષ્ઠાન કરીને એટલે આ રૂપ પોતાની સાથે લઈને જ હું મારો પ્રાદુર્ભાવ કરું છું, પરન્તુ જીવની પેઠે સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ અવતરતો નથી. જીવનું ભગવાન્માંથી વ્યુચ્ચરણ થાય છે કે તરત જ ભગવાન્ની ઈચ્છાથી તેનો આનન્દ અને ઐશ્વર્ય આદિ છ ગુણ તિરોહિત થાય છે. આનન્દ અને ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણ તિરોહિત થવાથી જીવ જગતમાં જન્મમરણના ફેરા ફેરે છે. મારો એવો જન્મ નથી, કારણ કે હું અજ છું તેમજ

અવ્યયાત્મા અથવા વિકાર રહિત છું. તેથી મારામાં છ ભાવવિકારમાંથી એક પણ નથી. જો કે જીવમાં પણ આ ભાવવિકાર નથી પણ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ દેહમાં જ છે, તો પણ શરીર આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થી જન્મ અને મરણ ની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી જીવમાં ભાવવિકાર ન હોવા છતાં શરીર તેમાં પ્રાકૃત પેઠે ભાવવિકાર હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી જ સૈંત્રકારે “પરાભિધ્યાનાત્ તુ તિરોહિતં તતો હિ અસ્ય બન્ધ-વિપર્યયો” (બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૨૧૫) સૈંત્ર યોજેલું છે. ‘પર’ એટલે ભગવાનની ‘અભિધ્યાન’ એટલે પોતાના અને જીવ (ના સર્વતઃ ભોગ) ની ઈચ્છા (થઈ). તેથી ઈશ્વરની ઈચ્છાથી ભગવાનમાંથી વ્યુચ્ચરણ કરી બહાર નીકળેલા જીવમાંથી ભગવાનના ગુણોનો તિરોભાવ થયો. ૧. એશ્વર્યનો તિરોભાવ થતાં, જીવ લાચાર અને પરાધીન થયો. ૨. વીર્યનો તિરોભાવ થતાં તેને સર્વ દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં. ૩. યશનો તિરોભાવ થતાં તે સર્વથી હલકો થયો. ૪. શ્રીનો તિરોભાવ થતાં તેને જન્મ મરણ વિગેરે આપત્તિ થઈ. ૫. જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં તેને દેહ વિગેરેમાં ‘આ હું છું’ એવી બુદ્ધિ થઈ, અને જેમ અપસ્મારના રોગીને સર્વ વિપરીત જણાય છે તેવું તેને વિપરીત જ્ઞાન થવા લાગ્યું અને ૬. વૈરાગ્યનો તિરોભાવ થતાં તે વિષયોમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવા લાગ્યો. આ ભગવાનના છ ગુણોનો તિરોભાવ થતાં જીવને બંધન અને ઉલટું જ્ઞાન થવા લાગ્યાં ‘આનન્દ’ અંશનો તો પહેલાં જ તિરોભાવ થએલો, અને તેથી જ તેને જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી, અને તે કામમય (કામનાઓથી ભરપેર) થએલો, કારણ કે આનન્દ હોય ત્યાં કામનાઓ હોતી નથી. તેથી દેહ ધારણ કરનાર જીવના જન્મ અને મરણ થાય છે. પરન્તુ બ્રહ્મ અથવા ભગવાનના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે એવા અભિપ્રાયથી એમ કહેલું છે કે ‘હું અવતરું છું’ એટલે મારા નિત્ય અને હદ વિનાના દેહ પ્રકટ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે: હું અવતારી પુરુષોત્તમ જ બીજે અવતાર લઉં છું. વળી હું અજ હોવા છતાં અવતાર લઉં છું, બાલ હોવા છતાં કિશોર હોઉં છું, એક હોવા છતાં અનેક થાઉં છું. હું સર્વ વિઙ્ગ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી એમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ ભવતિ ભારત !

અભ્યુત્થાનમ્ અધર્મસ્ય તદાડ્ડત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત ! જ્યારે-જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે હું પોતે અવતરું છું.

વિવેચન: અહીંથી બે શ્લોકથી (૭-૮) ભગવાન પોતે ક્યારે અવતાર લે છે એ કહે છે. જ્યારે ધર્મનો ક્ષય થાય અને અધર્મનું અભ્યુત્થાન એટલે વૃદ્ધિ અથવા ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે હું પોતે અવતરું છું.

શ્રીભાગવત્ ૧.૧૨.૩; ૧.૧૦.૨૪ તથા ૧૦.૪૭.૧૦ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

પરિત્રાણાય સાર્થેનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે ॥૮॥

શ્લોકાર્થ: સાધુઓનું રક્ષણ કરવા, પાપીઓનો વિનાશ કરવા, અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું.

વિવેચન: સાધુ અથવા ધર્મી પુરુષોનું રક્ષણ કરવા, તેઓના પ્રતિપક્ષી દુષ્ટ કર્મ કરનાર પાપીઓનો વિનાશ કરવા અને ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા હું દરેક યુગમાં અવતરું છું. સાધુ પુરુષોનું ઈશ્વર રક્ષણ કરે છે અને પાપીઓનો સંહાર કરે છે, તેથી ઈશ્વર પક્ષપાતી છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જેમ પુત્રને માતા લાલન કરે અથવા દોષ આવે ત્યારો મારે તેમાં માતા દયાલીન નથી, તેમજ ગુણીને ઉત્તેજન આપે અને પાપીઓને શિક્ષા કરે તેમાં ઈશ્વર પણ પક્ષપાતી થતા નથી.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્ એવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન।।૯।।

શ્લોકાર્થ: હે અર્જુન! એવી રીતે મારા જન્મ અને કર્મ ને જ તત્ત્વથી દિવ્ય જાણો છે તે દેહને તજી પુનઃ જન્મતો નથી. તે મને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: વૈષ્ણવ તન્ત્રોમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પણ વળી ત્રણ પ્રકારની છે. અનિત્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિને ‘જન્મ’ કહે છે. નિત્ય પદાર્થના બે પેટા વિભાગ પરિચ્છિન્ન અને અપરિચ્છિન્ન છે. ‘પરિચ્છિન્ન’ એટલે હદવાળાં અમુક કદના. ‘અપરિચ્છિન્ન’ એટલે હદ વિનાના અર્થાત્ વ્યાપક. નિત્યપરિચ્છિન્ન પદાર્થનો અન્ય સાથે સમાગમ થાય તે જ ઉત્પત્તિ. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે ‘ઉત્પત્તિ’. ભગવાન્ નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન હોવાથી ભગવાન્નો જન્મ તે પ્રાદુર્ભાવ જ છે. ભગવાન્નો જન્મ પ્રાદુર્ભાવરૂપી હોવાથી દિવ્ય છે. જન્મ દિવ્ય છે ત્યારે વપુઃ અથવા શરીર દિવ્ય હોય તેમાં આશ્ચર્ય જ શું? ભગવાનનું કર્મ પણ દિવ્ય અથવા અલૌકિક જ છે. મારા જન્મ અને કર્મ આવી રીતે દિવ્ય છે એમ જે તત્ત્વથી જાણો છે તે પ્રાકૃત દેહ તજી પુનઃ જન્મતો નથી, પરન્તુ મને પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક વાદીઓ ભગવાનનો દેહ જન્મતો હોવાથી તે પ્રાકૃત અનિત્ય છે એમ માને છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાનનો દેહ અને આત્મા સર્વ આનન્દમય આનન્દસ્વરૂપ જ છે. ભગવાનમાં દેહ અને દેહી એવો વિભાગ જ નથી. સર્વ જીવોના દેહ જન્મતા હોવાથી અનિત્ય છે તેમ ભગવાનનો દેહ પણ અનિત્ય છે એમ પણ ધારી શકાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો સર્વ જીવોનું જ્ઞાન-ઈચ્છા વિગેરે અનિત્ય છે, તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન ભગવાનની ઈચ્છા વિગેરે પણ અનિત્ય જ છે એમ માનવું પડે. “ભગવાન્ જગતના કર્તા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન નિત્ય માનવું પડે, કારણ કે નિત્યજ્ઞાન ન હોય તો જગત્ રચી શકાય નહિ” એમ કહો, તો તે જ કારણથી ભગવાનનો દેહ પણ આનન્દમય અને નિત્ય છે એમ માનો, કારણ કે નિત્ય આનન્દમય દેહ ન હોય તો પણ જગત્ રચી શકાય નહિ. વળી ભગવાનનો દેહ નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન હોવાથી તેનો પ્રાદુર્ભાવ એ જ જન્મ છે. સાધારણ જીવો જેવો ભગવાનનો જન્મ નથી, તેથી ભગવાનનો દેહ પણ સાધારણ જીવોના દેહ પેઠે અનિત્ય નથી. “માત્ર આનન્દના જ કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે જેનાં છે” વિગેરે શાસ્ત્ર વચનોથી જેના દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, આત્મા સર્વ આનન્દમય આનન્દ સ્વરૂપ છે એવા સદાનન્દરૂપ જ્ઞાનરૂપ પુરુષોત્તમ છે, માત્ર આત્મરૂપ નથી એમ નિઃશંક જાણો. “એમ હોય તો આનન્દપણું અને દેહપણું એ બેમાં વિરોધ રહે” એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રમાણોથી પોતપોતાના આધારમાં એક સાથે તે બન્ને હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, એટલે વિરોધ રહેતો નથી. છતાં આનન્દ ધર્મરૂપ

(ગુણવાળો પદાર્થ) હોવાથી તે ધર્મરૂપ (ગુણ) પણ કેમ હોઈ શકે ? એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે “જે સર્વજ્ઞ છે” શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન જ્ઞાનના આધાર છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપ હોઈ જ્ઞાનરૂપ પણ છે. તેવી જ રીતે ભગવાન આનન્દરૂપ હોય અને આનન્દના આધાર હોય તેમાં પણ વિરોધ નથી. ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય હોવાથી આનન્દવાળા પણ છે. આ યથાર્થ ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વચનોથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જે ભગવાનનું રૂપ જોવામાં આવે છે, તે જ ભગવાને પોતાની ઈચ્છાથી ધારણ કરેલ દેહવાળા આનન્દમય પુરુષોત્તમ જ છે. આ ગોપાલનન્દન હરિ પ્રભુ પુરુષોત્તમ જ છે અને પોતાના ભક્તોનો વિશ્વાસ થાય તે માટે પોતાન ઐશ્વર્ય વિગેરેવાળાં, અક્ષર, વિરુદ્ધ ધર્મોના આધારરૂપ, વેદમાં જણાવેલ પોતાનાં જોવાય તેવા શરીરનાં કોઈ-કોઈ વાર દર્શન કરાવે છે.

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામ્ ઉપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાન-તપસા પૈતા મદ્ભાવમ્ આગતાઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : જેઓના રાગ, ભય અને ક્રોધ દેર થએલા છે તેવા મન્મય, મારો આશ્રય કરનાર, જ્ઞાન અને તપથી પવિત્ર થએલા ઘણા લોકો મારા ભાવને પામેલા છે.

વિવેચન : જો મારા જન્મ અને કર્મ પ્રાકૃત હોય તો મારો આશ્રય કરનાર કોઈ મુક્તિ ન પામે, પરન્તુ મારો આશ્રય કરેલા ઘણા મુક્ત થએલા છે. તેઓના રાગ, ભય અને ક્રોધ દેર થાય છે.

યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજમ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે તેઓને હું તેવી જ રીતે ભજું છું. હે પાર્થ! સર્વ તરફથી મનુષ્યો મારા માર્ગને અનુસરે છે.

વિવેચન : આપનો જે આશ્રય કરે તેમને મુક્તિ આપ આપો અને આશ્રય ન કરે તેને મુક્તિ ન આપો, તો આપનામાં પણ વૈષમ્ય (પક્ષપાત) દોષ આવે, એવી શંકા થાય, તે દેર કરવા કહે છે કે પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા વિગેરે માર્ગના જેવા અધિકારીઓ સકામ રીતે, નિષ્કામ રીતે જેમ મને ભજે છે તેઓને હું તેવી જ રીતે ફલ આપું છું. સર્વ તરફથી મનુષ્યો મારા માર્ગને અનુસરે છે, કારણ કે જેઓ ઈન્દ્રાદિ દેવોનું ભજન કરે છે, તેઓ પણ ઈન્દ્રાદિ દેવો મારી વિભેતિ જ હોવાથી મારા માર્ગને અનુસરે છે, પરન્તુ મારું ભજન કરતા નથી. આ ભજન કરવાની ખરી રીત નથી એ આગળ કહેવામાં આવશે (અધ્યાય ૯ શ્લોક ૨૩).

બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૩૩૩૦ ઉપરના આણુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત્ ૧૧૧૨૩, ૧૧૮૨૪, ૧૧૯૨૪, ૧૧૯૧૮, ૧૧૯૨૮, ૧૦૨૮૧૬, ૧૦૩૧૧૮, ૧૦૩૩૧૩, ૧૦૩૫૨૨, ૧૦૪૭૭, ૧૦૬૮૨૯, ૧૦૮૧૩૦ તથા ૧૦૮૩૫૬ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

કાંક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઈહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : કર્મની સિદ્ધિની આકાંક્ષા રાખનાર આ લોકમાં દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે માનુષ લોકમાં કર્મથી સત્ત્વર સિદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન : ત્યારે આ લોકમાં અન્ય દેવોને લોકો કેમ ભજે છે ? એવી શંકા થાય, તે માટે આ

શ્લોક કહે છે. અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરવાથી આ લોકમાં કર્મનું ફલ તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મનું ફલ પ્રાકૃત છે. આવું પ્રાકૃત ફલ ઈન્દ્રાદિ દેવો તરત જ આપે છે. તેથી એવા પ્રાકૃત ફલની ઈચ્છાવાળા આ લોકમાં ઈન્દ્રાદિ દેવોનું યજન કરે છે, પરન્તુ મારું ભજન કરતા નથી.

ચાતુર્વણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણ-કર્મ-વિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમ્ અવ્યયમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થઃ ગુણ અને કર્મ ના વિભાગ પ્રમાણે ચાર વર્ણો મેં સર્જેલા છે. અકર્તા અને અવ્યય મને તેઓનો કર્તા પણ જાણા.

વિવેચનઃ કેટલાક કામનાઓથી દેવોને ભજે, કેટલાક નિષ્કામ રહી આપને ભજે. એ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન કર્મ કરે અને જેવાં કર્મ કરે તેને અનુસરી બ્રાહ્મણ વિગેરે ઉત્તમ-અધમ વર્ણના લોકો થાય એમ આપે રચેલું હોવાથી આપ પણ અમુક જીવો ઉપર કૃપા રાખો છો અને અમુક ઉપર અકૃપા રાખો છો. એમ થવાથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય દોષ આપને પણ કેમ લાગે નહિ એવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે મેં જગતમાં ચાર વર્ણ ગુણ અને કર્મ ના વિભાગ પ્રમાણે રચેલા છે.

સત્વ, રજઃ અને તમઃ ત્રણ ગુણ છે. સત્ત્વપ્રધાન બ્રાહ્મણો, સત્ત્વરજઃપ્રધાન ક્ષત્રિયો, રજસ્તમઃપ્રધાન વૈશ્યો, અને તમઃપ્રધાન શૈદ્રો રચેલા છે, અને ગુણને અનુસાર શમ-દમાદિ, શૌર્યાદિ, કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, તથા દ્વિજસેવા એ તેઓના અનુક્રમે ધર્મ કરેલા છે. ચાર વર્ણના જીવોને પ્રકૃતિ સાથે સમ્બન્ધ થએલો હોવાથી તેઓને ઈન્દ્રિયો સાથે જ ગુણ અને કર્મ પણ આપેલા છે, તેથી તેઓ જેવાં કર્મ કરે છે તેવા જ ફલ તેમને મળે છે. તેથી ચારે વર્ણનો હું કર્તા અથવા જનક હોવાં છતાં વસ્તુતઃ હું અકર્તા છું એમ જાણા. હું અકર્તા છું, કારણ કે હું અવ્યય છું. અલપાર વિગેરે મારામાં નથી. તેથી જ મને વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્ય દોષ થતો નથી. “વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્ તથાહિ દર્શયતિ” બ્રહ્મસૈત્રમાં પણ આજ બોધ કરેલો છે. ભગવાન જીવના કર્મ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ વિગેરે આપતાં હોવાથી તેમનામાં વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્ય દોષ નથી. ભગવાન ફલદાન કરવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે એમ પણ વાદીને સન્તોષ કરવા જ કહેલું છે. વસ્તુતઃ સર્વ જીવો ભગવાનમાંથી જ વ્યુચ્ચરેલા હોવાથી, ભગવાનના અંશ જ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી. તેથી સર્વ જીવો એ ભગવાનની જ સૃષ્ટિ અથવા આત્મસૃષ્ટિ થઈ, તેથી સર્વ જીવો આત્મસૃષ્ટિ જ હોવાથી વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્ય દોષનો સમ્ભવ જ રહેતો નથી.

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

ઈતિ માં યોડભિજ્ઞનાતિ કર્મભિર્ ન સ બધ્યતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ મને કર્મ લેપતા નથી, મારે કર્મફલની સ્પૃહા નથી. એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બંધાતો નથી.

વિવેચનઃ મને કર્મ લેપતા નથી, કારણ કે મારે કર્મફલની સ્પૃહા નથી. આ જ જીવ અને ઈશ્વર માં મુખ્ય વિલક્ષણતા છે. આ પ્રમાણે મને જે જાણે છે તેને પણ કર્મનું બન્ધન થતું નથી.

એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૈર્વૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ ત્વં પૈર્વૈઃ પૈર્વતરં કૃતમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ પૈર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ આમ જાણીને કર્મ કરેલું છે. તેથી પૈર્વજોએ પૈર્વના સમયમાં કરેલું કર્મ જ તું કર.

વિવેચન: આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કહી પુનઃ કર્મ કરવાનું સ્મરણ કરાવે છે. ભગવદર્થ કરેલું કર્મ બન્ધન કરતું નથી એમ જાણીને પૈર્વના સમયના મુમુક્ષુઓ કક્ષીવાન, નારદ, મનુ વિગેરેએ પણ પોત-પોતાના ધર્મને અનુસાર કર્મ કરેલું છે. તેથી કર્મ આધુનિક નથી પરંતુ પ્રાચીન સમયથી છે અને પૈર્વજોએ કરેલું છે. તેથી કર્મ કરવાનો શિષ્ટાચાર હોવાથી પણ કર્મ કરવું યોગ્ય છે. તેથી કર્મ કર.

કિં કર્મ કિમ્ અકર્મેતિ કવયોડપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તત્ તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞ જ્ઞાત્વા મોક્ષસેડશુભાત્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: કર્મ શું અને અકર્મ શું? એમાં અહીં કવિઓ પણ મોહ પામી ગયા છે. હું તને એવું કર્મ કહીશ કે તે જાણી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ.

વિવેચન: ‘કર્મ’ એટલે વિલિત કર્મ અથવા કરવા યોગ્ય કર્મ. કર્મ ક્યું અને ‘અકર્મ’ એટલે અવિલિત કર્મ અથવા કરવા યોગ્ય નહિ તેવું કર્મ ક્યું એ પ્રશ્ન ગમ્ભીર છે. આનો નિર્ણય કરવામાં કવિઓ પણ મોહ પામી ભેલ કરી ગએલ છે. તેથી કર્મ વિચાર કરી કરવા યોગ્ય છે, લોક પરમ્પરાથી જ કરવા જેવું નથી. તેથી હું તને કર્મ શું તે સારી રીતે સમજાવીશ એટલે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તું અશુભ કર્મ અથવા વિકર્મથી મુક્ત રહીશ.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ, વિકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ અને અકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગહન છે.

વિવેચન: વિલિત કર્મ, વિકર્મ અથવા નિષિદ્ધ કર્મ અને અકર્મ અથવા અવિલિત કર્મ સર્વનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. વિલિત કર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ક્યું કર્મ કરવા યોગ્ય છે તે જણાવ્ય નહિ. વિકર્મ અને અકર્મ નું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ક્યું કર્મ તજવા યોગ્ય છે તે જણાવ્ય નહિ. તેથી સર્વનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. કર્મની ગતિ ગહન છે, તેથી કર્મોદ્ધિનું સ્વરૂપ જાણવું કઠિન છે.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદ્ અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: જે કર્મમાં અકર્મ જોઈએ અને અકર્મમાં કર્મ જોઈએ તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ યુક્ત (યોગવાળો) સર્વ કર્મ કરનાર છે.

વિવેચન: જે કર્મ અથવા વિલિત કર્મમાં અકર્મ એટલે કર્મના બન્ધનનો અભાવ જોઈએ છે અર્થાત્ વિલિત કર્મ કરવાથી કર્મબન્ધન થતું નથી એમ જે જાણે છે, અને અકર્મમાં એટલે નિષિદ્ધ કર્મમાં અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવા કર્મમાં કર્મ એટલે કર્મબન્ધન જુએ અર્થાત્ નિષિદ્ધ અથવા કરવા યોગ્ય નહિ એવું કર્મ કરવાથી કર્મબન્ધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ જે જાણે છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, યુક્ત એટલે કર્મયોગવાળો છે અને સર્વ કર્મ કરનાર છે.

યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણાં તમાહુઃ પરિહતં બુધાઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: જેના સર્વ સમારમ્ભો કામ અને સંકલ્પ થી રહિત છે તેને જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનાગ્નિ દગ્ધ થએલાં કર્મવાળો પરિહત કહે છે.

વિવેચન: જેના કર્મના સર્વ સમારમ્ભો 'કામ' એટલે ફલ અને 'સંકલ્પ' એટલે ફલપ્રાપ્ત કરવા ની ઈચ્છા ઉભયથી રહિત છે, અર્થાત્ જે કર્મના સર્વ સમારમ્ભો ફલની અથવા ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાની અપેક્ષા વિના કરે છે, તેનાં કર્મ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થએલા છે. કર્મ દગ્ધ થએલ હોવાથી તેનાં બીજા પુનઃ વૃદ્ધિ પામતાં નથી, તેથી તેને કદાપિ કર્મબન્ધન થવાની ભીતિ જ નથી. આવા પુરુષને જ્ઞાનીઓ પશ્ચિદત કહે છે.

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિચ્ચિત્ કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: કર્મના ફલ અને આસંગને તજી નિત્યતૃપ્ત અને નિરાશ્રય રહી કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં તે કાંઈ પણ કરતો જ નથી.

વિવેચન: અહીંથી ચાર શ્લોકથી (૨૦-૨૩) ઉપર અઢારમાં શ્લોકમાં કહેલા અર્થનું ભગવાન પોતે વિવેચન કરે છે. ક્રિયાથી થતાં યજ્ઞાદિ કર્મના સ્વર્ગાદિ ફલ અને 'હું કર્તા છું' એવી પ્રાકૃત આસક્તિ તજી. નિત્ય તૃપ્ત રહી, કર્મથી બંધાતા અને કર્મનું ફલ આપવામાં સાધનભેદ અદષ્ટ વિગેરેનો આશ્રય કર્યા વિના, કર્મના સાધન વિગેરે સર્વમાં રહેલ અપ્રાકૃત વસ્તુની યથાર્થ રીતે ભાવના રાખી કર્મમાં મચી રહે તે પણ કાંઈ કર્મ કરતો જ નથી. આવો પુરુષ નિત્યાનન્દમાં તૃપ્ત હોવાથી, પ્રાકૃત આશ્રયરહિત હોવાથી, કર્મના ફલની ઈચ્છારહિત હોવાથી તથા કર્મમાં આસક્તિરહિત હોવાથી તેને કર્મબન્ધન થતું નથી.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વ પરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્ આપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: જે આશારહિત છે, જેણે ચિત્ત અને દેહ ને વશ કરેલા છે અને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો છે તે કેવલ શારીર કર્મ કરતાં પાપ પામતો નથી.

વિવેચન: જે સ્વર્ગ વિગેરે કર્મફલની આશા અથવા ઈચ્છા રહિત હોય, જેણે યોગથી ચિત્ત અને દેહ ને પોતાને વશ કરેલા છે અને પશુપુત્રાદિ પોતાના સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો છે, તે કેવલ શારીરિક કર્મ કરવાથી પાપ પામતો નથી; કારણ કે 'હું કર્તા છું' એવો તેને અલપાર નથી.

વિશેષ: આરૂઢ જ્ઞાની, આરૂઢ ભક્ત અને આરૂઢ કર્મઠ આ ત્રણે પોત-પોતાનાં ક્ષેત્રમાં—તાત્પર્ય કે જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મમાં પ્રવર્તે છે; પણ એ આરૂઢ હોવાથી એમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક આશા વિનાની; અન્તઃકરણની ભાવના નિર્દોષ અને શુભ કરનારી અને માત્ર શરીરના સામાન્ય નિર્વાહ સિવાય બીજું કાંઈ પણ વધારે પડતું ઉપાર્જન નહિ કરનારી અને સામાન્ય શરીરવ્યવહારમાં રહેનારી હોવાથી સામાન્ય કર્મો કરનારી હોવા છતાં પણ તેઓ (ત્રણે આરૂઢ) નિર્દોષ રહે છે.

યદચ્છા-લાભ-સન્તુષ્ટો દ્રન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: જે યદચ્છાલાભથી સન્તુષ્ટ છે, દ્રન્દ્વાતીત, મત્સરરહિત અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન છે તે કર્મ કરીને પણ બંધાતો નથી.

વિવેચન: જે ભગવદિચ્છાથી જે લાભ પ્રાપ્ત થાય તેથી સન્તોષમાં રહેનાર, સુખ અને દુઃખ રૂપી દ્રન્દ્વથી અતીત, મત્સરરહિત અને કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ ઉભયમાં સમાન

રહેનાર છે, તે કર્મ કરવા છતાં કર્મથી બંધાતો નથી. કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમતા કહેવાથી પૈવે નિરૂપણ કરેલા સાંખ્ય અને યોગ નો અર્થ જણાવેલ છે.

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતયે તસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ સંગરહિત, મુક્ત, જ્ઞાનથી સ્થિર ચિત્તવાળો યજ્ઞમાટે કર્મ કરે તેનું સર્વ કર્મ લય પામે છે.

વિવેચનઃ જે લૌકિક પશુપુત્રાદિ સર્વ પરિગ્રહમાં આસક્તિરહિત હોય, જે કર્મફલથી મુક્ત હોય, જ્ઞાનથી જેનું ચિત્ત સ્થિર થએલું હોય અને જે યજ્ઞ અથવા વિષ્ણુમાટે કર્મ કરતો હોય, તેનું સર્વ કર્મ લય પામે છે અથવા અકર્મ થાય છે.

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્ બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ બ્રહ્મ અર્પણથી બ્રહ્મ હવિઃ બ્રહ્માગ્નિમાં બ્રહ્મે (યજ્ઞકર્તાએ) હોમેલું છે. તે બ્રહ્મકર્મની સમાધિથી પ્રાપ્ત થવાનું પણ બ્રહ્મ જ છે.

વિવેચનઃ કર્મનો લય કેવી રીતે થાય છે તે અહીં કહેલું છે. ‘અર્પણ’ એટલે હોમ કરવાનું સાધન કાષ્ઠનો ચાટવો વિગેરે બ્રહ્મ છે. એવા બ્રહ્મ અર્પણથી જે ‘હવિઃ’ ઘી વિગેરેનો હોમ કરવાનો છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. જે અગ્નિમાં હોમ થવાનો છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. યજ્ઞકર્તા હોમ કરનાર પણ બ્રહ્મ જ છે. આ પ્રમાણે કર્મ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મકર્મની સમાધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બ્રહ્મ જ છે. આ પ્રમાણે અર્પણ, હવિઃ, અગ્નિ, હોમકર્તા વિગેરે સર્વમાં બ્રહ્મની ભાવનાથી જે બ્રહ્મરૂપ કર્મ કરવામાં આવે તેથી બંધન પ્રાપ્ત થાય જ નહિ. આવી રીતે સર્વ કર્મનો લય થાય છે. અનેક પ્રકારની બ્રહ્મની ઉપાસના કરતાં અભેદની ભાવના રાખતાં ભગવાનના સત્, ચિત્ અને આનન્દ અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલું જગત્, કાર્ય તરીકે જુદું જણાતાં છતાં, કારણ(બ્રહ્મ) સાથે તેનો અભેદ જોવામાં આવે તે જ બ્રહ્મવાદીઓ અથવા જ્ઞાનીઓ નો બ્રહ્મયજ્ઞ હોવાનું અહીં કહેલ છે.

બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૧।૩૩ ઉપરના આગુભાષ્યમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

દૈ વમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્મગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞનૈવોપજુલ્વતિ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થઃ કોઈ યોગીઓ દૈવ યજ્ઞની જ ઉપાસના કરે છે. બીજા યજ્ઞને બ્રહ્માગ્નિમાં યજ્ઞથી જ હોમે છે.

વિવેચનઃ એવી રીતે બ્રહ્મકર્મ બ્રહ્મભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એમ દર્શાવી જુદા-જુદા અધિકારીઓ જુદા-જુદા યજ્ઞો કરે છે એમ કહે છે. જુદા-જુદા દેવોનું આરાધન કરનાર યોગીઓ જુદા-જુદા દેવતાઓના યજ્ઞો કરે છે. જ્ઞાની બ્રહ્મવાદીઓ, ઉપર જણાવ્યું તેવા, બ્રહ્માગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપી યજ્ઞનો બ્રહ્મરૂપી યજ્ઞથી હોમ કરે છે.

વિશેષઃ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલી પ્રક્રિયા કોઈક વિલક્ષણ પ્રકારના ટોચ ઉપર આવી રહેલા આરૂઢ જ્ઞાનીને માટે જણાય છે. આરૂઢ ભક્તની સ્થિતિ તેમજ આરૂઢ કર્મીની સ્થિતિ આ શ્લોકમાં સમજાવે છે. આરૂઢ ભક્ત ઉપાસનામાર્ગમાં પ્રવેશી કોઈ ને કોઈ દેવના અર્ચન-

પૈંગ્લનદ્વારા પોતાની સમસ્ત ક્રિયા તેને અર્પણ કરે છે. આરૂઢ કર્મી સામાન્યતઃ પોતાનાં નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિકકર્મ વેદાદિ મન્ત્રોદ્વારા કરે છે. એ કર્મોમાં પણ જુદા-જુદા સમયે જુદા-જુદા દેવો નિમિત્ત આલૂતિ પોતાના ઠેરવેલા અગ્નિમાં પઞ્ચવિધિથી પોતાની ક્રિયા પૈર્ણ કરે છે અને શિષ્ટ આલૂતિ અચ્યુતના ભાવથી અગ્નિને અર્પણ કરે છે. કર્મમાં કોઈ જાતની ખામી ન આવે એ હેતુથી આ શિષ્ટ આલૂતિ અપાય છે. આ પ્રકારે પોતાની ક્રિયા ચાલુ રાખતાં યજ્ઞભગવાન સાથે નિકટ પરિચયમાં આવી જાય છે અને પછી એ રીતે ધીમે-ધીમે મુક્ત પણ થાય છે. આ બધાની આરૂઢ દશા હોવાથી પૈર્ણભાવે પોતાની ક્રિયા કરે છે ॥૨૫॥

શ્રોત્રાદીન્ ઈન્દ્રિયાણ્યને સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ।

શબ્દાદીન્ વિષયાન્ અન્યે ઈન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થઃ બીજા શ્રોત્ર વિગેરે ઈન્દ્રિયોને સંયમાગ્નિમાં હોમે છે. કેટલાક બીજા શબ્દ વિગેરે વિષયોને ઈન્દ્રિયાગ્નિમાં હોમે છે.

વિવેચનઃ શ્રોત્ર વિગેરે ઈન્દ્રિયોને સંયમાગ્નિમાં હોમે છે એટલે યોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધ કરનાર ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરે છે. બીજા શબ્દ વિગેરે વિષયોને તે-તે ઈન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે.

વિશેષઃ આ શ્લોક યોગ પરિચર્યાનો વિષય સમજાવે છે. એ વર્ગનો સ્વીકૃત પક્ષ એવો હોય છે કે શરીરના પ્રત્યેક વિભાગો તેમજ આન્તર ઈન્દ્રિયોના સંયમદ્વારા પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિ કરવામાં તે-તે દેવો મદદરૂપ થાય છે અને પોતાના નિત્ય વ્યવહાર તેમજ નૈમિત્તિક વ્યવહારમાં તે દેવોની સહાયતા લેવામાં આવે છે. ઈષ્ટ સિદ્ધિ જ્યારે પૈર્ણભાવે આવે છે ત્યારે આ બધા દેવો મુખ્યદેવ બ્રહ્મના અંગભાવે હોવાથી બ્રહ્મમાં યોગની પૈર્ણતા થાય છે.

શ્લોક ૨૫ થી ૩૦ યોગવિષયક છે. જુદા-જુદા પ્રકારે તેમાં પ્રવૃત્ત થતાં યોગીઓની પરિસ્થિતિ સમજાવે છે. જો કે પ્રકાર તો જુદા-જુદા જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે દરેક પ્રકાર બ્રહ્મની સાથે સમ્બન્ધ કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. આ વર્ગને કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષા પડતી જણાતી નથી. માત્ર નિયમન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને એ નિયમનદ્વારા અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થતાં-થતાં પરમાત્મભાવને અંગીકાર કરવો પડે છે. અહીં પરમાત્મા બ્રહ્મવાચક છે. યજ્ઞના અનેક પ્રકાર છે. યજ્ઞનો ઉપયોગ માત્ર પરમાત્માની સન્તુષ્ટિ માટે છે એટલે જેવી જેની શક્તિ અને ગતિ તે પ્રમાણે તે તેની નિયત યજ્ઞક્રિયામાં જોડાઈ પૈર્ણભાવે યજ્ઞરૂપ પરમાત્મામાં પોતાનો વિનિમય કરે છે. ધ્યાનમાં એટલું જ રાખવાની જરૂર છે કેઃ ૧. ભૈંત ૨. માત્રા ૩. ઈન્દ્રિય ૪. ક્રિયા ૫. મનચતુષ્ટય અને ૬. જીવ આ ૬નો વિનિયોગ પરમાત્મામાં કરવાનો છે. આટલું થયે સર્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

૧. ભૈંતમાં પઞ્ચમહાભૈંત ૨. માત્રામાં પઞ્ચતન્માત્રા ૩. ઈન્દ્રિયમાં પઞ્ચકર્મૈન્દ્રિય ૪. ક્રિયામાં પઞ્ચપરિણામભાવો ૫. મનચતુષ્ટયમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહપાર ૬. જીવ-જીવનભાવ ૭. ગુણત્રય ૮. પ્રકૃતિ ૯. ઈશ્વર ૧૦. ગુણાધિષ્ઠાત્રી દેવતા ॥૨૬॥

સર્વાર્ણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થઃ બીજાઓ સર્વ ઈન્દ્રિયોના કર્મોને તથા પ્રાણકર્મોને, જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા

આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે.

દ્રવ્યયજ્ઞાઃ તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાઃ તથાડપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થઃ બીજા વ્રત પાળનારા યતિઓ દ્રવ્યયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા હોય છે.

વિવેચનઃ દ્રવ્યયજ્ઞ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, તપોયજ્જ કરનાર વાનપ્રસ્થો, યોગયજ્ઞ કરનાર યોગીઓ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ કરનાર બ્રહ્મચારીઓ, જ્ઞાનયજ્ઞ કરનાર જ્ઞાનીઓ હોય છે. સર્વ પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ કરે છે.

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણોડપાનં તથાડપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થઃ કોઈ અપાનમાં પ્રાણ હોમે છે. બીજા પ્રાણમાં અપાન હોમે છે. કોઈ પ્રાણ અને અપાનની ગતિ રોકી પ્રાણાયામ પરાયણ હોય છે.

વિવેચનઃ અપાનમાં એટલે નીચે રહેતા પ્રાણમાં, પ્રાણ એટલે ઉપર રહેલો પ્રાણ હોમે છે. આને 'પેરક' વિધિ કહે છે. બીજા પ્રાણમાં અપાન હોમે છે. આને 'રેચક' વિધિ કહે છે. બીજા કુમ્ભક વિધિથી પ્રાણ અને અપાન ઉભયની ગતિ રોકી 'પ્રાણાયામપરાયણ' કહે છે.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્ પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।

સર્વેડપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ બીજા નિયત આહારવાળા પ્રાણને પ્રાણમાં હોમે છે. આ સર્વે પણ યજ્ઞ જાણનાર છે. તેઓના પાપનો યજ્ઞથી ક્ષય થયેલો છે.

વિવેચનઃ બીજા નિયત ખોરાક લે છે અને આહારથી તૃપ્ત થનારી પ્રાણની વૃત્તિઓનો પ્રાણમાં જ હોમ કરે છે. આ ઉપર જુદા-જુદા યજ્ઞ કરનાર વર્ણવ્યા તે સર્વ યજ્ઞ જાણનાર છે, અને તે સર્વના પાપનો યજ્ઞથી ક્ષય થાય છે.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજ્ઞો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોડસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોડન્યઃ કુરુસત્તમ ! ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થઃ યજ્ઞના અવશિષ્ટ અમૃતનો ભોગ કરનાર સનાતન બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે. હે કુરુસત્તમ ! યજ્ઞ ન કરનારને આ લોક પણ નથી. તો અન્ય તો ક્યાંથી જ હોય ?

વિવેચનઃ યજ્ઞ કરતાં અવશિષ્ટ રહેલા અમૃતનો જે ભોગ કરે છે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞ ન કરે તેને આ લોક પણ સુખરૂપ થતો નથી. યજ્ઞ ન કરનારને આ અલ્પાનન્દ લોકમાં અલ્પ આનન્દની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો અન્ય લોકની એટલે દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી જ થાય ? તેથી યજ્ઞ અવશ્ય કરવા જોઈએ. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ કર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે તેઓ પણ ઉપર વર્ણવેલ બ્રહ્મયજ્ઞ કરે છે. તેથી કર્મ કર્યા વિના કોઈ ક્ષણ પણ રહી શકતું નથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી યજ્ઞ અવશ્ય કરવા.

વિશેષઃ યજ્ઞ ક્રિયાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક હોય છે. ક્રિયાત્મક યજ્ઞમાં ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે અને તેમાં જુદા-જુદા દેવોનું યજ્ઞન થાય છે અને તે જ પ્રકારે આલૂતિ પણ અપાય છે. આ બધા જુદા-જુદા દેવતાઓ પરમાત્માના જુદા-જુદા અંગરૂપે છે અને એ કારણે પરમાત્માને પેંજન અને

નિવેદન પહોંચે છે. ત્યાર પછીનો અવશિષ્ટ પદાર્થ નિષ્પાપ બને છે. નિષ્પાપ પદાર્થનું સેવન, અંતઃકરણને શુદ્ધ બનાવતાં બ્રહ્મરસનું પાન કરવા લાયક કરે છે.

જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞ સ્વાધ્યાયદ્વારા અન્તરવિચારોને શુદ્ધભાવ તરફ લઈ જાય છે. આ રીતે પણ અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે ક્રિયાત્મક યજ્ઞ અથવા જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞ બ્રહ્મરસનું પાન કરાવી શકે છે. આને જ 'અમૃત' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ પ્રકારના અમૃતનો ઉપભોગ કરતાં-કરતાં બ્રહ્મની સાથે ઐક્યભાવ પામી શકાય છે. કેટલાક આને મોક્ષ પણ કહે છે. વસ્તુતઃ આનન્દમય સ્વરૂપ સાથેનો સમ્બન્ધ સનાતનબ્રહ્મ કહેવાય છે. આ પ્રકારના અમૃતનો ઉપભોગ જેને મળતો નથી તેનું જીવન કેવળ ભારરૂપ છે. એટલે આ લોક પણ નિરુપયોગી થાય છે અને તેવી જ રીતે પરલોક પણ નિરુપયોગી બને છે. જો કે એના જીવનમરણનો વિષય તો ચાલુ રહે છે.

એવં બહુવિધા યજ્ઞા વિતતા બ્રહ્મણો મુખે ।

કર્મજાન્ વિદ્ધિ તાન્ સર્વાન્ એવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષ્યસે ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : આવી રીતે વેદમાં બહુ પ્રકારના યજ્ઞો વિસ્તારથી કહેલા છે. તે સર્વ કર્મથી થતા જાણ. એમ જાણીને તું મુક્ત થઈશ.

વિવેચન : વેદમાં ઉપર કહ્યા તેવા બહુ પ્રકારના યજ્ઞો વિસ્તારપૂર્વક કહેલા છે. તે સર્વ યજ્ઞો કર્મથી અથવા ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે એમ જાણ. એમ જાણવાથી તને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે.

વિશેષ : વેદમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો બતાવવામાં આવેલા છે. એ બધા યજ્ઞો રજોગુણમય છે. છતાં પણ જો નિષ્કામ ભાવે કરવામાં આવે તો ઘણા લાંબા કાળે ભાવનાઓ બદલાય છે ખરી; અને અન્તઃકરણમાં સાત્ત્વિક ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે ખરો. સાત્ત્વિક ભાવનાઓ સાત્ત્વિક વિચારોને જાગૃત કરે છે અને એ રીતે જે-જે જ્ઞાનપોષક ભાવોનું પ્રાકટ્ય હૃદયમાં થાય તે-તે પ્રકારનાં સાધનો તરફ ચિત્ત અવલમ્બે છે. આ અવલમ્બનને આધારે પોતાના વિચારો પરમાત્મા તરફ યોજે છે અને બ્રહ્મભાવ ઉભો કરે છે.

શ્રેયાન્ દ્રવ્યમયાદ્ યજ્ઞાત્ જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરન્તપ ! ।

સર્વ કર્માખિલં પાર્થ ! જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : હે પરન્તપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે સારો છે. હે પાર્થ ! સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં સમ્પૂર્ણ સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન : એ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન યજ્ઞોનો બોધ કરી, અન્ય સર્વ યજ્ઞ કરતાં સાંખ્ય અને યોગના એકાર્થરૂપ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે એમ કહે છે, કારણ કે તેમાં સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં સમ્પૂર્ણ એટલે ફલસહિત સમાઈ જાય છે.

શ્રીભાગવત ૧૦।૮૧।૩૮ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

તદ્ વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : દાણવત્ પ્રણામદ્વારા, નિષ્કપટ ભાવથી પૂછેલા પ્રશ્નોવડે અને સેવાવડે તે જ્ઞાનને તું જાણ; તત્ત્વને જોનારાઓ (સમજનારાઓ) તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

વિવેચન: પ્રણિપાત અથવા પોતાનું અમાનિપણું દર્શાવનાર કાપિક પ્રણામ કરવા, પરિપ્રશ્ન એટલે પ્રણય પૈર્વક વારંવાર પ્રશ્ન કરવા અને સેવા કરવા વડે તું તે જ્ઞાન જાણ. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રણામ અને પ્રણય પૈર્વક પ્રશ્ન પૈર્વકવાથી તથા જ્ઞાનીઓની સેવા કરવાથી થાય છે એમ જાણ. તને તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

યજ્ઞ જ્ઞાત્વા ન પુનર્ મોહમ્ એવં યાસ્યસિ પાંડવ !

યેન ભૈતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ: હે પાંડવ ! તે જાણીને તને પુનઃ આવી રીતે મોહ થશે નહિ. તેથી સર્વ ભૈંતોને તારા પોતામાં તેમજ મારામાં તું જોઈશ.

વિવેચન: અહીંથી સાડાત્રણ શ્લોકથી જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ના એકાર્થરૂપ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થશે. ત્યાર પછી તને આવી રીતે મોહ થશે નહિ, અને ચિદંશભૈંત સર્વ પ્રાણીઓને તું ચેતન પુરુષમાં અને મારામાં જોઈશ. આ શ્લોક “તત્ ત્વમ્ અસિ” નામના મહાવાક્યને સમજાવે છે.

અપિ ચેદ્ અસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનેવ વૃજિનં સન્તરિષ્યસિ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ: વળી જો સર્વ પાપીઓથી વધારે પાપી હોઈશ તો પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી જ સર્વ પાપને સહેલથી તરી જઈશ.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિઃ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન !

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ: હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મને ભસ્મસાત્ કરે છે.

વિવેચન: ગયા શ્લોકમાં પાપને સમુદ્ર ગણી જ્ઞાનને નૌકા કહી, પરન્તુ સમુદ્ર આગાધ વિસ્તૃત હોવાથી અને નૌકા નાની હોવાથી કદાચ નૌકા સમુદ્રમાં ડેંબી જાય તેવો ભય રહે, તેથી પુનઃ જ્ઞાનનું પ્રાબલ્ય દર્શાવનાર બીજું દષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મસાત્ કરે છે.

બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૧૧૧૩ ઉપરના આશુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત ૧૧૫૨૫, ૧૦૧૬૧૧૩૨ અને ૧૦૧૭૧૧૩૩ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે. વિશેષઃ આ શ્લોકમાં જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું તરી જશે એ પ્રમાણે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું. એ હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ આ શ્લોકમાં કરી છે. જીવને આત્મા સાથે શાશ્વત સમ્બન્ધ છે; પરન્તુ એ સમ્બન્ધ કર્મવશાત્ ઓછો થઈ ગયો છે. એટલે એના પૈર્વસ્વરૂપમાં હીનતા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ હીનતા અને મોહને વશ થઈને કાંઈ ને કાંઈ ફળની આશાએ તે કર્મ કરે જાય છે અને પોતાનો ભગવત્સમ્બન્ધ - બ્રહ્મ સાથેનો સમ્બન્ધ ભૈંલી જાય છે. એ સમ્બન્ધ બતાવવા એને જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જ્ઞાન સમ્બન્ધ બતાવે છે; એટલું જ નહિ પણ જણાવે છે કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે; તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ જેવો જ છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સઘળાં કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે એટલે કર્મ ફળ આપવા સમર્થ બનતા નથી.

ન હિ જ્ઞાનેન સદશં પવિત્રમ્ ઈહ વિદ્યતે ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

श्लोकार्थः ज्ञानसमान पवित्र अर्ही कांઈ नथी. पोते योगथी सिद्ध थअलो पुरुष ते (ज्ञान) समय जतां पोतामां प्राप्त करे छे.

विवेचनः तप, ध्यान विगरे साधनोमां कोई ज्ञान समान पवित्र साधन नथी. सांभ्यरूप ज्ञान पण योगथी सिद्ध थअलो पुरुष समय जतां पोतामां प्राप्त करे छे. कोई अेकला सांभ्यने प्राप्त करे छे, कोई अेकला योगने प्राप्त करे छे, परन्तु सांभ्य अने योग ना अेकार्थरूप आ ज्ञान प्राप्त थवुं कठिन छे.

विशेषः ज्ञानने पवित्र मानवामां आव्यु छे. अेथी अेवो अर्थ नथी थतो के लोकसम्बन्धी व्यवहारवाणुं ज्ञान पवित्र छे. आ प्रकारनुं ज्ञान तो कोई पण जवनी अधोगति ज करे छे. तात्पर्य के वासनामां बद्ध ने बद्ध ज राभे छे.

समभाववाणुं ज्ञान अेटले ब्रह्मज्ञान अथवा श्रीवासुदेव सिवाय बीजुं कांई नथी अे प्रकारनुं ज्ञान. आ ज्ञान जे मार्गे तैयार थाय अे मार्गने योग नामनी संज्ञा अपाय छे. आ प्रकारना योगनुं केटलाय काण सुधी सेवन करवाथी परागति अथवा परमज्ञान अथवा उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त थाय छे. अविद्या, प्रकृति, अज्ञान आ त्राण मायाना सम्बन्धे पोत-पोतानां निराणां कार्य बज्जवे छे. अेक जवनी साथे अविद्या अने माया नो सम्बन्ध थाय छे. आ स्थितिमां जव कर्मपरायाणुं अने छे. तात्पर्य के अने जूटा-जूटा कर्म करवानुं मन अवार-नवार थया करे छे अने अे द्वारा लाभ शोधवानो प्रयत्न करे छे.

प्रकृति अे जवनी कांईक मैणभाव जणाय छे अने अे मैणभावना हिसाबे अेनी प्रवृत्ति यालु रले छे. मायानो अेनी साथे सम्बन्ध थाय छे. ते कांईक जूटा-जूटा प्रपञ्च अतावे छे; पण प्रवृत्तिमां माया करतां कांईक विशेष सामर्थ्य जणाय छे. अे कारणे अेनी प्रवृत्ति पोतानी सामान्य स्थितिमां ज यालु रले छे. कोई पण विशेष पक्ष अंगीकार करतो नथी.

कोई अेक जव केवण अज्ञाननुं ज ग्रहण करी रले छे. अेवा जव पासे तामसभाव अथवा जडभाव वधारे छे. आ प्रकारनो बुद्धिनो जडभाव तेने शुं करवुं अने शुं न करवुं तेनो विचार थवा देतो नथी अेटले अने पोताना हितहितनी समज पडती नथी. आ परिस्थिति गम्भीर छे केमके अे अन्धकारमां पडेवी अवस्था ज भोगवे छे. अेनी अज्ञानता बीजने लाभकारक थाय छे. आ प्रकारनी मैढेदशा विषमताने ज तैयार करे छे.

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिम् अचिरेणुपधिगच्छति ॥३९॥

श्लोकार्थः श्रद्धावान्, ज्ञानपरायाणुं, अने ईन्द्रियोने नियममां राणनार ज्ञान प्राप्त करे छे, अने ज्ञान प्राप्त करी थोडा समयमां परा शान्ति पामे छे.

विवेचनः उत्तम ज्ञाननुं दान कोने करवुं तेनी परीक्षा करवा गुरु शिष्यनी श्रद्धा जूअे छे. तेथी श्रद्धावान् होय तेने ज ज्ञान प्राप्त थाय छे. श्रद्धावान् ज्ञानपरायाणुं अने ईन्द्रियोनो संयम करनार पुरुष ज्ञान प्राप्त करे छे. ज्ञान प्राप्त थया पछी परा शान्ति अथवा चित्तनी शान्ति ते मेणवे छे.

विशेषः श्रद्धा, संकल्प अने धैर्य आ त्राणनी पास जरू छे. गुरुवाक्य, प्रमाणवाक्य अने

શાસ્ત્રવાક્યમાં શ્રદ્ધા જોઈએ. 'સંકલ્પ' એટલે નિશ્ચય - વિચાર. ધૈર્યદ્વારા જીવના કોઈ પણ કાર્યમાં આવતી મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. સહનશક્તિ વધતાં લાલચો દૈર થઈ લોલુપતા ઘટે છે. લોલુપતા ઓછી થતાં પચ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પચ્ચ કર્મેન્દ્રિય પર કાબુ મેંકી શકાય છે. આ પ્રકારનો કાબુ સ્થિર થતાં સમ (શાન્તિ), દમ, તિતિક્ષ્ણ અને ઉપરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને ઈન્દ્રિયજ્ય કહેવાય છે. અભ્યાસમાં પણ આ પ્રકારના જ્યની આવશ્યકતા છે. આ સ્થિતિ ક્રમેક્રમે જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે જેથી પરમ શાન્તિ મળે છે. સમ - શાન્તિ (ચિત્તની શાન્તિ), દમ - દમન (ઈન્દ્રિયો પર કાબુ), તિતિક્ષ્ણ - સારાસારનો વિચાર કરી સાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ કેળવવી. ઉપરતિ - સાંસારિક પદાર્થોમાં ક્લેશભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માની એ તરફની (સાંસારિક પદાર્થો તરફની) મમતા કાઢી નાખવી.

અજ્ઞશ્યાશ્રદ્દદધાનશ્ય સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થઃ અજ્ઞ, શ્રદ્ધારહિત અને સંશયવાળો વિનાશ પામે છે. સંશયવાળાને આ લોક પરલોક અથવા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વિવેચનઃ શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી એમ કહ્યું, તેથી શ્રદ્ધારહિત હોય તે અધિકારી નથી એમ સિદ્ધ થયું. બીજા પણ અનધિકારીઓ કોણ છે તે કહે છે. અજ્ઞ એટલે ઉપદેશ કરેલ અર્થ પણ જે જાણતો ન હોય તે અજ્ઞાની પણ અધિકારી નથી. જ્ઞાન હોય તો પણ શ્રદ્ધા ન હોય તે પણ અધિકારી નથી. સંશયવાળો હોય તે પણ અધિકારી નથી. સંશયવાળાને કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય થતો નહિ હોવાથી તે જ્ઞાનનો અનધિકારી જ છે. તેને આલોક - પરલોક અથવા સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સંશયવાળા નહિ થતાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ રાખવી ઉચિત છે.

યો ગસંન્યસ્તકર્માણાં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબન્ધન્તિ ધનઞ્જય ! ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થઃ હે ધનઞ્જય ! યોગથી જેણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે, જ્ઞાનથી જેના સંશયો છેદાઈ ગએલા છે તેવા આત્મવાનને કર્મ બન્ધન કરતાં નથી.

વિવેચનઃ સાંખ્ય અને યોગ ઉભયના એકાર્થમાં જે તત્પર હોય તેને કર્મ બન્ધન થતું નથી એમ કહે છે. બહારથી ક્રિયા કરતો હોય છતાં પાછળ યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા યોગથી ક્રિયાની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ ઉભયમાં સમાન ચિત્ત રાખી અન્દરથી જેણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે અર્થાત્ અન્દરથી જેને કર્મનો કાંઈ પણ સમ્બન્ધ નથી, અને સાંખ્ય જ્ઞાનથી જેના સર્વ સંશયો છેદાઈ ગયા છે અને તેથી આત્મા અથવા અનાત્મા સમ્બન્ધી સર્વ સંશયો દૈર થવાથી જેને અનાત્માનું અલ્પ પણ અભિમાન નથી અને જે માત્ર આત્મવાન જ છે તેવા પુરુષને તે જે કર્મ કરે તે બન્ધન કરતાં નથી.

તસ્માદ્ અજ્ઞાનસમ્ભૈતં હૃસ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિન્ત્વૈનં સંશયં યોગમ્ આતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ! ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થઃ તેથી હે ભારત ! ઉઠ અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, હૃદયમાં રહેલા તારા આ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી છેદીને યોગ કર.

વિવેચનઃ તેથી હે ભારત ! તું ઉઠ, સાંખ્ય બુદ્ધિ પ્રમાણે અનાત્મરૂપ સંશયને જ્ઞાનરૂપી અસિધી

છેદી યોગ કર. તારા ક્ષત્રિયના કર્મયુદ્ધમાટે તૈયાર થા.

વિશેષ: આ શ્લોકમાં જીવને કર્તવ્યપરાયાણ થવાનો ઉપદેશ આપે છે. જીવનો ધર્મ તો માત્ર કર્તવ્ય - કર્મ કર્યા જ કરવાં અને તે ફરજરૂપે જ કરવાં. તેમાં ફળની આશા રાખવી નહિ. ફળની આશાએ કરેલાં કર્મ વાસનાઓને ઉભી કરે છે કોઈ પણ પ્રકારની આશા વિના કરેલાં કર્મ બુદ્ધિનું સમત્વ રાખી બ્રહ્મ સાથે સમ્બન્ધ રાખવામાં સહાયક થાય છે.

જીવનો મિત્ર અન્તર્યામી - આત્મા છે. એની દોરવણીથી જીવ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તો કોઈ પણ જાતના સંશય ઉભા થતા નથી. સંશય માત્ર અજ્ઞાનથી ઉભા થાય છે. એ કારણે આ શ્લોકમાં કહે છે કે તુ સંશય - અજ્ઞાનને છોડી દઈ તારા યુદ્ધકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થા. આમ કરવાથી તુ તારી કીર્તિ સાચવશે અને નિષ્પાપ રહેશે; વિશેષમાં તુ જ્ઞાનનિષ્ઠ થશે અને બ્રહ્મ સાથે એકભાવને પણ પામશે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'કર્મબ્રહ્માર્પણયોગો' નામ
ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

॥ अध्याय ५ ॥

कर्मसंन्यासयोग

पोतानुं कर्म बलारथी करवुं परन्तु इलमां आसक्ति न राभवी तेमज कोठ रीते अन्दरथी कर्मनो सम्बन्ध न राभवो अे सांभ्य अने योग उलयनो अेकार्थ छे अेम पाछण यतुर्थ अध्यायमां सारी रीते प्रतिपादन कर्युं, ते नलि समजवाथी अर्जुन पुनः पोताना श्रेय संबंधी प्रश्न करे छे.

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय अेतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

श्लोकार्थः : हे कृष्ण ! संन्यासनो अने पुनः योगनो उपदेश करो छो. आ बेमांथी जे अेक श्रेयः लोय ते सारी रीते निश्चय करी मने कलो.

विवेचनः : कर्मना संन्यास अथवा त्याग नो आप उपदेश करो छो, वणी कर्मयोगनो पाण उपदेश करो छो. कर्मयोग आथरे अथवा कर्म करे तेनाथी कर्मनो सम्बन्ध तज्जय नलि, तेथी संन्यास थई शके नलि. कर्मनो सम्बन्ध तज्ज संन्यास राभे तो कर्मयोग थई शके नलि. कर्मसंन्यास अने कर्मयोग आवी रीते परस्पर विरुद्ध स्वरूपवाणा लोवाथी अेक ज माणस अेक ज वषते उलय करी शके नलि. तेथी बेमांथी जे अेक श्रेयस्कर लोय तेनो मने सारी रीते निश्चय करी आप उपदेश करो.

श्रीभगवान् उवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुत्सौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

श्लोकार्थः : संन्यास अने कर्मयोग उलय निःश्रेयस्कर छे, पाण ते बेमां कर्मसंन्यास करतां कर्मयोग वधारे सारो छे.

विवेचनः : सांभ्यनो कर्मसंन्यास अने कर्मयोग उलय श्रेयस्कर छे. उलय मुभ्य साधन छे अने स्वतन्त्रताथी पुरुषार्थना साधन छे. आ बेमांथी कोठ अेकबीजानुं अंग नथी. आ बेमांथी हरकोठ अेकनुं आयरण करे तेने मोक्षरूप श्रेयः प्राप्त थाय छे. तथापि संन्यास करतां कर्मयोग वधारे सारो छे. संन्यासमां बलारथी पाण सर्व कर्मनो त्याग करवानो छे. कर्मयोगमां बलारथी कर्मनो त्याग न करतां मात्र मनथी ज त्याग करवानो छे. कर्मयोग संन्यास करतां उत्तम छे, कारण के तत्त्वज्ञानीओ पाण लोकानुग्रह माटे कर्म करे छे. तेथी मनथी ज कर्मनो त्याग करवो अने बलारथी त्याग न करतां कर्म करवुं अे तारे माटे पाण उत्तम छे.

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि मलाबालो ! सुभं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

श्लोकार्थः : हे मलाबालो ! जे द्वेष करतो नथी अने ईरछा राभतो नथी तेने नित्यसंन्यासी जाणवो, कारण के द्वन्द्वरहित ते सहैवाथी बन्धनमांथी मुक्त थाय छे.

विवेचनः : योगमार्ग प्रमाणो कर्म करतो लोय तो पाण द्वेष करतो न लोय, ईरछा राभतो न लोय

અને દ્રન્દ્વરહિત હોય તે નિત્યસંન્યાસી જ છે. જે દ્રેષ કરતો ન હોય, કર્મફલની ઈચ્છા રાખતો ન હોય, અને લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દ્રન્દ્વોથી રહિત હોય, તેણે દ્રન્દ્વનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે નિત્ય સંન્યાસી જ છે. તે બંધમાંથી સહેલાઈથી મુક્ત થાય છે. તું મહાબાહુવાળો હોવાથી તારે પણ એમજ કરવું ઉચિત છે.

સાંખ્ય-યોગૌ પૃથગ્ બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પણ્ડિતાઃ ।

એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગ્ ઉભયોર્ વિન્દતે ફલમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થઃ સાંખ્ય અને યોગ ને બાલકો જુદાં કહે છે, પણ્ડિતો કહેતા નથી. એકને પણ સારી રીતે આચરવાથી ઉભયનું ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચનઃ સાંખ્ય અને યોગ ભિન્ન - ભિન્ન શાસ્ત્ર હોવા છતાં તેમનો એક જ અર્થ કેમ કહો છો ? એવી શંકા થાય, તે માટે ઉભય શાસ્ત્રો પણ એક જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તથા તેઓનો એક જ અર્થ હોવાથી ઉભય શાસ્ત્રો એક જ છે એમ કહે છે. સાંખ્યમાં કર્મનો ત્યાગ કરવાનો છે અને યોગમાં કર્મ કરવાનો છે, એવો ભેદ હોવા છતાં યોગમાં પણ લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દ્રન્દ્વનો ત્યાગ કરીને અન્દરથી કર્મ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ રાખ્યા વિના કર્મ કરવાનાં હોવાથી ઉભયનો એક જ અર્થ છે. તેથી બાલક અથવા મૈર્ષ જ સાંખ્ય અને યોગ ને જુદાં કહે છે, પણ્ડિતો જુદાં કહેતા નથી. આ બેમાંથી એકનું પણ આચરણ કરવાથી સારી રીતે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

યત્ સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્ યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૫॥

શ્લોકાર્થઃ સાંખ્યોને જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગોથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સાંખ્ય અને યોગ ને એક જાણે છે તે ખરું જાણે છે.

વિવેચનઃ સાંખ્ય રીતિથી કર્મનો ત્યાગ કરનારને જે મોક્ષરૂપી સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સ્થાન યોગનું આચરણ કરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સાંખ્ય અને યોગ ઉભય સ્વતન્ત્રતાથી તે જ ફલ આપનાર હોવાથી એક જ છે. એક જ ફલ આપનાર સાંખ્ય અને યોગ ને જે એક જ જાણે છે તે સત્ય જાણે છે.

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃખામ્ આપ્તુમ્ અયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્ બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ હે મહાબાહો ! યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો બહુ કઠિન છે, પરન્તુ યોગયુક્ત મુનિ અલ્પ સમયમાં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચનઃ સાંખ્યથી સિદ્ધ થતું કાર્ય સંન્યાસ વિના યોગથી થઈ શકે છે, પરન્તુ યોગ વિના સંન્યાસીની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે છે. યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો એ બહુ કઠિન છે. કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ માં સમાન રહેવું તે યોગ. આ યોગનું આચરણ કર્યા વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે, કારણ કે બહારથી પણ જે કર્મ કરતો જ ન હોય તે કોનો સંન્યાસ અથવા ત્યાગ કરે ? જે કર્મ કરેલાં નથી તેનો ત્યાગ કરે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે, નહિ કરેલાંનો ત્યાગ સ્વતઃ છે જ, તો સંન્યાસીને ત્યાગ કરવાનું શું ? તેથી યોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો બહુ કઠિન છે, પરન્તુ યોગયુક્ત સાંખ્ય આચરનાર મુનિ-સંન્યાસી અલ્પ સમયમાં જ બ્રહ્મ

પ્રાપ્ત કરે છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૈતાત્મભૈતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થઃ યોગયુક્ત, વિશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો, જેણે મનને જીતેલું છે, જેણે ઈન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને જેનો આત્મા પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે તે કર્મ કરવા છતાં લેપાતો નથી.

વિવેચનઃ અહીંથી ત્રણ શ્લોકથી યોગીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. યોગ આચરનાર, શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો, મન અને ઈન્દ્રિયોને જેણે જીતેલી છે તેવો અને જેનો આત્મા પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે અર્થાત્ જે પ્રાણીમાત્રના આત્માને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે તેવો યોગી કર્મ કરવાં છતાં કર્મથી લેપાતો નથી.

નૈવ કિચ્ચિત્ કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યન્ શુણ્ણવન્ સ્પૃશન્ જિઘ્રન્ અશનન્ ગચ્છન્ સ્વપન્ શ્વસન્ ॥૮૧॥

પ્રલપન્ વિસુજન્ ગૃહ્ણન્ ઉન્મિષન્ નિમિષન્નપિ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઈતિ ધારયન્ ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થઃ જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સેંધતાં, ખાતાં, જતાં, ઉંઘતા, શ્વાસ લેતાં, બોલતાં, આપતા, લેતાં, આંખ ઉઘાડતાં અથવા મીંચતા પણ “ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાં પ્રવર્તે છે” એમ ધારણા રાખીને “હું કોઈ કરતો જ નથી” એમ તત્ત્વ જાણનાર યોગી માને છે.

વિવેચનઃ ગયા શ્લોકમાં કર્મ કરવા છતાં યોગી કર્મથી લેપાતો નથી એમ કહ્યું, એ નિયત ફલવાળા કર્મનું ફલ અવશ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી ઉચિત નથી, એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. જોતાંથી આરમ્ભી આંખ મીંચતાં સુધી મન અને ઈન્દ્રિયોના ભિન્ન-ભિન્ન વ્યાપાર વર્ણવ્યા તે સર્વ વ્યાપાર કરવા છતાં “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન નહિ હોવાથી, પ્રત્યુત “ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, હું કર્તા નથી” એવી પ્રતીતિ હોવાથી, કર્તૃપણાનું અલ્પ પણ અભિમાન નહિ હોવાથી, તથા લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય વિગેરે દ્વન્દ્વથી રહિત હોવાથી, સર્વ કર્મ કરવા છતાં કર્મનું બન્ધન ન થાય એમાં કાંઈ વિરોધ નથી. આવા પુરુષને કર્મબન્ધન નહિ હોવાથી તે કેવલ સાંખ્યમાર્ગીય મુનિ છે એમ માનવાનું નથી, પરન્તુ તે કર્મ કરતો હોવાથી યોગમાર્ગીય તત્ત્વવેત્તા જ છે એમ નીચેના શ્લોકથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે.

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમ્ ઈવામ્ભસા ॥૧૦૧॥

શ્લોકાર્થઃ બ્રહ્મમાં કર્મોનું અનુસન્ધાન કરી, સંગ તજી જે કર્મ કરે છે તે જલથી જેમ કમલ પત્ર લેપાતું નથી તેમ પાપથી લેપાતો નથી.

વિવેચનઃ બ્રહ્મ એટલે ઉપર બ્રહ્મચક્ષુનું વર્ણન ચતુર્થ અધ્યાયમાં કર્યું તેવા બ્રહ્મચક્ષુનો વિષય. તેમાં પોતાથી થતાં સર્વ કર્મનું અનુસન્ધાન રાખી, કર્મમાં ફલની ઈચ્છા અથવા મમતાનો ત્યાગ કરી જે યોગી કર્મ કરે છે તે પાપથી લેપાતો નથી. જેમ કમલપત્ર જલમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી તેમ યોગ કર્મના બન્ધનથી લેપાતો નથી.

શ્લોક ૮ થી ૧૦ નું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૧।૧ ઉપરનાં અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

કાયેન મનસા બુદ્ધયા કેવલૈઃ ઈન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને માત્ર ઈન્દ્રિયોથી પણ યોગીઓ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સંગ તજી કર્મ કરે છે.

વિવેચન: આસન વિગેરે કર્મ કાયાથી, ધ્યાન વિગેરે મનથી, તત્ત્વનિશ્ચય વિગેરે બુદ્ધિથી અને શ્રવણ-દર્શન-કીર્તન વિગેરે કર્મો આસક્તિ રહિત ઈન્દ્રિયોથી નારદાદિક યોગીઓ કરે છે. આત્મા એટલે મનની શુદ્ધિ એટલે સમપણામાટે યોગીઓ આવી રીતે આસક્તિ તજી કર્મ કરે છે. તેથી જે સાંખ્યમતને અનુસરનારા છે તેઓ કર્મત્યાગને જ સિદ્ધાન્ત માને છે અને જે યોગમાર્ગને અનુસરનારા છે તેઓ કર્મ કરવું એને જ સિદ્ધાન્ત માને છે. અહિં દર્શાવેલ સદાચારથી પણ કર્મ કર્તવ્ય છે.

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમ્ આપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: યોગ યુક્ત મનુષ્ય કર્મનાં ફલ તજી નૈષ્ઠિકી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અયુક્ત મનુષ્ય ફલમાં આસક્ત હોઈ કામનાથી બંધાય છે.

વિવેચન: યોગ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી નૈષ્ઠિક શાન્તિ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેથી વિપરીત રીતે ફલમાં આસક્ત રહી કર્મ કરવાથી બંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ ન કારયન્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: ઈન્દ્રિયોને વશ રાખનાર દેહી સર્વ કર્મનો મનથી ત્યાગ કરી નવદ્વારવાળા પુરમાં કાંઈ નહિ કરતાં અને નહિ કરાવતાં સુખમાં રહે છે.

વિવેચન: યોગમાં મનથી કર્મનો ત્યાગ કરી બહારથી કર્મ કરવાનાં છે. તેથી યોગથી સમ થએલા મનવડે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી યોગી સુખમાં રહે છે. આ નવદ્વારવાળા પુરમાં એટલે શરીરમાં તે કાંઈ કરતો નથી, કારણ કે મનથી સર્વ કર્મનો તેણે ત્યાગ કરેલો છે, તેમજ ઈન્દ્રિયો પાસે પણ તે કાંઈ કરાવતો નથી.

વિશેષ: જે કર્મ કરવામાં આવે તે સમસ્ત દેવના અધિપતિ દેવ (બ્રહ્મા)ને અર્પણ કરવાની જરૂર છે. કર્મો દેવને કર્મ અર્પણ થતાં કૃણ વાસનામય થશે અને બ્રહ્મને અર્પણ થતાં જ્ઞાનમય થશે. વાસનામય કર્મ ફરીથી સંસાર ઊભો કરશે અને જ્ઞાનમય કર્મ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવશે. સાંખ્યના મતે પણ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે નિર્લેપ ભાવનામય છે. કર્મયોગદ્વારા છેવટે પ્રાપ્ત કરવાનો મોક્ષ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્ત થાય છે. આ બન્નેથી જીવ પોતાનો અહંભાવ છોડી દે છે અને બ્રહ્મભાવ તૈયાર કરે છે.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: પ્રભુ લોકના કર્તૃપણાને અથવા કર્મોને અથવા કર્મફલના સંયોગને સર્જતા નથી, પરંતુ સ્વભાવ પ્રવર્તે છે.

વિવેચન: પ્રભુ-ઈશ્વર પ્રાકૃત શરીરના અભિમાનવાળા લોકના કર્તાપણાને અથવા કર્મોને તેમજ

કર્મફલના સંયોગને સર્જતા નથી, પરન્તુ લોકનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન ધરાવે છે, કર્મોમાં મગ્યા રહે છે અને કર્મફલની અભિલાષા રાખે છે.

વિશેષ: પ્રભુ પણ છે અને પ્રકૃતિ(સ્વભાવ) પણ છે. આ બન્ને જુદાં-જુદાં કામ કરતાં જણાય છે. આવો પ્રકાર ક્યાં સુધી બની રહે છે એટલું જ આપણે તપાસવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી જીવમાં હુંપણું વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યાં સુધી સ્વભાવ અને પ્રભુ નિરનિરાળા રહે છે.

નાદત્તે કસ્યચિત્ પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥૧૫૫॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ જેઓનું તે અજ્ઞાન જ્ઞાનથી નાશ પામ્યું છે તેઓનું તે આત્મજ્ઞાન સૈંય પેઠે પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે.

વિવેચન: ભગવાન જેમને આત્મવિદ્યાનું દાન કરે છે તેઓને તેવો મોહ થતો નથી. જે ભગવાનના કૃપાપાત્ર છે અથવા જેઓ સાધનવડે ભગવાનને પ્રસન્ન કરે છે તેઓનું સ્વરૂપાજ્ઞાન ભગવાને આપેલા આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે, અને ભગવાને આપેલું આત્મજ્ઞાન જેમ સૈંય સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે તેમ પરને એટલે “બ્રહ્મ જાણનારને પરની પ્રાપ્તિ થાય છે” એ શ્રુતિમાં કહેલા પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે. આ જ્ઞાન ભગવાને આપેલું હોવાથી તે પોતે જ પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે. પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ થવામાં આ જ્ઞાન માત્ર કરણરૂપ નથી, પરન્તુ કર્તૃ છે.

તદ્બુદ્ધયસ્ તદાત્માનઃ તન્નિષ્ઠાઃ તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છુત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૈતકલ્મષાઃ ॥૧૭૧॥

શ્લોકાર્થ: તેમાં બુદ્ધિવાળા, તેમાં ચિત્તવાળા, તેમાં નિષ્ઠાવાળા, તેને પરાયણ, જ્ઞાનથી ધોવાએલ પાપવાળા અપુનરાવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: આવા જ્ઞાનવાળાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ‘તેમાં’ એટલે પરબ્રહ્મમાં બુદ્ધિવાળા, પરબ્રહ્મમાં ચિત્તવાળા, પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા અથવા ભાવવાળા, પરબ્રહ્મ પરાયણ પુરુષોના પાપ તેનાં જ્ઞાનથી ધોવાઈ જાય છે, અને તેઓ અપુનરાવૃત્તિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિદ્યા-વિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮૧॥

શ્લોકાર્થ: વિદ્યા અને વિનય સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કુતરા તેમજ ચાણ્ડાલ પ્રતિ પણ્ડિતો સમદર્શી હોય છે.

વિવેચન: તે જ્ઞાનીઓ કેવા હોય છે તેમ જણાવવા તેઓનું લક્ષણ કહે છે. બ્રાહ્મણ વિગેરે વિષમ પદાર્થોમાં પણ એક જ બ્રહ્મને તેઓ જુએ છે અને તેથી સર્વ પદાર્થો પ્રતિ સમદર્શી હોય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧.૧૮.૧૪૫ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્ બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥૧૯૧॥

શ્લોકાર્થ: જેઓનું મન સામ્યમાં રહેલું છે તેઓએ અહીં જ સર્ગ જીતેલો છે, કારણ કે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં રહેલા છે.

વિવેચન: બ્રહ્મ સમ છે તેથી જે-જે સમ હોય તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માનવું જોઈએ. મન પણ

જો નિરોધથી સમ થએલું હોય તો બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે. તેથી જેઓનું મન સામ્યમાં રહેલું છે એટલે સમ છે તેઓએ અહીં જ 'સર્ગ' એટલે પ્રવાહમાર્ગ જીતેલો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ હોવાથી અને તેઓનું મન સમ હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાં જ રહેલા છે.

શ્રીભાગવત્ ૧।૮।૨૭ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ન પ્રહષ્યેત્ પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્ધિજેત્ પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિઃ અસમ્મૈદો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: સ્થિરબુદ્ધિવાળો, મોહરહિત, બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળો, બ્રહ્મવિત્ પ્રિયને પ્રાપ્ત કરી હરખાય નહિ અને અપ્રિયને પ્રાપ્ત કરી ઉદ્દેગ કરે નહિ.

વિવેચન: આવા જ્ઞાનીને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ કરાવનાર લક્ષણ અહીંથી બે શ્લોકથી કહે છે. તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો હોય છે. મોહ આસુરી હોવાથી તે મોહરહિત હોય છે. તે બ્રહ્મ જાણનાર અને બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળો હોય છે, તેથી પ્રિય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાથી હર્ષ અથવા અપ્રિય પ્રાપ્ત થવાથી ઉદ્દેગ તેને થતો નથી.

બાહ્યસ્પર્શોષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્ સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમ્ અક્લય્યમ્ અશ્નુતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: બાહ્ય સ્પર્શમાં આસક્તિરહિત અન્તઃકરણવાળો આત્મામાં જે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તે અક્લય્ય સુખ બ્રહ્મયોગમાં યુક્ત આત્માવાળો પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: બહારના વિષયોમાં આસક્તિ ન હોય તેને આત્મામાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અર્જેટ સુખ બ્રહ્મયોગથી બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય જેના આત્માને પ્રાપ્ત થયેલું હોય તે પણ ભોગવે છે.

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગો દુઃખયોનય એવ તે ।

આદ્યન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: હે કૌન્તેય ! સંસ્પર્શથી થતાં ભોગો દુઃખ ઉત્પન્ન કરાવનાર જ છે, અને આદિ તથા અન્તવાળા છે. વિદ્વાન્ તેઓમાં રમણ કરતો નથી.

વિવેચન: 'સંસ્પર્શ' એટલે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી જે ભોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભોગ આદિ અને અન્તવાળા છે એટલે નિત્ય નથી, અને તેથી તે દુઃખ જ ઉત્પન્ન કરનાર છે. આમ હોવાથી વિદ્વાન્ આવા ભોગોમાં રમતો નથી. આવા ભોગ વિદ્વાન્ ભોગવતો નથી તેમ ભોગવવાની ઈચ્છા પણ રાખતો નથી.

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામ-ક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: શરીર તજતાં પહેલા અહીં જ કામ અને ક્રોધ થી થતા વેગને સહન કરવાને જે શક્તિમાન હોય છે તે જ પુરુષ યુક્ત અને સુખી છે.

વિવેચન: યોગીનો પુરુષાર્થ મોક્ષ જ છે. મોક્ષના વિરોધી સર્વ દુઃખને તે સહન કરે ત્યારે જ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. કામ અને ક્રોધ ના વેગને શરીર તજતાં પહેલાં સહન કરે, તે સહન કરવા પડે તો પણ મોક્ષ સાધન કર્યા વિના ન રહે, તે જ ખરો યોગી અને સુખી છે.

યોન્તઃ સુખોઽન્તરારામઃ તથાન્તજ્યર્થોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૈતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ: જે અન્તઃ સુખવાળો, અન્તઃ આરામવાળો અને અન્તઃ જ્યોતિઃવાળો હોય તે બ્રહ્મભૈંત યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: અન્તરાત્મામાં જ સુખી, અન્તરાત્મામાં રમણ કરનાર, અને અન્તરાત્મામાં પ્રકાશવાળો યોગી હોય, તેને બ્રહ્મનિર્વાણ એટલે મોક્ષ અથવા બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. માત્ર કામ ક્રોધના વેગને સહન કરવાથી જ બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ તે ઉપરાન્ત અહીં કહેલા ગુણોની પણ આવશ્યકતા છે.

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમ્ ઋષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

ચિન્તદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૈંતલિતે રતાઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ: જેઓના પાપ ક્ષીણ થયેલા છે, જેઓનો દ્વૈતભાવ (સંશય) દેર થએલો છે, જેઓનું અન્તઃકરણ નિયત છે અને જેઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રમણ કરે છે તેવા ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: અહીં સત્પુરુષોનું આચરણ પ્રમાણ કહેલું છે, મન્ત્રદષ્ટા ઋષિઓ જેઓના પાપ ક્ષીણ થએલાં છે, જેઓના સંશયો કપાઈ ગયા છે, અને જેઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રમણ કર્યા કરે છે તેઓને બ્રહ્મનિર્વાણ અથવા બ્રહ્માનન્દ મળે છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ: કામક્રોધરહિત, ચિત્તને નિયમમાં રાખનાર, આત્માને જાણનાર યતિઓને અભિતઃ બ્રહ્મનિર્વાણ છે.

વિવેચન: કામક્રોધરહિત વિગેરે ગુણવાળા યતિઓને અભિતઃ અર્થાત્ જીવતાં તેમજ મરણ પછી બ્રહ્માનન્દ છે જ. તેઓને જીવતાં પણ બ્રહ્મનિર્વાણ છે તેથી બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાટે દેહાન્તરની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી.

સ્પર્શાન્ કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્ યશ્નુશ્ચૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણૌ ॥૨૭॥

યતેન્દ્રિય-મનો-બુદ્ધિઃ મુનિર્ મોક્ષ-પરાયણઃ ।

વિગતેચ્છા-ભય-ક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: બાહ્ય સ્પર્શોને બહાર રાખીને, યશ્નુને બે ભ્રુકુટિની મધ્યમાં રાખીને, પ્રાણ અને અપાન ને નાસિકામાં ફરતાં સમાન રાખી જે મોક્ષપરાયણ મુનિએ ઈન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ ને નિયમમાં રાખેલા છે અને જેની ઈચ્છા, ભય અને ક્રોધ દેર થયેલા છે તે સદા મુક્ત જ છે.

વિવેચન: હવે બે શ્લોકથી યોગનું વર્ણન કરે છે. આ યોગ ઈશ્વરનું આલમ્બન કરનાર છે. ઈશ્વરનું આલમ્બન કરનાર યોગનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે. બાહ્ય સ્પર્શો એટલે રૂપ, રસ વિગેરે બહારના પદાર્થો. આ પદાર્થોનું માત્ર ચિન્તન કરવામાં આવે તો તરત જ અન્તઃપ્રવેશ કરે છે. તેથી તેઓના ચિન્તનનો ત્યાગ કરી તેઓને અન્તઃપ્રવેશ કરવા નહિ દેતાં બહાર જ રાખી, જ્ઞાનપ્રધાન નેત્રને બે ભ્રુકુટિ મધ્યે રાખી અર્થાત્ યશ્નુઃ અર્ધ બંધ રાખી, એકાગ્ર મન કરી, ઉર્ધ્વ અને અર્ધઃગતિવાળા પ્રાણ અને અપાન ઉભયને સમાન રાખી એટલે પ્રાણ અને અપાન ઉભયનો પ્રાણાયામની કુમ્ભક વિધિથી સંયમ કરી તેઓને નાસિકામાં રાખી, પોતાના કાર્યની

સિદ્ધિપરાયાણ નહિ પરન્તુ મોક્ષપરાયાણ એટલે મોક્ષ માટે ઈશ્વરનું અવલમ્બન કરનાર જે મુનિ પોતાની ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ મન અને બુદ્ધિ નો સંયમ કરે છે અને જેની ઈચ્છા, ભય ક્રોધ વિગેરે, દૈર થએલા છે તે સદા મુક્ત જ છે; અર્થાત્ પ્રપચ્ચમાં પણ તે જીવન્મુક્ત જ છે.

ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૈતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમ્ ઋચ્છતિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: મને યજ્ઞ અને તપ નો ભોક્તા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર, અને પ્રાણીમાત્રનો સુહૃત જાણીને તે શાન્તિ પામે છે.

વિવેચન: ઈન્દ્રિય આદિના સંયમ માત્રથી મુક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય એવી શંકા થાય તે દૈર કરે છે. માત્ર સંયમથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરન્તુ મારા એટલે ભગવાનનાં માહાત્મ્યજ્ઞાનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હું યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા છું અર્થાત્ વેદના કર્મકારણનું તાત્પર્ય હું જ છું. હું સર્વ લોકોનો મહેશ્વર છું, અર્થાત્ વેદના ઉપાસનાકારણનું તાત્પર્ય પણ હું જ છું. હું પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર અને આત્મા છું અર્થાત્ વેદના જ્ઞાનકારણનું તાત્પર્ય પણ હું જ છું. આ પ્રમાણે મારા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન એવા યોગીને થાય છે, તેથી તે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'કર્મસંન્યાસયોગો' નામ

પચ્ચમોઽધ્યાય ॥૫॥

॥ अध्याय ६ ॥ आत्मसंयमयोग

श्रीભગવાનુ ઉવાચ

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी य योगी य न निरग्निर् न याद्विधः ॥१॥

શ્લોકાર્થ: કર્મફલનો આશ્રય કાર્ય વિના જે કાર્ય કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી છે અને યોગી છે. નિરગ્નિ અથવા અક્રિય (સંન્યાસી અથવા યોગી) નથી.

વિવેચન: આત્મસંયમ કરી તે વડે ઉપર વર્ણન કર્યું તેમ સંન્યાસ અને યોગ ઉભયના એકાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી જે કર્મફલનો ત્યાગ કરી, માત્ર કર્તવ્ય હોવાથી જ અગ્નિહોત્ર વિગેરે કર્મ કરે છે, તેણે કર્મફલનો આશ્રય રાખેલ નહિ હોવાથી અથવા કર્મફલ સ્વર્ગ વિગેરેનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે સંન્યાસી છે, અને કર્તવ્ય કર્મ કરતો હોવાથી તે યોગી પણ છે. આ રીતે સંન્યાસ અને યોગ ઉભયના એકાર્થની સિદ્ધિ તેનામાં થાય છે. પરન્તુ જે નિરગ્નિ છે અર્થાત્ અગ્નિથી કરવાના અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતો નથી, તે સંન્યાસી નથી. યોગી તો હોઈ શકે જ નહિ. તેમજ જે અક્રિય છે અર્થાત્ જે અગ્નિ વિના કરવાનાં કર્મ જેવાં કે વાવ-કેંવા વિગેરે ખોદાવવા, દાન કરવું વિગેરે કરતો નથી તે પણ સંન્યાસી નથી, યોગી તો હોઈ શકે જ નહિ. તેથી ફલની ઈચ્છા વિના માત્ર કર્તવ્ય હોવાથી જ જે કર્મ કરે છે તે જ સંન્યાસી છે, તે જ યોગી પણ છે.

यं संन्यासम् ઈति પ્રાહુઃ યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ! ।

न ह्यसंन्यस्त-संकल्पो યોગી ભવતિ કશ્યપ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ: હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ એમ કહે છે તેને યોગ જાણ, કારણ કે સંકલ્પનો સંન્યાસ કર્યા વિના કોઈ પણ યોગી થતો નથી.

વિવેચન: ઋષિઓ જેને 'સંન્યાસ' એમ કહે છે તે જ યોગ છે, કારણ કે તેમાં પણ ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. તેવા સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પણ યોગી થઈ શકતું નથી. તેથી સંન્યાસ અને યોગ ઉભયમાં કર્મફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી ઉભય એક જ છે.

વિશેષ: સામાન્ય જગત્ એવું માને છે કે સંન્યાસી અગ્નિ વગરનો અને કર્મ વિનાનો હોવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ કે તે અગ્નિ સાથે સમ્બન્ધ રાખી શકે નહિ અને કર્મ સાથે સમ્બન્ધ રાખી શકે નહિ એટલે કે વૈદિક અગ્નિ અને વૈદિક કર્મ એ રાખી શકે નહિ. જો કે આ પ્રકારની રીત શિષ્ટ પુરુષોએ બતાવી છે ખરી પણ આ શ્લોક એ તરફ બહુ દરકાર ન કરતાં કોઈ જુદી રીતે સંન્યાસીનું લક્ષણ આપે છે. કેવળ ત્યાગને સંન્યાસ માનવા કરતાં કર્મના ફળ તરફ અનાસક્તિ રાખી કર્મ કર્યા જવાં એને પણ સંન્યાસ તરીકે ઓળખાવે છે. સંન્યાસી = ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરનાર અથવા તેના તરફ અંકુશ મૈકી નિર્લેપ રહી આગળ વધનાર; નહિ કે વિહિત કર્મનો ત્યાગ કરનાર. કર્મ કરતો છતાં પણ તેના ફળ તરફ આશા નહિ રાખનાર. આ પ્રકારનો કર્મ સંન્યાસ યોગમાર્ગમાં અતિ સાધનરૂપે કામ કરે છે અને બ્રહ્મ સાથે સમ્બન્ધ કરવામાં

પણ સહાયક બને છે. યોગનો અર્થ ભગવાનની સાથે જોડાણ. જોડાણ કર્મદ્વારા અગર જ્ઞાનદ્વારા ભક્તિદ્વારા થઈ શકે છે. દરેકમાં ત્યાગની જરૂર છે ત્યાગ મનથી હોવો જોઈએ.

આરુરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમ્ ઉચ્યતે ।

યોગાઙ્ઠસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમ્ ઉચ્યતે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ: યોગ આરોહ કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિને કર્મ સાધન છે. તે જ યોગાઙ્ઠ થાય ત્યારે શમ સાધન છે.

વિવેચન: યોગ અથવા આત્મસંયમ કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિને તે પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન ઉપર કહ્યું તેવું કર્મ છે. એટલે ફલની ઈચ્છા વિના સ્વધર્મનું આચરણ સાધન છે. તે જ મુનિ યોગાઙ્ઠ થાય અર્થાત્ તેને આત્મસંયમ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તેને 'શમ' એટલે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ સાધન છે. સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી આત્મસંયમ દઢ થાય. તેથી શમ એટલે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ એ યોગાઙ્ઠ મુનિને સ્થૈર્યાખનન પેઠે આત્મસંયમ વિશેષ દઢ કરવાનું સાધન છે.

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષ્ઠજતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસો યોગાઙ્ઠસ્ તદોચ્યતે ॥૪॥

શ્લોકાર્થ: જ્યારે ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાં અથવા કર્મમાં આસક્તિ થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે યોગાઙ્ઠ કહેવાય છે.

વિવેચન: જ્યારે ઈન્દ્રિયોના અર્થમાંથી આસક્તિ ટળી જાય અને પોતાની ક્રિયાથી થતાં કર્મમાં પણ આસક્તિ રહે નહિ અને સંકલ્પનો ત્યાગ થાય, ત્યારે યોગાઙ્ઠ કહેવાય છે.

વિશેષ: યોગાઙ્ઠ એટલે યોગમાં આઙ્ઠ. એનું ચિત્ત બ્રહ્મમાં જ રહેતું હોવાથી લોકધર્મ એની પાસે નથી. એથી ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયોના વિષય સાથે સમ્બન્ધ થવાનો સમ્ભવ નથી. માત્ર દેહના નિર્વાહ પૈરતું સામાન્ય ધ્યાન અપાય તેમાં દોષ ગણાતો નથી. દેહને ટકાવવા પૈરતું જ ધ્યાન અપાય છે, નહિ કે દેહના આરામ અથવા સુખ પૈરતું ધ્યાન.

ઉદ્ધરેદ્ આત્મનાત્માનં નાત્માનમ્ અવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુઃ આત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ: આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ આત્માનો નાશ ન કરવો, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો બન્ધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.

વિવેચન: વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવારૂપ કર્મ કરી પોતે જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરન્તુ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી આત્માનો વિનાશ ન કરવો, કારણ કે આત્મા એટલે કર્તા પોતે જ આત્માનો બન્ધુ છે, અર્થાત્ ફલની ઈચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય હોવાથી જ કર્મ કરી પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે; અને આત્મા એટલે કર્તા પોતે જ આત્માનો શત્રુ છે અર્થાત્ વિષયોમાં આસક્તિ રાખી પોતાનો વિનાશ કરે છે.

વિશેષ: આત્મા આત્માનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આત્મા આત્માનો નાશ કરે છે. તાત્પર્ય કે 'આત્મા'નો એક અર્થ જીવ થાય છે અને બીજા અર્થમાં જીવને મદદમાં આપેલી સામગ્રી—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહપાર, દેહ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિય—ને પણ આત્મારૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે જીવે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો છે તેથી આ સામગ્રીની યથાયોગ્ય મદદ લે તો ઉદ્ધાર થાય અને જે

એ સામગ્રી તરફ બેદરકાર રહે તો જીવનો અધઃપાત થાય. દષ્ટાન્તમાં ઘોડેસવાર જો ઘોડા પર કાબુ ન રાખે તો ઘોડો સ્વછન્દતા ધારણ કરી ઘોડેસવારને પાડી નાખે અને જો કાબુમાં રાખે તો નિયત સ્થળે લઈ જાય. એ રીતે પોતાનો મિત્ર પણ બની શકે અને શત્રુ પણ બની શકે. ઈન્દ્રિયો અશ્વરૂપે છે. મન તેની લગામ છે. બુદ્ધિ સારથીનું કામ કરે છે. રથરૂપે દેહ છે. રથી તરીકે જીવ છે. જો આ બધાં પોતપોતાનાં કામો નિયમિત આપે તો રથીને સુખકર પણ થાય અને નિયત સ્થળે લઈ જાય.

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ જેણે આત્માથી આત્માને જ જીત્યો છે તેનો આત્મા આત્માને બન્ધુ છે, પરન્તુ અનાત્મા શત્રુ હોવાથી આત્મા જ શત્રુની પેઠે વર્તે છે.

વિવેચનઃ જેણે આત્માથી એટલે વિવેકબુદ્ધિથી પોતાના આત્માને એટલે કર્તાપણાના અભિમાનીને જ જીત્યો છે તેનો આત્મા આત્માનો એટલે પોતાનો બન્ધુ છે, અર્થાત્ જેને “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન નથી તેનો આત્મા પોતાનો બન્ધુ છે. પરન્તુ ‘અનાત્મા’ એટલે વિવેકરહિત બુદ્ધિ, હું કર્તા છું એવું અભિમાન રખાવનારી બુદ્ધિ સદા શત્રુ હોવાથી, જેને એવી બુદ્ધિ હોય તેનો આત્મા પોતાના શત્રુ પેઠે જ વર્તે છે.

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણ-સુખ-દુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ જેણે આત્માને જીતેલો છે અને જે શીત અથવા ઉષ્ણ, સુખ અથવા દુઃખ અને માન અથવા અપમાન માં ઘણો શાન્ત છે તેને પરમાત્મા સમાહિત છે.

વિવેચનઃ ઉપર કહ્યું તેવી રીતે જેણે આત્માને જીતેલો છે અને જે શીતાદિ સર્વ અવસ્થામાં ઘણો શાન્ત રહે છે, તેનો પરમાત્મા સમાહિત છે અર્થાત્ અન્તર્યામીની પેઠે સમાધિમાં રહેલા છે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-તૃપ્તાત્મા કૈંટસ્યો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

‘યુક્ત’ ઈત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ જેનું અન્તઃકરણ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન થી તૃપ્ત છે, જે નિર્વિકાર છે, જેણે ઈન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને જેને લોષ્ટ, પથ્થર અને સુવાર્ણ સમાન છે, તેવો યોગી ‘યુક્ત’ કહેવાય છે.

વિવેચનઃ અહીંથી બે શ્લોકથી યોગારૂઢ મુનિનું સ્વરૂપ તથા ઉત્તમપણું દર્શાવે છે. જેનું અન્તઃકરણ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાનથી તથા સાક્ષાત્ થએલા અનુભવથી તૃપ્ત થએલું છે, જે વિકારરહિત છે, જેણે ઈન્દ્રિયોને જીતેલી છે અને માટીના ઢેફામાં, પથ્થરમાં તથા સુવાર્ણમાં જેની સમાન બુદ્ધિ છે તેવો યોગી યુક્ત અથવા યોગારૂઢ છે.

સુહૃન્-મિત્રાર્યુદાસીન-મધ્યસ્થ-દ્વેષ્ય-બન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્ વિશિષ્યતે ॥૯॥

શ્લોકાર્થઃ સુહૃત્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બન્ધુ, સાધુઓ અને પાપીઓમાં પણ જેની બુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ છે.

વિવેચનઃ ‘સુહૃત્’ એટલે સર્વ હિત ઉપદેશ કરનાર. ‘મિત્ર’ એટલે સ્નેહથી પરવશ રહેનાર.

‘ઉદાસીન’ એટલે શત્રુ પાણ નહિ અને મિત્ર પાણ નહિ તેવો. ‘મધ્યસ્થ’ એટલે વાદ કરનાર ઉભય પક્ષના સદ્ અથવા અસદ્ વાક્યનો નિર્ણય કરનાર. ‘દ્રેખ્ય’ એટલે સદ્ભાવ રહિત. ‘બન્ધુ’ એટલે સમ્બન્ધી. ‘સાધુ’ એટલે સદાચારવાળા અને ‘પાપી’ એટલે ધર્મના વિરોધી. સુહૃદ્ વિગેરે સર્વમાં જેની બુદ્ધિ સમાન છે તે ઉત્તમ યોગી છે.

યોગી યુગ્જ્ઞત સતતમ્ આત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

એકાકી યતચિત્તાત્મા નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥૧૦॥

શ્લોકોર્થઃ યોગીએ એકાન્તમાં રહી, ચિત્ત અને બુદ્ધિ ને નિયમમાં રાખી, ઈચ્છારહિત અને પરિગ્રહરહિત રહી નિરન્તર આત્માને (પરમાત્મામાં) યોજવો.

વિવેચનઃ યોગારૂઢ મુનિનું સ્વરૂપ કહી, અહીંથી છ શ્લોકથી (૧૦ થી ૧૫) અંગસહિત યોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે. યોગીએ એકાન્તમાં યોગ અહીં જણાવ્યું તેમ સાધવો.

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમ્ આસનમાત્મનઃ ।

નાત્પુચ્છિતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકોર્થઃ બહુ ઊંચું નહિ તેમ બહુ નીચું નહિ એવું, પોતાનું સ્થિર આસન જેમાં કુશ ઉપર મૃગચર્મ અને વસ્ત્ર હોય તેવું, પવિત્ર દેશમાં સ્થાપન કરી ત્યાં આસન ઉપર બેસી યોગ કરવો.

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યત-ચિત્તેન્દ્રિય-ક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુગ્જ્યાદ્ યોદ્યોગમ્ આત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

સમં કાય-શિરો-ગ્રીવં ધારયન્ અચલં સ્થિરઃ ।

સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્યાનવલોક્યન્ ॥૧૩॥

શ્લોકોર્થઃ મનને એકાગ્ર કરી કાયા, શિર અને ગ્રીવા ને સરખી રીતે અચલ રાખીને પોતાના નાકના ટેરવાને જોઈ, અને દિશાઓ જોયા વિના સ્થિર રહી, ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયો ની ક્રિયાઓનો નિગ્રહ કરી આત્માની શુદ્ધિ માટે યોગ કરવો.

યોગ કેવી રીતે કરવો તેનો અહીં (૧૧-૧૩ શ્લોકોમાં) ઉપદેશ કરેલો છે.

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

શ્લોકોર્થઃ યોગીએ શાન્ત આત્માવાળા, ભયરહિત બ્રહ્મચારિવ્રતમાં રહેનાર થઈ, મનનો સંયમ કરી, મારામાં ચિત્ત રાખી, સાવધાન થઈ મને પરાયણ થઈ રહેવું.

વિવેચનઃ મનનો સંયમ કરી, ભગવાનમાં ચિત્ત રાખી, સાવધાન થઈ, ભગવત્પરાયણ રહેવું એ સમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિનો પ્રકાર કહેલો છે.

યુગ્જન્ એવં સદાત્માનં યોગો નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામ્ અધિગચ્છતિ ॥૧૫॥

શ્લોકોર્થઃ આત્માને સદા એ પ્રમાણે યોજતાં મનને નિયમમાં રાખનાર યોગી નિર્વાણથી ઉત્તમ મારા વિષે સ્થિતિરૂપી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચનઃ એવી રીતે સદા આત્માને મારા વિષે યોજતાં નિર્વાણ એટલે મોક્ષ અથવા અક્ષરબ્રહ્મ

સાથે તાદાત્મ્ય નહિ, પરન્તુ તેથી પણ અધિક મારામાં લય અથવા સ્થિતિ રૂપી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમ્ અનશ્નતઃ ।

ન યાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ! ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ હે અર્જુન ! બહુ ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ તદ્દ નહિ ખાનારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. બહુ નિદ્રા કરનારને તેમજ જાગરણ કરનારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

વિવેચનઃ યોગ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ કેવા આહાર વિગેરે કરવા તે કહે છે. પ્રથમ બહુ આહાર અથવા બહુ ઉપવાસ તેમજ બહુ નિદ્રા અથવા જાગરણ કરવાં નહિ એમ કહે છે.

કેવા આહાર વિગેરે કરવા તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :

યુક્તાહાર-વિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્ત-સ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને, યોગ્ય નિદ્રા અને યોગ્ય જાગરણ વાળાને દુઃખ હરનાર યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

યદા વિનિયતં ચિત્તમ્ આત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો 'યુક્ત' ઈત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ જ્યારે નિયમમાં રહેલું ચિત્ત આત્મામાં જ રહે છે અને સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થાય છે ત્યારે 'યુક્ત' કહેવાય છે.

વિવેચનઃ પુરુષ સિદ્ધયોગવાળો ક્યારે થાય તે અહીં કહે છે. જ્યારે નિયત ચિત્ત આત્મામાં જ રહે છે, અને યોગનું ઐશ્વર્ય વિગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી હોય તેને માટે પણ સ્પૃહા રહે નહિ, ત્યારે સિદ્ધયોગવાળો એટલે દૃઢયોગી અથવા અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિવાળો યોગી કહેવાય છે.

વિશેષઃ આ શ્લોક યોગમાં સ્થિરભાવ ક્યારે થાય છે તેનું લક્ષણ આપે છે. ૧. ચિત્ત નિયમિત રહે છે. ૨. નિઃસ્પૃહતા - તાત્પર્ય કે કોઈ પણ પ્રકારની લોભમય પ્રવૃત્તિ ન થવી. આ બે પ્રકાર પર જો બરાબર ધ્યાન આપવામાં આવશે તો ચિત્ત સ્થિર થતાં અન્તઃકરણના દોષો નાશ પામશે અને ત્યાં બ્રહ્મનો બોધ થતાં બ્રહ્મમયતાનો અનુભવ કરાશે. કોઈક સ્થિર સ્વરૂપનો ચિત્તમાં આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તે સ્વરૂપને બરાબર ધારણાપૂર્વક ધ્યાનમાં ઉતારી લેવું. કેટલાએ વખત સુધી આ પ્રકારના સ્વરૂપનું ધ્યાન થયા કરશે અને પછી તે તેજના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે. આ જગ્યા ઉપર "બ્રહ્મજ્યોતિઃ સનાતનમ્" નો અનુભવ થશે.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુજ્જતો યોગમ્ આત્મનઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થઃ જેમ પવનરહિત પ્રદેશમાં રહેલો દીપક હાલતો નથી એ ઉપમા નિયતચિત્તવાળા યોગ આચરતા યોગીના મનને માટે કહેલી છે.

વિવેચનઃ જેનું ચિત્ત આત્મા સાથે એક થઈ રહેલ છે તેવા યોગીનાં ચિત્તને પવનરહિત પ્રદેશમાં રહેલા દીપક સાથે સરખાવે છે. એવો દીપ જેમ હાલતો નથી તેમ યોગીનું ચિત્ત પણ ચગ્ચલ નહિ થતાં સ્થિર રહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

यत्र यैवात्मनात्मानं पश्यन् आत्मनि तुष्यति ॥२०॥

श्लોકार्थः योगसेवाधी निरुद्ध चित्त जेमां उपरमे छे, तथा जेमां आत्माधी आत्माने जेठने आत्मां सन्तोष पामे छे.

विवेचनः योगनुं ज स्वरूप अने इल साडात्राणु श्लोकधी कले छे. जे अवस्थामां योगतन्त्र प्रमाणु सेवा करवाधी निरुद्ध थअलुं चित्त उपरमे छे अथवा सर्व तरङ्गी शान्त थई रले छे, ते अवस्थाने 'योग' कले छे. आ योगनुं स्वरूपलक्षण छे. पातञ्जल सैंत्रमां पाणु चित्तनी वृत्तिओनो निरोध अे ज 'योग' अेम कलेलुं छे. आ अवस्थामां चित्तनो निरोध होवाधी आत्माने आत्माधी अेटले मनधी जेठ आत्मां ज सन्तोष पामे छे.

सुખम् आत्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न यैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

यं लब्ध्वा यापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विद्याल्यते ॥२२॥

तं विद्याद् दुःखसंयोग—वियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।

श्लोकार्थः जेमां आत्यन्तिक सुख के जे बुद्धिग्राह्य अने अतीन्द्रिय छे तेनो अनुभव करे छे, अने जेमां रलेलो योगी तत्त्वधी चलतो नधी. जेने प्राप्त करीने बीजा लाभने तेनाधी अधिक मानतो नधी, जेमां रलीने मोटा दुःखधी पाणु उगतो नधी ते दुःखना संयोगना वियोगने योगसंज्ञावाणो जाणुवो.

विवेचनः आत्यन्तिक अथवा नित्यनुं सुख जेनो बुद्धिधी ज अनुभव थाय छे अने जे ईन्द्रियोधी अतीत छे ते सुखनो जे अवस्थामां अनुभव थाय छे, अने जे अवस्थामां रलेलो योगी सुखरूप आत्मस्वरूपधी चलतो नधी ते योग छे. अली योगनुं इलधी निरूपणु करेलुं छे. आ इलनुं ज विशेष वर्णन करे छे के जे प्राप्त करीने बीजा कोठ पाणु लाभने तेनाधी अधिक योगी मानतो नधी अने जेमां रलेलो योगी मोटा दुःखधी पाणु उगतो नधी. ते दुःखसंयोगना वियोगने अेटले दुःखनो नाश करनारने योग जाणुवो.

अलीधी योग आवो उत्तम होवाधी आयरवो अेम उपदेश करे छे.

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णयेतसा ॥२३॥

श्लोकार्थः जिनन नलि थयेला चित्तधी ते योग निश्चय आयरवो.

संकल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

शनैः शनैः उपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

श्लोकार्थः संकल्पधी उत्पन्न थती सर्व कामनाओने तद्दन तच्छ, सर्व तरङ्गी ईन्द्रियोना समेलने मनधी ज नियममां राणी, धृतिवाणी बुद्धिधी धीरे-धीरे उपरमवुं. मनने आत्मां स्थिर करी कोठनुं पाणु चिन्तन न करवुं.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलम् अस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतद् आत्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

શ્લોકાર્થ : ચગ્ચલ અને અસ્થિર મન જ્યાં - જ્યાં બહાર જાય ત્યાં-ત્યાંથી નિયમન કરી તેને આત્માને જ વશ કરવું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૮।૩૩ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે. **વિશેષ :** યોગના અભ્યાસીએ બુદ્ધિની સ્થિરતા રાખવી જોઈએ. મનને વશ કરવું જોઈએ અને ચિત્તવ્યાપાર બ્રહ્મ તરફ રાખવો જોઈએ. બુદ્ધિની સ્થિરતા કેળવવા ધૈર્યની જરૂર છે. જ્યાં સુધી દુઃખ સહન કરાતું નથી ત્યાં સુધી ધૈર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. દુઃખ ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક હોય છે. આ પ્રકારનાં ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખ પ્રભુનો દૃઢ આશ્રય રાખી સહન કરવાની ટેવ પાડવાથી બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. બુદ્ધિ સ્થિર થયા પછી મનને અને ઈન્દ્રિયોને વશ કરવાની ટેવ પાડવી. બુદ્ધિ અને મન ને નિયમનમાં રાખતાં ચિત્તનો વ્યાપાર પણ ધીમે - ધીમે ઓછો થતો જશે અને છેવટે બ્રહ્મમાં લય પામશે ॥૨૬॥

પ્રશાન્તમનસં દ્યોનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૈતમ્ અકલ્મષમ્ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : અતિ શાન્ત મનવાળા અને જેનો રજોગુણ શાન્ત થયો છે તેવા બ્રહ્મભૈત પાપરહિત આ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

યુગ્જન્ એવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ અત્યન્તં સુખમશ્નુતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે સદા આત્માને મારામાં યોજનાર પાપરહિત યોગી બ્રહ્મસંસ્પર્શ અત્યન્ત સુખથી ભોગવે છે.

વિવેચન : આ પ્રમાણે કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે એમ કહે છે. આવી રીતે આત્માને પરબ્રહ્મમાં સદા જોડનાર અથવા યોજનાર યોગીના સર્વ પાપ નાશ પામે છે અને તે સુખથી અથવા અનાયાસે બ્રહ્મ સંસ્પર્શ સુખ ભોગવે છે. બ્રહ્મ અથવા અક્ષર બ્રહ્મનો સંસ્પર્શ એટલે અત્યન્ત ભેદ દૂર કરનાર સાક્ષાત્કાર જેમાં થાય તે બ્રહ્મસંસ્પર્શ સુખ. અક્ષરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપ સુખ લોકોત્તર છે. આવું લોકોત્તર અત્યન્ત સુખ યોગી ભોગવે છે. 'અશ્રુતે' માં 'અશ્' ધાતુ છે તે પરસ્મૈપદનો હોવા છતાં યોગીને પોતાને સુખરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેનું આત્મનેપદનું રૂપ યોજેલું છે. આવો યોગી લોકોત્તર સુખ ભોગવતો હોવાથી જીવન્મુક્ત છે એમ સૈંચવેલું છે.

સર્વભૈતસ્થમ્ આત્માનં સર્વભૈતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : સર્વત્ર સમદર્શનવાળો યોગયુક્ત પુરુષ સર્વ ભૈતોમાં રહેલા પોતાને અને પોતામાં સર્વ ભૈતોને જોઈએ છે.

વિવેચન : આવા યોગીને બ્રહ્મસુખનો આવિર્ભાવ થવાથી વામદેવ પેઠે સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે તે કહે છે. ગુહ્ય અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ બે પ્રકારની છે. ૧. અક્ષરબ્રહ્મના સમ્બન્ધવાળી. ૨. ભગવાનના સમ્બન્ધવાળી. તેમાં પહેલા પ્રકારનું ફલ આ શ્લોકમાં કહે છે. તે સર્વ ભૈતોમાં પોતાને જોઈએ છે, અને પોતામાં સર્વ ભૈતોને જોઈએ છે. અક્ષરબ્રહ્મ કારણ છે અને ભૈતો કાર્ય છે. તેથી કારણ અને કાર્ય એક જ હોવાથી અથવા સર્વ ભૈતમાત્રની અક્ષરબ્રહ્મમાં સ્થિતિ હોવાથી તે સર્વ ભૈતોને પોતામાં જોઈએ છે; અર્થાત્ તેનામાં આનન્દ અંશનો આવિર્ભાવ થએલો છે તેથી તે

પોતે ભગવદાત્મક થવાથી તેનું વ્યાપકપણું પ્રકટ થાય છે. તેથી તે સર્વ ભૈંતોને પોતામાં જૈંએ છે. આ ગુહ્ય ફલ કહ્યું. હવે બીજા પ્રકારનું તેથી પણ વિશેષ ગુહ્ય ફલ કહે છે.

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : જે મને સર્વત્ર જુએ છે અને મારામાં સર્વ જુએ છે તેને હું અદૃશ્ય થતો નથી, અને તે મને અદૃશ્ય થતો નથી.

વિવેચન : મને વાસુદેવને જે સર્વત્ર જુએ છે, અને સર્વભૈંતો તથા પોતે પણ મારામાં રહેલા હોવાથી સર્વને મારામાં જૈંએ છે તેને હું અદૃશ્ય થતો નથી, અર્થાત્ હું તેના ઉપર નિરન્તર કૃપાદષ્ટિથી અનુગ્રહ કરું છું.

સર્વભૈંતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમ્ આસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : એકપણામાં રહીને જે સર્વ ભૈંતોમાં રહેલા મને ભજે છે તે યોગી સર્વ પ્રકારે વર્તન કરવા છતાં મારામાં રહેલો છે.

વિવેચન : આવી રીતે એકપણામાં રહેલો પણ જે યોગી પ્રાણીમાત્રમાં રહેલા મને વાસુદેવને ભજે તે ગમે તે પ્રકારે વ્યવહાર કરવા છતાં મારામાં રહેલો છે અર્થાત્ તેનો મારા ઉપર આધાર છે, એટલે શુક્રદેવજી અને ઉદ્ધવ પેઠે તે મારો સેવક છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ! ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! જે પોતાના દૃષ્ટાન્તથી સુખ અથવા દુઃખ ને સર્વત્ર સમાન જૈંએ છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ માનેલો છે.

અર્જુન ઉવાચ

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૈંદન ! ।

એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચગ્ચલત્વાત્ સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : હે મધુસૈંદન ! સામ્યથી જે આ યોગ આપે કહ્યો તેની સ્થિતિ (મનની) ચગ્ચલતાને લીધે સ્થિર હું જોઈ શકતો નથી.

વિવેચન : ઉપર વર્ણવેલો યોગ અસમ્ભવિત જ છે, કારણ કે મન ઘણું ચગ્ચલ હોવાથી સુખ - દુઃખ વિગેરેમાં સ્થિર અને એક સરખું રહી શકે જ નહિ, એમ માની અર્જુન બે શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે. હે મધુસૈંદન ! મન બહુ ચગ્ચલ હોવાથી મનને સમાન રાખી સામ્યથી સિદ્ધ થતાં જે આ યોગનું આપે વર્ણન કર્યું તે યોગની સ્થિતિ સ્થિર દેખાતી નથી, કારણ કે અગ્નિદ્ર અને સૌભરિ જેવાનાં મન પણ સ્થિર રહ્યાં નથી.

ચગ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ ! પ્રમાથિ બલવદ્ દટમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે, હે કૃષ્ણ ! મન ચગ્ચલ, ઈન્દ્રિયોનો ક્ષોભ કરનારું, બલવાળું અને દટ છે. વાયુની પેઠે તેનો નિગ્રહ હું દુષ્કર માનું છું.

વિવેચન: આવા યોગની સ્થિતિ સ્થિર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે મન બહુ ચગ્ચલ છે, ઈન્દ્રિયોનો ક્ષોભ કરી મેંકે તેવું છે, બલવાળું છે એટલે જ્ઞાનના બોધ વિગેરેથી સાધ્ય નથી, અને દૃઢ છે તેથી પોતાનો જે વિષયમાં અનુરાગ હોય તેનો ત્યાગ કરે તેવું નથી. જેમ આકાશમાં સુસવાટ કરતા વાયુનો ઘડા વિગેરેમાં નિગ્રહ થવો અશક્ય છે તેમજ આવા મનનો નિગ્રહ પણ અશક્ય જ છે એમ હું માનું છું.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અસંશયં મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ: હે મહાબાહુવાળા ! નક્કી, મન દુર્નિગ્રહ અને ચગ્ચલ છે, પણ હે કૌન્તેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય થી તેનો નિગ્રહ થાય છે.

વિવેચન: અર્જુને કહ્યું તે બરાબર હોવાથી હવે ભગવાન્ મનનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપાય કહે છે. મનનો નિગ્રહ થવો બહુ કઠિન છે કારણ કે તે ચગ્ચલ છે તો પણ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તેનો નિગ્રહ થવો બહુ કઠિન છે કારણ કે તે ચગ્ચલ છે તો પણ અભ્યાસથી અને વૈરાગ્ય થી તેનો નિગ્રહ થઈ શકે છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ ઈતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમ્ ઉપાયતઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ: જેને મન વશ નથી તેનાથી યોગ દુષ્પ્રાપ છે એવો મારો મત છે, પરન્તુ જેને મન વશ છે તેવા યત્ન કરનારને ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે.

વિવેચન: મનનો નિરોધ કરી મનને સમ રાખવાથી યોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બીજી કોઈ રીતે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી.

અર્જુન ઉવાચ

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાત્ ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ! ગચ્છતિ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ: હે કૃષ્ણ ! અલ્પ પ્રયત્નવાળો શ્રદ્ધાળુ જેનું મન યોગથી ચલિત થએલું છે તે સિદ્ધિ ન પામતાં કઈ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ?

વિવેચન: આ યોગ કરવાની અભિલાષવાળો હોય પરન્તુ જેને મન વશ ન હોય અને પ્રયત્ન પણ કરી શકતો ન હોય તેની શી ગતિ થાય છે તેવી જાણાસા થવાથી અર્જુન પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે. હે કૃષ્ણ ! યોગ સાધવાના સાધનરૂપ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય માં જે અલ્પ પ્રયત્નવાળો જ હોય અને શ્રદ્ધાવાળો હોય, પરન્તુ જેને મન વશ થતું ન હોય અને યોગથી ચલિત થતું હોય તેને યોગની સિદ્ધિ થાય નહિ ત્યારે તેની શી ગતિ થાય ?

કચ્ચિન્ નોભયવિભ્રષ્ટઃ છિન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૈઠો બ્રહ્માણઃ પથિ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ: હે મહાબાહો ! અપ્રતિષ્ઠિત હોવાથી અને બ્રહ્માર્ગમાં વિમૈઠ હોવાથી ઉભયથી ભ્રષ્ટ થએલો તે છોંટાં પડેલાં વાદળાં પેઠે નાશ પામતો નથી ને ?

વિવેચન: અર્જુન પોતાના સન્દેહનું વિવેચન કરે છે. હે સર્વ સન્દેહ દૈર કરવા સમર્થ મહાબાહો !

આવો પુરુષ અપ્રતિષ્ઠિત છે, કારણ કે પૈર્વે જ કર્મ વિગેરે કરતો હતો તેનો ત્યાગ કરી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો, અને યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવા મનના નિગ્રહમાટે અભ્યાસ થઈ નહિ શકવાથી તથા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી એ બ્રહ્મમાર્ગ અર્થાત્ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ યોગમાર્ગમાં પણ મૈંઢ થએલો છે. તેથી ઉભયમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાથી બીજાં વાદળાંઓથી છૈંટાં પડેલાં વાદળો પેઠે તેનો નાશ થતો નથી ને ?

**એતન્ મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમ્ અર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેન્તા ન હ્યુપપદ્યતે ॥૩૯॥**

શ્લોકાર્થઃ : હે કૃષ્ણ ! આ મારા સંશયને સમ્પૂર્ણ રીતે દૈર કરવા આપ યોગ્ય છો, કારણ કે આપ વિના આ સંશય દૈર કરનાર બીજો કોઈ નથી.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

**પાર્થ નૈવેલ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશિચ્દ્ દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ ॥૪૦॥**

શ્લોકાર્થઃ : હે પાર્થ ! આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં તેનો વિનાશ થતો જ નથી, કારણ કે હે વહાલા ! કોઈ પણ કલ્યાણ કરનારની દુર્ગતિ થતી નથી.

વિવેચનઃ : હે પાર્થ ! કોઈ પણ કલ્યાણ અથવા શુભ કર્મ કરનારની દુર્ગતિ થતી નથી. આવો પુરુષ કલ્યાણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલો હોવાથી તેની દુર્ગતિ કેમ થાય ? આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં કોઈ સ્થળે તેનો નાશ થતો નથી.

**પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાન્ ઉષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેલે યોગભ્રષ્ટોઽભિજ્ઞયતે ॥૪૧॥**

શ્લોકાર્થઃ : પુણ્ય કરનારના લોક પ્રાપ્ત કરી, ત્યાં ઘણા વર્ષો રહી, યોગભ્રષ્ટ થએલો શુચિ શ્રીમન્તોને ઘેર અવતરે છે.

વિવેચનઃ : તેણે શુભ અથવા કલ્યાણ કર્મ કરેલ હોવાથી તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ પુણ્ય કરનારના લોકને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેણે કરેલાં કલ્યાણ કર્મનાં ફલ ભોગવે ત્યાં સુધી ઘણાં વર્ષો ત્યાં રહી, પછી શુચિ અર્થાત્ પવિત્ર અથવા સદાચારવાળા શ્રીમન્તોને ત્યાં અવતરે છે, પરન્તુ તેણે અશુભ કર્મો કરેલાં નહિ હોવાથી તેની દુષ્ટ ગતિ થતી નથી એવો ભાવ છે.

**અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
એતદ્દિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદ્ ઈદશમ્ ॥૪૨॥**

શ્લોકાર્થઃ : અથવા બુદ્ધિશાળી યોગીઓના કુલમાં જ અવતરે છે; કારણ કે લોકમાં આવો જન્મ થાય તો તે બહુ દુર્લભ છે.

વિવેચનઃ : અથવા તેણે યોગનો આરમ્ભ કરેલો તેમાંથી તે ભ્રષ્ટ થએલો હોવાથી પુનઃ તે યોગ સાધે તે માટે તેના પૈર્વના યોગના સંસ્કારને લીધે તે બુદ્ધિવાળા અથવા યોગબુદ્ધિવાળા યોગીઓના જ કુલમાં અવતરે છે. આવો જન્મ આ લોકમાં થાય તે બહુ દુર્લભ છે. ગયા શ્લોકમાં શુચિ શ્રીમન્તોને ત્યાં યોગભ્રષ્ટ અવતરે છે એમ કહ્યું, ત્યાં તે પૈર્વના સંસ્કારથી ભરતરાજા ની પેઠે યોગ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પ્રયત્ન કરતાં યોગ તેને સિદ્ધ થાય છે. આ શ્લોકમાં યોગીઓને ત્યાં તેનો જન્મ થાય છે તેમ કહ્યું, તેથી આવો જેનો જન્મ થાય તેને પ્રયત્ન વિનાજ

જડભરત પેઠે યોગ સિદ્ધ થાય છે. આવો જન્મ બહુ દુર્લભ છે.

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૈયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ! ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ : હે કુરુનન્દન ! ત્યાં તે પૈર્વદેહનો બુદ્ધિસંયોગ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછી પુનઃ સંસિદ્ધિમાટે યત્ન કરે છે.

વિવેચન : પૈર્વદેહમાં યોગબુદ્ધિ થઈ હતી તે યોગબુદ્ધિ પુનઃ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી પુનઃ યોગસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

પૈર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ : પૈર્વજન્મના તે જ અભ્યાસથી અવશ છતાં પણ તે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે. એ યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મને અતિવર્તે છે.

વિવેચન : પૈર્વજન્મનો તેને યોગનો અભ્યાસ હોવાથી વિષયોરૂપી અન્તરાયને લીધે યોગ સાધવાની ઈચ્છા થતી ન હોય તો પણ તે જ અભ્યાસથી તે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે અને યોગ સાધવામાં તત્પર રહે છે. આમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કારણ કે માત્ર યોગનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય તે પણ શબ્દબ્રહ્મને અતિવર્તે છે અર્થાત્ યોગના પ્રભાવથી શબ્દબ્રહ્મના તાત્પર્યભિંત પરબ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તો પછી જેણે યોગ સાધવા યત્ન કરેલો હોય તેને આવું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

પ્રયત્નાદ્ યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ તતો યાતિ પરં ગતિમ્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : પ્રયત્નથી અભ્યાસ કરતો યોગી તો પાપથી વિશુદ્ધ થઈ અનેક જન્મથી સંસિદ્ધ થઈ પછી પરાગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : યોગબ્રહ્મની ગતિ ઉપર કહી, હવે જે યોગથી ભ્રષ્ટ ન થતાં પ્રયત્ન કરી મનનો નિગ્રહ કરી યોગનો અભ્યાસ કરે તેની ગતિ કહે છે. તેના સર્વ પાપો નાશ થાય છે તેથી તે વિશુદ્ધ થાય છે, અને પછી અનેક જન્મ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનવાળો રહી યોગ સિદ્ધ કરી પરાગતિ અર્થાત્ મારા સ્વરૂપ અક્ષરને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા અનેક જન્મના યોગથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભક્તિવડે વૈષ્ણુરૂપી પરાગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. નિબન્ધમાં પણ શ્રીમદાચાર્યચરણ ઉપદેશ કરે છે કે “ઈશ્વરના આલમ્બનરૂપ યોગ બહુ જન્મના વિપાકથી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે”.

આ અધ્યાયના ૪૧ થી ૪૫ સુધીના અને ૪૬ મા શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૨।૧।૬ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્યાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન ! ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીઓથી અધિક છે, જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક મનાએલો છે, કર્મવાળાઓથી પણ યોગી અધિક છે. તેથી તું યોગી થા.

વિવેચન : કાયાના કલેશ વિગેરે સહન કરનાર તપસ્વીઓ કરતાં (તપો)યોગી અધિક છે, સાંખ્યવાળા જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ (સાંખ્ય)યોગી અધિક છે અને માત્ર કર્મ કરનાર કર્મવાળાઓથી

પણ (કર્મ)યોગી અધિક છે. તેથી તું મનના નિગ્રહરૂપ યોગ સાધનાર યોગી થા. તને તો બાહ્ય યોગનો ઉપદેશ કર્યો નથી, પરન્તુ અનિષિદ્ધ ઉત્તમ યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે, કારણ કે તે તારા ચિત્તનો નિરોધ મારામાં-શ્રીવાસુદેવમાં કરવાનો છે. તેથી તને ઉત્તમ ભક્તિરૂપ યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. તું યોગી થા.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ : સર્વ યોગીઓમાં પણ મારામાં અન્તરાત્મા યોજી, શ્રદ્ધાળુ થઈ જે મને ભજે છે તેને હું ઉત્તમ યોગી ગણું છું.

વિવેચન : સર્વ યોગીઓમાં પણ પુષ્ટિભક્તિપરાયણ યોગી ઉત્તમ છે. તે પોતાનાં ચિત્તનો મારામાં-શ્રીવાસુદેવમાં જ નિરોધ કરે છે. આવી રીતે ચિત્તનો મારામાં નિરોધ કરી, શ્રીમદાચાર્યચરણના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જે મારું શ્રીવાસુદેવનું ભજન કરે છે તે ઉત્તમ યોગી છે. તેથી જે યોગનું ફલ શરણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગ સાધનાર યોગી થા એવો ગૈંઢ આશય છે. તેથી જ આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે કે (ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં) આરમ્ભમાં સાંજ્ય અને યોગ નું નિરૂપણ કરી, અર્જુનનો મોહ દૈર કરી, પછી તેને ભક્તિરૂપ અમૃતનું પાન કરાવ્યું એવો સાર છે. આ પહેલા છ અધ્યાયોમાં સાંજ્યમાં તથા યોગમાં વિવેકથી અને ધૈર્યથી પોતાના ધર્મનું આચરણ ભક્તિથી કરવાનું કહેલું છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘આત્મસંયમયોગો’ નામ

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

॥ अध्याय ७ ॥

ज्ञानविज्ञानयोग

પ્રથમ છ અધ્યાયમાં સાંખ્ય અને યોગ નું ફલ આત્મજ્ઞાન છે એમ દર્શાવ્યું. અહીંથી ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૈર્વક ભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

“માહાત્મ્યજ્ઞાનપૈર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહને ‘ભક્તિ’ કહે છે. તેનાથી મુક્તિ થાય છે, અન્ય રીતે થતી નથી” તેથી ભગવાન વાસુદેવનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન યોગીઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય ઉપાય નહિ હોવાથી અહીં ભગવાન વાસુદેવના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

જે ભક્ત પ્રયાણકાલે ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે, તેને અંગસહિત શ્રીપુરુષોત્તમના માહાત્મ્યનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આરમ્ભમાં યોગધર્મનું આચરણ કરવાથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનનો આશ્રય થાય છે. આશ્રય થવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્તમ જ્ઞાન છે. આવું જ્ઞાન હોવાથી જ જ્ઞાનીઓની શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે, કારણ કે ભગવાનનું જેને જ્ઞાન હોય તે જ ઉત્તમ છે, માત્ર આત્મજ્ઞાન હોય તે ઉત્તમ નથી. આવા જ્ઞાનીઓ ભગવાનની નિરન્તર સેવા કરે છે.

શ્રીભગવાન ઉવાચ

મથ્યાસક્તમનાઃ પાર્થ ! યોગં યુજ્જન્ મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ શ્રુણુ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! મારામાં મન આસક્ત રાખી, મારો આશ્રય રાખી યોગ આચરતાં જે પ્રકારે તું સમ્પૂર્ણતાથી મને નિઃસંશય જાણીશ તે સાંભળ.

વિવેચન : ભગવાન, સ્વધર્મના આશ્રય, ઉત્તમ અલૌકિક લીલાવાળા મોટામાં મોટા નિયન્તા, કરુણાલુ, પરમાત્મા એવા મારામાં મનને આસક્ત રાખી, મારો આશ્રય રાખી, પાછળ વર્ણન કર્યું તેવા યોગનું આચરણ કરતાં નિરુપધિ માહાત્મ્યવાળા અને ઉત્તમ અલૌકિક ગુણથી પૂર્ણ મારું તને જે પ્રકારે જ્ઞાન થશે તે તને હું કહું છું તે સાંભળ.

જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનમ્ ઈદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞજ્ઞાત્વા નેહ ભૈયોડન્યજ્ઞ જ્ઞાતવ્યમ્ અવશિષ્યતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ સિદ્ધિમાટે પ્રયાસ કરે છે, પ્રયાસ કરનાર સિદ્ધોમાં પણ કોઈક જ મને તત્ત્વથી જાણે છે.

વિવેચન : હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનમાટે પ્રયાસ કરે છે. અને જે પ્રયાસ કરનારને તેવું જ્ઞાન સિદ્ધ થએલું હોય છે તેઓમાંથી કોઈક જ ભગવાન પરમાત્મા સર્વ ધર્મોના આશ્રય ઈશ્વર એવા મને તત્ત્વથી એટલે મારા નિરતિશય માહાત્મ્યપૈર્વક જાણે છે. આવા વ્યાસ, વામદેવ, શુક જેવા મને તત્ત્વથી જાણનાર કોઈક જ હોય છે. તેથી મારું આ જ્ઞાન બહુ જ ઉત્તમ છે તે હું તને કહીશ.

ભૈમિરાપોડનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહપાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : ભૈમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહપાર એવા આઠ પ્રકારની આ મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ છે.

વિવેચન : અહીંથી ભગવાન્ બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે પોતાનો મહિમા પોતે જ કહે છે. સર્વ ધર્મોનું આશ્રય પરબ્રહ્મ જેને ‘પુરુષોત્તમ’ પણ કહેવામાં આવે છે તે પોતાની ઈચ્છાથી સર્વ ચિત્-અચિત્ વિગેરે થાય છે. એમ “ક્ષીરવદ્ધિ” “આત્મકૃતે: પરિણામાત્” વિગેરે બ્રહ્મસૈત્રોમાં પણ ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી આ જગતનું અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે. તેથી અહીં પણ પરા અને અપરા એવી બે પ્રકારની પ્રકૃતિથી અસાધારણ સૃષ્ટિ વિગેરે કાર્ય ભગવાન્ કરે છે એમ માહાત્મ્ય દર્શાવવા કહે છે. પ્રથમ અપરા પ્રકૃતિના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. મારી નિરતિશય અનન્ત મહિમાવાળા ભગવાન્ની સદંશ થએલી છતાં અજ પ્રકૃતિ ભૈમિ વિગેરે આઠ પ્રકારની છે. ભૈમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૈતો છે, મન, બુદ્ધિ અને અહપાર એ ત્રણ અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન અને સપર્ષણ ના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. એમ આઠ પ્રકાર કહ્યા. નવમું ‘ચિત્’ શ્રીવાસુદેવનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પોતાથી અભિન્ન હોવાથી અને પોતાને અર્જુન જોતો હોવાથી કહ્યું નથી. અથવા ચિત્ ભાગવત્ છે, પ્રાકૃત નથી તેથી અહીં કહેલું નથી. આ ભગવાન્ની સદંશભૈત પ્રકૃતિ કહી, તેને અચિત્ પણ કહે છે. તેને ચિત્તનો સમ્બન્ધ થાય ત્યારે જ સર્વ કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે, તે વિના કાંઈ કાર્ય તેનાથી થતું નથી. તેથી તેને ‘અપરા’ કહે છે.

અપરેયમ્ ઈતસ્ ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૈતાં મહાબાહો ! યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : આ અપરા પ્રકૃતિ છે. પણ હે મહાબાહો ! આથી અન્ય મારી જીવભૈત પરા પ્રકૃતિ જાણ. તેનાથી આ જગત્ ધારણ થયેલું છે.

વિવેચન : આ એટલે ગયા શ્લોકમાં કહેલી પ્રકૃતિ અવશ્ય અપરા અથવા નીચી પ્રકૃતિ છે. પણ હે મહાબાહો ! આ અપરા પ્રકૃતિથી ભિન્ન મારી બીજી જીવભૈતા પરા પ્રકૃતિ છે. આ પરા પ્રકૃતિ ચિદ્રૈપ હોવાથી જડ નથી. ભોક્ત્રી હોવાથી પ્રધાનભૈત અથવા મુખ્ય પરા છે. તેને ઘણે સ્થળે ‘પુરુષ’ પણ કહે છે. અહિં ‘જીવભૈતામ્’ શબ્દ યોજેલો છે. પરન્તુ ‘જીવીભૈતામ્’ શબ્દ નથી, તેથી જીવ અવિદ્યાથી થએલ નથી. પરન્તુ ભગવાન્ની સહજ ઈચ્છાથી થએલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ જીવભૈત ભગવદંશથી આ જગત્ એટલે જડરૂપ શરીર સત્ અને અસતના મિશ્રણવાળું વિરાટરૂપ ધારણ થએલું છે. આ મારી પ્રકૃતિ જાણ.

એતદ્ યોનીનિ ભૈતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય ।

અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : સર્વ ભૈતો આ બે માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણ. હું સર્વ જગતનો પ્રભવ અને પ્રલય છું.

વિવેચન : આ બે પ્રકૃતિ સર્વ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એમ કહી તે બે દ્વારા ભગવાન્ પોતે અસાધારણ કાર્ય કરે છે એમ કહે છે. સ્થાવર-જંગમાત્મક સર્વભૈતોની ઉત્પત્તિ આ બે પ્રકૃતિમાંથી થાય છે એમ જાણ. તેમાં જડ અપરા પ્રકૃતિમાંથી દેહ વિગેરે થાય છે. અને ચેતન પરા પ્રકૃતિમાંથી ભોક્તા-ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવ થાય છે. તે દેહાદિમાં પ્રવેશ કરી તેને ધારણ કરે છે. આ બન્ને પ્રકૃતિ મારામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે ને તેથી હું જ છું. તેથી જેમ ઘટ - પટ વિગેરેનું કારણ

ભેંમિ છે તે પ્રમાણે આ સર્વ ભૈંતમાત્રનું પ્રકૃતિ અને પુરુષ દ્વારા હું જ કારણ છું. તેથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય મારામાંથી જ છે.

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિઞ્ચિદ્ અસ્તિ ધનઞ્જય !

મયિ સર્વમ્ ઈદં પ્રોતં સૈત્રે મણિગણા ઈવા ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ હે ધનઞ્જય ! મારાથી પર બીજું કંઈ નથી. સૈત્રમાં મણિઓના સમૈલ પેઠે આ સર્વ મારામાં પરોવાયેલું છે.

વિવેચનઃ મારું આ માહાત્મ્ય જાણવા જેવું છે. સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય મારાથી થાય છે તેથી મારાથી બીજું કંઈ પણ નથી. હું જ સર્વથી પર છું. ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેમ મારામાંથી થાય છે તેમજ સર્વ જગતની સ્થિતિ પણ મારામાં જ છે. જેમ સૈત્રમાં મણિઓ પરોવેલાં હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ જગત્ મારામાં પરોવાયેલું છે અર્થાત્ મારો આશ્રય કરી રહેલું છે. અહીં સૈત્ર અને મણિ નું દષ્ટાન્ત આપેલું છે તેથી જડ અને જીવ અવિદ્યાથી કલ્પેલા નથી, પરન્તુ સત્ય છે અને શરીરમાં જેમ જીવ રહે છે તે પ્રમાણે ઈશ્વર તેમાં રહેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “જેનું પૃથિવી શરીર છે, જેનું આત્મા શરીર છે” વિગેરે સ્થળે પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

રસોડહમ્ અપ્સુ કૌન્તેય ! પ્રભાસ્મિ શશિ-સૈર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ ખે પૌરુષં નૃષુ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ હે કૌન્તેય ! જલોમાંનો રસ હું છું, ચંદ્ર અને સૈર્ય માંની પ્રભા, સર્વ વેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પૌરુષ હું છું.

વિવેચનઃ એક ભગવાન્ જ સર્વ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું તો ભગવાન્ જગત્નુ ઊપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત કારણ ? તેમાં પણ ભગવાન્ મુખ્ય કારણ છે કે ગૌણ ? એવી શંકા થાય તે માટે ભગવાન્ સર્વ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ પણ છે અને તે પણ મુખ્ય કારણ છે. ગૌણ કારણ નથી, કારણ કે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે, સર્વ શક્તિવાળા છે, અને તેમને કારણ થવામાં બીજા કોઈની ગરજ નથી. શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા શ્રીમદ્ભાગવત્ માં ભગવાનને મુખ્ય જ કારણ કહેલા છે. તેથી ભગવાન્ અહીં પણ તેવી જ રીતે ચાર (૮ - ૧૧) શ્લોકથી પોતાની વિભેંતિના માહાત્મ્યને સ્પષ્ટ કરી પોતાના મુખ્ય કારણપણાને દર્શાવે છે. હે કૌન્તેય ! જલોમાં રસ હું છું, તેમજ સૈર્ય અને ચન્દ્ર માં પ્રભા હું છું. સર્વ વેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પૌરુષ અથવા વીર્ય હું છું.

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્યાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૈંતેષુ તપશ્યાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥૯॥

શ્લોકાર્થઃ પૃથિવીમાં પુણ્ય ગન્ધ, અગ્નિમાં તેજ, સર્વભૈંતોમાં જીવન અને તપસ્વીઓમાં તપ હું છું.

બીજં માં સર્વભૈંતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ ! સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિઃ બુદ્ધિમતામ્ અસ્મિ તેજસ્ તેજસ્વિનામહમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ હે પાર્થ ! મને સર્વ ભૈંતોનું સનાતન બીજ જાણ. બુદ્ધિવાળાઓની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું.

વિવેચનઃ પ્રાણીમાત્રનું કારણભૈંત ચૈતન્ય બીજ હું છું એમ જાણ. બુદ્ધિવાળાઓની બુદ્ધિ અને

તેજસ્વીઓનું તેજ પણ હું છું.

બલં બલવતાં ચાહં કામ-રાગ-વિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૈતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ! ॥૧૧૧॥

શ્લોકાર્થ : હે ભરતર્ષભ ! કામ અને રાગ વિનાનું બલવાળાઓનું બલ હું છું. પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું.

વિવેચન : બલવાળાઓનું ક્રિયાશક્તિરૂપ બલ હું છું, પરન્તુ પ્રવૃત્ત્યાત્મક હું નથી એમ જણાવવા કામ અને રાગ રહિત બલ હું છું એમ કહેવું છે. તેવી જ રીતે પ્રાણીઓનો કામ હું છું, પણ ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું, ધર્મથી વિરુદ્ધ કામ હું નથી.

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાઃ તામસાશ્ચ યે ।

મત્ત એવેતિ તાન્ વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥૧૧૨॥

શ્લોકાર્થ : વળી જે સાત્ત્વિક ભાવો છે, જે રાજસ અને તામસ ભાવો છે તે મારામાંથી જ છે એમ જાણ. પરન્તુ હું તેઓમાં નથી, તેઓ મારામાં છે.

વિવેચન : મારાથી પર અન્ય કાંઈ નથી એમ પાછળ કહ્યું. તે અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો જે પ્રકૃતિમાંથી થએલા પ્રાકૃત ભાવો છે તે પણ મારામાંથી જ થએલા છે એમ જાણ, કારણ કે તેઓ મારી ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિમાંથી થયેલા છે. આ પ્રકૃતિ પણ સત્ છે, અસત્ નથી. સાત્ત્વિક વિગેરે ભાવો પ્રકૃતિના ગુણના કાર્યો હોવાથી અને પ્રકૃતિ વિગેરેનું કારણ પણ હું જ હોવાથી આ ભાવોનો પણ મુખ્ય કર્તા હું જ છું. છતાં તેઓમાં હું નથી, એટલે જીવની પેઠે હું તેઓને આધીન થતો નથી, પરન્તુ તેઓ મારામાં છે અર્થાત્ તેઓ મારો આશ્રય કરી રહેલા છે. મારી આશ્રિત પ્રકૃતિના તેઓ આશ્રિત હોવાથી તેઓનો પણ પરમ્પરાથી હું જ આશ્રય છું.

ત્રિભિર્ ગુણમયૈર્ ભાવૈઃ એભિઃ સર્વમ્ ઈદં જગત્ ।

મોહિતં નાભિજ્ઞનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૧૩॥

શ્લોકાર્થ : તે ત્રણ ગુણમય ભાવોથી મોહ પામેલું આ સર્વ જગત્ તેનાથી પર અવ્યય મને જાણતું નથી.

વિવેચન : આ ત્રણ ગુણોના પદાર્થો હોય છે. જગતના પદાર્થો આ ત્રણ ગુણોવાળા હોય છે. આવા પદાર્થોથી મોહ પામેલું જગત્ એ ગુણોથી પર અવ્યય અથવા વિકારરહિત મને ભગવાનને જાણતું નથી.

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુસ્તયયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામ્ એતાં તરન્તિ તે ॥૧૧૪॥

શ્લોકાર્થ : આ મારી ગુણમયી દૈવી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ આ માયાને તરે છે.

વિવેચન : પ્રકૃતિના ગુણો જ બંધ કરાવનાર છે. તે જ માયાના ગુણો સર્વ જગતને મોહ કરે છે અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને જાણવા દેતા નથી એટલું જ નહિ, પરન્તુ જીવનો અવિદ્યાથી થતો અધ્યાસ વધારે દૃઢ કરાવે છે અને તેથી જીવને બન્ધનરૂપ છે. તેથી મારી આ દૈવી ગુણમયી માયા તરવી કઠિન છે. પરન્તુ જેઓ મારો જ આશ્રય કરે છે તેઓ એ માયાને તરે છે. અહીં

‘એવ-જ’ શબ્દ યોજેલો છે, તેથી બીજો માયાને તરવાનો ઉપાય નથી એવો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. મારો શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનો જ જેઓ આશ્રય કરે છે, તેઓ આ માયાને તરે છે. આ દૈવી માયા છે, આસુરી નથી. આસુરી માયા પ્રયાસ કરી અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી દૈર થઈ શકે છે, પરંતુ આ દૈવી માયા તરવામાટે શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કરવાની આવશ્યકતા છે. આ માયા મારી છે એટલે મારો આશ્રય કરી રહેલા ભક્તોનું હિત કરનારી છે.

બ્રહ્મસૈત્ર ૩૧૪૨૭ પરના અણુભાષ્યમાં અને ભાગવત્ ૧.૭.૧૬, ૧.૮.૧૪૦, તથા ૧.૧.૩૧૧૮ પરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ન માં દુષ્ટકૃતિનો મૈઠાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાડપહ્તજ્ઞાના આસુરં ભાવમ્ આશ્રિતઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ દુષ્ટકર્મવાળા, મૈઠ, માયાથી હરાએલ જ્ઞાનવાળા, અને આસુર ભાવનો આશ્રય કરેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી.

વિવેચનઃ આપનો આશ્રય કરવાથી માયા તરાતી હોય તો સર્વ આપનો આશ્રય કેમ કરતા નથી? એવી શંકા થાય તે દૈર કરે છે. દુષ્ટકર્મ કરનારા લોકો, જેઓનું દુષ્ટકર્મ મારો આશ્રય કરવામાં પ્રતિબંધક છે તેવા, મૈઠ અથવા પશુ પેઠે વિવેકરહિત, જેઓનું ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન માયાથી હરાઈ ગયેલું છે તેવા, અને આસુર ભાવનો આશ્રય કરી રહેલા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી. આવા અધમ લોકો મારો આશ્રય કરતા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ ભગવાનનો દ્રેષ કરે છે એમ આગળ ભગવાન કહેશે.

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડર્જુન ! ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ! ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! સત્કર્મવાળા ચાર પ્રકારના પુરુષો મને ભજે છે ૧. આર્ત ૨. જિજ્ઞાસુ ૩. અર્થાર્થી અને ૪. જ્ઞાની.

વિવેચનઃ હે અર્જુન ! હે ભરતર્ષભ ! જેમણે સત્કાર્ય કરેલાં છે એવા ચાર પ્રકારના પુરુષો મને ભજે છે

૧. ગજેન્દ્ર જેવા આર્ત અથવા દુઃખી પુરુષો સંસારનો પોતાનો કલેશ દૈર કરવાના હેતુથી મને ભજે છે. પૈર્વના સત્કાર્યને લીધે મારું ભજન કરવામાં તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

૨. શૌનક જેવા જિજ્ઞાસુ અથવા મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા.

૩. અર્થની ઈચ્છાવાળા અર્થાર્થી. ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા.

૪. શુકદેવ જેવા જ્ઞાની મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી ભજન કરે છે.

આ ચારે પ્રકારના ભજન કરનાર પુરુષો પૈર્વના સુકૃત હોવાથી ભજન કરે છે. તેઓની ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૈર્વ જન્મના સુકૃત છે. પરંતુ જેઓ ભજન કરે છે, અને ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પૈર્વ જન્મના સુકૃત વિગેરે જેઓના નથી તેવો ગોપીજનો વિગેરે પુષ્ટિભક્તો છે. આવા ભક્તોનો અહીં સમાવેશ થતો નથી. કોઈ ‘ચ-અને’ શબ્દમાં ગોપિકાઓનો સમાવેશ કરે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પૈર્વના સુકૃતવાળા ભજન કરનાર અહીં કહેલા છે. ગોપીઓને પૈર્વના સુકૃત ન હતા એમ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત્માં કહેલું છે. દષ્ટ અથવા અદષ્ટ કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન ન હોવા છતાં સાધનરૂપ અને ફલરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપાનુગ્રહના

બલથી તેઓનો ભગવાનમાં અલૌકિક સ્નેહ થયેલો હોવાથી આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં તેઓનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી.

શ્રીભાગવત્ ૧૦૮૪૧૨૪ તથા ૧૦૮૪૧૩૦ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમ્ અહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : તેઓમાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત અને એકમાં જ ભક્તિવાળો હોવાથી ઉત્તમ છે. કેમકે જ્ઞાનીને હું ઘણોજ પ્રિય છું અને તેઓ મને પ્રિય છે.

વિવેચન : આ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં મોક્ષની ઈચ્છાવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે એમ કહે છે. જ્ઞાની ઉત્તમ છે કારણ કે આગળ જે યોગનું વર્ણન કર્યું તેવા યોગવાળો તે સદા હોય છે. વળી મારા માલાત્મ્યનું તેને જ્ઞાન હોવાથી સર્વ વ્યાપક પુરુષોત્તમ પરમાત્મા એવો હું, તેમાં એકલામાં તેની એકાન્ત અથવા નિરપેક્ષ-અપેક્ષારહિત ભક્તિ હોય છે. બીજા ભક્તો પોતપોતાની ઈચ્છેલી વસ્તુમાં પ્રીતિવાળા હોય છે અને મારામાં તો માત્ર તે વસ્તુઓ આપનાર તરીકે જ તેઓની પ્રીતિ હોય છે, પરંતુ જ્ઞાનીની મારામાં અત્યન્ત પ્રીતિ હોય છે, કારણ કે જે-જે પદાર્થોની મમતા હોય છે તેમાં પોતાનો આત્મા આનન્દરૂપ હોવાથી તેને વધારે પ્રિય હોય છે અને તે આત્મા પરમાનન્દ પરમાત્માને અંશ હોવાથી તેની પરમાત્મામાં એટલે મારામાં અત્યન્ત પ્રીતિ હોય છે. તેથી તે મને પણ પ્રિય હોય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧૦૮૪૧૨૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : આ સર્વ ઉદાર છે, પણ જ્ઞાનીભક્ત તો આત્મા જ છે એવો મારો મત છે, કારણ કે યુક્તાત્મા તે અનુત્તમગતિવાળા મારો જ આશ્રય કરી રહેલો છે.

વિવેચન : ચતુર્થ પ્રકારના ભક્ત જ્ઞાનીને ઉત્તમ કહ્યો. તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો સંસારમાં જ મગ્યા રહે છે એવી શંકા થાય તે દૈર કરે છે. આ ચારે પ્રકારના સર્વ ભક્તો બીજા દેવોના ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે. માત્ર તેઓનું ભજન વ્યાવહારિક રીતિ પ્રમાણે હોવાથી પ્રાકૃત છે તેથી તેઓને પ્રિય કહ્યા નથી, પરંતુ પ્રાકૃત જીવોની પેઠે તેઓ સંસારમાં મગ્યા રહેતા નથી, પરંતુ “હરિમાં કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, એક્ય અથવા સૌહૃદ નિત્ય રાખતાં તેઓ તન્મય થાય છે” એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે હરકોઈ રીતે પ્રભુનો સમ્બન્ધ થવાથી પણ તન્મયતા થતી હોવાથી તેઓને પણ એ જ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું; પરંતુ જ્ઞાની ભક્ત તો આત્મા જ છે અર્થાત્ મારો આત્મા છે. તેને હું આત્મા જ માનું છું. અથવા જ્ઞાની ભક્ત આત્મા જ છે, એટલે મદાત્મક અથવા મુક્ત જ છે એમ હું માનું છું, કારણ કે જેનાથી કાંઈ પણ ઉત્તમ નથી એવા અનુત્તમગતિવાળા મારો જ તે આશ્રય કરી સદા રહેલો છે.

બહૂનાં જન્મનામ્ અન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે ।

‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ ઈતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : ઘણા જન્મોના અન્તે ‘સર્વ વાસુદેવ છે’ એવા જ્ઞાનવાળો મને શરણ આવે છે. એવો

મહાત્મા બહુ જ દુર્લભ છે.

વિવેચન: આત્મજ્ઞાન કદાચ અલ્પ સમયમાં અથવા એકાદ જન્મમાં સિદ્ધ થાય, પરન્તુ ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવત્પ્રપત્તિ જેને થઈ હોય તેવો જ્ઞાની મહા દુર્લભ છે. બહુ જન્મો પછી છેલ્લા જન્મમાં ભગવાને પોતે સન્તુષ્ટ થઈ પોતાના જ્ઞાનનું જેને દાન કરેલું છે તેવો જ્ઞાની દુર્લભ છે. તેવા જ્ઞાનીમાં પણ જેને ભગવાનની પ્રપત્તિ થઈ હોય તેવો અતિ દુર્લભ છે.

શ્રીભાગવત્ ૨.૧૧.૬ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્ હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેડન્યદેવતાઃ ।

તં - તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: જુદી-જુદી કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન હરાએલું છે તેવા પોતાની પ્રકૃતિને અધીન થએલા જુદા-જુદા નિયમો પાળી અન્ય દેવતાઓને શરણે જાય છે.

વિવેચન: અલૌકિક મહિમાવાળા મને જેઓ હરકોઈ પ્રકારે ભજે છે તેઓ અન્તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સંસાર તરી જાય છે એમ કહ્યું. હવે જેઓ મારું ભજન કરતાં નથી પરન્તુ પ્રાકૃત કામો કરવામાટે અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરે છે તેઓ સંસારમાં બુડ્યા રહે છે એમ અહીંથી સાડાત્રણ (૨૦-૨૨) શ્લોકથી કહે છે. જુદી-જુદી કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન હરાએલું છે અને જેઓ પોતાના રાજસ અથવા તામસ સ્વભાવને વશ થઈ રહેલા છે તેઓ ભિન્ન-ભિન્ન દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા ઉપવાસ વિગેરે વ્રતો કરે છે અને મારું ભજન નહિ કરતાં આવા દેવતાઓનું ભજન કરે છે.

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાઽર્ચિતુમ્ ઈચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાં યલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: જે-જે ભક્ત જે-જે મૈર્તિનું શ્રદ્ધાથી પૈંજન કરવા ઈચ્છે છે તેની-તેની તે જ શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું.

વિવેચન: દેવતાઓ પણ મારું શરીર છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “જે આદિત્યમાં રહે છે, જેને આદિત્ય જાણતો નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે” વિગેરે. તેથી જે અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરે છે તે પણ દેવો મારું શરીર છે એમ જાણ્યા વિના, તેમનું શ્રદ્ધાથી પૈંજન કરવા જેઓ ઈચ્છે છે, તેઓની તે-તે દેવતાઓમાં રહેલી શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તઃ તસ્યારાધનમ્ ઈહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિતાન્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: શ્રદ્ધાથી યુક્ત ભક્ત તે દેવતાનું આરાધન કરે છે. અને તેની પાસેથી મેં જ નિર્માણ કરેલા કામ્ય-ફળોને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: પછી મારા અંગભેંત જે દેવતાની તે ઉપાસના કરે છે. તેની પાસેથી તે પોતાના ઈચ્છેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પદાર્થો પણ મેં જ નિર્માણ કરેલા છે. જો કે ઉપાસના કરવાના સમયે પણ દેવતાની ઉપાસના કરનાર જાણતો નથી કે હું અવધવી છું અને તે દેવતા તો મારું અંગ જ છે, અને તે દેવતાની જ ઉપાસના કરે છે, છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે દેવતા મારું અંગ હોવાથી તે મારી જ ઉપાસના ગણાય, અને તેથી મેં જ નિર્માણ કરેલું ફલ તે ઉપાસના કરનારને

પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીભાગવત્ ૧૦।૩૭।૮ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્ દેવયજ્ઞો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩।

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને તત્તત્ દેવતાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થતું ફલ વિનાશી હોય છે. દેવોના પૈંજકો દેવોને પામે છે અને મારા ભક્તો દેવાધિદેવ એવા મને પામે છે.

વિવેચન : ભાવભેદથી ફલભેદ થાય છે એમ કહે છે. ઈન્દ્ર વિગેરે અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનાર અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓને શાખા અથવા ફલ અથવા પત્રને જલનું સિંચન કરનારની પેઠે અલ્પ, વિનાશી અને અન્તવાળું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવોના પૈંજકો તે - તે દેવોને પામે છે, મારા ભક્તો મને પામે છે. તેથી અન્ય દેવતાઓના ભક્તોનું ફલ વિનાશી છે. શ્રૌતયજ્ઞમાં તો ભગવાનના અંગરૂપ દેવો છે એમ જાણીને તેમની આરાધના થાય છે. ભક્તિમાં તો માત્ર અંગી ભગવાનની આરાધના જ થાય છે. જે જેને શ્રદ્ધાથી ભજે છે તે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી મારા ભક્તો મને પ્રાપ્ત કરી, અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાગવત્ ૧।૧૮।૨૨ પરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

વિશેષ : ત્રણ પ્રકારના ભજન કરનારાઓ છે; ૧. અલ્પબુદ્ધિવાળા ક્ષુદ્ર સાંસારિક લાભને માટે ભજન કરે છે. ૨. ભજનદ્વારા દેવને પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિવાળા દેવનું ભજન કરે છે. ૩. ત્રીજા વર્ગના ભજન કરનારાઓ કૃષ્ણનું ભજન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે દ્વારા કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરે છે.

...જેમ - જેમ વાસનામય વિભાવો ઓછા થતા જશે તેમ - તેમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવોનું ગ્રહણ થતું જશે. સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ ત્યાં સુધી તૈયાર થતો નથી ત્યાં સુધી કૃષ્ણાશ્રય અને કૃષ્ણસેવન બનતું નથી. આ પ્રાપ્ત કરવા ભગવત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ભગવત્શાસ્ત્ર = ગીતા, ભાગવતાદિ.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામ્ અબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમ્ અજ્ઞાનન્તો મમાવ્યયમ્ અનુત્તમમ્ ॥૨૪।

શ્લોકાર્થ : બુદ્ધિરહિત લોકો મારો અવ્યય અનુત્તમ પર ભાવ જાણતા નહિ હોવાથી અવ્યક્ત એવા મને વ્યક્તિ પામેલો માને છે.

વિવેચન : મારું ભજન કરનારને અવિનાશી અક્ષય્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારને વિનાશી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ મારું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી બુદ્ધિરહિત લોકો મારું ભજન નહિ કરતાં દેવતાઓનું ભજન કરે છે એમ કહે છે. બુદ્ધિરહિત લોકો જેઓનું જ્ઞાન વિવિધ કામનાઓથી હરાઈ ગયેલું છે તેઓ મારા ઉત્તમ અવ્યય પર ભાવથી અર્થાત્ અંશાંશિભાવથી સર્વ જગત્ મારામાં રહેલું છે એ ભાવથી અજ્ઞાણ્યા હોવાથી મને અવ્યક્ત પુરુષોત્તમને સાધારણ લોક પેઠે અથવા દેવતાઓ પેઠે આ લોકમાં વ્યક્ત થએલો અથવા જન્મેલો માને છે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૈઠોઽયં નાભિજ્ઞનાતિ લોકોમામ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ॥૨૫।

શ્લોકાર્થ : યોગમાયાથી ઢંકાએલો હું સર્વને દેખાતો નથી. આ મેંઢલોકો મને અજ અને અવ્યય જાણતા નથી.

વિવેચન : સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ મારી યોગમાયાથી હું સારી રીતે ઢંકાએલો હોવાથી માત્ર મારા ભક્તો જ મને જોઈ શકે છે પરન્તુ સર્વ કોઈ લોક મને દેખી શકતા નથી. તેથી આ સંસારના મેંઢ ભક્તિરહિત લોક હું અજ છું તથા અવ્યય છું તે જાણી શકતા નથી.

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ! ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૈંતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્યન ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! જેઓ થઈ ગયેલા છે, જેઓ છે તે અને જેઓ થનારાં છે તે સર્વ પ્રાણીઓને હું જાણું છું, પરન્તુ મને કોઈ જાણતું નથી.

વિવેચન : હું ભૈંત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ના સર્વ પ્રાણીઓને જાણુ છું, પરન્તુ ત્રણે કાલના પ્રાણીઓમાં કોઈ અવ્યય અજ તથા અનન્ત મહિમાવાળા અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવા અવતરેલ મને વાસુદેવ જાણી મારું જ ભજન કરનાર જાણાતો નથી.

ઈચ્છા-દ્રેષ-સમુત્થેન દ્રન્દ્વમોહેન ભારત ! ।

સર્વભૈંતાનિ સમ્મોહં સર્ગે યાન્તિ પરન્તપ ! ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! હે પરન્તપ ! ઈચ્છા અને દ્રેષ થી ઉત્પન્ન થતા દ્રન્દ્વના મોહથી સર્વ પ્રાણીઓ સંસારમાં મોહ પામે છે.

વિવેચન : પોતાને પ્રિય વસ્તુની ઈચ્છાથી, અને અપ્રિય વસ્તુના દ્રેષથી સુખ તથા દુઃખ રૂપ દ્રન્દ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દ્રન્દ્વથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓ આ મોહને વશ થાય છે, તેથી તેઓને મારું જ્ઞાન થતું નથી.

યેષાં ત્વન્તગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।

તે દ્રન્દ્વ-મોહ-નિર્મુક્તા ભજન્તે માં દઢવ્રતાઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જે પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં પાપ નષ્ટ થએલા છે તેઓ દ્રન્દ્વના મોહથી મુક્ત થએલા દઢવ્રત થઈ મને ભજે છે.

વિવેચન : પરન્તુ કેટલાક દુર્લભ ભાગ્યશાળી પુણ્ય કર્મ કરનાર લોકો, જેઓ મારાં દર્શન વિગેરે પુણ્ય કર્મ કરે છે અને વિનયવાળા હોય છે, તેઓના પાપ પુણ્યકર્મથી નષ્ટ થતાં, મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં પ્રતિબન્ધરૂપ પાપ દૈર થવાથી તેઓ સુખ-દુઃખ વિગેરે દ્રન્દ્વના મોહથી મુક્ત થાય છે અને પછી દઢ સંકલ્પથી મને જ ભજે છે.

જરા-મરણ-મોક્ષાય મામ્ આશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્ અધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ મારો આશ્રય કરી જરા તથા મરણ થી મુક્ત થવા યત્ન કરે છે તેઓ તે સર્વ બ્રહ્મને, અધ્યાત્મને તથા સર્વ કર્મને જાણે છે.

વિવેચન : પાછળ ચાર પ્રકારના ભક્તો કહેલા છે : ૧. આર્ત ૨. જ્ઞાસુ ૩. અર્થાર્થી અને ૪. જ્ઞાની. તેમાં જ્ઞાનીભક્ત સર્વથી ઉત્તમ છે તેમ કહ્યું. આર્ત અને અર્થાર્થી ભક્તો ભગવાન પાસેથી પોતાનાં ઈચ્છેલાં ફલ પ્રાપ્ત કરી મુમુક્ષુ થઈ જ્ઞાસુ થાય છે. તેથી જ્ઞાસુ ભક્તો અને જ્ઞાની ભક્તો ઉભયને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેતાં, તે પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરવાની અર્જુનને જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા તે ઉભય પ્રકારના ભક્તોની અહીંથી બે શ્લોકથી (૨૯ - ૩૦) પ્રશંસા કરે છે. જરા અને મરણ થી બ્રહ્માત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મુક્ત થવા મારો આશ્રય કરી જે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બ્રહ્મ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ નું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, 'તત્' અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને અધ્યાત્મ એટલે આત્માને પ્રાપ્ત થએલ સ્વભાવનું અને સર્વ કર્મનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાધિભૈતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદુર્ યુક્તચેતસઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ અધિભૈત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા થઈ પ્રયાણ કાલે પણ મને જાણે છે.

વિવેચન : 'યે=જેઓ' એમ પુનઃ અહીં કહેલ છે, તેથી આ શ્લોકમાં પૈર્વ શ્લોકમાં કહેલ જ્ઞાની ભક્તથી અન્ય જીજ્ઞાસુ ભક્તની વાત કહે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જેઓ અધિભૈત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તેઓ યુક્તચિત્તવાળા થઈ પ્રયાણકાલે એટલે પ્રાણોના પ્રયાણ કાલે પણ મને તેવી જ રીતે જાણે છે. અહીં 'યુક્તચિત્તવાળા થઈ' એમ કહેલ હોવાથી તેઓને અન્તે યોગસિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સૈંચવેલું છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપષિત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો' નામ

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥૭॥

॥ अध्याय ८ ॥

अक्षरब्रह्मयोग

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किम् अध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम !।

अधिर्भैतं य किं प्रोक्तम् अधिदैवं किम् उच्यते ॥१॥

श्लોકार्थः: हे पुरुषोत्तम ! ते ब्रह्म शुं ? अध्यात्म शुं ? कर्म शुं ? अधिर्भैत कोने कळुं ? अधिदैव शुं कहेवाय छे ?

विवेचनः: सप्तम अध्यायना अन्तना बे श्लोकमां ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ વિગેરે કહ્યાં. તેના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા માટે અર્જુન બે શ્લોકથી (૧।૨) પ્રશ્ન કરે છે.

અધિયજ્ઞઃ: કથં કોડત્ર દેહેડસ્મિન્ મધુર્સેદન !।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોડસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થઃ: હે મધુર્સેદન ! અધિયજ્ઞ કોણ ? આ દેહમાં તે કેવી રીતે જણાય ? આત્માને નિયમમાં રાખનારાઓથી પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાઓ ?

પ્રશ્નના અનુક્રમે ભગવાન્ અહીંથી ત્રણ શ્લોકમાં (૩ - ૫) ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોડધ્યાત્મમ્ ઉચ્યતે ।

ભૈતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસગ્જિજ્ઞતઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થઃ: પરમ અક્ષર બ્રહ્મ છે; સ્વભાવ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. ભૈતભાવનો ઉદ્ભવ કરનાર વિસર્ગ કર્મ કહેવાય છે.

વિવેચનઃ: જે બ્રહ્મ કહ્યું તે પરમ અક્ષર છે. પરમ એટલે પ્રધાન, ઉત્કૃષ્ટ, ક્ષરે નહિ અર્થાત્ જેનો વિકાર થાય નહિ તે અક્ષર. આને ભગવાન્ બ્રહ્મ-પરમાત્મા કહે છે. શ્રીમદ્ભાગવત્ ૧।૨।૧૧ માં આનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિનું મૈલ છે. સમષ્ટિનું મૈલ હોવાથી આખા બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલું છે. વ્યષ્ટિનું મૈલ હોવાથી પ્રાણીમાત્રમાં રહેલું છે. તે વિકારરહિત છે, ભગવાનનું ગણિતાનન્દવાળું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે. ભગવાનથી જુદું ન હોવા છતાં ભગવાનનું ધામ હોવાથી જુદું કહેવામાં આવે છે. સાત્વતતન્ત્રમાં કહેલું છે કે: ‘પુરુષ’ નામથી ઓળખાતાં વિષ્ણુના ત્રણ રૂપ છે. ૧. મહત્ તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરનારું (અક્ષર), ૨. સમષ્ટિરૂપ (બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલું) અને ૩. વ્યષ્ટિરૂપ (પ્રાણીમાત્રમાં રહેલું).

‘અધ્યાત્મ’ એટલે સોળ કળાવાળું, આત્મામાં જણાતું, સૈક્ષ્મ, ઈન્દ્રિયો સાથેના મનનું રૂપ અથવા સ્વભાવ. સ્વભાવને ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે. આત્મામાં જણાતું તે અધ્યાત્મ. સ્વભાવની આત્મામાં સ્થિતિ હોવાથી તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. પચ્ચ મહાભૈતોના ભાવ એટલે ભૌતિક શરીર, તેનો ઉદ્ભવ અથવા ઉત્પત્તિ કરનાર વિસર્ગ અથવા આલુતિ તે કર્મ કહેવાય છે. “અગ્નિમાં નાખેલી આલુતિ સારી રીતે આદિત્યને પહોંચે છે”. “પચ્ચમ આલુતિમાં પાણી પુરુષરૂપ થાય છે” વિગેરે શ્રુતિઓમાં આલુતિથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, ઉત્પત્તિ

કરવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી તેને કર્મ કહેલું છે.

અધિભૈંતં ક્ષરોભાવઃ પુરુષશ્યાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૃતાં વર ॥૪॥

શ્લોકાર્થઃ ક્ષર ભાવ અધિભૈંત છે અને પુરુષ અધિદૈવત છે. હે પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અહીં દેહમાં અધિયજ્ઞ હું જ છું.

વિવેચનઃ ક્ષર ભાવ અથવા ‘ક્ષરણ’ એટલે નાશ પામવાનો અથવા વિકાર થવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે ભૌતિક પદાર્થ, તૃણથી આરમ્ભી વિરાટપર્યન્ત સર્વ પદાર્થ જે વારંવાર ઉત્પત્તિ વિગેરે વિકાર અનુભવે છે, તે અધિભૈંત છે. વળી પુરુષ એટલે જીવ-આત્મા તે સર્વત્ર અધિદૈવ છે. શબ્દાદિનો ભોક્તા હોવાથી આત્મા અધિદૈવ છે. ‘ચ=અને’ શબ્દથી સૈંધ્ય વિગેરે અધિદેવોનો સમાવેશ થાય છે. અધિયજ્ઞ કોણ ? એમ પૈંદ્ર્યું તેનો ઉત્તર કહે છે : અધિયજ્ઞ હું છું. યજ્ઞોનો અધિષ્ઠાતા અવયવી, યજ્ઞોથી આરાધ્ય પરમાત્મા હું અધિયજ્ઞ છું. સર્વના દેહમાં ‘હું’ અધિયજ્ઞ છું. દેહમાં એટલે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં અન્તર્યામી હું રહેલો છું.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્રસંશયઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થઃ અન્તકાલે મારું જ સ્મરણ કરતાં જે શરીર તજી જાય છે તે મારા ભાવને પામે છે. આમાં સંશય નથી.

વિવેચનઃ “પ્રયાણકાલે આપ કેવી રીતે જણાઓ?” પ્રશ્નનો હવે ઉત્તર આપે છે. મન્ત્ર ઉપાસના વિગેરેથી જેનો સ્પર્શ પણ હોઈ શકે નહિ તેવો પૈંણાનન્દ લીલાપુરુષોત્તમ હું છું. તેનું જ અન્તકાલે જે ભક્તિવાળો યોગી સ્મરણ કરે, બીજા કોઈમાં ચિત્ત નહિ રાખતાં મારું જ સ્મરણ કરતાં-કરતાં દેહ તજે, તે મારા ભાવને પામે છે તેમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ અથવા હે કૌન્તેય ! અન્તે જે-જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં શરીર તજે છે તે સદા તે ભાવની ભાવનાવાળો હોવાથી તેને જ પામે છે.

વિવેચનઃ અન્તકાલે મારું જ સ્મરણ કરનારા મારા ભાવને પામે છે. એટલો જ નિયમ નથી, પરન્તુ જે-જે માણસ જે-જે ભાવનું અન્તકાલે સ્મરણ કરતાં શરીરને તજે છે તે-તે માણસ સદા તે જ ભાવની ભાવનાવાળો હોવાથી તે ભાવને પામે છે. જેમ ભરતે મૃગનું સ્મરણ કરતાં શરીર તજેલું હોવાથી મૃગ થયા હતા તેવી રીતે સામાન્ય નિયમ છે. તેથી અન્તકાલે બીજા કોઈનું સ્મરણ નહિ કરતાં મારું જ સ્મરણ કરતાં શરીર તજવું ઉત્તમ છે.

શ્રીભાગવત્ ૨।૧।૬ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામ્ અનુસ્મર યુદ્ધય ચ ।

મય્યર્પિત-મનો-બુદ્ધિઃ મામેવૈધ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ તેથી સર્વ કાલમાં મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. મારામાં મન અને બુદ્ધિ નું અર્પણ કરી તું મને જ પામીશ તેમાં સંશય નથી.

વિવેચન: આ પ્રમાણે નિયમ હોવાથી તું સર્વ કાલમાં “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ” એમ મારું જ સ્મરણ કર. આ પ્રમાણે મારું સ્મરણ કરતાં તારું સ્વકર્મ કર તે પણ ઉત્તમ છે. તેથી યુદ્ધ કર. મારામાં મન તથા બુદ્ધિ અર્પણ કરી એટલે મારા માં જ સંકલ્પ તથા વ્યવસાય રાખી તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ તેમાં કોઈ સંશય નથી.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! અન્યત્ર નહિ જનાર અને અભ્યાસ તથા યોગથી યુક્ત ચિત્તથી પરમ દિવ્ય પુરુષનું ચિન્તન કરનાર તેને પામે છે.

વિવેચન: અન્યત્ર એટલે વિષય અથવા અક્ષર વિગેરે બીજા કોઈ સ્થળે નહિ જનાર, પરન્તુ અભ્યાસથી થતા યોગથી સ્થિર થએલા ચિત્તથી માત્ર પરમ દિવ્ય પુરુષનું ચિન્તન કરનાર તેને પામે છે.

કર્વિં પુરાણમ્ અનુશાસિતારમ્ અણોરણીયાન્ સમનુસ્મરેદ્ યઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિત્યરૂપમ્ આદિત્યવર્ણાતમસઃ પરસ્તાત્ ॥૮૨॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽયલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ભૈવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦૧॥

શ્લોકાર્થ: જે પ્રયાણ કાલે ભક્તિ તથા યોગબલથી યુક્ત થઈ બે ભ્રમરો મધ્યે પ્રાણને સારી રીતે રાખી અચલ મનથી પુરાણ કવિ, અનુશાસન કરનાર, અણુથી પણ અણુ, સર્વને ધારણ કરનાર, અચિત્યરૂપવાળા, તમઃથી પર, આદિત્યવર્ણવાળાનું સ્મરણ કરે તે - તે પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે. તે પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે અર્થાત્ તેના સામીપ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. સામીપ્યરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૮-૧૦)

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: વેદ જ્ઞાણનારો જેને અક્ષર કહે છે, જેનો રાગ દેર થએલો છે તેવા યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેની ઈચ્છા રાખનાર બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પદ તને સંક્ષેપમાં કહીશ.

વિવેચન: ગયા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગથી અધિયજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનીઓને પણ તેની જ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવા તેના ઉપાસકો કહે છે. તે મારા અક્ષરનું સ્વરૂપ હું તને સૂપૂથી કહીશ. તેને વેદ જ્ઞાણનાર ‘અક્ષર’ કહે છે. “હે ગાર્ગિ! આ તે અક્ષર છે” વિગેરે શ્રુતિઓમાં તેને અક્ષર કહેલું છે. વેદ જ્ઞાણનાર ઘણું કરી અક્ષર સુધી પહોંચી શકે છે એવો ભાવાર્થ આમાંથી નીકળે છે. જેનો રાગ દેર થએલો છે તેવા યતિઓ તેમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ તે પદ પ્રાપ્ત કરે છે. તેની જ ઈચ્છાથી બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. મારા ચરણરૂપ હોવાથી અક્ષરને અહીં ‘પદ’ કહેલું છે.

બ્રહ્મસૈત્ર ૩૩૩૩૩ ઉપરના આણુભાષ્યમાં આ શ્લોક તથા આની પછીના ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ માં શ્લોકોનું અનસન્ધાન કરેલું છે.

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનોહૃદિ નિરુદ્ધ ય ।

મૈધ્યાધ્યાયાત્મનઃ પ્રાણમ્ આસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥

ओम् ईत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहृतम् माम् अनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

श्लોકार्थः सर्व द्वारो नो संयमं करी, मननो हृदयमां निरोधं करी, पीताना प्राणने मस्तकमां राभी, योगधारणां करतां, ॐ ओं ऐंकारं ब्रह्म उच्यारतां अने मारुं स्मरणां करतां जे देह तच्छ ज्ञाय छे ते परम गति पामे छे.

विवेचनः ‘अक्षर’ पद प्राप्त करवानो उपाय अंगसहित आ बे श्लोकमां कले छे. आ प्रमाणे आचरण करनार गया श्लोकमां ‘पद’ कह्युं ते उत्तम गतिने अर्थात् अक्षरने पामे छे (१२-१३).

अनन्ययेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुखलः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

श्लोकार्थः हे पार्थ ! जे अनन्य चित्तवाणो रही नित्य मारुं सतत स्मरण करे छे ते नित्ययुक्त योगीने हुं सुखल हुं.

विवेचनः ८ (८, १०), ११, (१२, १३) श्लोकथी परमात्मानुं चिन्तन करनारने अक्षरनी प्राप्ति थवाना त्रण प्रकार क्वा. एवे भक्तोने भगवान्नी प्राप्ति केवी रीते थाय छे ते कले छे. भगवान् सिवाय अन्य स्त्री-पुत्र विगरे लौकिक विषय अथवा अक्षर विगरे अलौकिक विषयमां पण चित्त नहिं राभतां जे मात्र भगवानमां ज अर्थात् मारामां ज चित्त राभे छे अने सदा निरन्तर मारुं ज स्मरण करे छे, तेवा नित्ययुक्त अथवा मारामां नित्य अनुराग राभनार योगीने निरुपम महिमावाणो पुरुषोत्तम भगवान वासुदेव हुं पण सुखल हुं.

भगवान् वासुदेवनी जेने प्राप्ति थाय तेने पुनर्जन्म थतो नथी अेम सदाचारथी दशावि छे :

माम् उपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयम् अशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

श्लोकार्थः परम संसिद्धिने पामेवा महात्माओने मने प्राप्त कर्या पछी दुःखना स्थानरूप अनित्य पुनर्जन्म थतो नथी.

विवेचनः भगवान्ना भक्तो अने अन्य देवताओना उपासकोमां आ मुख्य भेद छे. भगवान्ना भक्तोने भगवान्नी प्राप्ति थाय छे अने त्यार पछी तेमने पुनर्जन्म थतो नथी. अन्य सर्वने पुनर्जन्म थाय छे.

आब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

माम् उपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

श्लोकार्थः हे अर्जुन ! ब्रह्मलोक पर्यन्त सर्व लोकनी पुनरावृत्ति थाय छे, परन्तु हे कौन्तेय ! मने प्राप्त कर्या पछी पुनर्जन्म थतो नथी.

विवेचनः ब्रह्मभुवन सुधीना सर्व लोकने पुनर्जन्म थाय छे परन्तु जे मने प्राप्त करे छे तेमने पुनर्जन्म थतो नथी. आ वात निश्चित छे अेमां कांछ संशय नथी अेम दशाविवा आ पुनः कलेव छे.

બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૧૧૨ તથા ૪૧૩૧ ઉપરના આણુભાષ્યમાં અને શ્રીભાગવત્ ૧.૧૩૨૨, ૨.૨૧૮, ૨.૨૧૩૧, ૩.૧૮૧૫ તથા ૧૦.૨૦૨૮ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ અહર્ યદ્ બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ સહસ્ર મહાયુગ સુધીનો બ્રહ્માનો દિવસ અને તે સહસ્ર મહાયુગની રાત્રિ જાણે છે તેઓ અહોરાત્રને જાણનાર છે.

વિવેચન : બ્રહ્મભુવન સુધીના લોકોની પુનરાવૃત્તિ કેમ થાય ? એવી શંકા થાય, તે દૈંર કરવા બ્રહ્માના દિવસ તથા રાત્રિ નું પરિમાણ કહે છે. મનુષ્યના ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષનો કલિયુગ છે. તેથી બમણો દ્વાપરયુગ, ત્રણગણો ત્રેતાયુગ અને ચારગણો કૃતયુગ છે. તેથી ચારે યુગ મળી મનુષ્યનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ થાય છે. તેને મહાયુગ કહે છે. આવા ૧૦૦૦ મહાયુગનો બ્રહ્માનો દિવસ અને તેટલી જ બ્રહ્માની રાત્રિ છે. રાત્રિ દિવસ મળી એક દિવસ થયો. એ પ્રમાણે દિવસ ગણી ૧૦૦ વર્ષનું બ્રહ્માનું આયુષ્ય પુરું થતાં બ્રહ્માનો પણ લય થઈ જાય છે ત્યારે બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરનારોનો લય થઈ જાય છે તેમા આશ્ચર્ય શું ?

આ શ્લોકથી આરમ્ભી ૨૨ મા સુધીના શ્લોકોનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૧૩૧૩૩ ઉપરના આણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

અવ્યક્તાદ્ વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસગ્જકે ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ : દિવસ થાય ત્યારે વ્યક્તિઓનો અવ્યક્તમાંથી પ્રભવ થાય છે. રાત્રિ થાય ત્યારે તે જ અવ્યક્તમાં તેઓનો લય થાય છે.

વિવેચન : જ્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય ત્યારે ભગવાનના ચરણરૂપ અવ્યક્ત અક્ષરમાંથી સમષ્ટિના મૈલભૈંત અને તેમની પ્રકૃતિ સાથે ઉત્પન્ન થએલ પરમેષ્ઠી બ્રહ્મામાંથી દેવ, મનુષ્ય, કીટ, તૃણ વિગેરે સ્થાવર જંગમ સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રકટ થાય છે, અને જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે ત્યારે તે જ અવ્યક્ત અક્ષરમાં તે સર્વ વ્યક્તિઓ લીન થઈ જાય છે.

ભૈંતગ્રામઃ સ એવાયં ભૈંત્વા-ભૈંત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેડવશઃ પાર્થ ! પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! તે જ આ ભૈંતોનો સમૈંલ પ્રકટ થઈ રાત્રિ થાય ત્યારે પરવશ હોઈ લીન થાય છે અને દિવસ થાય ત્યારે પ્રકટ થાય છે.

વિવેચન : આ જ ભૈંતોનો સમૈંલ પ્રકૃતિના ગુણોને પરવશ હોવાથી જ્યારે-જ્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય ત્યારે-ત્યારે પ્રકટ થાય છે અને જ્યારે-જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ થાય ત્યારે-ત્યારે લય પામે છે.

પરસ્તસ્માતુ ભાવોડન્યોડવ્યક્તો વ્યક્તાત્ સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૈંતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : પણ તે વ્યક્તથી પર અન્ય સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે જે સર્વ ભૈંતોનો નાશ થવા છતાં નાશ પામતો નથી.

વિવેચન: વારંવાર વ્યક્ત અથવા પ્રકટ થતો હોવાથી આને વ્યક્ત ભાવ કહ્યો. તેમાં બ્રહ્મલોક પર્યન્ત સર્વ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આ ભાવ ક્ષર છે, કારણ કે તેનો વારંવાર લય થાય છે. આ વ્યક્ત ક્ષર ભાવથી પર અથવા ગુણાતીત અન્ય સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે. સર્વભેંતોનો નાશ થવા છતાં ગુણાતીત અવ્યક્ત ભાવનો નાશ થતો નથી. આ અવ્યક્ત ભાવ સનાતન હોવાથી અનાદિસિદ્ધ છે, પર એટલે ગુણાતીત અથવા સર્વોત્તમ છે. સર્વ ભેંતોનો નાશ થવાં છતાં આ સર્વોત્તમ ભાવમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી.

અવ્યક્તો 'ડક્ષર' ઈત્યુક્તઃ તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: અવ્યક્તને 'અક્ષર' કહે છે. તેને પરમ ગતિ કહે છે. તેને પ્રાપ્ત કરી પાછા ફરતા નથી. તે મારું પરમ ધામ છે.

વિવેચન: આ અવ્યક્તને 'અક્ષર' કહે છે, કારણ કે તે મારા ચરણાંશરૂપ હોવાથી તેનામાં વિકાર થતો નથી. તેને જ પરમ ગતિ કહે છે, કારણ કે તે અક્ષરને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ સંસારમાં પાછું આવતું નથી. આ અક્ષરનું માહાત્મ્ય મારા સમ્બન્ધને લઈને છે એમ દર્શાવવા તે અક્ષર મારું પરમ ધામ છે એમ કહે છે. મારા ધામમાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવાનું હોય નહિ.

અહીં 'અવ્યક્ત' અક્ષરબ્રહ્મને કહેલ છે, તેનો અર્થ જીવ અથવા પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ; કારણ કે જીવ અથવા પ્રકૃતિ પરમ ગતિ કહેવાય નહિ. તેમજ જીવ અથવા પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરી પુનઃજન્મ ન થાય એમ પણ કહી શકાય નહિ.

આ અક્ષરની પ્રાપ્તિ કરવા ઉપર પ્રમાણે સાધન આવશ્યક છે, પરન્તુ મારી પ્રાપ્તિ માત્ર અહૈતુકી ભક્તથી જ થાય છે એમ કહે છે:

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યઃ ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃ સ્થાનિ ભેંતાનિ યેન સર્વમ્ ઈદં તતમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ હે પાર્થ ! અનન્ય ભક્તિથી લભ્ય પુરુષ પર છે. તેની અન્દર ભેંતો રહેલા છે. તેનાથી આ સર્વ વ્યાપેલું છે.

વિવેચન: તે અક્ષર જેનું ધામ છે તે પર પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ય છે. તેથી જ્ઞાનીઓને માત્ર અક્ષરની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પર પુરુષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર અનન્ય ભક્તોને જ પર પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરપુરુષનું લક્ષણ કહે છે કે તે પરપુરુષની અંદર સર્વ ભેંતો રહેલાં છે. અક્ષર સહિત સર્વ ભેંતો તેની અન્દર રહેલાં છે. આ મૃદ્ભક્ષણ પ્રસંગમાં સિદ્ધ થએલું છે. વળી તે પરપુરુષથી આ સર્વ વ્યાપી રહેલું છે. હું તે પરપુરુષ છું. પરિચ્છિન્ન દેખાઉં છું છતાં આ સર્વવ્યાપી રહેલો છું તે દામોદરલીલાથી સિદ્ધ થએલું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમ્ આવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ! ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: હે ભરતર્ષભ ! જે કાલમાં પ્રયાણ કરનાર યોગીઓ અનાવૃત્તિ તથા આવૃત્તિ પામે છે તે કાલ કહું છું.

વિવેચન: ક્યારે ક્યા માર્ગે જનાર યોગીઓને પુનર્જન્મ થતો નથી, અને ક્યારે ક્યા માર્ગે જનાર યોગીઓને પુનર્જન્મ થાય છે તે કહે છે. જે કાલમાં પ્રયાણ કરનાર એટલે પ્રાણ ત્યાગ કરનાર

યોગીઓ અનાવૃત્તિ પામે છે એટલે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે, અને જે કાલમાં પ્રાણ ત્યાગ કરનાર યોગીઓ આવૃત્તિ પામે છે એટલે પુનર્જન્મ પામે છે તે કહ્યું છે. અહીં કાલ શબ્દથી ૧. સમય તેમજ ૨. દિવસથી આરમ્ભી સંવત્સર સુધીના કાલના અભિમાની દેવતાઓ જે માર્ગે જીવને લઈ જાય છે તે માર્ગ સમજવાના છે.

અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુકલઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ અગ્નિ, જ્યોતિઃ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસમાં પ્રયાણ કરનાર બ્રહ્મ જ્ઞાણનાર લોકો બ્રહ્મ પામે છે.

વિવેચનઃ આ સમયે પ્રયાણ કરનાર નિષ્કામ કર્મ કરનાર બ્રહ્મ જ્ઞાણનાર યોગીઓને અક્ષરબ્રહ્મ ક્રમમુક્તિ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ધૈમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્ યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થઃ ધૈમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયન ના છ માસમાં પ્રયાણ કરનાર યોગી ચન્દ્રમાની જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરી પાછો ફરે છે.

વિવેચનઃ આ સમયે પ્રયાણ કરનાર સકામ કર્મ કરનાર યોગી ચન્દ્રલોકમાં સુખ ભોગવી પુનઃ જન્મે છે. તેથી ભગવાનને અર્પણ કરી નિષ્કામતાથી કર્મ કરનારને ભગવાનની સાત્ત્વિક ઉપાસનાથી સાત્ત્વિક ક્રમમુક્તિ થાય છે. કામ્ય કર્મ કરનારને ચન્દ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં સુખ ભોગવી પુનઃ તેની આવૃત્તિ થાય છે. નિષિદ્ધ કર્મ કરનારને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં દુઃખ ભોગવી પુનઃ તેની આવૃત્તિ થાય છે; અને ક્ષુદ્ર કર્મ કરનાર જન્તુઓને અહીં જ પુનઃ-પુનઃ જન્મ થયા કરે છે.

બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૧૧૧ ઉપરના આણુભાષ્યમાં આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન કરેલું છે.

શુકલ-કૃષ્ણો ગતી છોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

એકયા યાત્યનાવૃત્તિમ્ અન્યયાઽઽવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થઃ જગતની આ શુકલ અને કૃષ્ણ ગતિઓ શાશ્વત મનાએલી છે. એકથી અનાવૃત્તિ પામે છે અને અન્યથી પુનઃ આવર્તન થાય છે.

વિવેચનઃ ઉભય માર્ગનો ઉપસંહાર કરે છે. જગતની આ શુકલ અને કૃષ્ણ ગતિ નિત્ય છે શુકલ માર્ગથી અનાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કૃષ્ણ માર્ગથી પુનઃ આવૃત્તિ થાય છે.

વિશેષઃ કેટલાએકનું એવું માનવું છે કે મરણ પોતાના હાથમાં છે અને તે પ્રમાણે તે સાધક કાલ સિદ્ધ કરી લે છે. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. સર્વત્ર આવો અનુભવ જણાતો નથી; પણ એવું સમજાય છે કે કોઈક નિગ્રહિતા લોવો જોઈએ જે જીવોના કર્મો ઉપર દેખરેખ રાખે અને ફળ પણ આપે. આ નિગ્રહિતાને ઈશ્વર ભાવથી ઓળખવામાં આવે છે. મરણ સમયે ઈશ્વર પોતાનો ભાવ યમસ્વરૂપે બનાવે છે, એ કારણે યમને નિયન્તા તરીકે માનવામાં આવ્યો. કાલને પણ નિયમન કરવાની સત્તા હોય એવું પણ સમજાય છે. આથી સુયોગ કાલમાં મરણ થાય તેને કાલ સાધક બને છે અને વિપરીત કાલમાં મરણ થાય તેને કાલ બાધક બને છે.

દૈવી કાલ ઉત્તરાયણથી છ મહિના સુધીનો ગણવામાં આવે છે અને પિતૃકાલ

દક્ષિણાયનના છ મહિનાનો ગણ્યો છે.

દેવકાલમાં પ્રકાશનાં તત્ત્વો વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તેથી તેને સુયોગ માન્યો છે અને દક્ષિણાયનમાં પ્રકાશનાં તત્ત્વો ઓછાં હોવાથી તેને વિપરીત કાલ કહેવામાં આવે છે. આથી ઉત્તરાયણ એટલે દેવગતિ અને દક્ષિણાયન એટલે પિતૃગતિ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષમાં નિષ્કામ કર્મ કરનારની અર્ચિદાદિ (અર્ચિષ્ = પ્રકાશ = દેવગતિ) માર્ગમાં એની ગતિ થાય છે. સકામ કર્મ કરનારની ગતિ સોમ અથવા પિતૃ માર્ગમાં થાય છે. પિતૃમાર્ગમાં એને સ્વર્ગપર્યન્તનું સુખ ભોગવી પાછા આવવાની જરૂર પડે છે.

નિષ્કામ કર્મ કરનારને ફળની લાલસા ન હોવાથી મોક્ષ પર્યન્ત જાય છે. એટલે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત જાય છે. જો કે કોઈનું પણ જવું નિશ્ચયરૂપે આંકી શકાતું નથી, છતાં પણ કાંઈક સાધારણ સમજ પૈરતું જ્ઞાન આ શ્લોકો આપે છે. જેને કોઈ પણ પ્રકારની કામના નથી એવો જ્ઞાની અથવા ભક્ત ચાહે તો શુક્લપક્ષમાં મરણ થાય; ચાહે તો કૃષ્ણપક્ષમાં મરણ થાય તો પણ તેની ગતિ તો માત્ર ભગવદધીન હોવાથી એની વ્યવસ્થા તો ભગવાન જ કરી લેશે. એને પોતાને કોઈ પણ જાતનો મોહ ન હોવાથી હંમેશા એની સદ્ગતિ જ બની રહે છે.

કાલ ભગવાન દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર અને કર્મ પ્રકારમાં પોતાની યોજના કર્યા કરે છે. તાત્પર્ય કે કાલની અસર આ છ ઉપર લાગે છે. જેવો - જેવો કાલ તેવા આ છ બને છે. સારા કાલમાં આ બધા સારા થઈ જાય છે અને નબળા કાલમાં આ બધા નબળા બને છે.

નૈતે સૃતી પાર્થ જનાન્ યોગી મુહ્યતિ કશ્યન ।

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ! ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! આ બે માર્ગને જાણનાર કોઈ પણ યોગીને મોહ થતો નથી. તેથી હે અર્જુન ! સર્વ કાલમાં યોગયુક્ત થા.

વિવેચન : આ બે માર્ગના જ્ઞાનનું ફલ કહી યોગનો ઉપદેશ કરે છે. માત્ર પ્રયાણ કાલે જ યોગ ધારણ નહિ કરતાં સદા યોગ કરવો, કારણ કે યોગની નિત્ય અપેક્ષા છે.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્ પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ ।

અત્યેતિ તત્ સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં, અને દાનોમાં પુણ્યનું જે ફલ કહેલું છે તે સર્વનું, આ જાણી યોગી અતિક્રમણ કરે છે અને પર આદ્યસ્થાન પામે છે.

વિવેચન : વેદો વગેરેમાં પુણ્યનું ઐહિક અથવા પારલૌકિક ફલ કહેલું છે તેનું યોગી આ અધ્યાયમાં કરેલા ઉપદેશને જાણી અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ તે ફલથી અધિક ફલ તેને પ્રાપ્ત થવાથી તેની તે ઈચ્છા કરતો નથી, અને આ અધ્યાયમાં આઠ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી જે કહેલું છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તે આદ્ય એટલે જગતના મૈલભૈત પર સ્થાન ભગવદ્ધામને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘અક્ષરબ્રહ્મયોગો’ નામ

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

॥ अध्याय ८ ॥

राजविद्याराजगुह्ययोग

महापतितने પણ પાવન કરનાર ભગવાન આ નવમા અધ્યાયમાં ઉત્તમ ભક્તિ જેમાં રહેલી છે એવું પોતાના અક્ષરના ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન, વિજ્ઞાનસહિત કહે છે. આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાનો મહિમા કહ્યો તથા પોતે સર્વથી ઉત્તમ છે એમ કહી યોગનિષ્પન્ન જ્ઞાનીને પણ માત્ર ભક્તિથી જ પોતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સૈંચવેલું છે. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાના અક્ષરના ઐશ્વર્યના મહિમાના જ્ઞાનદ્વારા પોતાની ભક્તિનું અસાધારણ માહાત્મ્ય તથા મહાપતિતને પણ પાવન કરવાની શક્તિ જણાવે છે.

શ્રીભગવાન ઉવાચ

ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૈંચવે ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞ જ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ અસૈંચારહિત તને આ અત્યન્ત ગુહ્ય જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત કહીશ. તે જાણી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ.

વિવેચન : આઠમા અધ્યાયમાં જે જ્ઞાન કહ્યું તેથી આ જ્ઞાન ભિન્ન છે એમ દર્શાવવા ‘તુ=પરન્તુ’ શબ્દ યોજેલો છે. આઠમા અધ્યાયમાં કહેલું જ્ઞાન ચાર પ્રકારના ઉપાસકોનો ભેદ જણાવનાર હતું, પરન્તુ આ અત્યન્ત ગુહ્ય જ્ઞાન ભજનીય ભગવાનની ભક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શાવનાર છે. તું અસૈંચારહિત છે તેથી મારા અપરિમિત ગુણોનું માહાત્મ્ય સાંભળી “એમજ સમ્ભવે છે” એમ માને છે, તેથી તને આ મારા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત અર્થાત્ મારી ભક્તિના વિશેષ જ્ઞાનસહિત કહીશ. તો સાંભળી તુ અશુભ અથવા મોહમાંથી મુક્ત થઈશ.

રાજ વિદ્યા રાજ ગુહ્યં પવિત્રમ્ ઈદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમ્ અવ્યયમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : આ રાજવિદ્યા છે, રાજગુહ્ય છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે. વિષયને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર છે, ધર્મ્ય છે, સુખથી સધાય તેવું અને અવ્યય છે.

વિવેચન : આ જ્ઞાન રાજવિદ્યા અર્થાત્ વિદ્યાઓનો રાજા એટલે વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે. રાજગુહ્ય અર્થાત્ ગુહ્યનો રાજા એટલે ગુહ્યતમ છે. અથવા આ જ્ઞાન વિદ્યાઓનો રાજા એટલે ઉત્તમ વિદ્યા અને અત્યન્ત ગોપ્ય છે. પવિત્ર અર્થાત્ પરમ પાવન કરનાર છે. સર્વથી ઉત્તમ છે. પોતાનો અવગમ એટલે વિષય જેનાથી પ્રત્યક્ષ થાય તેવું અર્થાત્ તેના વિષય ભગવાનને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર છે. વળી ધર્મ્ય અથવા ધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર છે. સુખથી સાધી શકાય તેવું અને અવ્યય એટલે અવિનાશી છે, એટલે મારી પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવીને પણ તેનો નાશ થતો નથી. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપાસના કરનારને મારા સ્વરૂપનું દાન કરવા છતાં પણ “આનું મેં કાંઈ કર્યું નથી” એમજ મને જણાય છે (રામાનુજાચાર્ય).

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરન્તપ ! ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ: હે પરન્તપ ! આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મૃત્યુરૂપ સંસારના માર્ગમાં નિરન્તર ભટકે છે.

મયા તતમિદં સર્વ જગદ્ અવ્યક્તમૈર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૈતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ: મેં અવ્યક્ત સ્વરૂપથી આ સર્વ જગતને વ્યાપેલું છે. સર્વભૈતો મારામાં રહેલાં છે, પણ હું તેઓમાં રહેલો નથી.

વિવેચન: આ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરી અર્જુનને તેનું શ્રવણ કરવા તત્પર કરી પોતાના માહાત્મ્યનો બોધ કરે છે. ‘અવ્યક્ત’ એટલે અધ્યાત્મસ્વરૂપ અક્ષર. અક્ષરમૈર્તિથી મેં જડ તથા ચેતનાત્મક આ સર્વ પ્રાકૃત જગતને વ્યાપેલું છે. તેથી સર્વભૈતો પચ્ચમલાભૈતો તથા પ્રાણીમાત્ર મારામાં રહેલા છે, એટલે તેઓનું ઉપાદાન સર્વનું અન્તર્યામિ મારું અક્ષરસ્વરૂપ જ છે. તેમાં તેઓ રહેલાં છે અથવા તેઓ મારામાં રહેલા છે એટલે તેઓની સ્થિતિ મને અધીન છે, પરન્તુ હું તેઓમાં રહેલો નથી અર્થાત્ મારી સ્થિતિ તેઓને અધીન નથી.

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૈતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૈતભૃન્ન ચ ભૈતસ્થો મમાત્મા ભૈતભાવનઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ: વળી ભૈતો મારામાં રહેલા નથી. મારો ઈશ્વરનો યોગ જો. મારો આત્મા ભૈતોને ધારણ કરે છે તથા ભૈતોનો ઉદ્ભવ કરે છે છતાં ભૈતોમાં રહેલો નથી.

વિવેચન: અખિલ ધર્મોના આશ્રય, મૈલભૈત, ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતીત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ શ્લોકમાં પોતાનો ઐશ્વર-મહિમા કહે છે. ગયા શ્લોકમાં “સર્વ ભૈતો મારામાં રહેલા છે” એમ કહેલું છે, છતાં જેમ ઘટમાં રહેલા જલથી ઘટ લેપાય છે તેમ તે ભૈતોથી હું લેપાતો નથી, એમ જણાવવા “ભૈતો મારામાં નથી” એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ભૈતોથી હું લેપાતો નથી છતાં મારી આધારશક્તિથી જ ભૈતોની સ્થિતિ છે, અન્યથા તેઓની સ્થિતિ પણ સમ્ભવતી નથી એ મારું ઐશ્વર્ય અથવા ઈશ્વરનો યોગપ્રભાવ જો. માત્ર મારો મનોમય સંકલ્પ જ સર્વ કરવા શક્તિમાન છે એ મારો અલૌકિક-અચિત્ય પ્રભાવ છે. મારો આત્મા સર્વભૈતોને ધારણ કરનાર છે તથા તેઓનો ઉદ્ભવ કરનાર છે છતાં તે ભૈતોમાં નથી, તે ભૈતોનો સજાતીય નથી, પરન્તુ ભૈમિ વિગેરે ભૈતોની અંદર રહી તેઓનું પાલન કરનાર છે અને તેઓનો ઉદ્ભવ પણ કરે છે.

યથાઽઽકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૈતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥૬॥

શ્લોકાર્થ: જેમ સર્વત્ર જનાર મહાન્ વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે તેમ સર્વ ભૈતો મારામાં રહેલા છે એમ સમજ.

વિવેચન: સંશ્લેષ વિના પણ આધાર અને આધેય હોઈ શકે છે, એમ દષ્ટાન્ત આપે છે. સર્વત્ર જનાર મહાન્ વાયુ નિત્ય આકાશમાં રહેલો છે. આકાશ વાયુનો આધાર છે, કારણ કે અવકાશ વિના વાયુ રહે ક્યાં ? તેથી અવકાશ અથવા અકાશ વાયુનો આધાર છે, અને વાયુ આધેય છે છતાં તેઓમાં સંશ્લેષ નથી, કારણ કે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી તેનો સંશ્લેષ શી રીતે થઈ શકે ? તેથી જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છે તે પ્રમાણે સર્વ ભૈતો પણ મારામાં રહેલા છે, હું સર્વ

ભૈંતોનો આધાર છું, છતાં સંશ્લેષ નહિ હોવાથી હું ભૈંતોથી લેપાતો નથી એમ સમજ. આકાશ વિગેરે સર્વ મહાભૈંતોનો હું આધાર છું. હું જ તેઓને મારા અક્ષરસ્વરૂપથી ધારણ કરું છું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “હે ગાર્ગિ! આ અક્ષરના જ પ્રશાસનમાં આકાશ અને પૃથિવી, સૈંય અને ચન્દ્ર ધારણ કરેલાં રહે છે” વિગેરે.

સર્વભૈંતાનિ કૌન્તેય ! પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! કલ્પના અન્તે સર્વભૈંતો મારી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. કલ્પના આરમ્ભમાં હું પુનઃ તેઓને સરજું છું.

વિવેચન : એ પ્રમાણે સંગ અથવા સંશ્લેષ વિના પોતાની યોગૈશ્વર્ય શક્તિ અથવા માયાથી ભગવાન સર્વભૈંતોનો ઉદ્ભવ કરે છે તથા તેઓને ધારણ કરે છે એમ કહ્યું. હવે સર્ગ તથા પ્રલય પણ પોતે જ કરે છે એમ કહે છે. કલ્પના અન્તે અર્થાત્ બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ પુરાં થાય ત્યારે આકાશ વિગેરે સર્વભૈંતો મારી ક્રિયાશક્તિના અંશરૂપ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ, જેને શ્રુતિ તમઃ કહે છે, તેમાં લય પામે છે. વળી બીજા કલ્પના આરમ્ભમાં હું મારા અક્ષરસ્વરૂપથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષ દ્વારા તેઓને પુનઃ સરજું છું.

પ્રકૃતિં સ્વામ્ અવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૈંતગ્રામ્ ઈમિમં કૃત્સ્નમ્ અવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ : પ્રકૃતિને અધીન હોવાથી પરવશ થએલા આ સર્વ ભૈંતસમૈલને મારી પ્રકૃતિનું અવલમ્બન કરી હું પુનઃ-પુનઃ સરજું છું.

વિવેચન : પ્રકૃતિ મારા સદંશરૂપ છે. તે પોતાના ગુણોથી મોહ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી ‘માયા’ પણ કહેવાય છે. તે આઠ પ્રકારે પરિણામ પામે છે એમ પાછળ કહેલું છે. તે પ્રકૃતિનું અવલમ્બન કરી તેમાં લીન થએલા આ સર્વ ભૈંતસમૈલને પુરુષરૂપ અક્ષરસ્વરૂપ હું પુનઃ સરજું છું. તેથી આ વિભાગ હું પોતે જ પ્રકૃતિદ્વારા કરું છું. આ વિભાગ કરનાર બીજું કોઈ નથી એમ સૈંયવેલું છે.

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબન્ધન્તિ ધનઞ્જય !

ઉદાસીનવદ્ આસીનમ્ અસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થ : હે ધનઞ્જય ! તે કર્મોમાં આસક્તિરહિત ઉદાસીન પેઠે રહેલા મને કર્મ બન્ધન કરતા નથી.

વિવેચન : હું ભૈંતોને સરજું છું અને પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ વિગેરે હોય છે તેથી કોઈને સુખ અને કોઈને દુઃખ હોવાથી પક્ષપાત અથવા વૈષમ્ય અને નિર્દયતા અથવા નૈર્ઘૃણ્ય દોષ મને લાગે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે મને આ કર્મમાં આસક્તિ નથી. આ સર્જન કર્મ મારો અસાધારણ મહિમા દર્શાવે છે, પરન્તુ મારી કર્મમાં આસક્તિ નહિ હોવાથી તે મને બન્ધન કરતું નથી. જીવોનાં પોતાનાં પ્રાકૃત કર્મોથી તેઓ દેવ-મનુષ્ય વિગેરે થાય છે અને આ પ્રાકૃત કર્મો પ્રતિ પણ હું ઉદાસીન છું તેથી મને કર્મ બન્ધન કરતાં નથી. તેથી મને કોઈ દોષ નથી.

મયાડધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૈંયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાડનેન કૌન્તેય ! જગદ્ વિપરિવર્તતે ॥૧૦૧॥

શ્લોકાર્થ : મારી અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ જડ-ચેતન જગત્ સરજે છે. હે કૌન્તેય ! આ હેતુથી

જગતનું પરિવર્તન થાય છે.

વિવેચન: કેવલ પ્રકૃતિ કાંઈ કાર્ય કરી શકતી નથી, કારણ કે તે અચેતન છે. તેથી પુરુષરૂપ હું અધ્યક્ષ અથવા અધિષ્ઠાતા થાઉં ત્યારે તે ચેતન અને જડ રૂપ જગત્ સરજે છે. તેમાં પણ ચેતન જીવોનો પોતાના પૈવના કર્મને અનુરૂપ જન્મ આપે છે, અને તેને અનુગુણ પદાર્થો સાથે જ તેઓનો સમ્બન્ધ થાય છે. આવી રીતે આ કારણથી એટલે હું અધ્યક્ષ થવાથી પ્રકૃતિથી વારંવાર જગતનું પરિવર્તન થયા કરે છે.

અવજ્ઞાનન્તિ માં મૈંદા માનુષીં તનુમ્ આશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમ્ અજ્ઞાનન્તો મમ ભૈંતમલેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમ્ આસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કામવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા, રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા, ભ્રાન્તમનવાળા મૈંદો મારો પર ભાવ નહિ જાણવાથી માનુષ શરીર ધારણ કરેલાની મારી ભૈંતોના મલેશ્વરની અવજ્ઞા કરે છે ॥૧૧-૧૨॥

વિવેચન: ભગવાનનો આવો અલૌકિક અચિત્ય મહિમા હોવા છતાં કેટલાક લોકો ભગવાનની અવજ્ઞા કેમ કરે છે ? તે શંકાનું સમાધાન કહે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રના નિયન્તા સર્વજ્ઞ સત્યસંકલ્પ અચિત્ય મહિમાવાળા, સર્વ જગતનું એક જ કારણ એવા મેં ભગવાને પરમ કૃપાથી સર્વ લોકો મારો આશ્રય કરી શકે તે માટે માનુષ શરીર ધારણ કરેલું હોવાથી મને મૈંદ લોકો સાધારણ મનુષ્યો જેવો માને છે અને મારું આનન્દમાત્ર અચિત્ય મહિમાવાળું સ્વરૂપ જાણતા નહિ હોવાથી મારી અવજ્ઞા કરે છે, કારણ કે તેઓ વ્યર્થ આશાવાળા છે. પરમાત્મા ભગવાન વિના માત્ર કર્મ જ ફલ આપશે એવી તેઓને વ્યર્થ આશા હોય છે તેઓ વ્યર્થ કર્મવાળા છે, તેઓનું જ્ઞાન પણ વ્યર્થ છે. તેઓનું જ્ઞાન આસુર હોવાથી વ્યર્થ છે તેથી જ તેઓનું ચિત્ત પણ વિક્ષિપ્ત હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે તેઓ રાક્ષસી તથા આસુરી મોહિની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થએલા છે. રાક્ષસી પ્રકૃતિ માત્ર પોતાના દેહનું જ પોષણ કરવામાં તેઓને તત્પર રાખે છે. આસુરી પ્રકૃતિ તેઓને અન્ય પ્રાણીઓને ઉપદ્રવ કરવા પ્રેરે છે. મોહિની પ્રકૃતિથી તેઓને મોહ થવાથી મારું સ્મરણ થઈ શકતું નથી. તેથી જ માનુષ દેહ ધારણ કરેલા મને સાધારણ મનુષ્ય જાણી તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે.

આ અગીયારમાં શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૩૨.૧૭ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું છે ॥૧૧-૧૨॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ ! દૈવીં પ્રકૃતિમ્ આશ્રિતાઃ ।

ભજ્જત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૈંતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ મને ભૈંતોના આદિ અને અવ્યય જાણી અનન્ય મનથી ભજે છે.

વિવેચન: તેથી ઉલટું, મહાત્માઓ મારું અનન્ય મનથી ભજન કરે છે. તેઓ આ દૈવી પ્રકૃતિ એટલે દૈવી સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા છે, તેથી અનેક જન્મ-જન્માન્તરમાં કરેલાં પુણ્યકર્મના સંચયથી પાપરહિત થઈ અન્તિમ જન્મમાં આવેલા હોવાથી તેઓને અહીં

‘મહાત્મા’ કહેલા છે. તેઓ મારું ભજન અનન્ય મનથી કરે છે, પરન્તુ કદાપિ મારી અવજ્ઞા કરતા નથી. તેઓ મને સર્વભેંતોનો ‘આદિ’ એટલે સર્વનું કારણ જાણીને તથા ‘અવ્યય’ એટલે અવિકૃત અર્થાત્ વિકાર રહિત માત્ર આનન્દનાં જ કર-પાદ-મુખ-ઉદર વિગેરે વાળો જાણી ભગવન્-માર્ગીય આચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર મારું પુરુષોત્તમનું જ ભજન કરે છે, પરન્તુ અક્ષર આદિ અન્ય કોઈ સ્થળે મન રાખતા નથી.

આ તેરમા તથા ચૌદમા શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૧૩૩૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : નિરન્તર મારું કીર્તન કરતાં, તથા યત્ન કરતાં અને મને નમન કરતાં, દઢવ્રતવાળા નિત્યયુક્ત થઈ ભક્તિથી મને સેવે છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં કહેલા મહાત્માઓ બે પ્રકારના છે. ૧. ભક્તો અને ૨. જ્ઞાનીઓ. તેમાં પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભક્તોના ભજનનો પ્રકાર કહે છે. ભક્ત મહાત્માઓ નિરન્તર મારું કીર્તન કર્યા કરે છે, અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલા પ્રકારે મારા ગુણોનું ગાન કર્યા કરે છે, અને સર્વત્ર મારો ઉત્કર્ષ ગાય છે. વળી તેઓ મારું કીર્તન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા યત્ન કર્યા કરે છે, અથવા મારા ગુણગાનનું શ્રવાણ અને મારું અર્ચન કરવા યત્ન કર્યા કરે છે. વળી મોલક શાસ્ત્રોથી પણ પરિભવ ન થાય તેવું દઢ તેઓનું આ લોક તથા પરલોક સર્વ મને સમર્પણ કરવાનું વ્રત છે, એટલે આ લોક તથા પરલોક વિગેરે કોઈની દરકાર નહિ કરતાં માત્ર મારામાં ચિત્ત રાખવાનો તેઓને દઢ નિશ્ચય હોય છે. પોતાનું દૈન્ય પ્રકટ થાય તેવી રીતે તેઓ મને નમન કરે છે તથા નિત્યયુક્ત એટલે માત્ર મારામાં જ ચિત્ત રાખવામાં તેઓ સદા સાવધાન રહે છે. વળી તેઓ ભક્તિ અથવા સ્નેહ થી જ મારી સેવા કરે છે પરન્તુ વિધિ તેવી હોવાથી સેવા કરવી જોઈએ, એમ માની સેવા કરતા નથી.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામ્ ઉપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : અને બીજાઓ વળી જ્ઞાનયજ્ઞથી યજન કરતાં એકપણાથી, પૃથક્પણાથી અથવા બહુ પ્રકારથી વિશ્વ થઈ રહેલાની મારી ઉપાસના કરે છે.

વિવેચન : ભક્તોનો ભજન પ્રકાર કહી હવે જ્ઞાનીઓનો પ્રકાર કહે છે. જ્ઞાનયજ્ઞનું પાછળ અધ્યાય ૪૨૪માં નિરૂપણ કરેલું છે. તેવા જ્ઞાનયજ્ઞથી જ્ઞાનીઓ મારી અક્ષરસ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. તેઓ પણ જુદા-જુદા પ્રકારથી મારી ઉપાસના કરે છે. કેટલાક એકપણાથી એટલે અભેદભાવથી અર્થાત્ “તે હું છું” એમ અભેદપણાથી ઉપાસના કરે છે. બીજાઓ પૃથક્પણાથી એટલે ભેદની ભાવનાથી અર્થાત્ “હું પ્રભુનો દાસ છું” એવા ભાવથી ઉપાસના કરે છે. હું વિશ્વરૂપે રહેલો છું તેની બીજાઓ બહુ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારથી એટલે શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૈર્ય વિગેરે ભિન્ન-ભિન્ન રૂપથી ઉપાસના કરે છે. અથવા ઘટ-પટ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન આકારોથી જગત્ થઈ રહેલા હોવા છતાં ‘અવિકૃત’ એટલે વિકારરહિત મારી વિશ્વ તરીકે રહેવાની એટલે જેમના પાણિ અને પાદના અન્ત સર્વત્ર છે, જેમની અક્ષિ, શિરઃ મુખ સર્વત્ર છે

તેવાની મારી ઉપાસના કરે છે.

અહં કતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમ્ અહમ્ ઔષધમ્ ।

મન્ત્રોઽહમ્ અહમેવાજ્યમ્ અહમ્ અગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ હું કતુ છું, હું યજ્ઞ છું, હું સ્વધા છું, હું ઔષધ છું, હું મન્ત્ર છું, હું જ ધી છું, હું અગ્નિ છું, અને હોમવાનું પણ હું જ છું.

વિવેચનઃ જ્ઞાનીઓના પ્રકારમાં જે છેલ્લો પ્રકાર કહ્યો તે બ્રહ્મવાદીઓનો ઉપાસનાનો પ્રકાર છે. તેનું વિવરણ ચારે પ્રકારની પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય તે માટે ચાર શ્લોકથી (૧૬ - ૧૮) કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે સર્વરૂપ છે તેથી સર્વ હું છું એટલું જ નહિ કહેતાં, જુદા-જુદા પદાર્થોનાં નામ આપી “તે હું છું” એમ કહે છે. તેનો હેતુ એમ દર્શાવવાનો છે કે જેઓ મારું તે રૂપથી ભજન કરે છે તેઓને તે રૂપથી ફલદાન કરનાર હું જ છું.

‘કતુ’ એટલે શ્રૌતકર્મોમાં કરવાનો સંકલ્પ હું છું. અથવા ‘કતુ’ એટલે યજ્ઞની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા. યજ્ઞનું ફલ આપનાર આધિદેવિક દેવતા હું છું. અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મરૂપ યજ્ઞ હું છું. ‘સ્વધા’ અર્થાત્ પિતૃઓને આપવાનું અન્ન પણ હું છું એટલે પિતૃયજ્ઞરૂપ પણ હું છું. ‘ઔષધ’ એટલે સર્વ રોગને દૂર કરનાર દવારૂપી અન્ન અથવા ગ્રીહિ વગેરે અન્ન પણ હું છું. ‘મન્ત્ર’ એટલે ઋચા. ગાયત્રી વિગેરે મન્ત્ર પણ હું છું. અગ્નિમાં હોમવાનું ધી પણ હું છું. આહવનીય ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનો અગ્નિ પણ હું છું. ‘હુત’ એટલે હોમવાનું અન્ન અથવા હોમ પણ હું છું.

પિતાઽહમ્ અસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમ્ ઓંપાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ હું આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા, તથા પિતામહ છું, હું વેદ, પાવન કરનાર, ઓંકાર, ઋક્, સામ અને યજુઃ પણ છું.

વિવેચનઃ આ જગતનો પિતા અથવા ઉત્પાદક હું છું. જગતની માતા પણ હું છું. ધાતા એટલે કર્મના ફળને આપનાર પણ હું છું. તેમજ જગતનો પિતામહ અથવા બ્રહ્મા પણ હું છું. ‘વેદ’ એટલે સર્વ જ્ઞાનમાં સાધનોથી જાણવા યોગ્ય પણ હું છું તેમજ પાવન કરનાર પણ હું છું. હું ‘ઓંકાર’ એટલે પ્રણવ છું. તેમજ ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ પણ હું છું. ‘ચ=અને’ શબ્દથી આમાં અર્થવેદનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદના મન્ત્રો પાદવાળા છે, સામવેદના મન્ત્રા ગીતવાળા છે અને યજુર્વેદના મન્ત્રો પાદવાળા નથી તેમ ગીતવાળા પણ નથી. આ સર્વ પ્રકારના વેદ હું છું.

ગતિર્ ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમ્ અવ્યયમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ ગતિ, ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણ, સુહૃત, પ્રભવ, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન અને અવ્યય બીજ હું છું.

વિવેચનઃ ‘ગતિ’ એટલે મોક્ષ વિગેરે ફલરૂપ હું છું. ‘ભર્તા’ એટલે ભરણ અથવા પોષણ કરનાર. ‘પ્રભુઃ’ એટલે સર્વનો નિયન્તા. ‘સાક્ષી’ એટલે દ્રષ્ટા. ‘નિવાસ’ એટલે સ્થાન અથવા યાગભૈમિ. ‘શરણ’ એટલે અભય આપનાર; મૃત્યુ વિગેરે સર્વ ભયોમાંથી રક્ષણ કરનાર.

‘સુહૃત્’ એટલે પ્રાર્થના વિના હિત કરનાર. ‘પ્રભવ’ એટલે ઉત્પત્તિ કરનાર જગત્ સરજનાર. ‘પ્રલય’ એટલે જગતનું લયસ્થાન. ‘સ્થાન’ એટલે જગતની સ્થિતિ રાખનાર. ‘નિધાન’ એટલે રક્ષક. અને અવ્યય બીજા એટલે વિનાશરહિત મૈળ કારણ હું છું.

તપામ્યહમ્ અહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદ્-અસચ્ચાહમ્ અર્જુન ! ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! હું તપું છું, હું વરસાદને ખેંચું છું અને છોડું છું. હું અમૃત છું તેમજ મૃત્યુ છું, સત્ છું અને અસત્ છું.

વિવેચન : હે અર્જુન ! હું સૈંયરૂપે તપું છું ને તેથી વરસાદમાટે જળ ખેંચું છું ને પાછું તે જ જળ છોડી વૃષ્ટિ કરું છું. આ વરસાદના જળથી અન્ન વિગેરે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી સૃષ્ટિનો આધાર હું હોવાથી ઉપાસ્ય છું. હું અમૃત એટલે જીવન અથવા જીવાડનાર છું, કારણ કે વરસાદથી સર્વ જગતની સ્થિતિ છે તેમજ વરસાદ રોકી રાખવાથી હું મૃત્યુરૂપ પણ છું. તેમજ સત્ એટલે ભાવપદાર્થ અને અસત્ એટલે અભાવ પણ હું છું. આ સર્વ હું હોવાથી મારી બહુ પ્રકારથી જ્ઞાનીઓ ઉપાસના કરે છે.

એવી રીતે બહુ પ્રકારથી ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું તે નહિ જાણતાં, ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ નહિ જાણતા માત્ર કામનાથી જેઓ યજ્ઞ વિગેરે કર્મ કરે છે તેઓ જન્મ-મરણરૂપ આ સંસારમાં આથડ્યા કરે છે એમ બે શ્લોકથી (૨૦૧૧) કહે છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપા: પૈંતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમ્ આસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમ્ અશનન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : સોમપાન કરનાર, નિષ્પાપ થએલા, ત્રયી વિદ્યાના જાણનાર લોકો યજ્ઞોથી મારું યજન કરી સ્વર્ગની ગતિ માગે છે. તેઓ પુણ્યશાલી સુરેન્દ્રલોક પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં દિવ્ય દેવોના ભોગો ભોગવે છે.

વિવેચન : ત્રણ ગુણાત્મક ત્રણ વેદોમાં પ્રવીણ થએલા અને તેથી ત્રિગુણાત્મક કર્મ કરાવનાર સોમપાન કરનાર અને સોમપાન યજ્ઞકરણ વિગેરેથી નિષ્પાપ થએલા પુરુષો યજ્ઞોમાં તે-તે દેવતાઓનું યજન કરે છે, અને સ્વર્ગાદિ ફલમાટે પ્રાર્થના કરે છે. જો કે યજ્ઞાદિમાં સર્વત્ર હું જ રહેલો છું તે નહિ જાણવાથી તેઓ જુદા-જુદા દેવતાઓનું યજન કરે છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ ત્યાં હું જ રહેલો હોવાથી અહીં ‘મારું’ યજન કરે છે એમ કહેલું છે. તેઓ પુણ્યશાળી સુરેન્દ્રલોક પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સ્વર્ગમાં દિવ્ય દેવોના ભોગો ભોગવે છે.

આ તથા એકવીસમા શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૧૧૨ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

એવં ત્રયીધર્મમ્ અનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકનો ભોગ કરી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મર્ત્યલોકમાં આવે છે. આવી રીતે ત્રયીધર્મને વળગનાર કામોની ઈચ્છાવાળાઓને જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

વિવેચન : ઉપર કહેલા કામની ઈચ્છાવાળા ત્રયીધર્મને અનુસરનાર લોકો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થતાં સ્વર્ગના વિશાળ ભોગો ભોગવે છે. ભોગો ભોગવવાથી તેઓનું પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તેઓ પુનઃ આ

મર્ત્યલોકમાં અવતરે છે. આ પ્રમાણે તેઓનાં જન્મ-મરણ થયા જ કરે છે. આ જન્મ-મરણરૂપી અઘમ તૃતીય ગુણપ્રવાહ માર્ગ કહેલો છે. આ માર્ગમાં રહેલા જીવોનો ભગવાન કોઈ પણ સ્વરૂપથી અંગીકાર કરતા નથી, પરંતુ તેઓને ભગવાનનું ભાન નહિ થતાં તેઓ સદા માયામાં જ રહે છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩૧૧૧ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

અનન્યાશિચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગ-ક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : જે અનન્ય લોકો મારું ચિન્તન કરતાં મારું સર્વ પ્રકારે ભજન કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તના યોગ અને ક્ષેમ હું જાળવું છું.

વિવેચન : એ પ્રમાણે અન્ય માર્ગની વાત કહી હવે પોતાના ભક્તોનો વૃત્તાન્ત કહે છે. ભક્તિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : ૧. મર્યાદાભક્તિ અને ૨. પુષ્ટિભક્તિ. જે દૈવી જીવોનો પ્રભુએ મર્યાદા માર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને ક્રમે-ક્રમે સાધનદ્વારા ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે દૈવી જીવોનો ભગવાને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર કરેલો છે તેઓને સાધનની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી, અને માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્યા જીવનો ક્યા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો એ ભગવાનની ઈચ્છાને જ અધીન છે. ભગવાન સ્વતન્ત્ર છે તેથી ક્યા જીવનો ક્યા માર્ગમાં અંગીકાર કરવો તે વિષયમાં પોતાની ઈચ્છા સિવાય કોઈ નિયામક સમ્ભવતો જ નથી. તેથી જ્યાં-જ્યાં સાધન કરવાનાં કહેલાં હોય તે વાક્યો મર્યાદામાર્ગને ઉદ્દેશી યોજેલાં છે, કારણ કે જે જીવોનો એ માર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓની તેવી જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને ફલ પણ તે માર્ગનું જ તેઓને પ્રાપ્ત થવાનું. જેઓનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થએલો છે તેઓને જ્ઞાન વિગેરે સાધન વિના જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩૧૪૨૭ ઉપરનાં અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

જે મારા સિવાય અન્ય દેવની, અન્ય ફલની, અથવા અન્ય માર્ગની ભાવના પણ રાખતા નથી તેવા અનન્ય લોકો મારું પુરુષોત્તમનું જ ચિન્તન કરતાં મેં કહેલા પ્રકારથી મારી સેવા કરે છે. તેવા નિત્ય અભિયુક્ત એટલે મારી સાથે નિત્ય સમ્બન્ધવાળા લોકોના યોગ અને ક્ષેમ હું જાળવું છું. ‘યોગ’ એટલે ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ધન-ધાન્ય-વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ. ‘ક્ષેમ’ એટલે આત્યન્તિક શ્રેયઃ અથવા મોક્ષ. આવા ભક્તોને હું સેવોપયોગી સર્વ પદાર્થોની આ લોકમાં પ્રાપ્તિ કરાવું છું અને પરલોકમાં મોક્ષ આપું છું.

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય ! યજુત્યવિધિર્પૈર્વકમ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : વળી હે કૌન્તેય ! જે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો શ્રદ્ધાપૈર્વક તેઓનું યજન કરે છે તેઓ પણ અવિધિર્પૈર્વક મારું જ યજન કરે છે.

વિવેચન : બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે સર્વ ભગવાન હોવાથી, જે લોકો ઈન્દ્ર, રવિ વિગેરે દેવોનું યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ ભગવાનનું જ યજન કરે છે છતાં તેઓને ભગવાનની ભક્તિનું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી ? એવી શંકા થાય તે દૂર કરે છે. હે કૌન્તેય ! મારા સિવાય રવિ વિગેરે અન્ય દેવોનું જેઓ શ્રદ્ધાપૈર્વક યજન કરે છે તેઓ પણ વસ્તુતઃ મારું જ યજન કરે છે, પરંતુ તેઓ

મારું યજ્ઞન અવિધિર્પેવક કરે છે. વેદોમાં જ્યાં - જ્યાં અન્ય દેવનું યજ્ઞન કરવાનું કહેલું છે ત્યાં - ત્યાં તેઓના આત્મા ભગવાન્ એટલે હું છું એવા જ્ઞાનર્પેવક તેઓ યજ્ઞન કરતા નહિ હોવાથી અવિધિર્પેવક અર્થાત્ વિધિ વિના મારું યજ્ઞન કરે છે. તેથી જ તેઓને ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરન્તુ તેઓના જન્મ-મરણ જ થયા કરે છે.

આ તથા ચોવીસમા શ્લોકોનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૩૭।૮ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

ન તુ મામ્ અભિજ્ઞાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હું જ છું. પરન્તુ તેઓ મને તત્ત્વથી જાણતા નથી તેથી તેઓનો પાત થાય છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં કહેલા અર્થનું જ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે. સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ એટલે યજ્ઞફલનું દાન કરનાર તેમજ યજ્ઞરૂપ અને યજ્ઞોના સાધનરૂપ જુદા - જુદા દેવોમાં તેઓના આત્મા તરીકે રહેલો હું જ છું. પરન્તુ તેઓને મારું યથાર્થ જ્ઞાન નથી તેથી તેઓ એ સર્વ હું જ છું, અથવા એ સર્વનો આત્મા હું છું અને તેઓ માત્ર મારા અંગભેત છે એમ જાણતા નથી, તેથી મારા યથાર્થ જ્ઞાન વિના તેઓ અવિધિર્પેવક યજ્ઞન કરતા હોવાથી સુકૃતનું ફલ ભોગવી પુનઃ અવતરે છે. તેથી તેઓ પણ વસ્તુતઃ મારું જ યજ્ઞન કરતા હોવા છતાં તેઓનો ભાવ ભિન્ન પ્રકારનો હોવાથી તેઓને મારા ભક્તોના જેવું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ જેનો જેવો ભાવ તેવું તેને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવમાં ભેદ હોવાથી જ ફલ પણ ભિન્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્ યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૈંતાનિ યાન્તિ ભૈંતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : દેવોનું વ્રત કરનારા દેવોને પામે છે, પિતૃઓનું વ્રત કરનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૈંતોનું યજ્ઞન કરનાર ભૈંતોને પામે છે અને મારું યજ્ઞન કરનારા મને પામે છે.

વિવેચન : વ્રત એટલે સંકલ્પ અથવા માનસિક કર્મ, તેને જ 'ભાવ' પણ કહે છે. જેઓ દર્શ પૌર્ણમાસ વિગેરે કર્મ કરતાં "ઈન્દ્ર દેવનું યજ્ઞન કરીએ છીએ" એવો સંકલ્પ કરે છે તેઓ ઈન્દ્રને પામે છે. એ પ્રમાણે જે-જે દેવનો સંકલ્પ કરીને કર્મ કરે છે તે-તે દેવને પામે છે. પિતૃઓનો સંકલ્પ કરનારને પિતૃની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞ-રાજસ-પિશાય વિગેરે ભૈંતોનો સંકલ્પ કરી કર્મ કરનારને ભૈંતોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મારો પરમાત્મા શ્રીવાસુદેવનો સંકલ્પ કરી કર્મ કરનારને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી જેવો ભાવ તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ યોગ્ય જ છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમ્ અશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : જે મને ભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ફલ અને જલ અર્પે છે તે પ્રયતાત્માવાળાનું ભક્તિથી અર્પેલું હું આરોગું છું.

વિવેચન : ભક્તોને ભગવત્પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહી, એ ભગવાન્ની ભક્તિ સર્વથી ઉત્તમ છે તથા તેમાં શ્રમ પણ નથી એમ કહે છે. ક્ષુદ્ર દેવતાઓની પેઠે બહુ ઉપચાર અને મોટા

આડમ્બરથી પેંજા કરવાથી મને સન્તોષ થતો નથી, પરન્તુ પ્રયતાત્માવાળા એટલે મારી સાથે સમ્બન્ધવાળા અથવા મને જેમણે સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેવા ભક્તો પત્ર, પુષ્પ, અને જલ જે કાંઈ મને અર્પણ કરે તે તેમણે ભક્તિથી અર્પેલું હું આરોગું છું. જેમ વિદુરને ત્યાં ભાજી મેં આરોગી હતી તેવી રીતે પત્ર-પુષ્પ વિગેરે ભક્તિથી મને અર્પણ થાય તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૮।૩૫ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યત્ કરોષિ યદ્ અશ્નાસિ યજ્ જુહોસિ દદાસિ યત્ ।

યત્ તપસ્યસિ કૌન્તેય ! તત્ કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! તું જે કરે છે, જે ભોગ કરે છે, જે હોમ છે, જે દાન કરે છે, અને જે તપ કરે છે તે મને અર્પણ કર.

વિવેચન : લૌકિક, વૈદિક, નિત્ય, નૈમિત્તિક જે કાંઈ કર્મ તું કરે છે તે મને અર્પણ કરવાથી કર્મના બન્ધનથી મુક્ત થઈ તું મને પ્રાપ્ત કરીશ એમ બે શ્લોકથી (૨૭-૨૮) કહે છે. હે કૌન્તેય ! તું જે ધનસંચય વિગેરે કરે છે, તું અન્ન વિગેરેનો જે ભોગ કરે છે, જે હોમ, દાન અથવા તપ કરે છે તે સર્વ કર્મ મને અર્પણ કર. આમ કરવાથી તું સર્વ દોષથી મુક્ત થઈશ. સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે આ ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરેલો છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત ૧૧।૨।૩૬ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે. તેમજ આ તથા ૨૮ મા શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત ૧૧।૨।૩૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

શુભાશુભ ફલૈ રેવં મોક્ષસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામ્ ઉપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : એવી રીતે સંન્યાસ તથા યોગ થી યુક્ત અન્તઃકરણવાળો થઈ કર્મના બન્ધન શુભ અને અશુભ ફલથી તું મુક્ત થઈશ, અને મુક્ત થએલો મને પામીશ.

વિવેચન : એવી રીતે સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરવાથી તને સંન્યાસ તથા યોગ પ્રાપ્ત થશે. ભગવાનનું ભજન સારી રીતે થઈ શકે તે માટે ભજનના વિરોધી સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ તે સંન્યાસ. અથવા સર્વ કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કરવાં તે સંન્યાસ. ભક્તિરૂપ યોગ. આ સંન્યાસ તથા યોગ થી યુક્ત અન્તઃકરણવાળો થઈ કર્મના બન્ધન, શુભ અથવા અશુભ કર્મનાં ફલ, થી મુક્ત થઈશ. એમ કર્મબન્ધથી મુક્ત થએલો તું સંસારના બન્ધનથી લિપ્ત નહિ થતાં મને પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરીશ અર્થાત્ સેવોપયોગી દેહ ધારણ કરી વ્યાપિ વેકુણ્ઠમાં મારી સમીપમાં રહીશ.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગ. ૧૧।૨।૩૬ પરના શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સમોડહં સર્વભૈતેષુ ન મે દ્વેષ્યોસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : હું સર્વ ભૈતોમાં સમ છું, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી, કોઈ પ્રિય નથી. પરન્તુ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું.

વિવેચન : આપના ભક્તોને જ આપ મુક્તિનું દાન કરો છો, બીજાઓને મુક્તિનું દાન કરતા નથી તો આપનામાં પણ વૈષમ્ય એટલે પક્ષપાતરૂપ દોષ થયો જ, એવી શંકા થાય તે દૈર કરે છે. નીચ - ઉચ્ચ અથવા સર્વે ભૈતો મને સમાન છે, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી તેમજ કોઈ મને પ્રિય નથી.

છતાં જેઓ ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે તેઓ મારામાં છે અર્થાત્ હું તેઓનો આધાર છું, અને હું પણ તેઓમાં છું અર્થાત્ હું પણ તેઓને અધીન છું. આ ભક્તિનું વિશેષ મહાત્મ્ય છે કે મને સર્વનિયન્તા પરમેશ્વરને પણ અસ્વતન્ત્ર જેવો બનાવે છે. ભગવાન પોતે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે કે “હે દ્વિજ ! હું અસ્વતન્ત્ર હોઉં તેમ ભક્તોને પરાધીન છું. સારી સ્ત્રીઓ જેમ સારા પતિને વશ કરે છે તેમ ભક્તો મને ભક્તિથી વશ કરે છે”. હું ભક્તોને વશ થઈ તેઓને મુક્તિનું દાન કરું તેમાં વૈષમ્યદોષ નથી. જેમ કલ્પતરુ તેનો આશ્રય કરનાર પ્રાણીમાત્રને તેઓના ઈચ્છેલા પદાર્થ આપે છે, પરન્તુ તેનો આશ્રય ન કરે તેઓને કાંઈ આપતું નથી તેમાં તેને વૈષમ્યદોષ નથી, તેમ જ જેઓ મારો આશ્રય કરી મારી ભક્તિ કરે છે તેઓને હું મુક્તિનું દાન કરું અને મારી ભક્તિ ન કરે તેઓને મુક્તિનું દાન ન કરું તેમાં કાંઈ પણ વૈષમ્ય નથી. આ સર્વ જગત્ અને ભૈંતો મેં મારી ક્રીડામાટે રચેલા છે. જેઓ મારી ક્રીડાપ્ર પ્રયોજનને જાણતા નથી, પાપ કર્મ કરે છે અને મારામાં વૈષમ્ય વિગેરે દોષ જુએ છે તેઓ મને, સર્વ પ્રાણીઓ સમાન હોવા છતાં, પોતાના જ દોષથી બન્ધન પામે છે અને જેઓ મારું ક્રીડાપ્ર પ્રયોજન જાણી ભક્તિ અથવા સ્નેહ થી મારું ભજન કરે છે તેઓનું હું સદા રક્ષણ કરું છું તેમાં મને કાંઈ વૈષમ્યદોષ નથી.

અપિ ચેત્ સુદુરાચારો ભજતે મામ્ અનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : જો અત્યન્ત દુષ્ટ આચારવાળો પણ મને અનન્યતાથી ભજે તો તેને સારો જ માનવો, કારણ કે તે સારા નિશ્ચયવાળો છે.

વિવેચન : મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અમુક અધિકાર હોવો જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી અર્થાત્ મહાપતિતને પણ મારી ભક્તિ પાવન કરે છે. અત્યન્ત દુષ્ટ આચારવાળો માણસ પણ જો મને અનન્યતાથી ભજે, અર્થાત્ મને એકલાને જ ભજે અને મારા સિવાય અન્ય કોઈ દેવનું ભજન અથવા સેવા અથવા આશ્રય કરે નહિ તો તે સારો વૈષ્ણવોનો અગ્રણી જ માનવો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ભગવાન કહે છે કે “બાર સદ્ગુણ યુક્ત બ્રાહ્મણ ભગવાનની ભક્તિથી વિમુખ હોય તે કરતાં ભગવાનને મન, વચન, કર્મ, અર્થ, પ્રાણ જેણે અર્પણ કરેલા છે તેવો ચાણ્ડાલ પણ ઉત્તમ છે” આમ હોવાનું પ્રયોજન એ છે કે દુરાચારી હોવા છતાં સારા નિશ્ચયવાળો છે, તેણે મારી અનન્ય ભક્તિ કરવાનો કરેલો નિશ્ચય ઉત્તમ છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે વિષય વિગેરે મહાપાપ નિરન્તર કર્યા કરનાર જે માણસ તેવા પાપની નિવૃત્તિમાટે અન્ય દેવનું ભજન અથવા પ્રાયશ્ચિત વગેરે ઉપાયો બરાબર નથી એમ જાણે છે, અન્ય કોઈ દેવનું ભજન કરતો નથી, અને વિષય વિગેરે પાપી આચરણનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, પરન્તુ તેનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે અને તેથી પોતાના દૈન્યનો આવિભાવ કરી મારી જ અનન્ય ભક્તિ કરે છે તે સાધુ છે; કારણ કે તેનો નિશ્ચય ઉત્તમ છે. ભક્ત હોય તે ગમે તેવો દુરાચારી હોય તો પણ સારો જ છે એમ અહીં કહેવું હોવાથી ભક્તોને દુષ્ટ આચરણ બાધ કરતું નથી, તેથી ભક્તોએ દુષ્ટ આચરણ કરવામાં કાંઈ સંકોચ રાખવો નહિ એમ માનવાનું નથી.

આ વિષયનું તત્ત્વદીપ નિબન્ધના બીજા સર્વ નિર્ણય પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૩૬ ની ટીકામાં વિસતારથી વિવેચન કરેલું હોવાથી અહીં વિશેષ લખવું આવશ્યક નથી.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વત્ શાન્તિં નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય ! પ્રતિજ્ઞાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : તે તરત જ ધર્માત્મા થાય છે, અને સદાની શાન્તિ પામે છે. હે કૌન્તેય ! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી પ્રતિજ્ઞા જાણ.

વિવેચન : એવો અત્યન્ત દુરાચારી માત્ર સારા નિશ્ચયને લીધે સારો કેમ થાય ? એવી શંકા થાય, તે માટે તેના દુરાચારનો તરત જ નાશ થાય છે એમ કહે છે. તે તરત જ ધર્માત્મા થાય છે, પાપ કરતો અટકે અને ઉત્તમ આચરણ કરે છે. તેનાં પાપ નિર્મૂલ ઉખડી જાય છે. તેને સદાની શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૌન્તેય ! તું મારી પ્રતિજ્ઞા જાણ કે મારા ભક્તનો કદાપિ નાશ થતો નથી. અથવા મારા ભક્તનો કદાપિ નાશ થતો નથી એવી તું સભાઓમાં પ્રતિજ્ઞા કર. તેથી અતિતામસ, રાજસ, મહાપતિત લોકોને પણ ભગવત્સમ્બન્ધ થતાં ભગવાન્ તેઓને પાવન કરે છે અને તેઓનો કૃપાથી નિરોધ કરે છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગ.૧૦૨.૨૬ પરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૈદ્રાઃ તેપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે હે પાર્થ ! જે કોઈ પાપીઓ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૈદ્રો હોય તે પણ મારો આશ્રય કરીને પરમ ગતિ પામે છે.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં કહી તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું કારણ એ છે કે મારો આશ્રય જેણે કરેલો છે તે પછી ગમે તેવા, પૈતના જેવા, પાપી હોય, ગોપીઓ પેઠે માત્ર અભાણ, શાસ્ત્રની અનધિકારી સ્ત્રીઓ હોય, તુલાધાર અથવા નન્દ વિગેરે જેવા વૈશ્યો હોય અથવા વિદુર જેવા શૈદ્રો હોય તો પણ તેઓ પરમ ગતિ પામે છે.

કિં પુનર્ બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિત્યમ્ અસુખં લોકમ્ ઈમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : તો પછી પુણ્યવાન્ બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિ ભક્તોનું તો કહેવું જ શું ? અનિત્ય સુખરહિત આ લોક પ્રાપ્ત કરી મારું ભજન કર.

વિવેચન : જ્યારે એવા અનધિકારીઓને પણ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે તો પછી વેદાધ્યયનના અધિકારી પવિત્ર બ્રાહ્મણો, અને પ્રજાપાલન વગેરે શુભ આચરણવાળા રાજર્ષિ ભક્તોને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય જ શું ? પરન્તુ આવા ઉત્તમ સાધનવાળા બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરવા બેઠાં ત્યારે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગોપદ્વારા કરેલ અન્નની યાચનાની અવગણના કરનારા વિપ્રોની પેઠે મારી ભક્તિથી વિમુખ થાય છે અને મારી ભક્તિ કરતા નથી. આવા ઉત્તમ સાધનવાળા મારી ભક્તિ કરનાર નારદ શ્રુતદેવ સુદાસ અને બલુલાશ્વ જેવા કોઈ વિરલા જ હોય છે. તેથી હે પાર્થ ! અનિત્ય અને સુખરહિત આ લોક પ્રાપ્ત કરેલ તું પણ મારું ભજન કર.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૨.૧.૧૫ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

પોતાનું ભજન કેવા પ્રકારથી કરવું તે કહે છે.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજ્ઞ માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમ્ આત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કરનાર થા. મને નમન કર. મને પરાયાણ રહી આત્માને એવી રીતે યોજવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ.

વિવેચન : નીલવ્યોમ જેવી મૈત્રિવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, માત્ર પરમ આનન્દના જ કર-પાદ-મુખ-ઉદર વિગેરે જેમનાં છે તેવા, સર્વ અલૌકિક ગુણોના ભંડાર, અચિત્ય, સર્વવેદાન્તોથી વેદ, પોતાની ઈચ્છાથી જ પોતાનાં અશેષ સૌન્દર્યનો આવિભાવ કરી ભૈંતલ ઉપર પ્રકટ થએલા ભગવાન્ શ્રીપુરુષોત્તમ એવા “મારામાં જ તું મન રાખનાર થા”. આ ઉપર કહેલા સાંખ્ય અને યોગ ના તાત્પર્યરૂપ સ્મરણરૂપ ભક્તિ કહી, તેથી જ્ઞાનકાણ્ડના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. “મારો ભક્ત થા” અર્થાત્ મારી પુરુષોત્તમસ્વરૂપની જ સેવા કર. આથી ઉપાસનાકાણ્ડની સિદ્ધિ થાય છે. “મારું જ યજન કરનાર થા”. આથી કર્મકાણ્ડના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. મને જ નમસ્કાર કર. “હું આપનો દાસ છું” એમ અનન્ય ભાવથી સાષ્ટાંગદણ્ડવત્ કરી તારા અહંપારાદિ સર્વ દોષનો ત્યાગ કરી મારે શરણે આવ. મને પરાયાણ રહી આત્માને આવી રીતે યોજવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ. અહીં છેવટે ‘એવ=જ’ યોજેલો છે તેનો સર્વ વાક્યમાં સમ્બન્ધ છે. તેથી મારું જ ભજન વિગેરે કર એટલે અન્ય દેવનું ભજન અથવા દેવને નમસ્કાર વિગેરે કરીશ નહિ એવો બોધ છે. ભગવાન્ના અનુગ્રહાત્મક પુષ્ટિમાર્ગનો આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આ માર્ગમાં ભગવાન્નો આશ્રય જ મુખ્ય છે તથા ભક્તોના સર્વસાધનરૂપ તથા ફલરૂપ ભગવાન્ પોતે જ છે. તેથી જ ભગવાન્ “મને જ પ્રાપ્ત કરીશ” એમ કહે છે. મારી ભક્તિથી પ્રાપ્ય ફલ હું જ છું. આના સમ્બન્ધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણાવિરચિત સેવાફલ ગ્રન્થનું અવલોકન કરવું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૩૧.૧૭ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

**ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગો’ નામ
નવમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥**

॥ अध्याय १० ॥

विभैतियोग

नवमा अध्यायमां लकितनुं स्वर्प कहुं अने भगवान्ने सर्व कर्म समर्पण करवानो तथा लकित करवानो बोध दीधो; परन्तु भगवान्नुं स्वर्प ञ्णया विना लकित सम्भवती नथी, तेथी भगवत्स्वर्पनुं यथार्थ ज्ञान थाय ते माटे भगवान् पोताना स्वर्पनुं तथा पोतानी विभैतियोनुं आ अध्यायमां निरूपण करे छे.

श्रीभगवान् उवाच

भैय अवे मलाबालो शृणु मे परमं वचः ।

यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

श्लोकार्थः हे मलाबालो ! प्रसन्न थता तने (तारा) हितनी र्छाथी जे परम वचन हुं कहुं छुं ते पुनः पाण सांभण.

विशेषः वासुदेव भगवाने अर्जुनने उपदेश तो आप्यो अने अेना हितनुं धाणुं - धाणुं कहुं; पाण अर्जुन उपर कृष्ण प्रीति करे छे अेवुं कोर श्लोक परथी निश्चय कही शकतुं नथी. आ श्लोकमां तेमनी प्रीति अर्जुन पर छे ते जुल्लेजुल्लुं जण्णवे छे. जवभावे अर्जुन भगवदंश तो छे; परन्तु ते व्यामोल दशामां पडेवो लोवाथी सामान्य लोक तरङ्ग अेनी प्रीति ढणे छे. नव अध्याय सुधीमां प्रभुनां वचनद्वारा अेनो व्यामोल ओछो थयेवो जण्णतां प्रभु पाण अेना तरङ्ग प्रीतिमय वचन साथे कांरक वधारे रलस्यमय उपदेश आपे छे.

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहम् आदिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

श्लोकार्थः देवोना गणो अथवा महर्षिओ मारो प्रभव जण्णता नथी; कारण के देवोनुं तथा महर्षिओनुं हुं सर्व प्रकारे आदि कारण छुं.

विवेचनः मारां स्वर्प तथा विभैति ना जे परम वचन हुं तने कहेवानो छुं ते अलु गैढ छे. देवो अथवा महर्षिओ पाण मारा प्रभवने अेटवे प्राहुर्भावने जण्णता नथी. तेओ देव अने महर्षि लोवाथी मे लैमिनो भार हरवा धर्मनुं तथा तेओनुं रक्षाण करवा अवतार धारण करेवो छे अेम जण्णे छे, परन्तु हुं पौण्ड्रिप साक्षात् श्रीपुरुषोत्तम अवतरेवो छुं अने लकितनो प्रचार करवानुं मारा अवतारनुं मुख्य प्रयोजन छे अेम तेओ पाण जण्णता नथी. मारी कृपा विना कोर मारा अवतारनुं प्रयोजन अथवा मारुं स्वर्प जण्णी शके नलि. देवोनुं तथा महर्षिओनुं सर्व प्रकारे आदि कारण हुं छुं, तेथी तेओ मारा आविर्भावना प्रयोजन तथा मारा स्वर्पने शी रीते जण्णे ?

यो माम् अजम् अनादिं च वेत्ति लोकमलेश्वरम् ।

असम्मैढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

श्लोकार्थः मर्त्योमां जे मोलथी रलित पुरुष मने अज, अनादि अने लोकनो मलेश्वर जण्णे छे ते सर्व पापोथी मुक्त थाय छे.

વિવેચન: મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ પણ મારા આવિર્ભાવને જાણતા નથી. તેથી જ હું અજ છું. અન્ય સર્વ ગુણ, પ્રકૃતિ, આકાશ વિગેરેનો જન્મ થાય છે, પરન્તુ હું અજ છું. હું અનાદિ છું. મુક્ત જીવોનો પણ જન્મ થતો ન હોવાથી, તેઓ પણ ‘અજ’ જન્મરહિત છે, પરન્તુ તેમનાં જન્મરહિતપણાને આદિ(આરમ્ભ) હોવાથી તેઓ ‘અનાદિ’ નથી. તેથી તેમનાથી પણ પોતે ‘પર’ છે એમ જણાવવા ‘અનાદિ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેથી ‘અજ’ અને ‘અનાદિ’ એ શબ્દો એક જ અર્થવાળા નથી. સર્વ લોકોનો નિયન્તા છું, મર્ત્યોમાં અસમ્મૈદ એટલે પ્રમાદરહિત જે કોઈ પુરુષ મને એવો જાણે છે, તે સંસારહેતુભૈત ભક્તિવિરોધી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમ્ અસમ્મોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવોડભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિઃ તપો દાનં યશોડયશઃ ।

ભવન્તિ ભાવા ભૈતાનાં મત્તએવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ: બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમ્મોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ભવ, અભાવ, ભય અને અભય, અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ, તપ, દાન, યશ, અને અપયશ એ બધા જાતજાતના પ્રાણીઓના ભાવો મારાથી જ થાય છે.

વિવેચન: પ્રાણીઓના સર્વ ભાવો મારાથી જ થાય છે. ભાવો વર્ણવે છે. અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચયરૂપ ‘બુદ્ધિ’. ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થતું ‘જ્ઞાન’. ‘અસમ્મોહ’ એટલે માયાના વિલાસમાં મોહ ન થાય તે. ‘ક્ષમા’ અથવા સહનશીલતા. ‘સત્ય’ એટલે પ્રમાણથી જેવા અર્થનો નિર્ણય થાય તેવું જ ભાષણ. બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોથી દૈર રાખવી તે ‘દમ’. ‘શમ’ એટલે અન્તઃકરણની શાન્તિ, આત્માને અનુકેળ અનુભવ તે ‘સુખ’. આત્માને પ્રતિકેળ અનુભવ તે ‘દુઃખ’. સુખ અને દુઃખ પણ મારાથી જ થાય છે, કારણ કે હું ત્રણે માર્ગનો અધિષ્ઠાતા છું અને જીવ પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ત્રણ માર્ગમાં જે માર્ગને અનુસરે તેના પ્રમાણમાં તેને સુખ અથવા દુઃખ આપુ છું. ‘ભવ’ એટલે ઉત્પત્તિ. ‘અભાવ’ એટલે નાશ, ‘ભય’ એટલે મૃત્યુ; કાલ વિગેરેનો ભય. ‘અભય’ એટલે મારા ચરણની પ્રાપ્તિ થવાથી કાલ મૃત્યુ વગેરેના ભયનો અભાવ, ‘અહિંસા’ અર્થાત્ દયા. ‘સમતા’ એટલે સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ. ‘તુષ્ટિ’ એટલે સન્તોષ. તે જ પ્રમાણે તપ, દાન, યશ, અને અપયશ વગેરે સર્વ પ્રાણીમાત્રના ભાવો મારાથી થાય છે; તેથી મુખ્ય કર્તા તથા સર્વનું કારણ હું છું. પ્રકૃતિ વિગેરે માત્ર કરણ છે, કારણ નથી; તેથી મારો મહિમા મહાન છે.

આ બે શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩૧:૩૮ ઉપરના આશુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત્ ૧૦:૧૩૫ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

મહર્ષયઃ સપ્ત પૈવૈ ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઈમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ: સપ્ત મહર્ષિઓ તથા પ્રથમના ચાર મનુઓ મારા પ્રભાવવાળા મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે. તેઓની લોકમાં આ પ્રજાઓ છે.

વિવેચન: મહર્ષિઓ તથા દેવોના આદિકારણ પોતે કેવી રીતે છે તે જણાવે છે. સાતે મહર્ષિઓ તથા ૧૪ મનુ માંહેના પ્રથમ ચાર મનુઓ મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે અને તેઓમાં મારો

પ્રભાવ છે. મહર્ષિઓ તથા મનુઓ ભગવાનના મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે, કારણ કે ભગવાન મનની જ સૃષ્ટિ રચે છે. “તેણે ઈચ્છા કરી, હું બહુ થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું” વિગેરે શ્રુતિ પણ મનથી જ સૃષ્ટિ રચાએલી છે એવો બોધ કરે છે. આ મહર્ષિઓ અને મનુઓ ની આ લોકમાં સર્વ પ્રજા છે. તેથી સર્વ પ્રજાનાં કારણરૂપ મહર્ષિ તથા મનુઓ ના પણ કારણ હોવાથી ભગવાન અનાદિ છે.

એતાં વિભેતિ યોગં ચ મમ યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

સોડવિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ જે મારી આ વિભેતિ અને યોગ ને તત્ત્વથી જાણે છે તે નિશ્ચલ યોગથી યુક્ત થાય છે. આમાં સન્દેહ નથી.

વિવેચનઃ જે મારી આ મહર્ષિ તથા મનુરૂપ વિભેતિ તથા મારો ઉપર કહ્યો તેવો યોગ અથવા પ્રભાવ તત્ત્વથી જાણે છે, તેને નિશ્ચલ ભક્તિરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કાંઈ પણ સન્દેહ નથી.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

ઈતિ મત્વા ભજન્તે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ હું સર્વનો પ્રભવ છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે એમ જાણી ભાવવાળા બુદ્ધિમાનો મને ભજે છે.

વિવેચનઃ અહીંથી ચાર શ્લોકથી (૮ - ૧૧) ભગવાનની વિભેતિ તથા યોગના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થએલી ભક્તિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે તે કહે છે. હું સર્વ જગતનો પ્રભવ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન છું, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ જગત્ મારાથી પ્રવર્તે છે એમ જાણી મારા માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી મારામાં ભાવવાળા બુદ્ધિમાન લોકો મને ભજે છે.

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥૯॥

શ્લોકાર્થઃ મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા, મારો પરસ્પર બોધ કરતા તથા નિત્ય મારી કથા કરતા સન્તોષ પામે છે અને રમે છે.

વિવેચનઃ મારામાં ચિત્તવાળા એટલે મને જેઓએ ચિત્ત અર્પણ કરેલું છે તેવા, તથા મારામાં પ્રાણવાળા અર્થાત્ પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયો જેઓએ મને અર્પણ કરેલ છે તેવા, પરસ્પર મારો બોધ કરે છે તથા નિત્ય મારી કથા કરે છે. આવી રીતે નિત્ય મારું સેવામાર્ગની રીતથી ભજન કરે છે તથા મારી કથા કરે છે અને તેમાં સન્તોષ પામી આનન્દ કરે છે. મને ચિત્ત, પ્રાણ, તથા ઈન્દ્રિયો અર્પણ કરેલી હોવાથી તેઓને મારો સમ્બન્ધ થએલો છે. આજ બ્રહ્મસમ્બન્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આત્મા સાથે દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ તથા તેઓના ધર્મનું અર્પણ કરવું તે ‘બ્રહ્મસમ્બન્ધ’. આ પ્રમાણે દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ વિગેરે મને અર્પણ કરી મારા દાસ થઈ મારી સેવા કરે છે તથા મારી કથા કરી આનન્દ પામે છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિર્પૈર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામ્ ઉપયાન્તિ તે ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ તેવા નિરન્તર યુક્ત અને પ્રીતિર્પૈર્વક ભજનારાઓને હું તે બુદ્ધિયોગ આપું છું જેથી

તેઓ મારી સમીપમાં આવે છે.

વિવેચન: તેવા નિરન્તર મારી સાથે યુક્ત અર્થાત્ જ્ઞેમણે દેહ પણ મને અર્પણ કરેલો છે તેવા, અથવા જ્ઞેઓ નિરન્તર મારી કૃપાથી યુક્ત છે તેવા અને પ્રીતિથી એટલે સ્નેહર્ષેવક મારું ભજન કરનારાઓને હું મારી સ્વરૂપાત્મક ભક્તિના ઉપાયરૂપ બુદ્ધિયોગ આપું છું, તેથી તેઓ મારી સમીપમાં આવે છે, અર્થાત્ આ યોગથી તેઓને નિર્ગુણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમ્ અહમ્ અજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: તેઓ ઉપર જ કૃપા કરવા તેઓના આત્મભાવમાં રહીને પ્રકાશમાન જ્ઞાનરૂપી દીપકથી હું તેઓના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા અન્ધકારને દૈર કરું છું.

વિવેચન: તેઓને આત્મજ્ઞાનનું દાન પણ હું જ કરું છું એમ કહે છે. તેઓના આત્મભાવમાં રહીને અર્થાત્ તેઓનાં અન્તરાત્મત્વનો અંગીકાર કરી હું રહું છું, અને તેથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશમાન દીપકથી તેઓના દેહાધ્યાસ વિગેરે અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારનો હું નાશ કરું છું અર્થાત્ મારા ભગવદીઓના યોગ અને ક્ષેમ હું જ સાચવું છું.

અર્જુન ઉવાચ

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમ્ આદિદેવમ્ અજં વિભુમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામ્ ઋષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: આપ પરબ્રહ્મ છો, પરધામ છો, અને પરમ પવિત્ર છો. સર્વ ઋષિઓ તેમજ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસ આપને શાશ્વત દિવ્ય પુરુષ, આદિદેવ, અજ અને વિભુ કહે છે અને આપ પણ મને એમ કહો છો.

વિવેચન: સર્વથી વિલક્ષણ ભગવાનનો ઉત્તમ યોગપ્રભાવ, અને પોતાના અનન્ય ભક્તના અન્તરાત્મામાં રહેવા માટે વિભેતિપણું જાણી વિસ્તારથી તે સાંભળવાની ઈચ્છાથી અર્જુન સાત શ્લોકથી (૧૭-૧૮) ભગવાનની સ્તુતિ કરી પ્રશ્ન કરે છે. આપ પરબ્રહ્મ એટલે વ્યાપક પુરુષોત્તમ છો, પરધામ અર્થાત્ પુરુષોત્તમાત્મક તેજોરૂપ છો, પરમ પવિત્ર એટલે સર્વથી ઉત્તમ પાવન કરનાર છો. આવું આપનું સ્વરૂપ છે તેમાં કાંઈ સન્દેહ નથી; કારણ કે ભૃગુ વિગેરે ઋષિઓ, પરમ ભાગવત દેવર્ષિ નારદ, ભગવદ્ધર્મરૂપ અસિત, દેવલ અને જ્ઞાનાવતાર વ્યાસજી પણ આપને શાશ્વત અર્થાત્ નિત્ય દિવ્ય પુરુષ એટલે પુરુષોત્તમ, ‘આદિદેવ’ એટલે મૈલરૂપ અવતારી, ‘અજ’ એટલે જન્મરહિત, અને ‘વિભુ’ એટલે સર્વશક્તિમાન કહે છે. અને આપ પણ મને “હું દેવોનું તથા મહર્ષિઓનું આદિકારણ છું” વિગેરે કહો છો, તેથી આપ પરબ્રહ્મ, પરમ ધામ, અને પરમ પવિત્ર છો તેમાં કાંઈ સન્દેહ નથી.

સર્વમ્ એતદ્ ઋતં મન્યે યન્ માં વદસિ કેશવઃ ।

ન હિ તે ભગવુવ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: હે કેશવ! આપ મને જે કહો છો તે સર્વ હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્! આપની વ્યક્તિને દેવો કે દાનવો જાણતા નથી.

વિવેચન: હે ભગવન્! જ્ઞાન પણ સર્વ આપનું જ છે. ગુણ પણ આપે આપેલા જ બીજે હોય છે. તેથી દેવો અને દાનવો પણ આપના અનન્ય અસાધારણ યોગપ્રભાવને અથવા આપની ભિન્ન - ભિન્ન વિભેતિરૂપ વ્યક્તિને જાણતા નથી.

સ્વયમેવાત્મનાડડત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ!

ભૈંતભાવન! ભૈંતેશ! દેવદેવ! જગત્પતે! ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: હે પુરુષોત્તમ! હે ભૈંતભાવન! હે ભૈંતોના ઈશ! દેવોના દેવ! જગત્પતિ! આપ પોતે જ પોતાથી પોતાને જાણો છો.

વિવેચન: બીજું કોઈ દેવ અથવા દાનવ આપના સ્વરૂપને જાણતું નથી. માત્ર આપ પોતે જ પોતાથી આપના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણો છો. બીજા જાણી શક્તા નથી; કારણ કે આપ પુરુષોત્તમ છો. બ્રહ્માણ્ડપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે “આ પુરુષોત્તમ કોઈથી પણ જાણી શકાઓ તેવા નથી”. પાછળ “જે મને અજ, અનાદિ, ભૈંતોના ઈશ જાણે છે” વિગેરે કહેવું છે તેનો આથી વિરોધ થતો નથી, કારણ કે જેઓ આપને તેમ જાણે છે તેઓ આપે તેઓને વેદનાત્મક શક્તિનું દાન કરેવું હોવાથી જાણે છે. તેથી જ આપે ત્યાં કહ્યું કે “હું તેઓને બુદ્ધિયોગ આપું છું”. આપ તે પ્રમાણે બુદ્ધિયોગ આપો છો કારણ કે આપ ‘ભૈંતભાવન’ છો. ભૈંતો અથવા પ્રાણીઓને પોતાના ભાવથી યુક્ત કરે તે ભૈંતભાવન. ભૈંતોમાં આપ પોતાનો ભાવ મૈંકો છો, કારણ કે આપ ભૈંતેશ અથવા ભૈંતોના સ્વામી છો. વળી દેવોના પણ દેવ છો અર્થાત્ પૈંજ્યોના પણ પૈંજ્ય છો એટલે તેઓની પૈંજ્યથી સન્તુષ્ટ થઈ તેમ કરો છો. માત્ર દેવોના જ પૈંજ્ય છો એમ નહિ પણ જગતના પણ પતિ અર્થાત્ રક્ષક છો. તેથી દેવોની પેઠે જગતના અન્ય ભૈંતોને પણ એવો બુદ્ધિયોગ આપો છો.

વક્તુમ્ અર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા દ્યાત્મવિભૈંતયઃ ।

યાભિર્ વિભૈંતિભિર્ લોકાન્ ઈમાન્ ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: જે વિભૈંતિઓવડે આ લોકોને વ્યાપી આપ રહો છો તે આપની વિભૈંતિઓ દિવ્ય છે, તેથી તે સર્વ કહેવા આપ યોગ્ય છો.

વિવેચન: દેવો વિગેરેને પણ આપની વિભૈંતિઓનું જ્ઞાન નથી તેથી આપ જ જાણતા હોવાથી આપે જ કહેવી યોગ્ય છે. તેથી જે આપના અંશરૂપ સર્વને વશ રાખનારી વિભૈંતિઓથી આ ત્રણે લોક વ્યાપી આપ રહેલા છો તે આપની અસાધારણ દિવ્ય સર્વ વિભૈંતિઓ મને કહો.

કથં વિદ્યામ્ અર્હ યોગિન્! ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિત્યોડસિ ભગવન્! મયા ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: હે યોગિન્! આપનું સદા ચિન્તન કરતો હું આપને કેવી રીતે જાણી શકું? હે ભગવન્ મારે આપનું ક્યા - ક્યા ભાવોમાં ચિન્તન કરવું.

વિવેચન: વિભૈંતિઓ શા માટે કહેવી તેનું કારણ કહે છે. ક્યા - ક્યા પદાર્થોમાં મારે આપનું ચિન્તન કરવું, તે વિભૈંતિઓ જાણવાથી જાણાય.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૈંતિં ચ જનાર્દન!

ભૈંયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણુવતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: હે જનાર્દન! આપનો યોગ તથા વિભૈંતિ પુનઃ વિસ્તારથી કહો, કારણ કે અમૃતનું

શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

વિવેચન: પહેલાં આપે સંક્ષેપથી વિભેતિ તથા યોગ કહેલા છે; પરન્તુ પુનઃ તે વિસ્તારથી કહો, કારણ કે આપના વચનરૂપી અમૃતનું શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા દ્યાત્મવિભેતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ ! નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: હન્ત ! હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભેતિઓ મુખ્યતાથી તને કહું છું, કારણ કે મારી વિભેતિઓના વિસ્તારનો અન્ત નથી.

વિવેચન: અનુક્રમ્પા દર્શાવવા ‘હન્ત !’ કહે છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભેતિઓ મુખ્યતાથી કહું છું, કારણ કે તેના વિસ્તારનો અન્ત જ નથી. વિભેતિ એટલે વિવિધરૂપે પોતાના અંશથી પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ થવો તે, સર્વત્ર કોઈ-કોઈ અંશથી મારો આવિર્ભાવ થવો તે. સર્વત્ર કોઈ-કોઈ અંશથી મારો આવિર્ભાવ છે જ, કારણ કે હું સર્વનો નિયામક છું. તેથી સર્વત્ર મારી વિભેતિઓ હોવાથી તેના વિસ્તારનો અન્ત નથી, તેથી હું મુખ્ય = મુખ્ય વિભેતિઓ કહું છું.

અહમ્ આત્મા ગુડાકેશ ! સર્વભેતાશયસ્થિતઃ ।

અહમ્ આદિશ્ય મધ્યં ચ ભેતાનામ્ અન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભેતોના અન્તઃકરણમાં રહેલો હું આત્મા છું. હું ભેતોનો આદિ, મધ્ય, તેમજ અન્ત પણ છું.

વિવેચન: પ્રારમ્ભમાં પોતાનો યોગ કહે છે. ‘હે ગુડાકેશ’ સમ્બોધનથી એમ સૈંચવ્યું છે કે ‘ગુડાકા’ એટલે નિદ્રાનો ‘ઈશ’ થઈ, એટલે આળસ તજી ચિન્તન કરજે. પ્રાણીમાત્રના અન્તઃકરણમાં રહેલો આત્મા હું છું. શરીરભેત પૃથિવી વિગેરે ભેતોનો પણ આત્મા હું છું. તેમજ સર્વ ભેતોનો આદિ, મધ્ય તેમજ અન્ત પણ હું છું. તેથી સર્વના આત્મા તરીકે મારું ચિન્તન કરવું. અંશ અને અંશીમાં ભેદ નથી, એટલે તે જુદા પ્રકારના નથી એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૨।૨।૧૬ તથા ૨।૬।૩૯ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે. તેમજ ૧૦ ક્ષેપક અધ્યાય ૩ - ૧૪ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં પણ કરેલું છે.

આદિત્યાનામ્ અહં વિષ્ણુર્ જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્ મરુતામ્ અસ્મિ નક્ષત્રાણામ્ અહં શશી ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું. જ્યોતિઓમાં હું અંશુમાન રવિ છું. મરુતોમાં હું મરીચિ છું, અને નક્ષત્રોનો હું ચન્દ્ર છું.

વિવેચન: બાર આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ આદિત્ય છું, અથવા ‘આદિત્ય’ એટલે દેવોમાં હું વિષ્ણુ અર્થાત્ વામન છું એવો કેટલાક અર્થ કરે છે. જ્યોતિઓમાં હું કિરણવાળો સૈંચ્ય છું. મરુતોમાં હું મરીચિ છું અને નક્ષત્રોનો હું ચન્દ્ર છું.

આ શ્લોકથી આરમ્ભી ભગવાન્ પોતાની વિભેતિઓ કહે છે. આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી વિભેતિઓનું નિરૂપણ છે.

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામ્ અસ્મિ વાસવઃ ।

ઈન્દ્રિયાણાં મનશ્યાસ્મિ ભૈતાનામ્ અસ્મિ ચેતના ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: વેદોમાં હું સામવેદ છું. દેવોમાં હું ઈન્દ્ર છું. ઈન્દ્રિયોમાં હું મનુ છું. અને પ્રાણીઓમાં હું ચેતના છું.

વિવેચન: વેદોમાં હું ગાનાત્મક મધુર રસવાળો સામવેદ છું. દેવોમાં હું સો યજ્ઞ કરનાર, સર્વ ક્રિયાઓનો ભોક્તા, તથા રાજ્યભોક્તા ઈન્દ્ર છું. એકાદશ ઈન્દ્રિયો મધ્યે હું બીજી ઈન્દ્રિયોનું પ્રેરક મન છું. પ્રાણીઓમાં હું ચેતના અથવા જ્ઞાનશક્તિ છું.

રુદ્રાણાં શંકરશ્યાસ્મિ વિત્તેશો યજ્ઞરક્ષસામ્ ।

વસૈનાં પાવકશ્યાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામ્ અહમ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: રુદ્રોમાં હું શંકર છું. યજ્ઞ અને રાક્ષસો માં હું કુબેર છું. વસુઓમાં હું અગ્નિ છું. અને પર્વતોમાં હું મેરુ છું.

વિવેચન: એકાદશ રુદ્ર મધ્યે હું સર્વને સુખ આપનાર તથા ભક્તિ અને જ્ઞાન નો ઉપદેશ કરનાર શંકર છું. યજ્ઞ અને રાક્ષસો માં હું વિત્તેશ કુબેર છું. વસુઓમાં હું ભગવાન્ના મુખારવિન્દરૂપ અગ્નિ છું. પર્વતોમાં હું સુવર્ણમય મેરુ છું.

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ! બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામ્ અહં સ્કન્દઃ સરસામ્ અસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહસ્પતિ મને જાણ. સેનાધિપતિઓમાં હું સ્કન્દ છું, અને જલાશયોમાં હું સાગર છું.

વિવેચન: હે પાર્થ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ હું છું. સેનાધિપતિઓમાં હું દેવોનો સેનાધિપતિ સ્કન્દ છું અને સ્થિર જલાશયોમાં હું રત્નાકર સાગર છું.

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામ્ અસ્મ્યેકમ્ અક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ: મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું. વચનોમાં હું એકાક્ષર છું. યજ્ઞોમાં હું જપ યજ્ઞ છું. સ્થાવરોમાં હું હિમાલય છું.

વિવેચન: મહર્ષિઓમાં હું ભક્તિ કયા દેવની કરવી તેનો નિર્ધાર કરનાર ભૃગુ છું, વચન અથવા અક્ષરોમાં સર્વ અક્ષરોનું બીજ પ્રણવરૂપ ઓંકાર છું. યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું. અને સ્થાવરોમાં હું હિમાલય પર્વત છું.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ: સર્વ વૃક્ષોમાં હું અશ્વત્થ છું. દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું. ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું. સિદ્ધોમાં હું કપિલ મુનિ છું.

વિવેચન: સર્વ વૃક્ષોમાં હું વૈષ્ણવ સ્વરૂપ પૈંજ્ય અશ્વત્થ અથવા પીપળો છું. દેવર્ષિઓમાં હું મહાભાગવત્ નારદ છું. ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું. અને સિદ્ધોમાં હું ભગવદવતાર અને સાંખ્યતત્ત્વના વક્તા કપિલ મુનિ છું.

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ અશ્વાનાં વિદ્ધિ મામ્ અમૃતોદ્ભવમ્ ।

ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ: અશ્વોમાં મને અમૃત સાથે ઉત્પન્ન થએલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ગજેન્દ્રોમાં ઐરાવત અને માણસોમાં રાજા જાણુ.

વિવેચન: અશ્વોમાં હું અમૃત સાથે ઉત્પન્ન થએલો સાત મુખવાળો અગ્નિસ્વરૂપ ઉચ્ચૈઃશ્રવા છું. ઉત્તમ હાથીઓમાં હું ઐરાવત છું, અને માણસોમાં હું રાજા છું.

આયુધાનામ્ અહં વજ્રમ્ ધેનૈનામ્ અસ્મિ કામધુક્ ॥

પ્રજનશ્યાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામ્ અસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: આયુધોમાં હું વજ્ર છું, ધેનુઓમાં હું કામધેનુ છું, કામોમાં હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર કામ છું, સર્પોમાં હું વાસુકિ છું.

વિવેચન: શસ્ત્રોમાં હું વજ્ર છું, ગાયોમાં હું કામધેનુ છું. કામોમાં ભગવદીય પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ કામ હું છું. સર્પોમાં હું વાસુકિ છું. સર્પો એક મુખવાળા હોય છે(રામાનુજ).

અનન્તશ્યાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામ્ અહમ્ ॥

પિતૃણામ્ અર્થમા યાસ્મિ યમઃ સંયમતામ્ અહમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ: નાગોમાં હું અનન્ત છું, જલચરોમાં હું વરુણ છું, પિતૃઓમાં હું અર્થમા છું અને સંયમ કરનારમાં હું યમ છું.

વિવેચન: ઘણા મુખવાળા નાગોમાં હું અનન્ત અર્થાત્ શેષ છું, જલચરોમાં હું તેઓનો અધિષ્ઠાતા વરુણ છું. પિતૃઓમાં હું શ્રાદ્ધાન્નનો ભોગ કરનાર અર્થમા છું, અને સંયમ કરનારમાં હું યમ છું.

પ્રલ્લાદશ્યાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામ્ અહમ્ ॥

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોડહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ: દૈત્યોમાં હું પ્રલ્લાદ છું. ગણનારાઓમાં હું કાલ છું. પશુઓમાં હું સિંહ છું, અને પક્ષીઓમાં ગરુડ છું.

વિવેચન: દૈત્યોમાં હું મહાભાગવત દૈત્યકુલનો ઉદ્ધાર કરનાર પ્રલ્લાદ છું. પ્રાણીઓના આયુષ્ય વિગેરેની ગણના કરનાર સંવત્સર વિગેરેમાં હું કાલ છું. પશુઓમાં હું તેઓનો રાજા સિંહ છું અને પક્ષીઓમાં હું તેઓનો રાજા ગરુડ છું.

પવનઃ પવતામ્ અસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામ્ અહમ્ ॥

ઝષાણાં મકરશ્યાસ્મિ સ્રોતસામ્ અસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ: શુદ્ધિ કરનારમાં હું પવન છું, શસ્ત્રધારીઓમાં હું રામ છું. મત્સ્યોમાં હું મકર છું, વહેતા જલોમાં હું ગંગા છું.

વિવેચન: શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થોમાં હું પવન છું. શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં હું દશરથનો પુત્ર રામ છું, અથવા શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં હું જમદગ્નિનો પુત્ર પરશુરામ છું. મત્સ્યોમાં હું મકર છું. વહેતા જલમાં હું ભગવત્પાદોદક ગંગા છું.

સર્ગાણામ્ આદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમ્ અર્જુન! ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામ્ અહમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ: હે અર્જુન! સૃષ્ટિઓનો આદિ, અન્ત તથા મધ્ય પણ હું છું. વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા અને વાદ કરનારોના વાદ હું છું.

વિવેચન: પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા ત્રણે સૃષ્ટિનો આદિ, અન્ત અને મધ્ય હું છું. વિદ્યાઓમાં તત્ત્વનો નિધાર કરનારી અધ્યાત્મવિદ્યા અને વાદ કરનારાઓનો તત્ત્વના સ્વરૂપના નિર્ણયાત્મક વાદ હું છું.

અક્ષરાણામ્ અકારોઽસ્મિ દ્રન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ: અક્ષરોમાં હું અકાર છું, સમાસોમાં હું દ્રન્દ્વ છું. હું જ અક્ષય કાલ છું. સર્વત્ર મુખવાળો ધાતા હું છું.

વિવેચન: અક્ષરોમાં હું વાસુદેવવાચક ‘અ’ છું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “અકાર સર્વવાણી છે”. સમાસોમાં ઉભય પદનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવો દ્રન્દ્વ સમાસ હું છું. દ્રન્દ્વ સિવાયના સમાસોમાં એક પદનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે, પરન્તુ દ્રન્દ્વ સમાસમાં ઉભય પદનું પ્રાધાન્ય હોય છે. પ્રવાહરૂપ અક્ષય કાલ પણ હું જ છું. સર્વત્ર મુખવાળો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર ધાતા એટલે બ્રહ્મા પણ હું છું.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્યાહમ્ ઉદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્ મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ: સર્વને હરનાર મૃત્યુ અને ભવિષ્યમાં થનાર પદાર્થોનો ઉદ્ભવ હું છું. સ્ત્રીઓમાં હું કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા છું.

વિવેચન: સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું. ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થોનો ઉદ્ભવ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ હું છું. નારીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, અને ક્ષમા એ સાત હું છું.

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામ્ અહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમ્ ઋતૈનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ: સામોમાં હું બૃહત્સામ છું. છન્દોમાં હું ગાયત્રી છું. માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ છું. ઋતુઓમાં હું વસન્ત છું.

વિવેચન: સામોમાં હું બૃહત્સામ છું. આ સામથી સર્વેશ્વર તરીકે સ્તુતિ થતી હોવાથી આ સામ ઉત્તમ છે. વેદના છન્દોમાં હું ભગવત્સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર ગાયત્રી છું. માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ માસ છું અને ઋતુઓમાં હું જડ પદાર્થોમાં પણ આનન્દ ઉત્પન્ન કરનારી અને વૃન્દાવનમાં નિત્ય રહેનારી વસન્ત ઋતુ છું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૧૮।૧ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

દૈતં છલયતામ્ અસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામ્ અહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામ્ અહમ્ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ: છલનારાઓમાં હું દૈત છું, તેજસ્વીઓનું હું તેજ છું. હું જય છું, હું વ્યવસાય છું, સત્ત્વવાળાઓમાં હું સત્ત્વ છું.

વિવેચન: વ્યવસાય અર્થાત્ ઉદ્યમ અથવા નિશ્ચય હું છું. સત્ત્વવાળાઓમાં એટલે

ઘેર્યવાળાઓમાં હું સત્ત્વ અર્થાત્ ઘેર્ય છું.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોડસ્મિ પાંડવાનાં ધનઞ્જયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામ્ ઉશનાકવિઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થઃ વૃષ્ણિઓમાં હું વાસુદેવ છું. પાંડવોમાં હું ધનઞ્જય છું. મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું, કવિઓમાં હું શુકાચાર્ય કવિ છું.

વિવેચનઃ વૃષ્ણિઓમાં હું વાસુદેવ છું. વસુદેવના ઘેર ધર્મમય ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે અને તે અન્યત્ર કેવલ પૈર્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેથી વાસુદેવની વિભેતિમાં ગણના કરેલી છે. અથવા વૃષ્ણિઓમાં વસુદેવના પુત્ર બલભદ્ર મારી વિભેતિ છે. પાંચ પાંડવો મધ્યે નારાયણના અંશ નરરૂપ ધનઞ્જય અર્થાત્ તું મારી વિભેતિ છે. મનન કરનાર મુનિઓમાં હું કૃષ્ણદ્વૈપાયન છું, અને કવિઓમાં હું ઉત્તમ કવિ શુકાચાર્ય છું.

દણ્ડો દમયતામ્ અસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામ્ અહમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થઃ દમનારાઓનો દણ્ડ હું છું. વિજયની ઈચ્છાવાળાઓની નીતિ હું છું. ગુહ્ય પદાર્થોમાં હું મૌન છું. અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું.

વિવેચનઃ દમનારાઓનો સર્વના દોષને હરનાર દણ્ડ હું છું.

યચ્યાપિ સર્વભેતાનાં બીજં તદ્ અહમ્ અર્જુન ! ।

ન તદસ્તિ વિના યત્ સ્વાત્ મયા ભેંતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થઃ હે અર્જુન ! સર્વભેતોનું જે કાંઈ બીજ છે તે હું છું. એવું કોઈ ચર અથવા અચર ભેંત નથી જે મારા વિનાનું હોય.

વિવેચનઃ ચર અથવા અચર ભેંતમાત્ર મારી, ઉપર કહેલી બે, પ્રકૃતિનું જ કાર્ય હોવાથી એવું કોઈ સમ્ભવતું નથી કે જે મારા વિનાનું હોય. તેથી સર્વત્ર હું છું.

નાન્તોડસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભેતીનાં પરન્તપ ! ।

એષ તૈદ્દેશતઃ પ્રોક્તો વિભેતેર્ વિસ્તરો મયા ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થઃ હે પરન્તપ ! મારી દિવ્ય વિભેતિઓનો અન્ત નથી. આ તો વિભેતિનો વિસ્તારમેં ઉદ્દેશથી કહ્યો.

વિવેચનઃ ઉદ્દેશથી એટલે નામમાત્રથી અથવા સંક્ષેપથી મેં વિભેતિઓનો વિસ્તાર કહ્યો. મારી દિવ્ય વિભેતિઓ અનન્ત હોવાથી તે કહેતાં પાર આવે જ નહિ.

યદ્-યદ્ વિભેતિમત્ સત્ત્વં શ્રીમદ્દૈર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોડશસમ્ભવમ્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થઃ જે-જે વિભેતિવાળું, શોભાવાળું અથવા ઉત્કર્ષવાળું સત્ત્વ છે તે- તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલું તું જાણ.

વિવેચનઃ જે-જે સત્ત્વ અથવા પદાર્થ વિભેતિવાળો એટલે ઐશ્વર્યવાળો, શોભા અથવા સૌન્દર્યવાળો, અથવા ઉત્કર્ષવાળો છે તે-તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એમ તું જાણ. જડ, જીવ અને અન્તર્યામી ત્રણેમાં મારા સત્, ચિત્, અને આનન્દ અંશોનો અનુક્રમે

આવિભાવ હોવાથી જે-જે પદાર્થમાં ઐશ્વર્ય, સૌન્દર્ય અથવા ઉત્કર્ષ છે તે મારા ત્રણમાંથી એક અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલ છે. મારી વિભેતિનો અન્ત નથી, તેથી મારી વિભેતિ જાણવાનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું.

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ! ।

વિષ્ટભ્યાહમ્ ઇદં કૃત્સ્નમ્ એકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ: અથવા હે અર્જુન! આ બહુ જ્ઞાનથી તને શું લાભ છે? હું એક અંશથી આ સર્વ જગતને વ્યાપીને રહેલો છું.

વિવેચન: ઉપર સર્વ વિભેતિઓ કહી તેનો યોગમાં ઉપસંહાર કરે છે. હે અર્જુન! આ સર્વ જ્ઞાનથી તને શું લાભ થવાનો છે? (તું બસ એટલું સમજી લે કે) હું પુરુષોત્તમ મારા એક અંશથી અર્થાત્ અક્ષરના મહિમાથી મારા અધ્યાત્મરૂપથી આ સર્વ સ્થેલ અને સૈક્ષમ, ચેતન અને અચેતન જગતને વ્યાપી અથવા ધારણ કરી રહેલો છું. એ મારા યોગનું ઐશ્વર્ય જાણ. આવું મારું માહાત્મ્ય છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'વિભેતિયોગો' નામ

દશમોઽધ્યાયઃ ॥૧૦॥

॥ अध्याय ११ ॥ विश्वरूपदर्शनयोग

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यम् अध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत् त्वयोक्तं वयस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

श्लोकार्थः मारा पर अनुग्रह करवा आपे जे परम गुह्य अध्यात्म वयन कहां तेथी मारो आ मोल नष्ट थयो.

विवेचनः गया अध्यायना अन्ते भगवाने पोतानो परम असाधारण योग कव्यो, अने कह्युं के “हुं ओक अंशथी आ सर्व जगतने व्यापी रहेलो छुं”. आवुं भगवाननुं रूप सांभणी तेना दर्शन करवानी ईच्छा थवाथी यार श्लोकथी १-४ अर्जुन ओ रूपना दर्शनमाटे प्रार्थना करे छे. आपे मारा उपर अनुग्रह करवा परम गुह्य अध्यात्म वयनथी मने बोध दीधो. तेनाथी मारो आपना ऐश्वर्यना अज्ञानरूप मोल नष्ट थयो, अर्थात् आपना माहात्म्यनुं भान करावनार आपनी वाणीनुं मने श्रवण थयुं, परन्तु आपना तेवा रूपनुं दर्शन थयुं नथी.

भवाप्यथौ हि भैंतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि याव्ययम् ॥२॥

श्लोकार्थः हे कमलपत्र जेवा यक्षुवाणा! आपथी भैंतोनी उत्पत्ति तथा लय तेमज आपनुं अव्यय माहात्म्य पाणु में विस्तरथी सांभल्यां.

अेवम् अेतद् यथाऽऽत्यत्वम् आत्मानं परमेश्वर ! ।

द्रष्टुम् ईच्छामि ते रूपम् ऐश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥३॥

श्लोकार्थः हे परमेश्वर! आपनुं स्वरूप आपे जेवुं कह्युं तेवुं ज छे. हे पुरुषोत्तम! हुं आपना ते ऐश्वर रूपना दर्शन करवा ईच्छुं छुं.

विवेचनः आपना वयनमां मने अविश्वास नथी. आपनुं स्वरूप आपे जेवुं वाण्युं तेवुं ज छे तेमां मने अविश्वास नथी. आज दशवि छे के मारो मोल हेंर थयो छे. हे पुरुषोत्तम! आपना ते ऐश्वर रूप अर्थात् आपना ऐश्वर्यवाणां रूपनुं दर्शन करवानी मारी ईच्छा छे.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम् ईति प्रभो ! ।

योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानम् अव्ययम् ॥४॥

श्लोकार्थः हे प्रभो! हे योगेश्वर! जे ते माराथी जेई शक्य तेवुं आप मानता हो तो आप मने आपना अव्यय स्वरूपनां दर्शन करावो.

विवेचनः आ दर्शन जवनी कृतिथी प्राप्त थाय तेवा नथी परन्तु ईश्वरनी ईच्छा होय तो ज थई शके तेम होवाथी कहे छे के हे प्रभो! जे ते माराथी जेई शक्य तेवुं आप मानता हो तो मने आपनां ते अव्यय स्वरूपनां दर्शन करावो.

श्रीभगवान् उवाच

पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ૥૫૥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! નાના પ્રકારના, વિવિધ વર્ણ અને આકૃતિ વાળાં મારાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપો તું જો.

વિવેચન: અર્જુને એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી તેથી પોતાનું અદ્ભુત અક્ષર સ્વરૂપ દર્શાવવા ભગવાન પ્રથમ ચાર (૫-૮) શ્લોકથી તેનાં દર્શન કરવામાટે અર્જુનને સાવધાન કરે છે. હે પાર્થ! મારાં સેંકડો અને હજારો અર્થાત્ તારી ઈચ્છામાં આવે તેટલાં દિવ્ય રૂપો તું જો.

પશ્યાદિત્યાન્ વસેન્ રુદ્રાન્ અશ્વિનો મરુતસ્ તથા ।

બહુન્યદષ્ટપૈર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ! ૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, બે અશ્વિનિકુમારો, મરુતો તથા પ્રથમ નહિ જોએલાં એવાં બહુ આશ્ચર્યો તું જો.

વિવેચન: એક જ સ્થાનમાં અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ધર્મો જે રૂપમાં રહેલાં હોય તે આશ્ચર્યરૂપ છે. એવાં બહુ આશ્ચર્યો જો. બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, અગીઆર રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો અને ઓગણપચાસ મરુતો તું જો.

ઈહૈક સ્થં જગત્કૃત્સ્નં પશ્યાદ્ય સચરાચરમ્ ।

મમ દેહે ગુડાકેશ ! યચ્યાન્યદ્ દ્રષ્ટુમ્ ઈચ્છસિ ॥૭૥

શ્લોકાર્થ: હે ગુડાકેશ! મારા આ દેહમાં સ્થાવર-જંગમ સહિત સર્વ જગત્ એક સ્થળે રહેલું આજ જો, અને અન્ય જે જોવાની ઈચ્છા હોય તે જો.

વિવેચન: આ અર્થાત્ આ અક્ષર સ્વરૂપ મારા દેહમાં સ્થાવર-જંગમ સહિત સર્વ જગત્ એક જ સ્થળે રહેલું તુ આજ જો. અહીં જગતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું કહેલું હોવાથી જગત્ સત્ય છે, મિથ્યા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્ય જે કાંઈ જોવાની ઈચ્છા હોય તે પણ તું જો.

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમ્ અનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮૥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ આ જ તારા ચક્ષુથી મારાં દર્શન કરવા તું સમર્થ નથી, તેથી તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. મારો ઐશ્વર યોગ તું જો.

વિવેચન: આ તારા પ્રાકૃત ચક્ષુઓ જે માત્ર પરિમિત વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરી શકે તેવા છે તેનાથી મારાં અલૌકિક અક્ષર સ્વરૂપના દર્શન થઈ શકશે નહિ તેથી હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું. તેથી તું મારો ઐશ્વર યોગ અર્થાત્ જેની અન્દર સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો આશ્રય કરી રહેલા છે તેવું રૂપ જો.

સગ્જય ઉવાચ

એવમ્ ઉક્ત્વા તતો રાજન્ ! મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।

દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમ્ ઐશ્વરમ્ ॥૯૥

શ્લોકાર્થ: હે રાજન્! મહાયોગેશ્વર હરિએ એ પ્રમાણે કહીને ત્યાર પછી પાર્થને પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત રૂપને દેખાડ્યું.

અનેક-વકત્ર-નયનમ્ અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ ॥૧૦૥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्रयमयं देवम् अनन्तं विश्वतोमुખम् ॥११॥

श्लोकार्थः अनेक मुખ अने नयनवाणुं, अनेक अद्भुत दर्शनवाणुं, अनेक दिव्य आभरणोवाणुं, दिव्य अनेक आयुधो धारण करेणुं, दिव्य माला अने वस्त्रो धारण करेणुं, दिव्य गन्धोना लेपवाणुं, सर्व आश्रयवाणुं, प्रकाशमान, अनन्त, सर्वत्र मुખवाणुं (पोतानुं परम अश्वर इप अर्जुनने देखाड्युं) ॥१०-११॥

विवेचनः हे राजन्! सर्वकरणसमर्थ मलयोगेश्वर हरिअे अे प्रमाणे कही अर्जुनने पोतानुं परम अश्वर इप देखाड्युं. आ इपने अनेक मुખ अने नयन एतां, तेमां अनेक अद्भुत देखावो एता. किरिट विगेरे अनेक दिव्य आभरणो धारण करेवां एतां, तेम ज लकतोना तापने दैर करनार गदा विगेरे अनेक दिव्य आयुधो अने दिव्य माला अने वस्त्रो धारण करेवा एतां, दिव्य गन्धोना लेप करेवो एतो. ते इप सर्व आश्रयोवाणुं एतुं, अर्थात् तेमां सर्व परस्पर विरुद्ध धर्मो रहेला एता. ते प्रकाशमान अनन्त अने सर्वत्र मुખवाणुं एतुं.

दशमा श्लोकनुं अनुसन्धान श्रीभागवत् १।३।४ उपरनां सुभोधिनीमां करेणुं छे.

दिवि सैर्यसलस्रस्य लवेद् युगपद्दुत्थिता ।

यद्विभाः सदशीसा स्याद्भासस्तस्य मलात्मनः ॥१२॥

श्लोकार्थः जे आकाशमां अेक साथे उदय पामेला अेक लज्जर सैर्यनो प्रकाश उत्पन्न थाय तो ते प्रकाश ते मलात्माना प्रकाशना जेवो थाय.

विवेचनः आ अलौकिक इपना प्रकाशनुं अद्भुत उपमाथी वणुन करे छे. आकाशमां जे अेक लज्जर सैर्य अेक साथे उदय पामे तो तेमनो जे प्रकाश थाय ते अे मलात्माना प्रकाश समान कदाय थाय! अर्थात् ते मलात्माना प्रकाश जेवो ते थाय नहि, परन्तु ते मलात्माना प्रकाशनुं भान तेनाथी कदाय थई शके.

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तम् अनेकधा ।

अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

श्लोकार्थः ते समये पांडवे देवोना देवना शरीरमां अेक स्थणे रहेणुं अने अनेक प्रकारे विभक्त थअेणुं सम्पूर्ण जगत् जेयुं.

विवेचनः पोतानां मालात्म्यना ज्ञान विना लकित दढ थई शके तेम नहि एोवाथी भगवाने कृपाथी ज्यारे अर्जुनने पोतानां अक्षरस्वइपनां दर्शन कराव्यां त्यारे अर्जुने येतन अने अयेतन यौदलोक सलित अनेक प्रकारे विभक्त थअेणुं सर्व जगत् देवोना पाण देव श्रीपुरुषोत्तमना शरीरमां अेक स्थणे रहेणुं जेयुं. आवी ज रीते श्रीयशोदाज्जअे मुत्सनालक्षणना प्रसंगमां भगवानूना मुभारविन्दमां सर्व जगत् जेयुं एतुं, परन्तु श्रीयशोदाज्जनो प्रेम पोतामां दढ थाय ते माटे भगवाने तेमना मालात्म्यज्ञाननुं पोतानी वैष्णवी मायाथी तरत ज तिरोधान कर्णुं एतुं. अे शुद्धपुष्टिनुं मालात्म्य छे. अर्जुननो शुद्धपुष्टिमां अधिकार नथी, परन्तु मर्यादापुष्टिमां अधिकार छे, तेथी भगवाने कृपा करी तेने अक्षरस्वइपनां दर्शन करावी पोताना मालात्म्यनुं भान कराव्युं, परन्तु श्रीयशोदाज्ज पेठे तेनो प्रेम दढ करवा तेना मालात्म्यनां ज्ञाननुं वैष्णवी मायाथी तिरोधान कर्णुं नथी.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનઞ્જયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઞ્જલિરભાષત ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ પછી વિસ્મય પામેલા અને રોમાઞ્ચિત થએલા અર્જુને મસ્તકથી દેવને પ્રણામ કરી, હાથ જોડી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિવેચનઃ દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં દર્શન થવાથી વિસ્મય પામેલા એટલે આશ્ચર્યસમાં નિમગ્ન થએલા અને રોમાઞ્ચિત થએલા અર્જુને દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરી હાથ જોડી નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞાપિત કરી.

અર્જુન ઉવાચ

પશ્યામિ દેવાન્ તવ દેવ ! દેહે સર્વાસ્તથા ભૈંતવિશેષસંધાન્ ।

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમ્ ઋષીંશ્ય સર્વાનુરગાંશ્ય દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ હે દેવ ! આપના દેહમાં સર્વ દેવોને તથા ભૈંતોના સર્મેહોને, કમલાસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને, ઈશને, સર્વ ઋષિઓને, અને દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું.

વિવેચનઃ અહીંથી સત્તર શ્લોકથી ૧૫ - ૩૧ અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ભગવાનની સોળ કળાઓરૂપ સોળ શ્લોક, અને એક શ્લોક પ્રાર્થનાનો મળી કુલ સત્તર શ્લોકથી વિજ્ઞાપિત કરે છે.

અનેક-બાહુદર-વકત્ર-નેત્રમ્ પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽનન્તરૂપમ્ ।

નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર ! વિશ્વરૂપમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ હું આપને અનેક બાહુ, ઉદર, મુખ અને નેત્રવાળા અને સર્વતઃ અનન્ત રૂપવાળા જોઉં છું. હે વિશ્વેશ્વર ! આપનો અન્ત, મધ્ય અથવા આદિ હું જોતો નથી, અને વિશ્વરૂપ જોઉં છું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૩૨.૧૨૪ પરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતોદીપ્તિમન્તમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદ્ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ કિરીટવાળા, ગદાવાળા, ચક્રવાળા, તેજના સર્મેહરૂપ, સર્વતઃ પ્રકાશમાન, જેમની સામે દષ્ટિ થઈ ન શકે તેવા, સર્વ બાજુએ પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૈર્યના જેવી કાન્તિવાળા તથા પ્રમાણ થઈ ન શકે તેવા હું આપને જોઉં છું.

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્ ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતનસૂત્વં પુરુષોમતો મે ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ આપ અક્ષર છો, પરમ જાણવા યોગ્ય છો, આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન છો, શાશ્વત ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અવ્યય છો. હું આપને સનાતન પુરુષ માનું છું.

વિવેચનઃ આપ અક્ષરસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છો. તેથી જ જ્ઞાનીઓને અને ભક્તોને જાણવાયોગ્ય છો. અહીં ભગવાનને 'અક્ષર' કહ્યા તેથી સર્વની ઉત્પત્તિ તેમનામાંથી છે એમ કહ્યું. હવે લયસ્વરૂપ કહે છે. આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન અથવા લયસ્થાન છો. હવે પાલકપાશું કહે છે. આપ શાશ્વત ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છો. ગુણાત્મક ન હોતાં અવ્યય એટલે અવિનાશી અથવા નિત્ય છો. હું આપને સનાતન પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ માનું છું. આપ પુરુષોત્તમ છો એવો મારો

નિશ્ચય છે.

અનાદિ-મધ્યાન્તમ્ અનન્તવીર્યમ્ અનન્તબાહું શશિ-સૈર્ય-નેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવત્રમ્ સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥૧૯।

શ્લોકાર્થ : આદિ, મધ્ય, તથા અન્ત રહિત, અનન્ત વીર્યવાળા, અનન્ત બાહુવાળા, ચન્દ્ર અને સૈર્ય રૂપી નેત્રવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેમના મુખમાં છે તેવા અને પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપાવતા હું આપને જોઉં છું.

દ્યાવા-પૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ય સર્વાઃ ।

દષ્ટ્વાદ્ભુતં રૂપમ્ ઉગ્રં તવેદમ્ લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ! ॥૨૦।

શ્લોકાર્થ : આકાશ અને પૃથિવી નું આ અન્તર અને સર્વ દિશાઓ આપ એકલાએ વ્યાપેલ છે. હે મહાત્મન! આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક બહુ વ્યથિત થએલા છે.

વિવેચન : યુદ્ધ જોવાની ઈચ્છાથી બ્રહ્મા વિગેરે દેવો, અસુરો, પિતૃઓ, સિદ્ધો, ગન્ધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો આવેલા. તેઓમાં પાંડવોને અનુકૂલ, તેમનાથી પ્રતિકૂલ અને તટસ્થ હતા. એ ત્રણે લોક આ ભગવાનનું વિશ્વરૂપ જોઈ વ્યથા પામ્યા. ભગવાને પોતાનું ઐશ્વર્ય અર્જુનને દેખાડવા તેઓને પણ દિવ્ય દષ્ટિ આપેલી. (રામાનુજ)

અમી હિ ત્વાં સુરસન્ના વિશન્તિ કેચિદ્ ભીતાઃ પ્રાજ્ઞલયો ગૃણન્તિ ।

‘સ્વસ્તી’ત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસન્નાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ

પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧।

શ્લોકાર્થ : આ દેવોનાં ટોળા આપમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાકો ભય પામી હાથ જોડી સ્તુતિ કરે છે. મહર્ષિ અને સિદ્ધો નાં ટોળાંઓ ‘સ્વસ્તિ’ એમ કહી પુષ્કળ સ્તુતિથી આપનું સ્તવન કરે છે.

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેડશ્વિનૌ મરુતશ્યોભપાશ્ય ।

ગન્ધર્વ-યક્ષાસુર-સિદ્ધસન્ના વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨।

શ્લોકાર્થ : રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ અને સર્વે સાધ્યો, બે અશ્વિનીકુમારો, મરુતો, પિતૃઓ, ગન્ધર્વો, યક્ષો, અસુરો અને સિદ્ધોના સમૂહો સર્વ વિસ્મિત થઈ આપનાં દર્શન કરે છે.

રૂપં મહત્ તે બહુવક્રનેત્રમ્ મહાબાહો ! બહુબાહુરૂપાદમ્ ।

બહુદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલમ્ દષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાડહમ્ ॥૨૩।

શ્લોકાર્થ : હે મહાબાહો! અનેક મુખ અને નેત્રવાળા, અનેક બાહુ સાથળ અને ચરણવાળા, અનેક ઉદરવાળા, અને ઘણી દાઢોથી વિકરાળ આપનાં મોટાં રૂપને જોઈને લોકો તેમજ હું ખુબ વ્યથિત થયા છીએ.

નભઃસ્પૃશં દીપ્તમ્ અનેકવર્ણું વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણુો ॥૨૪।

શ્લોકાર્થ : હે વિષ્ણુો! આકાશનો સ્પર્શ કરતા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, પ્રસારેલ મુખોવાળા, પ્રદીપ્ત અને વિશાલ નેત્રોવાળા આપને જોઈને જેનો અન્તરાત્મા બહુ વ્યથિત થએલો છે એવો હું ધૈર્ય અથવા શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : દાઢોથી વિકરાળ અને કાલાગ્નિ જેવાં આપનાં મુખો જોઈને જ હું દિશાઓ જાણતો નથી અને મને શાન્તિ મળતી નથી. તેથી હું દેવેશ ! હું જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ.

વિવેચન : આપનાં વિકરાળ અને કાલાગ્નિ જેવાં મુખો જોઈને જ હું દિશાઓ જાણતો નથી એટલે કઈ દિશામાં નાસવું તે મને સૈંઝ પડતી નથી, કોઈ દિશામાં નાસવાથી ભય દેર થાય તેવું જણાતું નથી.

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘેઃ ।

ભીષ્મો દ્રોણઃ સૈંતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોદ્ધુમુખ્યૈઃ ॥૨૬॥

વક્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।

કેચિદ્ વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સન્દશ્યન્તે ચૈણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : અને આ ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ, અને સૈંતપુત્ર ભૈંપાલોના સમૈલો સાથે અને આપણા પાણ મુખ્ય યોદ્ધાઓ સાથે દાઢોથી વિકરાળ અને ભયાનક આપનાં મુખો પ્રતિ દોડીને આપમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાકો ચુરેચુરા થએલા મસ્તકોવાળા આપના દાંતોની કાટોમાં ચોટેલા દેખાય છે.

યથા નદીનાં બહવોડમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ વક્રાણ્યભિવિ જ્વલન્તિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : જેમ નદીઓના અનેક જલના પ્રવાહો સમુદ્રની જ તરફ વહે છે તેમ આ નરલોકના વીરપુરુષો આપનાં સર્વ બાજુએ જ્વલતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે.

વિવેચન : નદીઓના પ્રવાહો પોતાનાં લયસ્થાનરૂપ સમુદ્ર પ્રતિ વહી સમુદ્રમાં લય પામે છે તેવી રીતે આ વીરપુરુષો આપનાં જ્વલતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરી લય પામે છે. લયનું અથવા નાશનું દષ્ટાન્ત ઉપર કહ્યું તેમાં નાશ પ્રકટ નહિ લાગવાથી નાશનો પ્રકાર વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા બીજું દષ્ટાન્ત કહે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગાઃ વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।

તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તતવાપિ વક્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ : જેમ પતંગીઆઓ વધારે વેગવાળા થઈ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પોતાના નાશ માટે પ્રવેશ કરે છે તેમજ લોકો પણ વધારે વેગવાળા થઈ આપના મુખોમાં પોતાના નાશ માટે પ્રવેશ કરે છે.

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમન્તાત્ લોકાન્ સન્સમગ્રાન્ વદનૈર્જર્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૈર્યજગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણુઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ : આપ જ્વલતાં મુખોથી ચારે તરફથી સર્વ લોકોને ગળતાં ચાટો છો. હું વિષ્ણુ ! આપનાં ઉગ્ર તેજો પોતાની કાન્તિથી સર્વ જગતને ભરી દઈ પ્રકાશે છે.

આખ્યાહિ મે કો ભવાન્ ઉગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર ! પ્રસીદ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજ્ઞાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ : ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ તે મને કહો. હું દેવવર ! આપને નમસ્કાર હો ! આપ પ્રસન્ન

થાઓ. આદ્ય પુરુષ આપને જાણવા ઈચ્છું છું, કારણ કે આપની પ્રવૃત્તિ હું જાણતો નથી.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્ સમાહર્તુમ્ સહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાન્ કહે છે : હું લોકોનો ક્ષય કરનાર વૃદ્ધ પામેલો કાલ છું, લોકોનો સંહાર કરવા અહીં પ્રવૃત્ત થએલો છું. દરેક સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ ઉભેલા છે તે સર્વે તારા વિના પણ રહેવાના નથી.

વિવેચન : એ પ્રમાણે અર્જુને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાન્ તેને અહીંથી ત્રણ શ્લોકોથી ઉત્તર આપે છે. હું અક્ષર, કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એવા ચાર પ્રકારના ભેદથી કાલરૂપ પ્રકટ થયો છું. હું અક્ષર પણ છું. ચાટવું વિગેરે ગુણવાળો હોવાના ચિહ્નથી કાલરૂપ પણ મને જાણ. કાલરૂપ હોવાથી અસુરાવેશવાળા જીવોનું મૃત્યુ કરનાર છું; તેથી અસુરાવેશવાળા જીવોનો સંહાર કરવા અહીં પ્રવૃત્ત થએલો છું. આજ સપર્ષણભાવ છે, કારણ કે સપર્ષણવ્યેહ સંહાર કરનાર છે. તારા વિના પણ એટલે તું કોઈને નહિ મારે તો પણ કાલરૂપ હું તેઓને ગળી જઈશ, અને તેઓનો તિરોભાવ થઈ જશે.

તસ્માત્ ત્વમ્ ઉત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૈન્ ભુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૈર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ! ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : તેથી તું ઉઠ. યશ પ્રાપ્ત કર. શત્રુઓને જીતી સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ. પ્રથમથી જ મેં જ આમને મારેલા છે. હે સવ્યસાચિન્ ! તું નિમિત્તમાત્ર થા.

વિવેચન : હે સવ્યસાચિન્ ! એટલે ડાબા હાથથી બાણ ફેંકનાર ! આ સર્વે યોદ્ધાઓને કાલરૂપ મેં જ મારેલા છે. તારે માત્ર નિમિત્ત થઈ યશ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેથી ઉઠ અને શત્રુઓને મારી સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન ભાગ. ૧।૧।૧૩ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ! ।

મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા યુદ્ધયસ્વ જેતાસિ રણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તેમજ અન્ય વીર યોદ્ધાઓને મેં મારેલા છે તેમને તું હણ. વ્યથા પામ નહિ. યુદ્ધ કર. સંગ્રામમાં તું શત્રુઓને જીતીશ.

વિવેચન : ભીષ્મ-દ્રોણ વિગેરેને હું કેમ મારું ? એવી શંકા કર નહિ. આ સર્વ યોદ્ધાઓને મેં મારેલા જ છે. તેઓ કાલદષ્ટિથી અથવા પ્રારબ્ધ કર્મવડે જ જીવે છે. તેમને હણ, તું દુઃખી ન થતાં યુદ્ધ કર. તું શત્રુઓને સંગ્રામમાં જીતીશ.

સઙ્ગય ઉવાચ

એતત્ શ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય કૃતાઙ્ગલિર્વેપમાનઃ કિરીટી ।

નમસ્કૃત્વા ભૈયઃ એવાહ કૃષ્ણં સગદ્ગદં ભીતભીતઃ પ્રણમ્ય ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ : સઙ્ગય કહે છે : કેશવનું આ વચન સાંભળીને, ઘણા જ ભયભીત થએલા અને ઈર્ષ્યતા અર્જુને હાથ જોડી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી તથા પ્રણામ કરી ગદ્ગદ કંઠે પુનઃ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

અર્જુન ઉવાચ

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ । ૩૬ ।

શ્લોકાર્થ : અર્જુન કહે છે : હે હૃષીકેશ ! આપની કીર્તિથી જગત્ હર્ષ પામે છે અને પ્રસન્ન થાય છે, રક્ષાસો ભય પામી દિશાઓમાં દોડે છે, અને સર્વ સિદ્ધોના સમ્મેલો નમન કરે છે તે યોગ્ય જ છે.

વિવેચન : અહીંથી (૩૬ થી ૪૬) અગીઆર શ્લોકથી અર્જુન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. આ ૩૬ મો શ્લોક રક્ષોદનમન્ત્ર એટલે રક્ષાસોને મારવાનો મન્ત્ર છે. તે રક્ષોદનમન્ત્ર શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

કસ્માચ્ય તે ન નમેરન્ મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્માણોડપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ! ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ : હે મહાત્મન્ ! બ્રહ્માથી પણ મોટા આદિકર્તા આપને (તેઓ) કેમ ન નમે ? હે અનન્ત ! હે દેવોના ઈશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ અક્ષર છો, સત્ છો, અસત્ છો અને જે 'પર' છે તે છો.

વિવેચન : આપ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય હોવાથી સત્ છો, અને અસત્ પણ છો. જે પર કારણ એટલે પુરુષોત્તમ છે તે પણ આપ છો.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણઃ ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાડસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્ત રૂપમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ : આપ આદિદેવ છો, પુરાણ પુરુષ છો. આપ આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છો. આપ વેત્તા છો, વેદ્ય છો, અને પરમ ધામ છો. હે અનન્તરૂપ ! વિશ્વ આપથી વ્યપાએલું છે.

વિવેચન : આપ આદિ દેવ છો અથવા દેવોના આદિ છો. આપ પુરાણ પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમ છો. આ વિશ્વનું પરમ નિધાન અથવા લયસ્થાન પણ આપ છો. 'વેત્તા' એટલે જાણનાર તેમજ 'વેદ્ય' એટલે જાણવા યોગ્ય પદાર્થ પણ આપ છો, પર ધામ એટલે પુરુષોત્તમનું પર ધામ અક્ષર પણ આપ છો, અને આપના અનન્તરૂપથી આ વિશ્વ વ્યપાઈ રહેલું છે.

વાયુર્થમોડગ્નિર્વરુણઃ શશાપઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેડસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૈંયોડપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ : આપ વાયુ છો, યમ છો, અગ્નિ છો, વરુણ છો, ચન્દ્ર છો, પ્રજાપતિ છો અને પ્રપિતામહ છો. આપને પુનઃ હજારો વાર નમસ્કાર હો, અને આપને ફરીથી પણ નમસ્કાર હો.

વિવેચન : 'વાયુ' એટલે સર્વને પ્રેરનાર, સર્વના પ્રાણરૂપ આપ છો. તેમજ 'યમ' એટલે સર્વને નિયમમાં રાખનાર, 'અગ્નિ' એટલે સર્વના આધાર, 'વરુણ' એટલે જલના અધિપતિ, સર્વ રસના પૈરક, 'ચન્દ્ર' એટલે સર્વને આનન્દ આપનાર, 'પ્રજાપતિ' એટલે શર્વને (શંકરને) ઉત્પન્ન કરનાર, અને 'પ્રપિતામહ' એટલે બ્રહ્માના પણ ઉત્પાદક આપ છો. તેથી સર્વરૂપ આદિદેવિક સ્વરૂપ હોવાથી આપને હજારોવાર પુનઃ-પુનઃ નમસ્કાર હો.

નમઃ પુરસ્તાદ્ અથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોડસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ! ।

અનન્તવીર્યામિત વિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્નોષિ તતોડસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ : હે સર્વ ! આપને આગળથી તેમજ પાછળથી નમસ્કાર હો, અને આપને સર્વ તરફથી નમસ્કાર હો. હે અનન્ત વીર્યવાળા ! આપ અપરિમિત પરાક્રમવાળા છો. આપ સર્વને વ્યાપો છો તેથી સર્વરૂપ છો.

વિવેચન : હે સર્વ ! સર્વરૂપ ! આપને સર્વ બાજુએથી નમસ્કાર હો. આપને નમસ્કાર કરવા સિવાય બીજું કાંઈ કરવું શક્ય નથી. આપ એક હોવા છતાં સર્વરૂપવાળા હોવાથી અનન્ત વીર્યવાળા છો. આપનું પરાક્રમ પણ અપરિમિત અથવા નિઃસીમ છે. આપ સર્વને વ્યાપો છો અર્થાત્ જુદાં-જુદાં રૂપથી પદાર્થમાત્ર થઈ સર્વરૂપ થાઓ છો તેથી આપ સર્વરૂપ છો.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન ભાગ. ૧૦|૧૦|૩૦ પરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સખેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ।

અજ્ઞાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્ પ્રણયેન વાડપિ ॥૪૧॥

યચ્ચાવહાસાર્થમ્ અસત્કૃતોડસિ વિહારશચ્ચાસનભોજનેષુ ।

એકોડથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે ત્વામ્ અહમપ્રમેયમ્ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ : હે અચ્યુત ! આપનો આ મહિમા નહિ જાણવાથી મેં આપને કેવળ સખા જાણી પ્રમાદને લીધે અથવા પ્રણયથી, વગર વિચારે, ‘હે કૃષ્ણ !’ ‘હે યાદવ !’ ‘હે સખા !’ એમ જે કહેલું છે; તથા વિહાર, શચ્ચા, આસન અને ભોજન માં એકાન્તમાં અથવા સખાઓની સમક્ષ વિનોદમાટે જે આપનો અનાદર કરેલો છે તેની અપ્રમેય આપની પાસે હું ક્ષમા યાચું છું.

વિવેચન : આપનાં અલૌકિક માહાત્મ્ય વિગેરે નહિ જાણવાથી મેં આપને સામાન્ય પુરુષ જાણી જે કાંઈ કહેલું છે તેની, તથા વિહાર-શચ્ચા વિગેરેમાં આપનો જે અનાદર કરેલો છે તેની હું ક્ષમા માગું છું.

પિતાડસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૈંજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોડન્યો લોકત્રયેડપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ! ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ : હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ! આપ આ સ્થિર અને જંગમ લોકના પિતા છો, અને મોટા પૈંજ્ય ગુરુ છો; ત્રણ લોકમાં પણ આપની સમાન અન્ય નથી, તો આપથી અધિક તો હોય જ ક્યાંથી ?

તસ્માત્ પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામ્ અહમીશમીડચમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાચાર્દસિ દેવ ! સોદેમ્ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ : તેથી પ્રણામ કરી, કાયાથી દણ્ડવત્ પ્રણામ કરી, આપ સ્તુત્ય ઈશ્વરની હું, પ્રસન્નતા યાચું છું. હે દેવ ! જેમ પિતા પુત્રનો, મિત્ર મિત્રનો અપરાધ સહન કરે તેમ આપ પ્રિય મારા પ્રિયમાટે (મારા અપરાધ) સહન કરવા યોગ્ય છો.

અદષ્ટપૈર્વે હૃષિતોડસ્મિ દષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : પ્રથમ નહિ જોયેલું જોઈને હું હર્ષ પામું છું, વળી મારું મન ભયથી વ્યથિત પણ થએલું છે. હે દેવ ! મને તેજ (આપનું) રૂપ દેખાડો. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ.

વિવેચન : એવી રીતે ક્ષમા માગી હવે ગુણાતીત પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે. આપનું આ પૈર્વે નહિ જોએલું રૂપ જોવાથી હર્ષ થાય છે, પરન્તુ લોકોને ગ્રસન કરતા જોઈ મન ભયથી વ્યથિત પણ

થાય છે. વસ્તુતઃ આપ ગુણાતીત છો, તેથી મને ભક્તને આપના તે જ ગુણાતીત ચતુર્ભુજ રૂપનું દર્શન કરાવો, કારણ કે આપનું ચતુર્ભુજ રૂપ શાન્ત હોવાથી અમને તો તે જ ઉત્તમ છે. અહીં વિશ્વરૂપ કરતાં મર્યાદામય શુદ્ધ સત્વાત્મક ચતુર્ભુજ રૂપ ઉત્તમ કહેલું હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો કરતાં શુદ્ધ સત્ત્વમય ચતુર્ભુજ રૂપના ઉપાસકો ઉત્તમ છે.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમ્ ઈચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।

તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૈર્તે ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : તેવા જ મુકુટવાળા, ગદાવાળા, તથા હસ્તમાં ચક્રવાળા, આપનાં દર્શન કરવા હું ઈચ્છું છું. હે સહસ્રબાહુવાળા ! હે વિશ્વમૈર્તે ! તે જ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ.

વિવેચન : તે રૂપનું વર્ણન કરે છે. તેવા જ એટલે પૈવે મને જેવાં દર્શન થતાં હતાં તેવા જ મુકુટધારી, ગદાધારી, ચક્રપાણિ રૂપનાં આપના દર્શન કરવાની મારી ઈચ્છા છે. તેથી આપ તેવું જ ચતુર્ભુજ રૂપ ધારણ કરો. આ શ્લોકથી અર્જુનને ભગવાનના નિરન્તર ષડ્ગુણોથી અલપૃત ચતુર્ભુજ રૂપથી દર્શન થતાં હતાં એમ જણાય છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દષ્ટપૈર્વમ્ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થઈ મેં આત્મયોગથી આ તેજોમય વિશ્વરૂપ, અનન્ત, આદ્ય અને તારા સિવાય પૈવે કોઈએ જોએલું નહિ એવાં મારાં પર રૂપનું તને દર્શન કરાવ્યું.

વિવેચન : સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવનાર અક્ષરસ્વરૂપનાં જ દર્શનથી પુષ્ટિમિશ્ર ભક્તને તેમાં ભયરહિત રુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી. ક્ષર અને અક્ષરથી અતીત આનન્દરસના સમુદ્રરૂપી હરિના સ્વરૂપામૃતમાં નિમગ્ન થએલા ભક્તોને હરિનાં સ્વરૂપ વિના અન્યત્ર કોઈ સ્થળે રુચિ થતી નથી એમ જાણી ભગવાન્ અર્જુનને સાન્ત્વન કરતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

સર્વના મૈલરૂપ, ઉપનિષદોએ જેવા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેવા દ્વિભુજવાળા, લાવણ્યસમુદ્ર, મલામનોરમ, ગુણાતીત, સર્વ વેદાન્તોથી વેદ્ય પરતત્ત્વ, પોતાના આશ્રિત ભક્તો પ્રતિ વાત્સલ્ય અને કરુણાના સમુદ્રરૂપ, અચિુત્ય ઐશ્વર્ય અને યોગવાળા મેં અંશી ભગવાન્ કૃષ્ણે તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ મારા ઐશ્વર્યના યોગથી આ તેજોમય વિશ્વરૂપ અનન્ત આદ્યરૂપનું તને દર્શન કરાવ્યું. અન્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય દ્વિભુજવાળા સદાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં જ છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ મૈલરૂપ અને અવતારી હોવાથી અન્ય રૂપોનાં દર્શન કરાવી શકે છે, તેથી જ કહેલું છે કે “શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અન્ય અવતારમાં સામર્થ્ય નથી” અન્યના રૂપોનું દર્શન કરાવવાનું શ્રીકૃષ્ણમાં જ સામર્થ્ય છે.

ન વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।

એવં રૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ! ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ : હે કુરુપ્રવીર ! વેદો, યજ્ઞ, અધ્યયન, દાનો, ક્રિયાઓ થી અથવા ઉગ્ર તપોથી પણ નૃલોકમાં તારા વિના અન્યથા મારાં આ રૂપનાં દર્શન થવાં શક્ય નથી.

વિવેચન : મારા અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય ભક્તિ વિના અન્ય કોઈ પણ સાધનથી મારાં આ રૂપનાં પણ દર્શન શક્ય નથી. કેવલ અક્ષર વિગેરે રૂપનાં તેઓના ઉપાસકોને વેદ-અધ્યયન વિગેરે સાધનોથી

દર્શન થાય, પરન્તુ હું પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ય હોવાથી વેદ વિગેરે સાધનોથી મારાં દર્શન થવાં શક્ય નથી. તારા ઉપર મારો અનુગ્રહ હોવાથી તને મારાં દર્શન થયાં, પરન્તુ અન્યને તેવા દર્શન થવાં શક્ય નથી. ભગવાન્નો અનુગ્રહ તે જ પુષ્ટિ એમ શ્રીમદ્ભાગવત્માં પણ કહેલું છે. ભાષ્યકાર શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ કહે છે કે “કૃતિથી સાધ્ય જ્ઞાન-ભક્તિ વગેરે સાધનોનો શાસ્ત્ર બોધ કરે છે, તેવાં શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનોથી મુક્તિ થાય તે મર્યાદા (માર્ગ) છે; પરન્તુ સાધનોથી રહિતને પણ ભગવાન્ પોતાનાં સ્વરૂપબળથી જ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે”. આ પ્રમેયમાર્ગનું શ્રીમદ્ભાગવત્ના છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં અજ્ઞમિલના આખ્યાનમાં ધર્મ અને વિષ્ણુ ના દૈતોના સંવાદમાં નિરૂપણ થયેલું છે, અને તેની ઉપપત્તિ ‘ભક્તિહેતુનિર્ણય’ વિગેરે ગ્રન્થોમાં દર્શાવેલી છે.

મા તે વ્યથા મા ય વિમૈઢભાવો દષ્ટ્વા રૂપં ધોરમીદ્ઙ્ મમેદમ્ ।

વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ : મારું આ આવું ધોર રૂપ જોઈને તને વ્યથા અથવા વિમૈઢતા ન થાઓ. તું ભયરહિત, પ્રસન્ન મનવાળો થઈ મારાં તે જ (પ્રથમનાં) રૂપનાં પુનઃ દર્શન કર.

સગ્જય ઉવાચ

ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોકૃત્વા સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ ભૈયઃ ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં ભૈત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ : વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહી પુનઃ પોતાનું (પ્રથમનું) રૂપ દેખાડ્યું; અને તે મહાત્માએ પુનઃ સૌમ્ય વપુ ધારણ કરી બીધેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું.

વિવેચન : ભગવાને અર્જુનને એ પ્રમાણે કહી પોતાનું ચતુર્ભુજ રૂપ દર્શાવ્યું; પરન્તુ એ રૂપવાળા પાસે પણ સારથિપણું કરાવવું યોગ્ય નથી એમ માની અર્જુનને નીચે ઉતરી સ્તુતિ કરવા તત્પર જોઈ મહાત્મા ભગવાને પુનઃ સૌમ્ય રૂપ ધારણ કરી અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. “સર્વેશ્વર, પરમપુરુષ, પરબ્રહ્મ, જગત્ ઉપર ઉપકાર કરવા મનુષ્ય દેહ ધારણ કરનાર વસુદેવના પુત્રનું પોતાનું રૂપ ચાર ભુજવાળું જ હતું. કંસથી ભય પામેલ વસુદેવની પ્રાર્થનાથી તેમણે બે ભુજઓનો ઉપસંહાર કરેલ, તે કંસના વધ પછી પ્રકટ કરેલી. દ્વેષી, શિશુપાલ પણ વસુદેવના ચાર ભુજવાળા રૂપનું જ સદા ચિન્તન કરતો” (રામાનુજ).

અર્જુન ઉવાચ

દષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ! ।

ઈદાનીમ્ અસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : હે જનાર્દન ! આ આપનું સૌમ્ય માનુષરૂપ જોઈને હું હમણાં સચેત થયો છું, અને પ્રકૃતિમાં આવ્યો છું.

વિવેચન : આ આપનું સૌમ્ય એટલે સુંદર માનુષ રૂપ જોઈ મારું ચિત્ત અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થયાં છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દષ્ટવાનસિ યન્ મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાન્ કહે છે : મારા જે રૂપના તેં દર્શન કર્યા તેના દર્શન થવા અતિ કઠિન છે, દેવો પણ આ રૂપનાં દર્શનની નિત્ય આકાંક્ષા રાખે છે.

વિવેચન : જે મારાં અકળ વિશ્વરૂપનાં તને દર્શન થયાં તેનાં દર્શન થવાં બહુ દુર્લભ છે, કેમ કે દેવો પણ એનાં દર્શન કરવા નિરન્તર આકાંક્ષા રાખે છે; પરન્તુ તેઓમાં અનુગ્રહનું બીજ નહિ હોવાથી તેઓને પણ દર્શન થતાં નથી.

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટુ દષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ : જેવાં મારાં તને દર્શન થયાં તેવા દર્શન વેદોથી, તપથી, દાનથી તથા યજ્ઞથી પણ થવાં શક્ય નથી.

વિવેચન : “જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ય છે” વિગેરે વાક્યોથી ભગવાન્ માત્ર અનુગ્રહથી જ લભ્ય હોવાથી અનુગ્રહ વિના વેદો, તપ, યજ્ઞ વિગેરે સાધનોથી ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી મારા વરણથી તને મારાં જેવા દર્શન થયાં તેવાં વેદાદિ સાધનોથી પણ કોઈને થાય તેમ નથી.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગ. ૨।૧।૫ તથા ૧૦।૫।૨૧ પરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે. તેમજ બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૧।૧૧ પરના આશુભાષ્યમાં કરેલું છે.

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમ્ એવંવિધોઽર્જુન ! ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ! ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે અર્જુન ! હે પરન્તપ ! અનન્ય ભક્તિથી જ એવા પ્રકારનો હું જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને તથા તત્ત્વથી પ્રવેશ થવાને શક્ય છું.

વિવેચન : જેનું ભગવાન્ વરણ કરે તે જીવ અનન્ય ભક્તિથી ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ કહે છે. હે અર્જુન ! હે પરન્તપ ! જે કે મેં સર્વનો નિરોધ કરવા અવતાર ધારણ કરેલો છે તો પણ સર્વ લોકોને મારું યથાર્થ દર્શન થતું નથી. આસુર આવેશવાળા જીવો મને સાધારણ મનુષ્ય માને છે, પરન્તુ તેમને મારું તત્ત્વથી દર્શન થતું નથી. જેઓના ઉપર મારો અનુગ્રહ છે, જેઓનું મેં વરણ કરેલું છે તેઓ મારી અનન્ય ભક્તિથી મારું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને મારું તત્ત્વથી દર્શન થાય છે અને તેઓનો મારામાં પ્રવેશ થાય છે. અહીં મુખ્ય સાધન અનન્ય ભક્તિ કહેલી છે. અન્ય એટલે ઐહિક અથવા પારલૌકિક ફલ માટેનો યત્ન જેમાં નથી તે અનન્યભક્તિ.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩।૨।૨૪ ઉપરનાં તેમજ ૧।૧।૧૧ ઉપરનાં આશુભાષ્યમાં કરેલું છે.

મત્કર્મકૃન્ મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૈતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ! ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ : હે પાંડવ ! મારા માટે કર્મ કરનાર, મને પરાયાણ, સંગરહિત, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ નિર્વૈર જે મારો ભક્ત હોય તે મને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : હે પાંડવ ! જે મારા માટે કર્મ કરે છે, અર્થાત્ જે ફલની કામનાથી કર્મ કરતો નથી, પરન્તુ “હું પ્રભુનો સહજ દાસ છું” એમ સમજી પ્રભુની સેવા વગેરે કાર્યો પ્રભુને માટે જ કરે છે, જે મને પરાયાણ છે અર્થાત્ જેને હું જ પરમ અથવા સર્વસ્વ છું, જે પુત્ર-સ્ત્રી વિગેરે લૌકિક

अवैष्णवना संगरहित छे. जे सर्व प्राणीओ प्रति निर्वैर अथवा द्वेषरहित छे, ओवो भारो
भक्त मने प्राप्त करे छे.

ईति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'विश्वरूपदर्शनं' नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥११॥

॥ अध्याय १२ ॥

भक्तियोग

अर्जुन उवाच

अवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां કે યોગવિત્તમાઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : એવી રીતે નિરન્તર યુક્ત થઈ જે ભક્તો આપની સર્વ પ્રકારે સેવા કરે છે અને જેઓ અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓમાં યોગવિત્તમ કોણ ?

વિવેચન : આઠમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૧-૧૩ સુધીમાં અક્ષરની ઉપાસના કહી, વિશ્વરૂપનું પણ અક્ષર તરીકે નિરૂપણ કર્યું. વળી અક્ષર ભગવદ્ધામ છે તેથી ભગવાનથી કાંઈક ભિન્ન છે એમ જણાય છે, તેથી ભગવાન અને ભગવદ્ધામરૂપ અક્ષર એ બેની ઉપાસના કરનારમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે એની જિજ્ઞાસા થવાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે. અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૫૫ માં ભગવાને પોતાની સેવાનો પ્રકાર કહ્યો તે પ્રમાણે નિત્ય ભગવત્સેવામાં યુક્ત રહેનાર જે ભક્તો સૌમ્યરૂપ, ભક્તોને માટે શરીર ધારણ કરનાર, સર્વ વિભેતિઓનાં મૈંળરૂપ, નિરવધિ નિરતિશય સૌન્દર્ય સૌશીલ્ય સર્વજ્ઞત્વ સત્યસંકલ્પત્વ વિગેરે અનન્ત ગુણોના નિધિરૂપ, કેવલ આનન્દમય કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે અંગોવાળા, પોતાની માયાથી મનુષ્ય વિગ્રહ ધારણ કરેલા પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ આપની જ સેવા કરે છે, અને અન્ય દેવોની ઉપાસના કરતાં નથી, અને જે ભક્તો અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે, તે બે મધ્યે વિશેષ યોગ જાણનાર કોણ છે તે આપ કહો.

આ અધ્યાયના પહેલા ત્રણ શ્લોકોનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૩૧૭ ઉપરનાં અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

શ્રીભગવાન ઉવાચ

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ મારામાં મન રાખી, નિત્યયુક્ત રહી, ઉત્તમ શ્રદ્ધા રાખી મને સેવે છે તેઓને હું યુક્તતમ માનું છું.

વિવેચન : શ્રીભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. સર્વના નિયન્તા, સકલ અલૌકિક ગુણોવાળા, સાક્ષાત્ મન્મથના પણ મન્મથ, પરમાનન્દ, રસાત્મક, સર્વના મૈંળભૈંત, સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ એવા મારામાં જેઓ મન રાખી, માત્ર પ્રેમથી અથવા બીજા હરકોઈ સમ્બન્ધથી નિત્ય યુક્ત રહી “આપણા ભજનીય પ્રિયતમ પ્રભુ આજ છે અન્ય કોઈ નથી” એમ શ્રદ્ધા રાખી મારી સેવા કરે છે તેઓ એ બેમાં વિશેષ યોગ જાણનાર છે.

યે ત્વક્ષરમ્ અનિર્દેશ્યમ્ અવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિત્યં ચ કૈંટસ્થમ્ અચલં ધ્રુવમ્ ॥૩॥

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૈંતહિતેરતાઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ જેઓ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળા થઈ, સર્વ ભૈંતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ, અનિર્દેશ્ય અવ્યક્ત સર્વવ્યાપક અચિત્ય કેંટસ્થ અચલ અને નિત્ય એવા અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓ મને જ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : 'તુ=પરન્તુ' શબ્દ ભેદ દર્શાવે છે. તેથી ભગવાનની ઉપાસના કરનારમાં ભેદ છે. અક્ષરમાં અને ભગવાનમાં ભેદ સ્પષ્ટ જ છે. અક્ષર અનિર્દેશ્ય એટલે વાણીથી નામ આપી શકાય નહિ તેવું છે, જ્યારે ભગવાનનાં પોતાની ઈચ્છાથી અલૌકિક નામો હોય છે. અક્ષર અવ્યક્ત છે, જ્યારે ભગવાન વ્યક્ત છે. અક્ષર સર્વત્ર રહેલું છે, જ્યારે ભગવાન ભક્તોથી જ પ્રાપ્ય છે. અક્ષર અચિત્ય છે જ્યારે ભગવાનનું ભક્તોથી ચિન્તન થઈ શકે છે. અક્ષર કેંટસ્થ હોવાથી સર્વને સમાન અથવા સાધારણ છે, ભગવાન અસાધારણ છે. અક્ષર અચલ એટલે સ્થિર છે, ભગવાન વિહાર કરે છે. અક્ષર ધ્રુવ અર્થાત્ સ્થિરરૂપ છે, ભગવાન તે ધામમાં રહેનાર ઈશ્વર છે. તેથી જેઓ અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેઓને બ્રહ્માનન્દની અથવા મારાં સ્થિર સ્વરૂપની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામ્ અવ્યક્તાસકતચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણ કે દેહીઓને અવ્યક્ત ગતિ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન : અક્ષરના ઉપાસકોને પણ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ તેઓને અવ્યક્ત રીતે જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ સુખનો અનુભવ થતો નથી એમ કહે છે. અક્ષરના ઉપાસકોને અધિક ક્લેશ થાય છે. અને દુઃખથી અવ્યક્ત ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ ભૈંતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા હોય તેવા જ અક્ષરના ઉપાસકોને આ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. મારા અવ્યક્ત દેહરૂપ અક્ષરમાં જેઓનું ચિત્ત આસક્ત છે તેઓને તે અવ્યક્ત જ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય, પરન્તુ તે દેહમાં રહેલા સાક્ષાત્ રસસ્વરૂપ આનન્દરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અવ્યક્ત ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તેઓનાં સ્વરૂપની હાનિ થાય છે. મીઠું પાણીમાં નાખવાથી પાણીમાં તેનો લય થાય છે અને પાણી સાથે તેનું લયરૂપ ઐક્ય થાય છે તેમ અક્ષરના ઉપાસકોનું અક્ષર સાથે લયરૂપ ઐક્ય થાય છે. વળી અક્ષરની ઉપાસના કરતી વખતે એટલે સાધનદશામાં પણ તેઓને અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણ કે નિર્વિશેષ અક્ષર સાથે અભેદની ભાવના કરવી એ ક્લેશ વિના થઈ શકે નહિ. અક્ષરની ઉપાસનામાં ક્લેશ બહુ છે અને ફલ પણ અવ્યક્ત ગતિ જ છે, તે પણ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વિરુદ્ધ, ભગવાનની સેવા કરવામાં આરમ્ભથી અન્ત સુધી આનન્દ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧।૫।૧૮ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ॥૬॥

તેષામ્ અહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરત્ પાર્થ ! મથ્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ હે પાર્થ ! જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી, મને પરાયાણ રહી, અનન્ય જ

યોગથી મારું ધ્યાન ધરતાં મને જ ભજે છે તેવા મારામાં પરોવેલા ચિત્તવાળાઓનો હું અલ્પ સમયમાં જ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર થાઉં છું.

વિવેચન: એ પ્રમાણે અક્ષરની ઉપાસના કરનારાઓનું ફલ કહી ભગવાનની ભક્તિ કરનારાઓ વિષે કહે છે. ‘તુ=પરન્તુ’ શબ્દ ભેદ દર્શાવે છે. હે પાર્થ! જેઓ મને સ્વામીને સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો અર્પણ કરી, અન્યનું જેમાં ચિન્તન પણ ન હોય તેવા અનન્ય ભક્તિના યોગથી મારું ધ્યાન અને ભજન કરે છે અને જેઓનું ચિત્ત નિત્યપ્રિય પરમાત્મા મારામાં પરોવાયેલું છે તેઓનો હું મૃત્યુયુક્ત સંસાર સાગરમાંથી અલ્પ સમયમાં જ ઉદ્ધાર કરું છું. અહીં ભગવાન “તેષામ્ અહમ્=તેઓનો હું” એમ કહે છે, તેથી તેઓના સમ્બન્ધવાળા જ ભગવાન છે અર્થાત્ આવા ભક્તોને ભગવાનનો નિત્ય સમ્બન્ધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સંસારમાં રહેલા જીવો માત્ર આવી રીતે ભગવાનનું ભજન કરે તેથી તેઓનો ઉદ્ધાર કેમ થાય એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે તેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયેલું હોવાથી તેઓને સંસારનું કાંઈ બન્ધન રહેતું નથી. “મારામાં જેઓની બુદ્ધિ રહેલી છે તેઓનો કામ કામામાટે કલ્પાતો નથી. શેકેલા અથવા ઉકાળેલા દાણા બીજ થઈ શકતા નથી” એમ ભગવાને શ્રીમદ્ભાગવત્ ૧૦।૧૮।૨૬ માં કહેલું છે. તેથી જેમ શેકેલા અથવા ઉકાળેલા દાણા બી તરીકે ઉપયોગમાં આવી નવું વૃક્ષ અથવા છોડ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, તેમ જેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયેલું છે તેઓના કામ વિગેરે દોષ સાધારણ માણસોના કામ પેઠે કામની વૃદ્ધિ કરતા નથી, તેથી તેઓનો સંસારના સમ્બન્ધમાંથી અલ્પ સમયમાં જ ઉદ્ધાર થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વ ન સંશયઃ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ: મારામાં જ મન રાખ. મારામાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવ. હવે પછી તું મારામાં જ રહીશ એમાં સંશય નથી.

વિવેચન: એ પ્રમાણે મારા ભક્તોનો હું અલ્પ સમયમાં જ સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું, તેથી હરકોઈ સમ્બન્ધથી પોતાને વિષે મન રાખનારને નિર્ગુણ બનાવનાર પ્રકટ સ્વરૂપ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા મારામાં જ મન રાખ; તેમજ સંકલ્પ - વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિનો પણ મારામાં જ પ્રવેશ કરાવ. આ પ્રમાણે કરવાથી તું મારામાં જ રહીશ, પરન્તુ અક્ષર વગેરે ધામમાં તારો લય થશે નહિ, અથવા તું મારામાં જ રહીશ એટલે તું મારી સેવામાટે સદા મારી સમીપમાં રહીશ એમાં કાંઈ સંશય નથી.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાયોગેન તતો મામ્ ઈચ્છાપ્તું ધનઞ્જય ! ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થ: હે ધનઞ્જય! જે તું મારામાં સ્થિર ચિત્ત રાખી ન શકે તો પછી અભ્યાસયોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખ.

વિવેચન: જે એ પ્રમાણે મારામાં સ્થિર ચિત્ત રાખી ન શકે તો અન્ય ઉપાય કહું છું. ચિત્ત સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ કર, અથવા અભ્યાસથી તેને સ્થિર કરી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખ.

અભ્યાસો ડપ્યસમર્થો ડસિ મત્કર્મ પરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥૧૦૧॥

શ્લોકાર્થ : અભ્યાસમાં પણ અસમર્થ હો તો મારા માટે કર્મ કરનાર થા. મારા માટે કર્મ કરતાં પણ તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

વિવેચન : ચિત્ત સ્થિર રાખવામાટે અભ્યાસ કરવાની પણ તારામાં શક્તિ ન હોય તો મારી સેવા વિગેરે કર્મ ફલની કામના વિના મારી પ્રીતિને અર્થે જ કર. આવી રીતે ફલની કામના વિના કેવળ મારા માટે જ કર્મ કરતાં પણ તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

અથૈતદપ્યથકતોઽસિ કર્તુ મદ્યોગમ્ આશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧૧॥

શ્લોકાર્થ : વળી આ કરવાને પણ તું અશક્ત હો તો પછી મારા યોગનો આશ્રય કરી મનને વશ કરી સર્વ કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કર.

વિવેચન : મારી પ્રીતિ અર્થે કર્મ કરવા પણ તું અશક્ત હો તો પછી મારા યોગનો અર્થાત્ મારા અને તારા સેવ્ય-સેવક સમ્બન્ધનો આશ્રય કરી એટલે સેવ્ય-સેવક ભાવનું સ્મરણ રાખી ચિત્તને વશ કરી સર્વ કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કર. ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા માર્ગની રીતે, ફલની કામના રાખ્યા વિના, યથાશક્તિ સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી પણ અન્તે સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો નિશ્ચય કરી પ્રભુનું શરણ રાખવાથી પણ કૃતાર્થ થવાય છે. આ સમ્બન્ધી વિશેષ વિસ્તારપૈર્વક નિરૂપણ આગળ અધ્યાય ૧૮૧૪૬ થી ૧૮૧૫૪ સુધીથી (રામાનુજ) કરવામાં આવશે.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમ્ અભ્યાસાજ્ જ્ઞાનાદ્ ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્ કર્મફલત્યાગઃ ત્યાગાત્ શાન્તિરનન્તરમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન વધારે સારું છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન ઉત્તમ છે, અને ધ્યાનથી કર્મના ફલનો ત્યાગ ઉત્તમ છે. ત્યાગથી તરત જ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન : અભ્યાસ કરતાં ઉપદેશથી યુક્તિસહિત સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે સારું. તે જ્ઞાન કરતાં પણ ધ્યાન ઉત્તમ છે, અને ધ્યાનથી પણ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ ઉત્તમ છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી તરત જ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. લાભ અથવા હાનિ માં, જય અથવા પરાજય માં ચિત્તની પ્રસન્નતા અથવા શાન્તિ રહે તે શાન્તિ. શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાથી કૃતાર્થતા થાય છે, અથવા શાન્તિ એટલે ભગવાનની ભક્તિમાં સ્થિતિ થવી તે, અર્થાત્ ભગવદ્ભક્તિ. આ ભક્તિનાં જ સ્વરૂપનું શ્લોક ૧૩-૧૮ સુધી નિરૂપણ કરેલું છે.

અદ્વૈટા સર્વભૈતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહપારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મથ્યર્પિત-મનો-બુદ્ધિર્ યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : સર્વ પ્રાણીઓનો અદ્વૈટી, મિત્ર, કરુણાવાળો, મમતારહિત, નિરહપારી, સુખ અને દુઃખમાં સમાન, ક્ષમાવાળો, નિત્ય સન્તુષ્ટ, યોગ આચરનાર, ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, દૃઢ નિશ્ચયવાળો, જેણે મન અને બુદ્ધિ મારામાં પરોવેલાં છે તેવો મારો જે ભક્ત હોય તે મને પ્રિય છે.

વિવેચન : અહીંથી સાત શ્લોકથી (૧૩૧૯) ભક્તના ૩૨ લક્ષણો ભગવાનનો અનુગ્રહ

અથવા પુષ્ટિ સૈંયવનારાં છે તે કહે છે.

૧. પ્રાણીમાત્રનો દ્વેષ ન કરે
૨. પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર અથવા ભક્તોનો મિત્ર
૩. પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ કરુણાવાળો અથવા જેઓ ભક્ત નથી તેઓના પ્રતિ તેઓનું સંસાર સમ્બન્ધી દુઃખ જોઈ કરુણાવાળો
૪. મમતારહિત
૫. પોતે ઉત્તમ છે એમ અલપાર રહિત
૬. સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે તેવો
૭. દુષ્ટલોકો અપમાન કરે તો પણ તે સહન કરી ક્ષમા કરનાર
૮. નિરન્તર સન્તુષ્ટ રહેનાર, ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી જે દ્રવ્ય જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સન્તોષમાં રહેનાર
૯. યોગ આચરનાર એટલે મારું સદા ચિન્તન કરનાર
૧૦. ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર
૧૧. ભગવાનની સેવામાં જ જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે તેવો
૧૨. તે પણ માત્ર બહારથી જ એવો નિશ્ચય રાખનાર નહિ; પરન્તુ મન અને બુદ્ધિ પણ જેણે મારામાં જ પરોવેલાં છે, તેવો મારો જે ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

“જે મારો ભક્ત” એમ અહીં ભગવાને ‘મારો ભક્ત’ કહેલું હોવાથી અહીં પુષ્ટિ ભક્તના જ ગુણો કહેલા છે, કારણ કે ભગવાનને પ્રિય થવું તે તે કોઈ પોતાના પ્રયત્નથી કરી શકતું નથી. ભગવાન જેનું વરણ કરે તે જ ભગવાનને પ્રિય થઈ શકે. આ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવાહમાર્ગથી બહુ જ ભિન્ન છે. પ્રવાહમાર્ગ સાધારણ છે, સર્વ સામાન્ય જીવો પ્રવાહમાર્ગમાં છે, પરન્તુ ભક્તિ માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ તેથી બહુ જ વિલક્ષણ છે. “ન તો હું વેદોથી કે ન તપથી” એ શ્લોકમાં (અધ્યાય ૧૧૧૫૩,૫૪) કહ્યા પ્રમાણે વેદમાર્ગ અથવા મર્યાદામાર્ગ થી પણ આ માર્ગ ઉત્તમ છે. આ સર્વ ‘પુષ્ટિપ્રવાહ-મર્યાદાભેદ’ ગ્રન્થમાં જોવું.

યસ્માત્ નોદ્ધિજતે લોકો લોકાત્ નોદ્ધિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્દેગૈર્ મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૧૫૧॥

શ્લોકાર્થ : જેનાથી લોકોને ઉદ્દેગ થતો નથી અને જેને લોકથી ઉદ્દેગ થતો નથી અને જે હર્ષ, ક્રોધ, ભય, અને ખેદ થી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

વિવેચન :

૧૩. જે સદા સેવામાં પરાયણ હોવાથી તથા પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર અને કરુણાવાળો હોવાથી જેનાથી લોકોને ઉદ્દેગ થતો નથી, અને તે પોતે લોકોને સંસારમાં મચી રહેલા જોઈને તેમનાથી ઉદ્દેગ પામતો નથી પરન્તુ સેવા વિગેરે પોતાના ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખે છે, અને

૧૪. જેને પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ થતો નથી, ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી ક્રોધ થતો નથી, કોઈ સ્થળથી ભય અથવા ચિન્તા પ્રલ્લાદની પેઠે થતા નથી તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

અનપેક્ષ: શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથ: ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્ત: સ મે પ્રિય: ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: અપેક્ષારહિત, પવિત્ર, ચતુર, ઉદાસીન, વ્યથારહિત અને સર્વ આરમ્ભનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

વિવેચન:

૧૫. મારી સેવાથી જેને સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય અથવા સાયુજ્ય મુક્તિની પણ જેને અપેક્ષા નથી એવો

૧૬. પવિત્ર આચારવાળો

૧૭. ભગવાનની સેવામાં તથા ભગવાનને શુંગાર કરવામાં ચતુર

૧૮. સેવાથી ભિન્ન ભાર્યા-ગૃહ વગેરેમાં ઉદાસીન

૧૯. વ્યથારહિત એટલે ભાર્યા તથા અસત્ પુરુષો કાંઈ આક્ષેપ કરે તો વ્યથારહિત તે સહન કરનાર (“ભાર્યાદીનાં તથાડન્યેષામસતશ્યાક્રમં સહેત્” વિવેકધૈર્યાશ્રમ ૭) અને

૨૦. સર્વ આરમ્ભનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો છે, અર્થાત્ આરબ્ધ કર્મનાં ફલની અપેક્ષા રાખી નથી, પ્રત્યુત ફલનો ત્યાગ જેણે કરેલો છે તેવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

યો ન હ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ય: સ મે પ્રિય: ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: જે હર્ષ પામતો નથી, દ્રેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી અને આકાંક્ષા રાખતો નથી, અને જેણે શુભ અને અશુભનો પરિત્યાગ કરેલો છે તેવો જે ભક્તિવાળો છે તે મને પ્રિય છે.

વિવેચન:

૨૧. લૌકિક પદાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી જેને હર્ષ થતો નથી, તેમજ

૨૨. અપ્રિય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જેને દ્રેષ થતો નથી

૨૩. ધન વિગેરેનો વ્યય થવા છતાં જે શોક કરતો નથી તેમજ

૨૪. તેની આકાંક્ષા અથવા ઈચ્છા રાખતો નથી અને

૨૫. જેણે શુભ અને અશુભ સર્વ કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તેવો મારી ભક્તિ કરનાર મને પ્રિય છે.

સમ: શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયો: ।

શીતોષ્ણ-સુખદુઃખેષુ સમ: સંગ વિવર્જિત: ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ તેમજ માન અને અપમાનમાં, ઠાઠ અને તાપમાં, સુખ અને દુઃખમાં જે સમાન છે; જે સંગથી રહિત છે.

વિવેચન:

૨૬. જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ સમાન છે, તેમજ જેને માન અને અપમાન, ઠાઠ અને તાપ, તથા સુખ અને દુઃખ સમાન છે;

૨૭. જે અભક્તના સંગથી રહિત છે.

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સન્તુષ્ટો યેન-કેનચિત્ ।

અનિકેત: સ્થિરમતિર્ ભક્તિમાન્ મે પ્રિયો નર: ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ : જેને નિન્દા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે વાણીને નિયમમાં રાખેલી છે, જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી જે સન્તોષ પામે છે, જે સ્થાન રહિત છે અને સ્થિર મતિવાળો છે તેવો ભક્તિવાળો મને પ્રિય છે.

વિવેચન :

૨૮. જેને પોતાની નિન્દા અથવા સ્તુતિ સમાન છે એટલે જેને પોતાની નિન્દા સાંભળવાથી દુઃખ થતું નથી તેમજ સ્તુતિ સાંભળી હર્ષ થતો નથી.

૨૯. જેણે વાણીને નિયમમાં રાખેલી છે

૩૦. જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી જે સન્તોષ માને છે અને તેથી ભગવાનની સેવા કરે છે

૩૧. જેને સ્થાન અથવા ઘરબાર નથી, અથવા જેની ઘરમાં આસક્તિ નથી, અને

૩૨. જેની મારામાં સ્થિર મતિ છે તેવો ભક્તિવાળો મને પ્રિય છે.

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : વળી જે ભક્તો શ્રદ્ધા રાખી મને પરમ જાણી આ ધર્મ્ય અમૃતનું કહ્યા પ્રમાણે સેવન કરે છે તેઓ મને બહુ પ્રિય છે.

વિવેચન : વળી જે દેવી જીવો શ્રદ્ધા રાખી મને પરમ જાણે છે અર્થાત્ મારી ભક્તિમાં જ નિષ્ઠા રાખે છે, અને આ ધર્મ્ય એટલે સેવાધર્મ રૂપી અમૃતનું તને કહ્યું તે પ્રમાણે સેવન કરે છે, તેઓ મને બહુ જ પ્રિય છે. અહીં જે સેવન કરે છે એમ સામાન્યતાથી કહેલું હોવાથી ત્રૈવર્ણિકજ ભક્તિ કરી શકે તેમ નથી, પરન્તુ સર્વ વર્ણવાળા ભક્તિ કરી શકે છે.

એ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં અવ્યક્તની ઉપાસનાના માર્ગમાં દુઃખ છે, મર્યાદાથી પણ દુઃખ છે, પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના માર્ગમાં પુષ્ટિ અથવા ભગવાનના અનુગ્રહથી સુખ જ છે એવો ઉપદેશ કરેલો છે. લોકોનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ અધ્યાયમાં સર્વ સન્દેહો દૂર થાય તેવી રીતે ભક્તિયોગરૂપી અમૃતનાં વચનો અર્જુનને કહ્યાં છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'ભક્તિયોગો' નામ

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૨॥

॥ अध्याय १३ ॥ क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविभागयोग

श्रीभगवान् उवाच

ईदं शरीरं कौन्तेय ! 'क्षेत्रम्' ईत्यभिधीयते ।

अेतद् यो वेत्ति तं प्राहुः 'क्षेत्रज्ञः' ईति तद्विदः ॥१॥

श्लોકार्थः हे कौन्तेय ! आ शरीर 'क्षेत्र' कहेवाय छे. अे क्षेत्रने जे ज्ञाणे छे, तेने ज्ञाणनाराओ तेने 'क्षेत्रज्ञ' कहे छे.

विवेचनः श्रीमद्भगवद्गीतामां १८ अध्याय छे. तेमां पहेला छ अध्याय सैंत्ररूप छे. अध्याय ७ थी १२ सुधीना छ अध्यायो आ सैंत्रनी वृत्तिरूप छे अने अध्याय १३ थी अध्याय १८ सुधीना छ अध्यायो भाष्यरूप छे. वृत्तिरूप सातमा अध्यायना आरम्भमां 'परा' अने 'अपरा' अेम अे प्रकारनी प्रकृति कहेवी छे. अलीं प्रकृति-पुरुष विगेरेनो भगवान् विस्तारथी ओध करे छे. अलीं अर्जुननो प्रश्न नथी, परन्तु आ अध्याय भाष्यरूप लोवाथी प्रश्न विना ज भगवान् उपदेश करे छे. अर्जुनना प्रश्न तरीके अेक क्षेपक श्लोक डेटलाक मैके छे, परन्तु ते योग्य नथी, कारण के आ अध्याय भाष्यरूप लोवाथी प्रश्न अलीं सम्भवतो नथी, तेमज धाणी श्रीमद्भगवद्गीतानी प्रतोमां अे श्लोक नथी.

“जेम पिण्डमां तेम ब्रह्माण्डमां” अे नियम प्रमाणे प्रथम जे जड अनात्मरूप प्रकृति कहेवी छे तेना परिणामरूप आ शरीर पुरुषनुं निवासस्थान लोवाथी 'क्षेत्र' कहेवाय छे. पुरुष आवा क्षेत्ररूप शरीरने पोताथी भिन्न तरीके न ज्ञाणतो लोय तो ते मात्र क्षेत्री ज छे, परन्तु क्षेत्रज्ञ नथी. आवो छव संसारी छे; परन्तु जे पुरुष पोताथी भिन्न तरीके क्षेत्र ज्ञाणे छे ते 'क्षेत्रज्ञ' कहेवाय छे. ते आ शरीरने पोताथी भिन्न क्षेत्र तरीके ज्ञाणे छे अने पोताने द्रष्टा ज्ञाणे छे. जे के क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ नुं ज्ञान संसारदशामां पण लोय छे परन्तु ते दशामां तेओनुं भिन्न तरीके ज्ञान लोतुं नथी, परन्तु अेक ज तरीके ज्ञान लोय छे. आम छतां क्षेत्र ओग्य छे, अने ओकता पुरुषथी ते जूटुं ज छे, अेम शव(मडटां) उपरथी जणाय छे; कारण के क्षेत्र अने पुरुष अेक ज छे अेवुं ज्ञान ज्यारे उलयनो सम्बन्ध लोय त्यारे ज सम्भवी शके; परन्तु क्षेत्र अथवा पुरुष अेकला लोय त्यां सम्भवी शके नहि. वेद्य शरीर अथवा क्षेत्र वेत्ता पुरुषथी भिन्न छे, कारण के घट अने घट जेनार भिन्न लोय छे अेम जेवामां आवे छे. “लुं देल छुं” अेवी प्रतीति अतिमन्द पुरुषोने ज लोय छे. क्षेत्र अने पुरुष भिन्न छे, अेवुं ज्ञान पोताना आत्मरूप क्षेत्रज्ञने भिन्न तरीके ज्ञाणनार विद्वानने ज लोय छे. सर्वने लोतुं नथी.

क्षेत्रज्ञं यापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ।

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

श्लोकार्थः वणी हे भारत ! सर्व क्षेत्रोमां क्षेत्रज्ञ पण मने ज्ञाण. क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ नुं जे ज्ञान छे ते मने सम्मत छे.

विवेचनः क्षेत्र पुरुषथी भिन्न छे अेवुं ज्ञाणनार क्षेत्रज्ञ पण सर्व क्षेत्रोमां लुं ज छुं, कारण के

ક્ષેત્રી તરીકે સંસારનિમગ્ન જીવ ક્ષેત્રને પોતાથી ભિન્ન તરીકે જાણતો નથી, પણ જે કોઈ તેને પોતાથી ભિન્ન જાણે છે તે મારો અંશ તથા મારારૂપ હોવાથી હું જ છું એમ જાણ, કારણ કે તેનામાં મારા ગુણોનો આવિર્ભાવ થએલો છે. જીવમાં બ્રહ્મના ગુણો વિશેષતાથી હોવાથી તેને 'બ્રહ્મ' પણ કહે છે એમ બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૨૮ થી પણ જણાય છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ નું જ્ઞાન મને સમ્મત છે એમ કહી ભગવાન આ જ્ઞાન ઉત્તમ છે એવો ઉપદેશ કરે છે.

તત્ ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદકં ચ યદ્ વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્ પ્રભાવશ્ચ તત્ સમાસેન મે શુણુ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ: તે ક્ષેત્ર જે (દ્રવ્ય) છે, જેવું છે, જે વિકારોવાળું છે, જેથી છે, અને જે સ્વભાવવાળું છે, તથા તે (ક્ષેત્રજ્ઞ) જે છે, અને જે પ્રભાવવાળો છે તે ટેકમાં મારી પાસેથી સાંભળ.

વિવેચન: ક્ષેત્ર જે દ્રવ્ય છે, જેવું છે એટલે જેનો આશ્રય છે, જે વિકારવાળું છે અર્થાત્ તેનામાં જે વિકારો છે, જેથી છે એટલે જે પ્રયોજનથી તેનો ઉદ્ભવ થએલો છે અને જે સ્વભાવવાળું છે તે મારી પાસેથી ટેકમાં સાંભળ. તેમજ તે ક્ષેત્રજ્ઞ જે છે, અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ અને તેનો જે પ્રભાવ છે તે મારી પાસેથી ટેકમાં સાંભળ.

ઋષિભિર્ બહુધા ગીતં છન્દોભિર્ વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૈત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્ વિનિશ્ચિતૈઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ: તે ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે ગાએલું છે, તેમજ જુદા-જુદા વેદવાક્યોએ પણ જુદું ગાએલું છે, અને હેતુવાળા નિશ્ચિત બ્રહ્મસૈત્રનાં પદોએ પણ ગાએલું છે.

વિવેચન: તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ નાં સ્વરૂપને ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે ગાએલું છે, તેમજ વેદના જુદા-જુદા છન્દોમાં તેનું જુદું-જુદું વર્ણન કરેલું છે. કોઈ છન્દમાં તેને ધ્યાન કરવા યોગ્ય, કોઈમાં ધારણા યોગ્ય, કોઈમાં વૈરાજરૂપ કહેલું છે. તેમજ વેદવ્યાસે રચેલાં યુક્તિવાળાં તથા પાકા નિશ્ચયવાળાં બ્રહ્મસૈત્રોના અધિકરણોમાં પણ બહુ પ્રકારથી ગાએલું છે. આ સર્વના સારરૂપ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ હું તને ટેકમાં કહું છું તે સાંભળ.

મહાભૈતાન્યહપારો બુદ્ધિરવ્યક્તમે વ ચ ।

ઈન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પચ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૫॥

ઈચ્છા દ્રેષઃ સુખં દુઃખં સસ્રાતશ્ચેતના ધૃતિઃ ।

એતત્ ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમ્ ઉદાહતમ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ: મહાભૈતો, અહપાર, બુદ્ધિ તથા અવ્યક્ત, અને દશ અને એક ઈન્દ્રિયો, તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો, ઈચ્છા, દ્રેષ, સુખ, દુઃખ, સસ્રાત, ચેતના અને ધૃતિ. આ વિકાર સહિત ક્ષેત્ર ટેકમાં કહ્યું.

વિવેચન: પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૈતો ક્ષેત્ર છે. ક્ષેત્ર આ પંચમહાભૈતરૂપી દ્રવ્ય છે. હવે ક્ષેત્ર જેવું છે અર્થાત્ જેઓનો આશ્રય છે તે કહે છે. અહપાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત અર્થાત્ મહત્ત્વ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા એક મન મળી અગીઆર ઈન્દ્રિયો, તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો તેનો આશ્રય કરી રહેલા છે.

હવે તેનાં વિકારો કહે છે. ઈચ્છા, દ્રેષ, સુખ અને દુઃખ સસ્રાત એટલે સર્વનું એકત્ર થવું તે; ચેતના એટલે વિવેક વિગેરેરૂપી પ્રાણોની વૃત્તિ, અને ધૃતિ અથવા ધૈર્ય એ તેના વિકારો

છે. ઈચ્છા, દ્રેષ, સુખ અને દુઃખ એ ચાર જો કે આત્માના ધર્મો છે તો પણ ચિદંશરૂપ આત્મામાં ક્ષેત્રનાં સમ્બન્ધથી જ એ ધર્મો થતા હોવાથી તેઓનો આશ્રય પણ ક્ષેત્ર જ છે, અને તેઓ ક્ષેત્રના જ વિકાર છે, એમ કહેવું છે. સુખ અને દુઃખ નો ભોગ કરનાર, ભોગ અથવા મોક્ષને સાધનાર, ચિદંશર્ભેત વસ્તુતઃ અવ્યક્ત પુરુષના આધાર તરીકે ઉત્પન્ન થયેલું પંચમહાભેતમય શરીર અહપાર વિગેરેનો આશ્રય છે. ઈચ્છા વિગેરે તેના વિકારો છે. ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ રૂપી ચાર અર્થને તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. મારી ભક્તિ થઈ શકે તે માટે મેં તારી ઈચ્છાથી તેનો ઉદ્ભવ કરાવેલો છે અને તેનો નશ્વર સ્વભાવ છે. તે ક્ષેત્ર સ્થેલ તથા સૈક્ષ્મ દેહરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિકાર સહિત ક્ષેત્ર તને ટેકમાં કહ્યું.

આ બે શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૩૫।૧૮ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

અમાનિત્વમ્ અદમ્ભિત્વમ્ અહિંસા ક્ષાન્તિરાજ્ઞવમ્ ।
 આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમ્ આત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥
 ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ્ અનહપાર એવ ચ ।
 જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ - દુઃખ-દોષાનુદર્શનમ્ ॥૮॥
 અસક્તિર્ અનભિષ્વંગઃ પુત્ર-દાર-ગૃહાદિષુ ।
 નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમ્ ઈષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥૯॥
 મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
 વિવિક્ત-દેશસેવિત્વમ્ અરતિર્ જનસંસદિ ॥૧૦॥
 અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
 એતજ્ઞ જ્ઞાનમ્ ઈતિ પ્રોક્તમ્ અજ્ઞાનં યદતોડન્યથા ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ અમાનિપણું, અદમ્ભિપણું, અહિંસા, ક્ષમા, ઋજુતા, આચાર્યની સેવા, પવિત્રતા, સ્થૈર્ય, ચિત્તનો નિગ્રહ, ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય, અને વળી અહપારનો અભાવ; જન્મ મરણ જરા અને વ્યાધિ માં દુઃખ તથા દોષ નો વિચાર; પુત્ર પત્ની ગૃહ વિગેરેમાં આસક્તિનો તથા સંગનો અભાવ, ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ ની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય સમચિત્તપણું, તથા મારામાં અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાન્ત પ્રદેશનું સેવન, લોકોની સભામાં અરતિ, નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનો વિચાર-આને જ્ઞાન કહે છે, આથી અન્યથા હોય તે અજ્ઞાન છે.

વિવેચનઃ હવે તે ક્ષેત્રમાં પોતાના આત્માના જ્ઞાનના ગુણો કહે છે. અહીંથી સાડાચાર શ્લોકથી (૭-૧૦।।) જ્ઞાનનાં ગુણો કહેલા છે, એટલે પાંચ શ્લોકથી (૭-૧૧।।) જ્ઞાનનો બોધ કરેલો છે.

- ‘અમાનિપણું’ એટલે પોતાના ગુણોની ઉત્તમતાનાં વર્ણનમાં આનન્દ ન માનવો તે.
- ‘અદમ્ભિપણું’ એટલે લોકને દેખાડવામાટે જ ધર્મ વિગેરેનું આચરણ ન કરવું તે.
- ‘અહિંસા’ એટલે બીજાઓને પીડા ન કરવી તે.
- ‘ક્ષમા’ એટલે દુષ્ટ વિગેરેના અપમાનનું સહન.
- ‘ઋજુતા’ એટલે નિષ્કપટપણું. આચાર્યની સેવા.

- પવિત્રતા બાહ્ય અને અભ્યન્તર એમ બે પ્રકારની છે. માટી, જલ વિગેરેથી બાહ્ય પવિત્રતા સિદ્ધ થાય છે, અને ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી અભ્યન્તર પવિત્રતા સિદ્ધ થાય છે.
- ક્લેશ વિગેરેમાં પણ ભગવત્પરાયાણ રહેવું તે સ્થૈર્ય.
- ‘આત્મા’ એટલે ચિત્તનો નિગ્રહ. અથવા ‘આત્મવિનિગ્રહ’ એટલે શીત, ક્રુધા વિગેરેના સહનથી દેહનો સંયમ.
- ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતિ વૈરાગ્ય,
- અહપારના અભાવ. મૈલમાં ‘એવ’ શબ્દ છે તેથી આ ગુણ આવશ્યક છે એવો બોધ થાય છે.
- જન્મ મરણ વિગેરેમાં દુઃખ અને દોષ નો વિચાર; કારણ કે જન્મરહિત બ્રહ્મના અંશનો યોગિ અને મલ સાથે સમ્બન્ધ થવો તે જન્મ છે, અને તેને ભગવાનનું વિસ્મરણ થાય તે મરણ છે. ‘જરા’ એટલે વૃદ્ધાવસ્થાથી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને વ્યાધિમાં ક્લેશ થાય છે, તેથી તેઓમાં દુઃખ તથા દોષ નો વિચાર થવો યોગ્ય છે.
- પુત્ર, પત્ની, ગૃહ વિગેરેમાં આસક્તિનો અભાવ, તથા તેમના સુખ-દુઃખથી પોતે સુખ દુઃખ માની લઈ તન્મય ન થવું એ તેઓના સંગનો અભાવ.
- ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ ભગવદ્દિશ્ણથી પ્રાપ્તિ થઈ તે ઉત્તમ જ છે એમ જાણી ચિત્તને સમ રાખવું તે ચિત્તની સમતા,
- અને સર્વ ગુણોના હૃદયરૂપ ઉત્તમગુણ મારામાં અવ્યભિચારિણી અનન્ય ભક્તિ.
- ભગવત્સેવામાં પ્રતિબન્ધક ન હોય તેવા વિવિક્ત એકાન્ત પ્રદેશનું સેવન.
- લોકોની સભામાં અર્થાત્ લૌકિક સભાઓમાં પ્રીતિનો અભાવ.
- નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન એટલે આત્માના સ્વરૂપનું નિત્ય જ્ઞાન. ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ એટલે ભગવાન અથવા મોક્ષ, તેનું દર્શન અથવા વિચાર.
- આ ગુણો જ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન છે એટલે આ ગુણો વિદ્યાનાં કાર્ય છે. આથી વિરુદ્ધ હોય તે અજ્ઞાન એટલે અવિદ્યાનું કાર્ય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી હવે છ શ્લોકથી (૧૨।૧૭) ‘જ્ઞેય’નો બોધ કરે છે.

જ્ઞેયં યત્ તત્ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞાત્વાડમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્ તન્ નાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: જે જ્ઞેય છે તે કહું છું, તે જાણી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તે અનાદિ મત્પર બ્રહ્મ છે, તે સત્ અથવા અસત્ કહેવાતું નથી.

વિવેચન: હવે જ્ઞેય કહું છું. જ્ઞેયનું સ્વરૂપ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આજ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞેય અનાદિ મત્પર બ્રહ્મ છે. ‘અનાદિમત્’ એટલે આદિ રહિત, પર બ્રહ્મ જ્ઞેય છે. અનાદિમત્ પરબ્રહ્મ જ્ઞેય છે. અથવા ‘અનાદિ’ એટલે આદિરહિત. ‘મત્પર’ એટલે હું જેનાથી પર છું તેવું મારા ધામરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ. તે શ્રીભાગવત્ ૬।૮।૩૬ (૪) માં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી સત્ અથવા અસત્ કહેવાતું નથી. તે સત્ છે કે અસત્ છે એવો નિશ્ચય પણ થઈ શકે તેમ નથી, અર્થાત્ તે બહુ દુર્જ્ઞેય છે.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોડક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમ્ આવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: તે સર્વતઃ પાણિ અને પાદવાળું છે, સર્વતઃ અક્ષિ, શિરઃ અને મુખોવાળું છે, સર્વતઃ શ્રુતિવાળું છે, અને લોકમાં સર્વને ઢાંકી રહે છે.

વિવેચન: તે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર છે તેવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે તેને સર્વત્ર પાણિ અને પાદ છે. “સર્વતઃ પાણિપાદાન્તમ્” એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ “તેને સર્વત્ર પાણિ અને પાદ નાં અન્ત છે” એવો થાય છે. તેથી સર્વત્ર ગતિ અને ક્રિયામાટે તે સમર્થ છે. તેમજ તેને સર્વત્ર ચક્ષુઃ, શિર, અને મુખ છે તેથી તેને સર્વત્ર જ્ઞાન તથા ભોગ છે અને તે સર્વત્ર પ્રધાન છે. તે સર્વત્ર શ્રુતિ એટલે કર્ણવાળું છે અર્થાત્ તે સર્વત્ર શ્રવણ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં તે પરિચ્છિન્ન નથી પરન્તુ લોકમાં સર્વને ઢાંકી રહે છે અર્થાત્ વ્યાપક છે. આ ગુણો જગતની ઉત્પત્તિ પછી જ સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં તેઓ નિત્ય છે એમ જણાવવા પહેલા કહેલા છે.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: તે સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોના આભાસવાળું અને સર્વ ઈન્દ્રિયોથી રહિત છે, આસક્તિરહિત તેમજ સર્વને ધારણ કરનાર છે. નિર્ગુણ તેમજ ગુણો નો ભોગ કરનાર.

વિવેચન: બ્રહ્મ અનન્ત અને અવ્યક્ત હોવાથી તેને સર્વત્ર પાણિ અને પાદ ના અન્ત, અક્ષિ, શિર, અને મુખ તથા શ્રુતિ છે, તેથી તે સર્વત્ર સર્વ કાર્ય કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તે પાણિ અને પાદ રહિત દોડનાર તથા ગ્રહણ કરનાર છે. તે ચક્ષુરહિત જુએ છે અને કર્ણરહિત શ્રવણ કરે છે”. અહીં બ્રહ્મને પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયો નથી પરન્તુ સર્વ અપ્રાકૃત અર્થાત્ દિવ્ય ઈન્દ્રિયો છે એવો બોધ છે. તેવી જ રીતે આ શ્લોકમાં પણ કહે છે. બ્રહ્મ સર્વ ઈન્દ્રિયોના ગુણોના આભાસવાળું છે પરન્તુ પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયમાત્રથી રહિત છે. તેવી જ રીતે બીજા વિરુદ્ધ ધર્મો બ્રહ્મમાં છે તે કહે છે. બ્રહ્મ આસક્તિરહિત છે છતાં સર્વને ધારણ કરનાર છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે છતાં ગુણોનો ભોગ કરનાર છે.

બહિરન્તશ્ચ ભૈતાનામ્ અચરં ચરમેવ ચ ।

સૈક્ષ્મત્વાત્ તદવિજ્ઞેયં દૈરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: તે ભૈતોની બહાર તેમજ અન્દર છે, અચર તેમજ ચર છે, સૈક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તે દૈર રહેલું તેમજ સમીપમાં છે.

વિવેચન: બ્રહ્મ ભોગ કરનાર અથવા ભોક્તૃ હોય તો તે વ્યાપક હોઈ શકે નહિ એવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે તે ભૈતોની બહાર તેમજ અન્દર છે. સ્થિર તથા જંગમ ભૈતોના ભોક્તા તરીકે તે ભૈતોની બહાર છે. આત્મરૂપથી તે સર્વની અન્દર છે. એવી રીતે બ્રહ્મ ભૈતોની અન્દર તથા બહાર હોય તો પણ ભૈતોથી ભિન્ન હોવાથી વ્યાપક હોઈ શકે નહિ એવી શંકા દૈર કરવા કહે છે કે તે અચર તેમજ ચર છે. ‘અચર’ એટલે સ્થાવર ‘ચર’ એટલે જંગમ. સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ સ્થાવર છે એવો “હે સૌમ્ય, આ પૈર્વે સત્ જ હતું” શ્રુતિ બોધ કરે છે. “હે શ્વેતકેતુ! તે તું છે” શ્રુતિ જંગમ જીવ પણ બ્રહ્મ છે એવો બોધ કરે છે. અહીં મૈળમાં ‘એવ ચ=તેમજ’ છે, તેથી સ્થાવર બ્રહ્મ જંગમ છે, અને જંગમ જ બ્રહ્મ સ્થાવર છે એવો અર્થ થાય છે. તેથી તે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે એમ દર્શાવેલું છે. બ્રહ્મ ભૈતોથી ભિન્ન નથી, પરન્તુ સ્થાવર - જંગમ સર્વ ભૈતો બ્રહ્મ જ છે. આમ હોવા છતાં બ્રહ્મનું સર્વને જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે

બ્રહ્મ સૈક્ષ્મ લોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તેથી પાછળ જ્ઞાનનાં ગુણો કહ્યા તે જેનામાં લોય તેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. વળી બ્રહ્મ દેર છે તેમજ સમીપ પણ છે. અહીં પણ તે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે એવો બોધ કરેલો છે. આ શ્લોકમાં બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્મો જાણાવેલા છે. “તે હાલે છે, તે હાલતું નથી; તે દેર છે, તે સમીપ છે; તે આ સર્વની અન્દર છે, તે સર્વની બહાર છે” એ શ્રુતિ પણ આજ બોધ કરે છે.

**અવિભક્તં ચ ભૈતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૈતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥**

શ્લોકાર્થ: તે ભૈતોમાં અવિભક્ત લોવા છતાં વિભક્ત લોય તેમ રહેલું છે. તે જ્ઞેય ભૈતોનું પાલક, ગ્રાસ કરનાર, તેમજ ઉત્પાદક છે.

વિવેચન: ગયા શ્લોકમાં બ્રહ્મ સર્વની અન્દર તથા બહાર, દેર તથા સમીપ રહેલું છે એમ કહેલું લોવાથી જુદા-જુદા અવયવોથી જુદે-જુદે સ્થળે રહેલું હશે એવી શંકા થાય તે દેર કરે છે. બ્રહ્મ સર્વ ભૈતોમાં અવિભક્ત અથવા એક જ છે, છતાં વિભક્ત એટલે જુદું-જુદું લોય તેમ રહેલું છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની અનન્ત મૈર્તિઓ પણ એક જ છે તેમાં પરસ્પર ભેદ નથી, પરન્તુ પોતાની ઈચ્છાથી જ અમુક-અમુક સ્વરૂપથી જ પ્રકટ થતું લોવાથી જુદું-જુદું લોય તેમ રહેલું છે. બ્રહ્મ પાલક રૂપથી ભૈતોનું પાલન કરનાર, સંહારક રૂપથી ભૈતોનો ગ્રાસ કરનાર તેમજ પ્રજાપતિ રૂપથી ભૈતોનું ઉત્પાદક છે.

**જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિઃ તમસઃ પરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥**

શ્લોકાર્થ: તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિઃ છે, તમઃથી પર કહેવાય છે. તે જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય છે, અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે.

વિવેચન: જ્યોતિઃ એટલે પ્રકાશ કરનાર, પ્રકાશક. રવિ, ચન્દ્ર વગેરે પ્રકાશ કરનારાઓનું પણ તે જ્યોતિઃ અથવા પ્રકાશક છે. તેથી મૈલ પ્રકાશક તે જ છે. તે તમઃ પ્રકૃતિથી પર છે, તે જ્ઞાન એટલે જેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ અમાનિપણું વિગેરે પાછળ ગુણો કહ્યા તે છે. વળી તે જ્ઞેય અથવા જાણવા યોગ્ય છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય પણ તે જ છે. વળી તે સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે અર્થાત્ અન્તર્યામિ પણ તે છે

**ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।
મદ્ભક્ત એતદ્ વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૮॥**

શ્લોકાર્થ: આ રીતે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય તને ટૈકમાં કહ્યાં. મારો ભક્ત આ જાણીને મારા ભાવમાટે યોગ્ય થાય છે.

વિવેચન: આ રીતે (૫-૬ શ્લોકથી) ક્ષેત્ર, (૭-૧૧ શ્લોકથી) જ્ઞાન, અને (૧૨-૧૭ શ્લોકથી) જ્ઞેય ટૈકમાં કહ્યાં. આ સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મારો ભક્ત મારા ભાવમાટે એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે મારા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે.

**પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધચનાદી ઉભાવપિ ।
વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥૧૯॥**

શ્લોકાર્થ: પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને તું અનાદિ જાણ; અને વિકારો તેમજ ગુણો ને પણ તું

પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા જાણ.

વિવેચન: પાછળ ત્રીજા શ્લોકમાં પુરુષ તત્ત્વ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી. પ્રકૃતિ અને આત્મા (પુરુષ) એ બે અત્યન્ત જુદા-જુદા સ્વભાવવાળા હોવા છતાં તેઓનાં કારણના સ્વરૂપથી એક છે. તેઓ આ સર્વ જગત્નાં કારણ છે એમ આ શ્લોકથી આરમ્ભી પાંચ શ્લોકોથી જણાવે છે. તે પૈકી આત્માથી જુદી પ્રકૃતિ એકદેશી સાંખ્યના મત પ્રમાણે પુરુષની પેઠે નિત્ય છે. ભગવદૈય સાંખ્ય પ્રમાણે તો તે ભગવાનની એક શક્તિ છે. એકદેશી સાંખ્યશાસ્ત્ર તો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરતું નથી. વળી આ સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષને સંસાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે પ્રકૃતિને વશ થાય છે, જ્યારે ભગવાન પ્રકૃતિને વશ રાખનાર છે. તેથી આ સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અક્ષરસુધી જ છે.

(ભગવદૈય સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે) પુરુષોત્તમ, અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ પાંચ અનાદિ છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. પુરુષોત્તમ અને અક્ષર ને ગીતામાં અનાદિ કહેવાં છે તે આ શાસ્ત્રમાં કબુલ રાખેલ છે તેમજ શ્રીભાગવત ૩૨૬૧૪ માં આ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરતાં પ્રકૃતિને ‘દેવી’ કહેલી છે, એટલે તે ભગવાનની શક્તિ હોવાનું પણ આ શાસ્ત્રને માન્ય છે. આ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થએલી હોઈ (શ્રીભાગવત્ ૩-૨૬) અધ્યાયમાં જણાવેલ સાંખ્ય પ્રાકૃતસાંખ્યના આધારવાળું નથી.

પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે, ૧. કાર્યરૂપ અને ૨. કારણરૂપ. કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ તે અવિદ્યાવાળી જીવાત્માની ઉપાધિ, અને કારણરૂપ પ્રકૃતિ તે પરમાત્માની માયા. એવી જ રીતે પુરુષના પણ બે પ્રકાર છે. ૧. કારણ અને ૨. કાર્ય. કારણ પુરુષ તે અંશી મૈલપુરુષ ભગવાન. ૨. કાર્યપુરુષ તે કારણરૂપના કાર્ય અંશો, જીવાત્માઓ. જીવાત્મા ભગવદિચ્છાથી પ્રાપ્ત થતી કાર્યરૂપ પ્રકૃતિનું સેવન કરે છે. આ ઉભય ભગવાનના અંશરૂપ છે. પ્રકૃતિ સ્વભાવથી સદૈવ છે, પુરુષ ચિદૈવ છે. ઉભય પોતાના કારણસ્વરૂપ ભગવાનથી અનન્ય હોવાથી અનાદિ જ છે એમ જાણ. જીવના બન્ધના કારણરૂપ ઈચ્છા-દ્રેષ વિગેરે વિકારો તથા મોક્ષના કારણરૂપ સત્ત્વ વિગેરે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા છે એમ જાણ.

જ્યારે સર્ગ કરવાની પ્રભુની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે ભગવાનના અંશરૂપ ભગવાનની માયાના અંશરૂપ, ગુણરૂપ પ્રકૃતિ મૈલભૈત અક્ષરના અંશ પુરુષ સાથે સંસૃષ્ટ થઈ મલત્ અલપાર વિગેરે રૂપ થાય છે. કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ અવિદ્યાથી અધ્યસ્ત થઈ પોતાના ઈચ્છા-દ્રેષ વિગેરે વિકારોથી જીવાત્માના બન્ધરૂપ થાય છે, પરન્તુ તેનું અમાનિપણું વિગેરે જ્ઞાનસાધન ગુણો પાછળ કદા તેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તે પોતાના વિકારોથી જીવાત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો અર્થ છે.

કાર્ય-કારણ-કર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખ-દુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુર્ ઉચ્યતે ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: કાર્યના કારણના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે. સુખ તથા દુઃખ ના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે.

વિવેચન: સૃષ્ટિમાં પુરુષ તથા પ્રકૃતિ થી કયા-કયા કાર્ય થાય છે તે કહે છે. બન્ધના કારણ

ઈચ્છા-દ્વેષ વિગેરે વિકારો અને મોક્ષના કારણ સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના કર્તાપણામાં, અર્થાત્ બન્ધ અને મોક્ષ ના કારણરૂપ વિકારો ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ હેતુ કહેવાય છે. એટલે પુરુષથી અધિષ્ઠિત પ્રકૃતિ આ કારણ (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ - કાર્યકરણ - ઉપસ્થ, ગુહ્ય, બુદ્ધિ, અલંકાર, મન, શ્રોત્ર, ત્વચા, રસના, નેત્ર, દ્રાણ, વાક, હસ્ત, પાદ) ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ પાછલા શ્લોકમાં (૧૮) પણ કહેલું છે. તેમાં પુરુષ પ્રકૃતિને માત્ર ચેતવે છે.

સુખ અને દુઃખ ના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા વિકાર તથા ગુણો થી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ અથવા સુખ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ થઈ પુરુષ ભોગવે છે. વિકાર અથવા ગુણો ની ઉત્પત્તિ તથા સુખ - દુઃખના ભોગ એ ઉભય વસ્તુતઃ ક્ષેત્ર અથવા દેહ ના જ ધર્મ છે, પરન્તુ વિકારો તથા ગુણો નું પર્યવસાન જડમાં હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિમાં ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય છે તેથી તેમને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા કીધા છે, અને સુખ તથા દુઃખ ના ભોગનું પર્યવસાન ચેતનમાં હોવાથી તેમાં ચેતનનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેવા ભોગનો હેતુ પુરુષને કહેલો છે. વસ્તુતઃ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ના સંયોગ વિના કાંઈ કાર્ય થતું નથી.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંકતે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોડસ્ય સદસદ્-યોનિ-જન્મસુ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ પ્રકૃતિમાં રહી પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોનો ભોગ કરે છે. આનો ગુણનો સંગ સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મનું કારણ છે.

વિવેચનઃ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ના જુદાં-જુદાં કાર્ય કહી હવે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જ પુરુષ ભોક્તા થાય છે એમ કહે છે. પુરુષ પ્રકૃતિમાં એટલે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ ક્ષેત્રમાં રહી પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોનો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઈન્દ્રિયોથી ભોગ કરે છે. જીવ આ પ્રમાણે ગુણોનો ભોગ કરે છે પણ અન્તર્યામી પેઠે ભોગ કર્યા વિના રહેતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના સંસર્ગથી પુરુષના અક્ષરસ્વભાવનું તિરોધાન થાય છે, અને પ્રકૃતિના ગુણો સાથે તેને સંગ થવાથી તેનો સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મ થાય છે. આવી રીતે પુરુષના સારી અથવા ખરાબ યોનિમાં જન્મનું કારણ તેનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંગ જ છે એમ જાણવું.

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાડ્યુક્તો દેહેડસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ આ દેહમાં ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર તથા પરમાત્મા એમ પણ કહેવાતો બીજો પુરુષ છે.

વિવેચનઃ અહીં અન્તર્યામીનું નિરૂપણ કરેલું છે. “એ સાથે રહેનાર મિત્ર પક્ષીઓ એક વૃક્ષ ઉપર રહે, તેમાંનો એક સ્વાદિષ્ટ પિપ્પલ(ફલ) ખાય, બીજો ખાધા વિના જોયા કરે છે” શ્રુતિમાં કહેલા વૃક્ષરૂપી આ દેહમાં જીવથી અન્ય ‘પરમાત્મા’ ‘પરપુરુષ’ કહેવાતો બીજો પણ પુરુષ અન્તર્યામી છે. આ અન્તર્યામી અસંગ છે. જીવ સંગવાળો થાય છે, અન્તર્યામી સંગરહિત રહે છે, તેથી જ તે ‘પરપુરુષ’ ‘પરમાત્મા’ વિગેરે કહેવાય છે. તે ઉપદ્રષ્ટા અથવા સાક્ષી છે. ભોગનો તેને સંગ થતો નથી, પરન્તુ તે મુખ્ય ભોક્તા છે. તે અનુમન્તા અથવા અનુમતિ

આપનાર, ‘ભત્તા’ એટલે ધારણ કરનાર અથવા પાલક અને ‘મહેશ્વર’ અથવા નિયમમાં રાખનાર છે. તે આ દેહમાં જ હોવા છતાં તેને ભોગનો સંગ નહીં હોવાથી તે નિર્લેપ છે. પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ ભોગનો સંગી થવાથી તે લેપવાળો થાય છે, પણ આ અન્તર્યામી લેપરહિત રહે છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स ભૈયોઽભિજ્ઞયતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: જે આવી રીતે પુરુષને તથા ગુણો સાથે પ્રકૃતિને જાણે છે તે સર્વથા વર્તમાન હોવા છતાં પુનઃ જન્મતો નથી.

વિવેચન: આ રીતે વસ્તુતઃ અક્ષરના પ્રભાવવાળા, ક્ષેત્રજ્ઞ, બ્રહ્મના અંશરૂપ, ચેતન, જીવરૂપ તથા અન્તર્યામીરૂપ ઉભય પ્રકારના પુરુષને જે સ્વરૂપથી વિવિક્ત અથવા પ્રકૃતિના સંગરહિત નિર્ગુણ જાણે છે તથા ગુણો સાથે પ્રકૃતિ રહેલી છે એમ જે જાણે છે, તે સર્વથા દેહમાં હોવા છતાં અથવા સર્વથા ગુણો સાથે રહેલો હોવા છતાં પુનઃ જન્મતો નથી. તે ગુણપ્રવાહરૂપી સંસારમાં પુનઃ આવતો નથી, પરન્તુ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદ્ આત્માનમ્ આત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ: કેટલાકો ધ્યાનથી આત્મામાં આત્માથી આત્માને જુએ છે; બીજાઓ સાંખ્ય-યોગથી અને બીજાઓ કર્મયોગથી જુએ છે.

વિવેચન: ઉપર જણાવ્યું તેમ માત્ર જ્ઞાનથી જ મુક્તિ થતી હોય તો બીજાં સાધનો નિરર્થક થઈ જાય એવી શંકા થવાથી અન્ય સાધનો અહીંથી બે શ્લોકથી (૨૪।૨૫) કહે છે. કેટલાક જ્ઞાનીઓ આત્મામાં એટલે પોતાના હૃદયમાં, આત્માથી એટલે મનવડે, આત્માને એટલે આત્મરૂપ ભગવાનને, ધ્યાનરૂપ સાધનથી જુએ છે. બીજાઓ સાંખ્ય-યોગ અર્થાત્ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના વિવેકરૂપ યોગથી એ પ્રમાણે જુએ છે. અથવા બીજાઓ સાંખ્યથી અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય વસ્તુઓના વિવેકરૂપ સાધનથી આત્માને જુએ છે અને બીજા યોગથી એટલે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે આઠ અંગવાળા યોગરૂપ સાધનથી આત્માને જુએ છે. અને કેટલાક બીજા કર્મયોગથી એટલે નિષ્કામ કર્મ કરી આત્માને જુએ છે.

અન્યે ત્વેવમ્ અજ્ઞાનન્તઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરુત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ: બીજાઓ તો એમ નહિ જાણતાં અન્ય પાસેથી શ્રવણ કરી ઉપાસના કરે છે. શ્રુતિપરાયણ તેઓ પણ મૃત્યુને ચોક્કસ તરી જાય છે.

વિવેચન: અતિમન્દ અધિકારવાળા બીજાઓ તો પોતાને જ્ઞાન અથવા અનુભવ નહિ હોવા છતાં ગુરુ વિગેરે અન્યની પાસેથી શ્રવણ કરી આત્માની ઉપાસના કરે છે. આવી રીતે શ્રુતિમાં કહેલા પ્રકારથી શ્રદ્ધાથી ઉપાસના કરનાર પણ મૃત્યુ એટલે સંસારને તરી જાય છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

યાવત્ સજ્ઞાયતે કિચ્ચિત્ સત્ત્વં સ્થાવર-જંગમમ્ ।

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-સંયોગાત્ તદ્ વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ! ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ: હે ભરતર્ષભ ! જે કાંઈ સ્થાવર અથવા જંગમ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ ના સંયોગથી થાય છે એમ જાણ.

વિવેચન: પ્રકૃતિથી સંસૃષ્ટ થએલા આત્માથી એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ના સંયોગથી જ સ્થાવર અથવા જંગમ વસ્તુમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ નો સંયોગ થાય ત્યારે જ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે. કેવળ ક્ષેત્ર અથવા કેવલ ક્ષેત્રજ્ઞથી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

સમં સર્વેષુ ભૈંતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ: સર્વ ભૈંતોમાં સમાન રહેતા અને વિનાશ થતાઓમાં વિનાશ ન થતા પરમેશ્વરને જે જુએ છે તે જુએ છે.

વિવેચન: સારી રીતે બોધ થઈ શકે તે માટે અહીંથી પુનઃ આત્મદર્શન કહે છે. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧. અન્તર્યામી ૨. પુરુષ ૩. અવ્યક્ત. પ્રથમ અહીંથી બે શ્લોકથી (૨૭।૨૮) અન્તર્યામીના દર્શનથી શું ફલ થાય છે તે કહે છે. સર્વ ભૈંતોમાં સમાન રહેનાર પરમેશ્વર અન્તર્યામીને જે જુએ છે તથા વિનાશ થતાં પ્રકૃતિમાં કાર્યરૂપ શરીરોમાં વિનાશ નહિ પામનાર અને 'જ્ઞાતા' તરીકે સમાન આકારવાળા અન્તર્યામીને જે જુએ છે તે સત્ય જુએ છે.

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઈશ્વરને સમ જોનાર આત્માથી આત્માને હણતો નથી. તેથી પરા ગતિ પામે છે.

વિવેચન: સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા ઈશ્વર-અન્તર્યામીને સર્વત્ર સમાન જોનાર આત્માથી આત્માને હણતો નથી અર્થાત્ આત્માને અન્યથા જાણતો નથી, પરન્તુ આત્માને યથાર્થ જાણે છે. આત્માનું અન્યથા જ્ઞાન તે જ આત્માનું હનન છે. શ્રુતિ કહે છે કે “અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા જાણે છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું ?” તેથી આત્માનું અન્યથાજ્ઞાન તે જ આત્મહનન છે. આત્માને સર્વત્ર સમાન જાણનાર આત્માને હણતો નથી, અર્થાત્ આત્માને યથાર્થ જાણે છે. તેથી આત્માને યથાર્થ જાણતો હોવાથી તે સચ્ચિદાનન્દ ભગવદ્દામ અક્ષરરૂપ પરા ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાઽઽત્માનમ્ અકર્તારં સ પશ્યતિ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ: સર્વ તરફ પ્રકૃતિથી જ કર્મો થાય છે એમ તથા આત્મા અકર્તા છે એમ જે જુએ છે તે જુએ છે.

વિવેચન: હવે દ્વિતીય પ્રકારના આત્મા-પુરુષના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. કર્મ સર્વશઃ પ્રકૃતિથી જ થાય છે અને આત્મા વસ્તુતઃ અકર્તા છે એમ જે જુએ છે તે સત્ય જુએ છે. કર્મ કરવામાં ચેષ્ટાની આવશ્યકતા છે. ચેષ્ટા પ્રકૃતિનો ગુણ છે. તેથી કર્મ કરવામાં અર્થાત્ કર્તૃત્વમાં ચેષ્ટા આવશ્યક હોવાથી કર્તૃત્વ પ્રકૃતિને અર્ધીન છે. તેથી પ્રકૃતિથી કર્મો થાય છે. આવું કર્તૃત્વ કેવલ જીવસ્વરૂપ-માત્ર અણુકદવાળા ચિદ્રૈંપ આત્મામાં સમ્ભવતું નથી. આ પ્રાકૃત કર્તૃત્વ છે. પુરુષ શ્રીપુરુષોત્તમનો અંશ હોવાથી, અને શ્રીપુરુષોત્તમ મુખ્ય કર્તા હોવાથી પુરુષમાં

શ્રીપુરુષોત્તમભાવના અનુસન્ધાનથી જ કર્તૃત્વ સમ્ભવે, પરન્તુ સ્થૈલ તથા સૈક્ષ્મ દેહની ઉપાધિવાળો પુરુષ જે કર્મ કરે છે તે વસ્તુતઃ પુરુષનું કર્મ નથી, પરન્તુ પ્રકૃતિનું છે. આ કર્તૃત્વ પણ પ્રાકૃત છે. તે પુરુષમાં નથી, પરન્તુ પ્રકૃતિમાં રહેલું છે, તેથી આત્મા પુરુષને ઉપાધિરહિત તથા અકર્તા તરીકે જે જુએ છે તે જ જુએ છે, બીજાઓ અન્ધ છે.

યદા ભૈંતપૃથગભાવમ્ એકસ્થમ્ અનુપશ્યતિ ।

તતએવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ જ્યારે ભૈંતોના પૃથગભાવને એકમાં રહેલો જુએ છે અને તેમાં જ વિસ્તાર જુએ છે ત્યારે બ્રહ્મ પામે છે.

વિવેચનઃ હવે આત્માના તૃતીય પ્રકાર અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે. દેવો-મનુષ્યો વિગેરે ભૈંતોમાં રહેલા દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, દીર્ઘત્વ, હસ્વત્વ, સ્થૈલત્વ, કૃશત્વ વિગેરે જુદા-જુદા સર્વ ભાવોને અર્થાત્ જુદા-જુદા જણાતા સર્વ ભાવોને એક પ્રકૃતિમાં રહેલા તથા (તે સર્વને) સમષ્ટિપુરુષ અથવા અવ્યક્ત અક્ષરમાં રહેલા જુએ છે અને તેમાંથી જ પાછા તેઓ નીકળી વિસ્તાર પામે છે; એમ જુએ છે અને અનુભવ કરે છે ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મ પામે છે અર્થાત્ અનવચ્છિન્ન અક્ષરાત્મા સાથે એક્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં આત્માના ત્રણ પ્રકારનો બોધ કર્યો, તેનું દષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે ઘટે છે. ક્ષુદ્ર અથવા છોંટક-છોંટક પ્રવાહ જેવા વ્યષ્ટિ અર્થાત્ જુદા-જુદા જીવાત્મા છે. સમષ્ટિસ્વરૂપ ગંગાના નીર પેઠે અનવચ્છિન્ન પ્રવાહ જેવું છે. (અર્થાત્ જલ પેઠે સર્વ પુરુષ છે) તેમની શક્તિ જેવું અક્ષર છે અને તેના દેવતા જેવા પરમેશ્વર હરિ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણાવિરચિત 'સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ' ગ્રન્થમાં પણ આ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

અનાદિત્વાત્ નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ! ન ક્ષોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થઃ આ પરમાત્મા અનાદિ હોવાથી તથા નિર્ગુણ હોવાથી અવ્યય છે. હે કૌન્તેય ! તે શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં કાંઈ કરતો નથી અને લેપાતો નથી.

વિવેચનઃ પુરુષને સ્વતઃ પ્રાકૃત સમ્બન્ધ નથી એમ કહે છે. આ પરમાત્મા એટલે પુરુષ અથવા જીવ અક્ષરરૂપ હોવાથી અનાદિ તથા નિર્ગુણ છે અને તેથી અવ્યય છે. માત્ર ભગવાનની ઈચ્છાથી જ તે ભગવાનથી છુટો પડેલો છે, તેથી તે શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં સ્વતઃ કાંઈ કરતો નથી તેમ કોઈ કાર્યથી લેપાતો નથી; પરન્તુ માત્ર અધ્યાસથી કર્તા હોય તેમ માને છે.

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાત્ આકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થઃ જેમ સર્વત્ર રહેલું આકાશ સૈક્ષ્મ હોવાથી લેપાતું નથી તેમ દેહમાં સર્વત્ર રહેલો આત્મા લેપાતો નથી.

વિવેચનઃ પુરુષ નિર્ગુણ હોવાથી કાંઈ કરતો ન હોય તો પણ દેહની સાથે તેનો નિત્ય સમ્બન્ધ હોવાથી દેહના સ્વભાવથી તે કેમ ન લેપાય ? તેવી શંકા થાય, તે દૈર કરવા આકાશનું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ આકાશ સર્વત્ર રહેલું છે છતાં સૈક્ષ્મ હોવાથી કોઈ પદાર્થથી લેપાતું નથી, તેમજ આત્મા દેહમાં સર્વત્ર રહેલો હોવા છતાં સૈક્ષ્મ પરમાણુના કદનો હોવાથી લેપાતો નથી. આત્મા

આણુ કદનો છે, છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહેતો હોવાથી આત્માને શરીરમાં સર્વત્ર રહેલો કહેલો છે. જેમ શરીરના એક અવયવમાં ચન્દન લગાડેલ હોય તો પણ તેની શીતલતા સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહે છે તેમ આણુપરિમાણુ આત્મા માત્ર હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં તેનું ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં પ્રસરી રહે છે.

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમ્ ઈમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ! ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! જેમ એક રવિ આ સર્વ લોકને પ્રકાશે છે તેમ ક્ષેત્રી સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે. **વિવેચન :** આત્મા સર્વ દેહમાં કેવી રીતે વ્યાપી રહેલો છે તે સ્પષ્ટ કરવા આ બીજું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ એક સૈંદ્ય આ સર્વ લોકને પ્રકાશે છે તેમ ક્ષેત્રી સર્વ દેહને પ્રકાશે છે. ચૈતન્ય એ આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ધર્મ છે, પ્રાકૃત ધર્મ નથી. અહીં પુરુષને 'ક્ષેત્રી' કહેલો છે. 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહેલો નથી. તેથી અજ્ઞાનાવસ્થામાં પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞ નથી, પરન્તુ ક્ષેત્રી જ છે. અને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભગવાનના ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે 'ક્ષેત્રજ્ઞ' થાય છે એવો અહીં બોધ કરેલો છે એમ જાણવું.

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમ્ અન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૈંતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ : એવી રીતે જ્ઞાનચક્ષુથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ નો ભેદ તથા ભૈંતોનો પ્રકૃતિમાંથી મોક્ષ જેથી થાય તે જે જાણે છે તેઓ પરને પામે છે.

વિવેચન : એવી રીતે જ્ઞાનચક્ષુથી એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિથી જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ નો ભેદ જાણે છે તથા ભૈંતોનો પ્રકૃતિમાંથી મોક્ષ અમાનિત્વ વિગેરે જે સાધનોથી થાય છે તે જે જાણે છે તે પર એટલે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગો'નામ

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૩॥

॥ अध्याय १४ ॥

गुणत्रयविभागयोग

पुरुष अनादि तथा निर्गुण लोवाधी स्वतः विमल छे, परन्तु प्रकृति अनादि लोवा छतां त्रण गुणवाणी लोवाधी मलिन छे. आ अध्यायमां प्रकृतिना त्रण गुणोना विभागर्षेर्वक प्रकृतिना सम्बन्धवाणा आ जगतमां गुणातीत कोर्क ज लोय छे अेम कलेवामां आवशे.

गया अध्यायमां क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ ना संयोगधी स्थावर जंगम वस्तुमात्र उत्पन्न थाय छे अेम कह्युं छे. आ क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ नो संयोग निरीश्वर सांभ्यना मत प्रमाणे स्वतन्त्रताधी थतो नथी, परन्तु भगवान्नी र्छाधी ज थाय छे. पुरुषनो सारी अथवा भराभ योनिमां जन्म थवानुं कारण तेनो प्रकृतिना गुणोना संग ज छे अेम कलेवुं छे, अने अन्ते क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ नो भेद तथा भैंतोना प्रकृतिमांथी मोक्ष जेनाधी थाय छे ते जे ज्ञाणे ते परने पामे छे अेम कलेवुं छे. आ अध्यायमां प्रकृतिना सत्त्व विगेरे गुणोधी आ विथित्र जगत् थाय छे अेवो बोध करशे, परन्तु गया अध्यायना अन्ते क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ नो भेद विगेरे ज्ञानार परने प्राप्त करे छे अेम कलेवुं ते परनुं विवेचन भे श्लोको (१-२) थी करे छे.

श्रीभगवान् उवाच

परं लैयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिम् र्ततो गताः ॥१॥

श्लोकार्थः ज्ञानोमां उत्तम ज्ञान 'पर' तने पुनः कहीश. सर्वे मुनिओ ते ज्ञाणीने अर्लीधी परा सिद्धि पामेवा छे.

विवेचनः गया अध्यायना अन्ते 'पर' प्राप्त करे छे अेम कह्युं ते 'पर' सर्व ज्ञानोमां उत्तम ज्ञान छे, कारण के ते जेनी शक्ति तथा मलिमा अयित्य छे अेवा श्रीपुरुषोत्तमनुं यथार्थ ज्ञान छे. ते हुं तने पुनः विस्तारधी विवेचन करी कहीश. सर्वे मुनिओ पाण ते ज्ञाणीने अर्लीधी अेटवे आ त्रिगुणात्मक सृष्टिमांथी परा सिद्धि अेटवे गुणातीत मुक्ति पामेवा छे.

र्रदं ज्ञानम् उपाश्रित्य मम साधर्म्यम् आगताः ।

सर्गेऽपि नोपज्जयन्ते प्रलये न व्यथन्ति य ॥२॥

श्लोकार्थः आ ज्ञाननो आश्रय करीने मारा साधर्म्यने प्राप्त थअेवा सर्ग समये पाण जन्मता नथी अने प्रलय समये व्यथा पामता नथी.

विवेचनः आ ज्ञाननो आश्रय करीने मारा समान अैश्वर्य विगेरे छ गुणोने प्राप्त थअेवा सर्ग समये जन्मता नथी तेमज प्रलय समये व्यथा पामता नथी, परन्तु नित्य मारी समीपमां रले छे.

मम योनिः मलद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभैतानां ततो भवति भारत ! ॥३॥

श्लोकार्थः हे भारत ! मलद् ब्रह्म मारी योनि छे. तेमां हुं गर्भ भैंकुं छुं. तेमांथी सर्व भैंतोनी उत्पत्ति थाय छे.

વિવેચન: એવી રીતે શ્રીપુરુષોત્તમ સમ્બન્ધી જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી, અર્જુનમાં તે સાંભળવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરી પોતાની અચિત્ય શક્તિ, વૈભવ તથા લીલા દર્શાવે છે. પ્રથમ સર્ગની ઉત્પત્તિ કહે છે. ગુણાતીત મુનિઓ સર્ગ સમયે પણ જન્મતા નથી એમ પાછળ કહેવું હોવાથી સર્ગ પણ સગુણ છે. મહદ્ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મના સદંશભૈત પ્રકૃતિ મારી યોનિ છે. ગુણોના કારણરૂપ પ્રકૃતિ મારી યોનિ છે. તેમાં હું અક્ષરાત્મા પુરુષ બીજરૂપ ગર્ભ દષ્ટિથી મેંકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૈતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સર્વ પ્રાણીમાત્ર મારી પ્રકૃતિ તથા પુરુષ ના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંસર્ગ સ્વતન્ત્રતાથી થતો નથી, પરન્તુ મારી ઈચ્છાથી થાય છે એમ ‘મારી’ યોનિ છે એમ કહેલ છે.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧૧૪૨૭ ઉપરના અણુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત્ ૧૦૫૭૪૬ અને ૩૨૮૨૩ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય ! મૈર્ત્યઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્ યોનિઃ અહમ્ બીજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

શ્લોકાર્થ: હે કૌન્તેય ! સર્વ યોનિઓમાં જે મૈર્તિઓ સમ્ભવે છે તેઓની મહદ્ બ્રહ્મ યોનિ છે અને હું બીજદાતા પિતા છું.

વિવેચન: એવી જ રીતે કાર્ય અવસ્થાવાળો ચિત્ તથા અચિત નો સર્ગ પણ મેં જ કરેલો છે એમ કહે છે. આ કાંઈ નવિન નથી, પરન્તુ લોકમાં સર્વત્ર એમ જ જોવામાં આવે છે. પિતા અને ક્ષેત્ર થી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. જગતમાં સર્વ યોનિઓમાં જે - જે મૈર્તિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં વસ્તુતઃ મહદ્ બ્રહ્મ યોનિ છે અને બીજ આપનાર પિતા હું છું. તેથી જ વિષ્ણુપુરાણ વિગેરે ગ્રન્થોમાં લક્ષ્મી અને નારાયણ વિગેરે સ્ત્રી તથા પુરુષ ના સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ કરનાર કહેલાં છે.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧૧૪૨૭ પરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ ।

નિબંધન્તિ મહાબાહો ! દેહે દેહિનમ્ અવ્યયમ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ: હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ એ ગુણો દેહમાં અવ્યય દેહીને બન્ધન કરે છે.

વિવેચન: સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો છે. આ ગુણો આત્માના નથી, પરન્તુ પ્રકૃતિના છે અને દેહમાં રહેલા અવ્યય દેહી અર્થાત્ ચેતન પુરુષને બન્ધન કરે છે. દેહમાં અહંભાવ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રકૃતિના ધર્મ જ પુરુષને બન્ધન કરે છે. પ્રકૃતિ ઉદ્ભૈત થાય ત્યારે તે આ ગુણોરૂપ થાય છે. આ દેહમાં અહંભાવનું અભિમાન કરાવનાર ગુણો અણુપરિમાણવાળા જીવને તે અવ્યય હોવા છતાં બન્ધન કરે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમ્ અનામયમ્ ।

સુખસંગેન બંધનાતિ જ્ઞાનસંગેન યાનઘ ! ॥૬॥

શ્લોકાર્થ: તેમાં સત્ત્વ નિર્મલ હોવાથી પ્રકાશક અને અનામય છે. હે અનઘ ! તે સુખના સંગથી તથા જ્ઞાનના સંગથી બન્ધન કરે છે.

વિવેચન: હવે અહીંથી અનુક્રમે ગુણોના લક્ષણ તથા તે કેવી રીતે બન્ધન કરે છે તે કહે છે.

પ્રથમ સત્ત્વગુણનું લક્ષણ કહે છે. ‘સત્ત્વગુણ’ નિર્મલ હોવાથી પ્રકાશક એટલે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર તથા ‘અનામય’ એટલે નિરોગી રાખનાર છે. તે જીવને જ્ઞાનનો તથા સુખનો સંગ કરાવે છે અને જ્ઞાન તથા સુખ ના સંગથી બન્ધન કરાવે છે. જ્ઞાન અને સુખ નો સંગ થવાથી તેઓના લૌકિક તથા વૈદિક સાધનો કરવા પુરુષની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તેથી તેવા સાધનોના ફલરૂપ જ્ઞાન તથા સુખ નો અનુભવ કરવાયોગ્ય યોનિઓમાં તેનો જન્મ થાય છે. આવી રીતે સત્ત્વગુણ મર્યાદાદ્વારા પુરુષને બન્ધન કરાવે છે. આ સત્ત્વગુણ પણ પ્રાકૃત છે. “હું સુખી છું” તથા “શબ્દ વિગેરેના જ્ઞાનવાળો છું” એમ જ્ઞાન તથા સુખ નો સંગ ઉત્પન્ન કરાવી તે બન્ધન કરાવે છે.

રજો રાગાત્મકં વિદ્મિ તૃષ્ણા-સંગ-સમુદ્ભવમ્ ।

તન્ નિબંધનાતિ કૌન્તેય ! કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! તૃષ્ણા અને આસક્તિ થી ઉત્પન્ન થતા રજોગુણને રાગરૂપ જાણ. તે દેહીને કર્મના સંગથી બન્ધન કરે છે.

વિવેચન : અમુક પદાર્થમાટે આસક્તિ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની તૃષ્ણાથી રજોગુણની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે રાગરૂપ અર્થાત્ અનુરાગરૂપ છે. તે ગુણ જીવને પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાટે કર્મમાં પ્રેરે છે અને કર્મમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી બન્ધન કરે છે.

તમસ્ ત્વજ્ઞાનજં વિદ્મિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્ય-નિદ્રાભિઃ તન્ નિબંધનાતિ ભારત ! ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! સર્વ દેહીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો જાણ. તે પ્રમાદ આલસ્ય અને નિદ્રા થી બન્ધન કરે છે.

વિવેચન : તમોગુણ વિરુદ્ધ જ્ઞાનથી અથવા અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થએલો છે, તે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રમાદ, આલસ્ય તથા નિદ્રા થી બન્ધન કરે છે.

સત્ત્વં સુખે સગ્જયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ! ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સગ્જયત્યુત ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! સત્ત્વ ગુણ સુખમાં આસક્તિ કરાવે છે, રજો ગુણ કર્મમાં અને તમો ગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી પ્રમાદમાં આસક્તિ કરાવે છે.

અહીં ત્રણે ગુણોના અનુક્રમે સ્વભાવ કહેલા છે.

રજસ્ તમશ્ ચાભિભૈય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ! ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્ તથા ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! રજસ્ અને તમો ગુણનો અભિભવ કરી સત્ત્વ પ્રકટ થાય છે, સત્ત્વ અને તમો ગુણનો અભિભવ કરી રજોગુણ પ્રકટ થાય છે અને સત્ત્વ તથા રજો ગુણનો અભિભવ કરી તમોગુણ પ્રકટ થાય છે.

વિવેચન : અદષ્ટને લીધે ત્રણમાંથી બે ગુણોનો અભિભવ કરી એટલે બે ગુણોને ઢાંકી ત્રીજો ગુણ પ્રકટ થાય છે. આ ગુણ જે બીજાઓને ઢાંકી દઈ વૃદ્ધિ પામે છે તે પોતાનું કાર્ય કરી બન્ધન કરે છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગ.૧૦|૨૪|૪ પરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સર્વ દ્વારેષુ દે હે સિમન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્ વિવૃદ્ધં સત્ત્વમ્ ઈત્યુત ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: આ દેહમાં સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે પ્રકાશ તથા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્ત્વ વૃદ્ધિ પામ્યું છે એમ જાણવું.

વિવેચન: એક ગુણ બીજા બેને ઢાંકી વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ શાથી જણાય ? એવી આકાશ થાય તે માટે ગુણના કાર્ય ઉપરથી અમુક ગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ જણાય છે એમ કહે છે. આ દેહમાં ઈન્દ્રિય વિગેરે દ્વારોમાં જ્યારે પ્રકાશ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે, પ્રકાશ તથા જ્ઞાન સત્ત્વગુણનાં કાર્ય હોવાથી, સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું.

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામ્ અશમઃ સ્પૃહા

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ! ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: હે ભરતર્ષભ ! લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરમ્ભ, અશમ અને સ્પૃહા એ જ્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન: લોભ, 'પ્રવૃત્તિ' એટલે પ્રયોજન વિના પાણ ચલસ્વભાવ, કર્મોનો આરમ્ભ અથવા કર્મો કરવા ઉદ્યોગ, 'અશમ' એટલે અશાન્તિ અને 'સ્પૃહા' એટલે હરકોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા. આ સર્વ રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વ રજોગુણનાં કાર્ય હોવાથી આમની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ જાણવું.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ! ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: હે કુરુનન્દન ! અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ એ જ્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહભૃત્ ।

તદોત્તમવિદ્યાં લોકાન્ અમલાન્ પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે જે દેહધારી મૃત્યુ પામે તો ઉત્તમ જ્ઞાનીઓના શુદ્ધ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: હવે સત્ત્વ વિગેરે ગુણોની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે મૃત્યુ થાય તો શું ફલ મળે છે તથા કેવી ગતિ થાય છે તે કહે છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે મૃત્યુ થાય તો, ઉત્તમ ઉપાય જાણનાર, યોગીઓના દેહ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ યોગીઓના ઉત્તમ ફલમાં તેનો જન્મ થાય છે. ત્યાં જન્મ થવાથી આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પુણ્ય કર્મોનો તે અધિકારી થાય છે અને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત કરે છે.

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્ તમસિ મૈંદ્રયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: રજોગુણની વૃદ્ધિમાં મૃત્યુ પામી કર્મસંગીઓમાં જન્મે છે, તેમજ તમોગુણની વૃદ્ધિમાં મૃત્યુ પામેલ મૈંદ્રયોનિમાં જન્મે છે.

વિવેચન: રજોગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે જે મરણ પામેલ હોય તે કર્મસંગીઓ અર્થાત્ કર્મમાં આસક્તિવાળા લોકોમાં જન્મે છે તેમજ તમોગુણની વૃદ્ધિમાં જે મરણ પામેલ હોય તે

‘મૈંઢ્યોનિ’ એટલે નીચ લોકમાં અથવા અસુરોમાં જન્મે છે.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમ્ અજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ સુકૃત કર્મનું ફલ સાત્ત્વિક તથા નિર્મળ કહે છે, રજસનું ફલ દુઃખ અને તામસનું ફલ અજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચનઃ મરણ થયા પહેલાં આ લોકમાં સાત્ત્વિક વિગેરે કર્મનું શું ફલ થાય છે તે કહે છે. સત્ત્વગુણથી થતાં સુકૃત કર્મનું ફલ સાત્ત્વિક અને નિર્મલ હોય છે, તેમજ રજોગુણથી થતાં રજસ કર્મનું ફલ દુઃખ અને તમોગુણથી થતાં તામસ કર્મનું ફલ અજ્ઞાન હોય છે.

સત્ત્વાત્ સગ્જાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ સત્ત્વથી જ્ઞાન થાય છે, તેમજ રજોગુણથી લોભ જ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન થાય છે.

વિવેચનઃ સત્ત્વગુણથી વસ્તુનું યથાર્થ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, રજોગુણથી સ્વર્ગ વિગેરે ફલોનો લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન થાય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૨.૨૦, ૨૧.૩૧, ૩૨.૬૮, ૧૦.૨૩૫ તથા ૧૦.૧૦૮ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ સત્ત્વમાં રહેલા ઉપર જાય છે, રાજસો મધ્યે રહે છે અને અધમ ગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તામસો નીચે જાય છે.

વિવેચનઃ હવે ગુણોથી જુદી-જુદી ગતિ થાય છે તે કહે છે. સત્ત્વમાં રહેલા સાત્ત્વિકો ઉપર સત્યલોક વિગેરે લોકમાં અથવા મોક્ષપર્યન્ત જાય છે. રાજસોને લોભ હોવાથી મધ્યે મનુષ્ય લોકમાં રાજ્ય વિગેરેના સુખરૂપ ફલમાં રહે છે. અધમ ગુણ તમોગુણની વૃત્તિઓ પ્રમાદ-મોહ વિગેરેમાં રહેલા તામસ લોકો નીચે અર્થાત્ મધ્યથી પણ નીચે અતલ વિગેરે અસુરોના સ્થાનમાં જાય છે, અથવા તામસો નીચે નરકોમાં અથવા નીચયોનિમાં જાય છે.

નાઽન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાઽનુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થઃ જ્યારે દ્રષ્ટા ગુણોથી અન્ય કર્તાને જોતો નથી અને ગુણોથી પરને જાણે છે ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે.

વિવેચનઃ આવી રીતે ગુણના સંગથી સર્વ પ્રકારના ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જીવોને બન્ધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવી, હવે ગુણોના વિવેકથી ગુણથી પર થઈ બંધથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ અહીંથી બે (૧૯, ૨૦) શ્લોકથી કહે છે. જ્યારે દ્રષ્ટા ગુણથી અન્ય કોઈને કર્તા જોતો નથી, માત્ર ગુણો જ પોતાને અનુકૂળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ જ્યારે જુએ છે, અને આત્મા ગુણોથી પર છે એમ જ્યારે જાણે છે ત્યારે તે મારા ભાવને એટલે બ્રહ્મના અક્ષર ભાવને અથવા અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રુતિ પણ “બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે” એમ કહે છે.

તેથી જ્યારે દ્રષ્ટાને બ્રહ્મનું એવું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

ગુણાન્ એતાન્ અતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મ-મૃત્યુ-જરા-દુઃખૈર્ વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ : દેહની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેવા આ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા દુઃખ થી મુક્ત થઈ દેહી અમૃતનો ભોગ કરે છે.

વિવેચન : આ પ્રાકૃત દેહની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેવા આ સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ ગુણોનું, મારો ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી, અતિક્રમણ કરી, જન્મ મૃત્યુ જરા તથા દુઃખ થી મુક્ત થઈ દેહી 'અમૃત' એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી પ્રાકૃત દેહથી થતાં જન્મ મૃત્યુ જરા તથા દુઃખથી મુક્ત થઈ દેહી એટલે અલૌકિક દેહ ધારણ કરનાર અમૃત અથવા બ્રહ્માનન્દ નો ભોગ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

કૈર્લિંગૈઃ ત્રીન્ ગુણાન્ એતાન્ અતીતો ભવતિ પ્રભો ! ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાન્ ત્રીન્ ગુણાન્ અતિવર્તતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ : હે પ્રભો ! આ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરેલો ક્યા ચિહ્નોથી જણાય ? તે કેવા આચારવાળો હોય અને આ ત્રણ ગુણોનું કેવી રીતે અતિક્રમણ કરે છે ?

વિવેચન : આ ત્રણ ગુણોનું અમુક પુરુષે અતિક્રમણ કરેલું છે એમ ક્યા ચિહ્નોથી જણાય ? અતિક્રમણ જેણે કરેલું હોય તેનો આચાર કેવો હોય ? અને અતિક્રમણ કેવી રીતે એટલે ક્યા ઉપાયથી થાય ? જીજ્ઞાસા થવાથી અર્જુન આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ! ।

ન દ્રેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ : હે પાંડવ ! જે પુરુષ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ જો પ્રવૃત્ત થએલા હોય તો તેનો દ્રેષ કરતો નથી તથા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ જો નિવૃત્ત થએલા હોય તો તેની આકાંક્ષા રાખતો નથી.

ઉદાસીનવદ્ આસીનો ગુણૈર્ યો ન વિચ્યાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્ત ઈત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ : જે ઉદાસીન પેઠે રહેલો ગુણોથી જરા પણ ચલતો નથી, ગુણો જ વર્તન કરે છે એમ જ જાણી જે રહે છે અને (કાંઈ) ચેષ્ટા કરતો નથી.

સમદુઃખ-સુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાગ્ન્યનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરઃ તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : જેને સુખ તથા દુઃખ સમાન છે, જે સ્વસ્થ છે, જેને માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા કાગ્ન્યન સમાન છે, જેને પ્રિય તથા અપ્રિય સમાન છે, જે ધીર છે, જેને પોતાની નિન્દા તથા સ્તુતિ સમાન છે.

માનાપમાનયોસ્ તુલ્યઃ તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : જે માન તથા અપમાન માં પણ સમ છે, જેને મિત્ર તથા શત્રુપક્ષ સમાન છે, અને જેણે સર્વ આરમ્ભોનો સર્વથા ત્યાગ કરેલો છે તે 'ગુણાતીત' કહેવાય છે.

વિવેચન : આ ચાર (૨૨-૨૫) શ્લોકથી ભગવાન્ અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગુણાતીતનું સ્વરૂપ, તેનો આચાર તથા ગુણાતીતપણાના લક્ષણ કહે છે. સત્ત્વગુણનું કાર્ય પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન, રજોગુણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણનું કાર્ય મોહ ગણાય છે. ગુણોના આ કાર્યો જો પ્રવૃત્ત થએલા હોય તો પણ તેઓને ગુણોનાં જ કાર્ય જાણી જે તેઓનો દ્રેષ કરતો નથી, તેમજ નિવૃત્ત થયાં હોય તો તેઓની આક્રૂ અથવા ઈચ્છા રાખતો નથી, જે ગુણથી પર આત્માના જ અવલોકનથી તૃપ્તિ પામતો હોવાથી આત્માથી ભિન્ન ગુણોનાં કાર્ય વિગેરે સર્વ અનાત્મ પ્રતિ ઉદાસીન રહે છે અને ગુણોથી જેને દ્રેષ-આક્રૂ વિગેરે ઉત્પન્ન નહિ થવાથી ગુણોથી જે જરા પણ ચલતો નથી, ગુણોનાં પ્રકાશ વિગેરે સર્વ કાર્યોમાં ગુણોની જ પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણી જે રહે છે અને ગુણ પ્રમાણે પોતે ચેષ્ટા કરતો નથી, જે પોતે સ્વસ્થ એટલે આત્મામાં જ રહેનાર હોવાથી સત્ત્વનું કાર્ય સુખ તથા રજોગુણનું કાર્ય દુઃખ વિગેરે જેને સમાન છે, જે ધીરપુરુષને પ્રિય તથા અપ્રિય તેમજ પોતાની નિન્દા તથા સ્તુતિ, માન તથા અપમાન, તેમજ મિત્ર તથા શત્રુ સમાન છે અને જેણે દેહના અભિમાનથી થતાં સર્વ કર્મોનો સારી રીતે ત્યાગ કરેલો છે, તે 'ગુણાતીત' કહેવાય છે. અહિં પણ સર્વત્ર સમભાવનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ જ સમભાવનું પાછળ સાંખ્ય તથા યોગના સાર તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું અહીં સ્મરણ કરાવેલું છે (૨૨-૨૫).

માં ચ યોડવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્ સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૈયાથ કલ્પતે ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : અને જે મને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી સેવે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીય ગુણાતીત લક્ષણ કહી ભક્તો કેવલ અનન્ય ભક્તિથી જ ગુણાતીત થાય છે એમ કહે છે. જે અવ્યભિચારી અર્થાત્ એકાન્તિક અનન્ય ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી અક્ષરબ્રહ્મના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે અનન્ય ભક્તને બ્રહ્મભાવ અવાન્તર ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્ અમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : કારણ કે અમૃત તથા અવ્યય બ્રહ્મની, શાશ્વત ધર્મની અને એકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા હું છું.

વિવેચન : મારી અનન્ય ભક્તિ કરનારને અક્ષરબ્રહ્મ અવાન્તર ફલ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ વિગેરે સર્વની પ્રતિષ્ઠા એટલે મેંલસ્થાન હું છું. અમૃત અને અવ્યય એટલે વિકારરહિત અક્ષરબ્રહ્મની, શાશ્વત ધર્મની તથા એકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા હું છું. એ સર્વનો એક જ આશ્રય હું હોવાથી હું એ સર્વથી પર છું. 'અમૃત' એટલે બ્રહ્માનન્દરૂપ મોક્ષની, તથા અવ્યય અક્ષરબ્રહ્મ જે મારું ધામ છે તેની પ્રતિષ્ઠા હું છું, તેમ જ શાશ્વત ધર્મ એટલે ભગવદ્ધર્મની અને એકાન્તિક સુખ એટલે અગણિત ભજનાનન્દ એ સર્વની પ્રતિષ્ઠા હું છું.

॥ अध्याय १५ ॥

पुरुषोत्तमयोग

श्रीभगवान् उवाच

उर्ध्वमैलम् अधः शाभम् अश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

श्लोकार्थः श्रीभगवान् कहे છે: (આ જગત્ને) ઊંચા મૈલવાળો, નીચી શાખાવાળો, વેદના મન્ત્રો જેના પાંદડાં છે એવો અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે. જે તેને જાણે છે તે વેદ જાણનાર છે.

વિવેચન: ગયા અધ્યાયમાં પુરુષને ગુણોના સંગથી પ્રકૃતિનો સમ્બન્ધ થવાથી આ વિચિત્ર જગત્ થાય છે, તથા આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ નો સમ્બન્ધ પણ લીલામાટે ભગવાને જ કરેલો છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરી, પ્રસંગોપાત્ત ગુણોના વિભાગ વિગેરે કહી, અન્તે તે ગુણોની નિવૃત્તિ કરી વિરલ ભક્તિમાર્ગીય પુરુષો અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ કહ્યું.

હવે અક્ષરબ્રહ્મના પણ આશ્રય શ્રીપુરુષોત્તમ ક્ષર અને અક્ષર થી અતીત છે, સર્વવેદાન્તોના તાત્પર્યરૂપ છે, ક્ષર તથા અક્ષર અને બદ્ધ તથા મુક્ત સર્વના મૈલરૂપ હોવાથી સર્વ ધર્મોના આશ્રય તથા ઉત્તમ છે એમ કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે. ગુણોથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પણ ચિત્ તથા અચિત્ તેમજ નામ અને રૂપ સર્વ ભગવાનના સત્ તથા ચિત્ અંશમાંથી ઉદ્ભૂત થએલા હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ હોવા છતાં તે ભજનીય નથી, પરન્તુ સર્વના મૈલભૈત શ્રીપુરુષોત્તમ ભજનીય છે એવો બોધ કરવા, પ્રથમ પ્રપચ્ચનું સ્વરૂપ અઢી શ્લોકથી કહે છે. અહીં આ જગત્ને અશ્વત્થ એટલે પીપળા સાથે સરખાવી જગત્નું સ્વરૂપ કહે છે.

આ જગત્ને અશ્વત્થ એટલે ‘પીપળો’ કહે છે. આ કેવો અશ્વત્થ છે? ઊંચા મૈલવાળો અર્થાત્ જેનું મૈલ શ્રીપુરુષોત્તમ સર્વથી ઊંચું છે તેવો છે. શ્રીપુરુષોત્તમે આ જગત્ પોતાની ક્રીડામાટે નિર્માણ કરેલું હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રપચ્ચ અથવા જગત્ નું મૈલ છે. અથવા બ્રહ્મપર્યન્ત જેનાં મૈલ ઊંચાં છે તેવો મૈલવાળો છે. અહીં ભગવાનને આ વિચિત્ર નામરૂપ પ્રપચ્ચ અથવા જગત્ના મૈલરૂપ કહેલા હોવાથી ભગવાનની મહત્તા દર્શાવેલી છે, તથા ભગવાન જ જગત્નું કારણ છે એવો બોધ કરેલો છે. વળી આ નીચી શાખાવાળો અશ્વત્થ છે. જીવ વિગેરે આ અશ્વત્થની શાખાઓ નીચી છે. આ અશ્વત્થ અવ્યય છે, કારણ કે ભગવાને પોતાની લીલામાટે ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી નિત્ય છે. એક અશ્વત્થ વૃક્ષને કોટિ ફલો હોય છે, દરેક ફલમાં અસંખ્યાત બીજો હોય છે, અને તેમાંના એક - એક બીજમાંથી બ્રહ્માણ્ડરૂપ વૃક્ષ પુનઃ થાય છે, અને એ વૃક્ષના પુનઃ ફલ થાય છે એ પ્રમાણે હોવાથી આ વૃક્ષનો અન્ત નથી. આ આદિ તથા અન્ત રહિત અશ્વત્થનું મૈળ ભગવાન જ છે. આ વૃક્ષ પુનઃ - પુનઃ ફલતું હોવાથી જ ભગવાન કોઈ વાર પોતાના અંશથી તો કોઈ વાર તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્માણ્ડનું નિર્માણ કરે છે એવો ઉપદેશ શાસ્ત્રોમાં છે. ‘ઊંચા મૈલવાળો’ વિગેરે વિશેષાણોથી આ અશ્વત્થની રચના વિચિત્ર છે તથા પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ ભગવાને તે રચેલો હોવાથી તે ભગવાનના અંશરૂપ તથા ભગવદ્રૈપ છે તેથી સનાતન અથવા નિત્ય છે એમ સૈચવેલું છે. વેદના મન્ત્રો આ અશ્વત્થના પાંદડાં છે. જેમ વૃક્ષના

પાંદડાં પોતાની છાયાથી જીવનો તાપ હરી સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદના મન્ત્રો ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાય દર્શાવી જીવોના તાપનું નિવારણ કરી તેઓને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જે આવા પ્રપંચરૂપ આ અશ્વત્થને જે જાણે છે તે વેદ જાણનાર છે. આ પ્રપંચમાં એટલે જગત્માં અવિદ્યાવાળા જીવોની અહન્ટા - મમતાથી કલ્પેલા કર્મ વિગેરેથી પુનઃ - પુનઃ પ્રાપ્ત થતા સંસારને દેર કરવાના ઉપાયો વેદમાં કહેલા છે. તેથી પ્રપંચનું જ્ઞાન સંસારને દેર કરવાના સાધનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી છે, તેથી જે પ્રપંચ અથવા જગત્ ને જાણે છે તે વેદને જાણે છે. પ્રપંચ અથવા જગત્ નું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના વેદનું જ્ઞાન સમ્ભવતું નથી

અધશ્યોર્ધ્વ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।

અધશ્ય મૈલાન્યનુસન્તતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

શ્લોકાર્થઃ ગુણથી વૃદ્ધિ પામેલી અને વિષયરૂપી પ્રવાલવાળી તેની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, અને મનુષ્યલોકમાં કર્મમાં પરિણમતા તેનાં મૈલો નીચે ફેલાઈ રહેલાં છે.

વિવેચનઃ ક્રીડારૂપ વૃક્ષનું પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી તેમાંથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે. તે અલૌકિક વૃક્ષની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, વિવિધ જીવરૂપી શાખાઓ નીચે પ્રસરેલી છે અને લીલાવતારરૂપી શાખાઓ ઉપર પ્રસરેલી છે. આ શાખાઓ સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી સિંચન થઈ વૃદ્ધિ પામેલી છે, અને તેમાં રૂપ વિગેરે વિષયો પલ્લવરૂપે રહેલા છે. વળી નીચે મનુષ્ય લોકમાં તેના વાસનારૂપ મૈલો ફેલાઈ રહેલાં છે. જેમ વૃક્ષની જટામાંથી નવાં મૈલો થાય તેવાં વાસનારૂપી મૈલો નીચે આ મનુષ્ય લોકમાં ફેલાઈ રહેલાં છે. તે મૈલો કર્મમાં પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ તેમાંથી કર્મ થયા કરે છે. જેવાં કર્મ કરે તેવા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલબ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમ્ એનં સુવિરૂઢમૈલમ્ અસંગશસ્ત્રેણ દંઢેન છિત્વા ॥૩॥

તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૈયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥૪॥

શ્લોકાર્થઃ આનું તેવું રૂપ અહીં પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ તેનો અન્ત, આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા જણાતાં નથી. આ બહુ દંઢ મૈળવાળા અશ્વત્થને દંઢ અસંગ શસ્ત્રથી છેદી, પછી જેમાં ગએલા પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદ “જે આદ્ય પુરુષમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણ જાઉં છું” એમ શોધવું ॥૩-૪॥

વિવેચનઃ વાસનારૂપ મૈલોથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે. આ અશ્વત્થનું ભગવાનની અલૌકિક ક્રીડારૂપ સત્ત્વ સ્વરૂપ અહીં પ્રાપ્ત થતું નથી, કર્મમાં આસક્તિવાળા જીવોને આ પ્રપંચનાં ભગવત્ક્રીડાત્મક અલૌકિક રૂપનું ભાન થતું નથી, તેમજ તેનો અન્ત, આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ પણ જણાતાં નથી. તેઓ આ જગત્ને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠા તથા અનીશ્વર માને છે, અને કર્મમાં મગ્યા રહે છે. ત્યારે શું કરવું યોગ્ય છે? જેના મૈલો બહુ દંઢ થઈ ગએલાં છે તેવા આ સંસારરૂપી અશ્વત્થને અસંગ એટલે અનાસક્તિ અથવા વૈરાગ્યરૂપ દંઢ શસ્ત્રથી છેદવો, અર્થાત્ સંસારમાં આસક્તિ ન રાખતાં, તેથી દેર રહેવું. પછી શું કરવું? પછી જે પદને પ્રાપ્ત થએલા ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદને એટલે અક્ષરબ્રહ્મરૂપ ભગવદ્દ્રામને શોધવું. શા માટે? તેને પ્રાપ્ત કરેલો કોઈ પુનઃ આ સંસારમાં આવતો નથી તેથી આ પદને

શોધવું. આ પદ ક્યા ઉપાયથી શોધી શકાય ? “જે આઘ પુરુષમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણે જાઉં છું” એવી રીતે શરણ ભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી આ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે. ભગવાનને શરણ જવાથી સર્વ દોષ દેર થઈ જાય છે અને તેથી એ પદની તરત જ પ્રાપ્તિ થાય છે ॥૩ - ૪॥

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસગ્ચૈર્ગચ્છુત્યમૈદાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : જે માન તથા મોહથી રહિત છે, જેમણે સંગના દોષો જીતેલા છે, તેઓ અધ્યાત્મમાં નિત્ય નિષ્ઠાવાળા છે, જેમની કામનાઓ દેર થએલી છે, જેઓ સુખદુઃખરૂપી દ્વન્દ્વથી મુક્ત છે, તેવા અમૈદે તે અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : માન તથા મોહ નો અભાવ, સંગદોષનો અભાવ, નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન, નિવૃત્તકામત્વ, સુખ-દુઃખ વિગેરે દ્વન્દ્વનો અભાવ હોય ત્યારે તે પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષોનો અભાવ તથા ગુણો ભગવાનને શરણ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી ભગવાનને શરણ જઈ ભક્તિ કરવી એ આ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આ પદ અવ્યય છે, આ ‘વ્યાપીવૈકુણ્ઠ’ અથવા ‘બ્રહ્મ’ નામનું પદ અક્ષર અવ્યય છે. તે એવી રીતે ભગવાનને શરણ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ન તદ્ ભાસયતે સૈર્થ્યો ન શશંકો ન પાવકઃ ।

યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : તેને સૈર્થ્ય, ચન્દ્ર અથવા અગ્નિ પ્રકાશતા નથી. જેને પ્રાપ્ત કરી પાછા આવતા નથી તે મારું ઉત્તમ ધામ છે.

વિવેચન : તે પદને સૈર્થ્ય પ્રકાશનો નથી, તેમજ ચન્દ્ર અથવા અગ્નિ પણ પ્રકાશતા નથી, કારણ કે તે સ્વપ્રકાશ છે. વળી તે પદને પ્રાપ્ત કરી કોઈ સંસારમાં પાછો આવતો નથી, કારણ કે તે મારું ઉત્તમ ધામ છે. “તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે”. વિગેરે શ્રુતિમાં પણ આ પદનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અક્ષરબ્રહ્માત્મક પદ મારું ઉત્તમ ધામ છે. આને સૈર્થ્ય વિગેરે પ્રકાશતા નથી, પરન્તુ આ સૈર્થ્ય વિગેરે સર્વને પ્રકાશે છે. આ મારું ધામ જ્યોતિરૂપ, નિરૂપમ મહિમાવાળું છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૩।૨૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૈતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષ્ઠાનીન્દ્ર્યાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : જીવલોકમાં જીવ થયેલો મારો જ સનાતન અંશ પ્રકૃતિમાં રહેલી મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે.

વિવેચન : મારો સચ્ચિદાનન્દરૂપ પુરુષોત્તમનો જ સનાતન અંશ જીવલોકમાં જીવ થએલો છે. સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણમાંથી માત્ર આનન્દનો તિરોભાવ થવાથી ચિદ્રૂપ જીવ ભગવાનની ઈચ્છાથી પોતાથી જુદો પડે છે. આ જીવ પણ ભગવાનનો અંશ હોવાથી વસ્તુતઃ નિત્યસ્વરૂપ જ હોવાથી સનાતન છે. આનો આનન્દ તિરોહિત થતાં અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાના આવેષ્ટનથી જીવલોકમાં જીવ થએલો તે પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ, દેવ-મનુષ્ય વિગેરેના શરીરમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મનને ખેંચે છે. કોઈ જીવો પ્રથમ કહેલા માર્ગથી અવિદ્યાથી

મુક્ત થઈ સ્વરૂપમાં રહે છે, પરન્તુ સંસારી જીવના જ્ઞાન, તથા ઐશ્વર્ય અતિ સપુચિત રહે છે અને તે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ શરીરોમાં રહેલી મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે અર્થાત્ કર્મને અનુકૂલ કરે છે.

આ જીવ પણ સર્વશક્તિમાન શ્રીપુરુષોત્તમનો અંશ જ છે. બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૪૩ માં પણ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનના સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ મુખ્ય અંશો પૈકી જીવ ચિદ્રૂપ છે. જીવમાં આનન્દ અંશનો તિરોભાવ થવાથી તેને બંધ તથા અનીશ્વરતા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ એટલે અવયવરહિત હોવાથી બ્રહ્મને અંશ કેમ સમ્ભવે? એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ માત્ર વેદથી જ જાણી શકાય છે. લોકમાં બ્રહ્મ સાવયવ છે કે નિરવયવ છે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થતું હોવાથી વેદમાં તેનું જેવું નિરૂપણ કરેલું હોય તેવું માનવું જોઈએ, પરન્તુ તેમ નહિ માનતાં વેદની શ્રુતિઓનો ઉપપ્લવ કરવો ઉચિત નથી. જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે તેમ ઈન્દ્રિયરહિત સર્વતઃ પાણિ અને પાદ ના અન્તવાળા તથા સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખ વાળા બ્રહ્મમાંથી જડ તથા જીવો નીકળેલા છે. સદંશમાંથી જડ નીકળે છે, ચિદંશમાંથી જીવ નીકળે છે. શ્રીપુરુષોત્તમની ઈચ્છાથી જીવમાં આનન્દાંશનો તિરોભાવ હોય છે અને જડમાં ચિત્ તથા આનન્દઅંશનો તિરોભાવ હોય છે આ પ્રમાણે હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે.

જેમ અંશ હસ્ત વિગેરેને દુઃખ થવાથી અંશી શરીરને દુઃખ થાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો જીવના દુઃખથી બ્રહ્મને પણ દુઃખ થવું જોઈએ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે જેમ અગ્નિ બીજાને તાપ કરે છે, પરન્તુ તેથી પોતાને તાપ થતો નથી, તેમ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી આનન્દાંશનો તિરોભાવ થતાં જીવને બન્ધ વિગેરે પ્રાપ્ત થવાથી દુઃખ થવા છતાં ઈશ્વરને દુઃખ થતું નથી, તેથી જીવને દ્વૈત બુદ્ધિ હોવાથી તેને જ દુઃખ થાય છે. પરન્તુ બ્રહ્મને દુઃખ થતું નથી. અથવા સૈર્ય વિગેરે પોતાનો પ્રકાશ ગમે ત્યાં પડે તો પણ તે પ્રકાશના દોષથી દોષિત થતા નથી, તેમ જ અંશ જીવને દુઃખ થવા છતાં અંશી બ્રહ્મને કાંઈ પણ દુઃખ થતું નથી. તેથી જ સ્મૃતિઓમાં પણ અંશ જીવને દુઃખનો સમ્બન્ધ છે, પરન્તુ જેમ કમલપત્રને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ અંશી બ્રહ્મને દુઃખ વિગેરેનો સમ્બન્ધ થતો નથી એમ કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે, બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી સજાતીય છે, પરન્તુ સર્વથા બ્રહ્મ જ નથી; કારણ કે અંશ, અંશીનો સજાતીય છે પણ અંશીથી ન્યેન શક્તિવાળો હોય છે. અંશીનો સજાતીય, પરન્તુ અંશીથી ન્યેન શક્તિવાળો હોય તે જ અંશ કહેવાય. શ્રુતિઓ પણ જીવને આણુ કહે છે તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે.

જીવ અને બ્રહ્મ નો વિભાગ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલો નથી, પરન્તુ “વિભક્તિવાળું અવિભક્ત” વિગેરે શ્રુતિઓએ જ કહેલો હોવાથી સહજ છે અને ઈશ્વરે જ કરેલો છે. બ્રહ્મ અને જીવ નો વિભાગ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ માનીએ તો તે વિભાગ પહેલાં તેને કલ્પનાર અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જોઈએ. અવિદ્યાનો તે સમયે આધાર કોણ? આધાર વિના અવિદ્યા રહી શકે જ નહિ, તેથી તેનો આધાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. અવિદ્યા પોતાનો જ આશ્રય કરી તે સમયે રહેલી હોય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા એવા બે પદાર્થ તે સમયે હોવાથી અદ્વૈતનો ભંગ થાય. ત્યારે બ્રહ્મ જ અવિદ્યાનો આધાર હતું એમ માનો, તો બ્રહ્મમાં પણ અવિદ્યા હોવાથી બ્રહ્મ પણ સંસારી જીવ જેવું જ થઈ જાય. વળી

અવિદ્યા દૈર થતાં ભક્તિ થતી હોવાથી એક જીવને મુક્તિ થતાં જ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ થતો હોવાથી સર્વને તે સમયે જ મુક્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ તેમ પણ થતું નથી. તેથી બ્રહ્મ તથા જીવ નો ભેદ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે, એમ માનવાથી શાસ્ત્ર અપ્રમાણ થઈ જાય છે તથા સર્વનો વિપ્લવ થાય છે. તેથી આ ભેદ પણ સહજ ઈશ્વરે પોતાની ઈચ્છાથી કરેલો છે એમ જ માનવું ઉચિત છે. તેથી સર્વ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ માં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ જીવો ભગવાન બ્રહ્મના અંશ જ છે, સનાતન છે, અને ભગવાનની ઈચ્છાથી જ ભગવાનથી વિભક્ત થએલા છે, એમ જ માનવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં સર્વ જીવોને સમષ્ટિના અભિપ્રાયથી 'જીવ' એમ એક વચનથી કહેલા છે. જીવલોકમાં એટલે જીવના ક્રીડનસ્થાન આ પ્રપચ્ય અથવા જગત્માં તે જીવ થઈ રહેલા છે તે દેહના જેવા આગન્ટુક નથી, પરંતુ સનાતન છે એટલે સદા જીવરૂપ જ છે, ભૌતિક સૂષ્ટિ પેઠે પાછળથી ઉત્પન્ન થએલા નથી.

આ પ્રપચ્યમાં જીવનું શું કાર્ય છે તે કહે છે. જીવ પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મન એ છને અર્થાત્ વાસનામય લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિમાટે ખેંચે છે. જેમ ખેડુત જમીન ખેડે છે તેમ જીવ લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિમાટે અનુકૂલ કરે છે.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૪૫ પરના આણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્કામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : જ્યારે ઈશ્વર જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેમાંથી ઉત્કમણ કરે છે ત્યારે જેમ વાયુ ગન્ધના સ્થાનમાંથી ગન્ધને લઈ જાય છે તેમ ત્યાં આમને લઈને જાય છે.

વિવેચન : ઈન્દ્રિયોના ઈશ્વર અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને ખેંચનાર જીવ જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે ત્યાં પોતાની સાથે આમને એટલે મનસહિત છ ઈન્દ્રિયો અથવા લિંગ શરીરને લઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયોને જીવ પોતાની સાથે સૈક્ષ્મભૈતો સાથે લઈ જાય છે. જેમ વાયુ કસ્તુરી વિગેરે ગન્ધના સ્થાનમાંથી સૈક્ષ્મ અવયવો સાથે ગન્ધને લઈ જાય છે, તેમ જીવ સૈક્ષ્મભૈતો સાથે મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને જે શરીરમાં તે જાય છે ત્યાં તથા જે શરીરનો તે ત્યાગ કરે છે તેમાંથી પોતાની સાથે લઈને જાય છે.

બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૧૯ તથા ૨૦ માં આ જ અર્થ કહેલો છે. આ શ્લોકનું અનુસંધાન શ્રીભાગવત ૧૦।૫૧।૪૪ ઉપરના સુબોધિની કરેલું છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં દ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાન્ ઉપસેવતે ॥૯॥

શ્લોકાર્થ : શ્રોત્ર, ચક્ષુઃ, સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને મન નું અધિષ્ઠાન કરી આ વિષયોનું સેવન કરે છે.

વિવેચન : જીવ ઈન્દ્રિયોને શા માટે પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે કહે છે. શ્રોત્ર વિગેરે છ ઈન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન કરી આ જીવ વિષયોને સેવે છે; એટલે જીવ પ્રાકૃત અહપારના કાર્યને શ્રોત્ર વિગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષયોની વૃત્તિને અનુકૂલ કરી તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગ કરે છે.

ઉત્કામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૈઠા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ: ઉત્ક્રમણ કરતાં, સ્થિતિ કરતાં, ભોગ કરતાં અથવા ગુણોથી યુક્ત જીવને વિમૈઠો જોતા નથી, પરન્તુ જ્ઞાનચક્ષુવાળા જોઈએ છે.

વિવેચન: ત્યારે એવો જીવ શરીરથી ભિન્ન કેમ દેખાતો નથી એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરે છે. સત્ત્વ વિગેરે ગુણોવાળી પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ મનુષ્ય વિગેરેના દેહ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા જીવને તેવા કોઈ દેહમાંથી નીકળતાં, અથવા કોઈ દેહમાં સ્થિતિ કરતાં, તથા ઈશ્વરના ગુણો પ્રાપ્ત કરી તે ગુણોવાળો થઈ રહેવાને પણ વિમૈઠો જોતા નથી. પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય વિગેરેના દેહના અભિમાનવાળા અર્થાત્ તેવા દેહને જ આત્મા માનનાર વિમૈઠ લોકો જીવને દેહથી ભિન્ન જોતાં નથી, પરન્તુ દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપ જ્ઞાન જેને છે તે જ્ઞાનદષ્ટિવાળાઓ તો જીવને તે હરકોઈ અવસ્થામાં હોય તો પણ દેહથી ભિન્ન જ જુએ છે.

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યુત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યુત્યયેતસઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: યત્ન કરતા યોગીઓ પોતામાં રહેલા આને જુએ છે. જેમણે ચિત્તને વશ કરેલું નથી તેવા મન્દબુદ્ધિવાળા યત્ન કરવા છતાં આને જોતા નથી.

વિવેચન: યોગીઓ એટલે જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો છે તેઓ યત્ન કરતા પોતાની અન્દર રહેલા આત્માને જોઈ શકે છે, પરન્તુ જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો નથી તેવા મન્દબુદ્ધિવાળાઓ તો પ્રયત્ન કરવા છતાં આત્માને જોઈ શકતા નથી. આત્મા એવો દુર્લભ છે કે આત્મા અને દેહ નો જેમને વિવેક હોય તેઓમાં પણ જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો હોય તેઓ જ પ્રયત્ન કરવાથી તેને જોવાને યોગ્ય થાય છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્ તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: જે સૈંધુનું તેજ અખિલ જગત્ને પ્રકાશે છે, જે ચન્દ્ર તથા અગ્નિ માં તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણ.

વિવેચન: એવી રીતે ઈન્દ્રિય અને પદાર્થ ના સન્નિકર્ષના વિરોધી અન્ધકારને દૂર કરી ઈન્દ્રિયોનો પોતાના પ્રકાશથી અનુગ્રહ કરનાર સૈંધુ-ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિઓની પણ જેને અપેક્ષા નથી તેવું સચ્ચિદાનન્દરૂપ મારું ધામ અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિનો અધ્યક્ષ પુરુષ, કેવલ ચિદ્રૂપ આત્મા તથા જીવ થઈ રહેલો આત્મા એ સર્વ મારી વિભેતિ તથા મારા અંશ છે. આવો ઉપદેશ કરી, ભગવાન હવે પ્રથમ કહેલા આદિત્ય વિગેરેના પ્રકાશ વિગેરે અચિતના પરિણામો પણ મારી વિભેતિ છે એવો અહીંથી ચાર (૧૨ - ૧૫) શ્લોકથી ઉપદેશ કરે છે. આદિત્યનું તેજ જે આખા જગત્ને પ્રકાશે છે તે તથા ચન્દ્ર અને અગ્નિનાં તેજ તે પણ મારાં જ છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૧।૩।૨૩; ૩।૨।૩૪ ઉપરના અણુભાષ્યમાં અને શ્રીભાગવત ૨।૫।૧૧ ઉપરના સુબોધિનોમાં કરેલું છે.

ગામાવિશ્ય ચ ભૈંતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૈંત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ: બલથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી હું ભૈંતોને ધારણ કરું છું, અને રસરૂપ ચન્દ્ર થઈ સર્વ

ઓષધિઓનું પોષણ કરું છું.

વિવેચન: પૃથ્વીમાં જે ધારણશક્તિ છે અને ચન્દ્રમાં જે પોષણ શક્તિ છે તે પણ મારી છે એમ કહે છે.

અહં વૈશ્વાનરો ભૈત્વા પ્રાણિનાં દેહમ્ આશ્રિતઃ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: હું વૈશ્વાનર થઈ, પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરી પ્રાણ અને અપાન થી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું.

વિવેચન: વૈશ્વાનરની પાચનશક્તિ પણ મારી છે. તેથી ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એ ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરનાર પણ હું છું.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૧।૨।૨૬ પરના આશુભાષ્યમાં કરેલું છે.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્ જ્ઞાનમ્ અપોહનં ચ।

વેદેશ્ય સર્વેર્ અહમેવ વેદ્યો વેદાન્તકૃત્ વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો છે, મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મરણ થાય છે. સર્વ વેદોથી વેદ હું જ છું, તથા વેદાન્તનો કર્તા તેમજ વેદો જાણનાર હું જ છું.

વિવેચન: સૈંર્ય, ચન્દ્ર તથા અગ્નિ નો પ્રકાશ, વૈશ્વાનરની પાચક શક્તિ એ સર્વ મારાં છે. અર્થાત્ સૈંર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, વૈશ્વાનર એ સર્વ હું છું એમ પાછળ કહ્યું તેનું કારણ અહીં કહે છે. સૈંર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ વૈશ્વાનર તથા સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં મેં પ્રવેશ કરેલો છે. સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જ્ઞાનનો જ્યાંથી ઉદય થાય છે, તેવા સર્વના હૃદયમાં સર્વના આત્મા તરીકે પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી જ શ્રુતિ પણ “અન્તઃપ્રવેશ કરેલા જનોના શાસ્ત્રા” વિગેરે કહે છે. મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી સર્વની સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન એટલે વિસ્મરણ પણ મારાથી જ થાય છે. પેંવે અનુભવ કરેલા વિષયના માત્ર સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે ‘સ્મૃતિ’. ઈન્દ્રિય, અનુમાન, શાસ્ત્ર અને યોગ થી વસ્તુનો ‘આ આવી છે’ એવો થતો નિશ્ચય તે ‘જ્ઞાન’. સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન નું નષ્ટ થવું તે ‘અપોહન’ અથવા વિસ્મરણ. આ સર્વ મારાથી થાય છે, કારણ કે સર્વના આત્મા તરીકે સર્વ વેદોથી વેદ હું જ છું. વેદમાં અગ્નિ, સોમ, વાયુ, ઈન્દ્ર વિગેરેનું વર્ણન કરેલું છે, પણ તે સર્વનો અન્તર્યામી હું હોવાથી તે સર્વ મારાં રૂપ જ હોવાથી તેઓનું વર્ણન કરનાર વેદ પણ મારું જ ગાન કરે છે.

વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ્માં સર્વનો નિષેધ કરી મારા આત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે વેદાન્તમાં સર્વનો નિષેધ કરેલો છે એવી માત્ર જીવની કલ્પના જ છે. સર્વ વેદોના નિર્ણયના સિદ્ધાન્તરૂપ વેદાન્તોને મારા વિના અન્ય કોઈ જાણતો નથી. તેથી જ જીવે કલ્પેલા અધ્યારોપાપવાદનો નિરાશ કરી બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવવા મેં કૃષ્ણદ્વૈપાયનરૂપે વેદાન્તસૈંત્ર રચેલાં છે.

વળી જેમ રજ્જુમાં સર્પનો આરોપ થાય અને પછી રજ્જુનું ખરું જ્ઞાન થતાં તે આરોપ દેર થાય, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યારોપ થાય છે ને પછી તે આરોપ દેર થાય તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યારોપ થાય છે ને પછી તે આરોપ દેર થાય છે, એવું વાદીઓ માને છે. ત્યાં પણ અધ્યારોપ અને તેનું દેર થવું એટલે અપોહન જીવે કલ્પેલા છે કે સત્ય છે ?

જીવે કલ્પેલા છે એમ કહે તો શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે, કારણ કે શ્રુતિઓ જગત્ને સત્ય વર્ણવે છે. તે સત્ય છે એમ કહે તો અમને ઈષ્ટ જ છે. ભગવાને અધ્યારોપ અને અપોલન કરેલા છે એમ કહે તો પણ જગત્ અલીક કલી શકાય નહિ. તેથી જગત્ મિથ્યા છે એ માત્ર કલ્પના જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અધ્યારોપ અને તેનું અપોલન માયાથી થાય છે. એમ કહે, તો બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે માયા પણ ભગવાનથી અન્ય તત્ત્વ નથી.

બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે ક્ષર, અક્ષર અને અક્ષરાતીત એ ત્રણ સ્વરૂપથી ભગવાન રમણ કરે છે. ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે. તે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી પોતે જ પોતાથી પૃથક્ કરેલી પોતાના સદંશરૂપ ‘સ્વભાવ’ ‘કર્મ’ વિગેરે નામવાળી પોતાની માયાને રમણમાટે પોતાના ચિદંશરૂપ ક્ષર સાથે યોજે છે, ત્યારે પ્રવાહસૃષ્ટિ થાય છે.

અક્ષર આત્માનું જ્ઞાન તથા તેના સાધનરૂપ શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરાવી રમણ કરવામાટે ભગવાને મર્યાદા નિર્મેલી છે. ક્ષર અને અક્ષર થી અતીત પોતાના સ્વરૂપ પ્રપચ્ચથી રમણ કરવામાટે સર્જેલા પોતાના પ્રતિબિમ્બરૂપ ભક્તો સાથે આત્મારામ ભગવાન નિત્ય રમણ કર્યા કરે છે, એ પુષ્ટિ છે. આવો વેદનો ભાવાર્થ વેદાન્ત રચનાર તથા વેદોને જાણનાર હું જ જાણું છું. બીજું કોઈ જાણતું નથી. તેથી સર્વ વેદાન્તોનો સાર તું મારી પાસેથી જાણ.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૬૦।૩૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્યાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૈતાનિ કેંટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર જ આ બે પુરુષો છે. સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે. કેંટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે.

વિવેચન : લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર આ બે પુરુષ છે. આ ઉભય પુરુષ છે તેમાંથી કોઈ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળો અથવા જડ નથી, કારણ કે ઉભયને પુરુષ કહેલા છે. તેથી જેને ઘણું સ્થળે ‘અવ્યક્ત’ કહેલો છે, તે ‘અક્ષર’ સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિ છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેનો નિરાસ થાય છે.

મૈલમાં ‘એવ ચ = અને અક્ષર જ’ શબ્દ છે, તેથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે. અર્થાત્ જે ક્ષરપુરુષ છે તે પણ સ્વરૂપથી અક્ષર જ છે. ક્ષર નથી, પરન્તુ તેનું ક્ષરપણું ભગવાનની ઈચ્છાથી પ્રકૃતિનો તેને સંસર્ગ થવાથી પ્રકૃતિના સંસર્ગરૂપ ઉપાધિથી થએલું છે, વાસ્તવિક નથી એમ સૈંચવેલું છે. આ અર્થ ભગવાન પોતે “સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે, અને કેંટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે” એમ કહે છે. બ્રહ્માથી તૃણ પર્યન્ત સર્વ જુદા-જુદા પ્રાણીઓ જેને જીવ કહે છે અને ભગવાનના સદંશરૂપ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ હોવાથી જે ઉત્પત્તિ વિગેરે ક્રિયાના વિષય કહેવાય છે, તે ‘ક્ષર’ પુરુષ છે. અહીં અનન્ત પ્રાણીઓ હોવા છતાં સમષ્ટિના આશયથી એક વચન યોજેલું છે. ‘કુટ’ માં એટલે પ્રાણીઓના સમૈલમાં રહેનાર કુટસ્થ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનન્દરૂપ, ભગવદ્દામ વિગેરે નામવાળો, “આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું” વિગેરે ઉપનિષ્ઠા જ્ઞાનથી જેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે અક્ષર પુરુષ કહેવાય છે. આ પ્રાણીઓના સમૈલમાં અન્તર્યામીરૂપે રહે છે. આ અક્ષર ભગવદ્દામ હોવાથી ભગવદ્દામના આશયથી એકવચન યોજેલું છે.

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહિતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: ‘પરમાત્મા’ એમ કહેવાતો ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય છે. તે અવ્યય ઈશ્વર ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે.

વિવેચન: સર્વથી ઉત્તમ, સર્વના આશ્રયરૂપ મુખ્ય સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરે છે. ‘તુ=તો’ શબ્દ પ્રથમ વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષર થી આનો ભેદ દર્શાવે છે. સર્વ કારણોના કારણરૂપ આ ઉત્તમ પુરુષ પૈવ વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષર થી ભિન્ન છે. આને ‘પરમાત્મા’ કહે છે. આ પરમ આત્મા છે. ગંગાપ્રવાહ અને ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવો અક્ષર અને પરમાત્મા નો ભેદ છે. અક્ષર ગંગાપ્રવાહ જેવો છે અને આ ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવા છે.

આ શ્રીપુરુષોત્તમ અદ્ભુત ઐશ્વર્યવાળા છે. ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. છતાં તેમનામાં વિકૃતિ નથી, તે ‘અવ્યય’ એટલે વિકાર રહિત છે. વિકાર રહિતથી ત્રણ લોકનું ધારણ કેમ સમ્ભવે? તે ઈશ્વર છે, કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે, તેથી અવ્યય રહી ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે.

નીચે પ્રમાણે ફલિત થાય છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યો સર્વથી હલકાં છે. તેઓની સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર તેઓ સાથે સંસૃષ્ટ થએલો આત્મા ક્ષર છે. તેઓના સમ્બન્ધ રહિત ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અક્ષર છે. સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ છે. પુરાણો પણ આવો જ ઉપદેશ કરે છે. ક્ષર બદ્ધ પુરુષ છે, અક્ષર બદ્ધ નથી, સ્વરૂપથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “મારી બદ્ધ અને મુક્ત એવી વ્યાખ્યા ગુણથી છે વાસ્તવિક નથી” આનો અર્થ એવો છે કે ક્ષરરૂપથી આત્માને બદ્ધ કહે છે, અક્ષરરૂપથી મુક્ત કહે છે. આ ‘બદ્ધ’ એવી વ્યાખ્યા સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણોને લીધે છે. તેથી બદ્ધ એ વ્યાખ્યા વાસ્તવિક (તત્ત્વ-બ્રહ્મના સ્વરૂપના વિચારથી) નથી.

યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતોડલમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોડસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું તેથી લોકમાં તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એમ પ્રસિદ્ધ છું.

વિવેચન: એવું પુરુષોત્તમપણું મારામાં જ છે એમ પોતે કહે છે. હું ક્ષરથી અતીત છું. અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોક તથા વેદો માં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. ક્ષર અને અક્ષર એ ઉભય પુરુષોથી ઉત્તમ શ્રુતિઓ મારું પુરુષોત્તમત્વ દર્શાવે છે. ચૌદલોકમાં સર્વત્ર મારું માહાત્મ્ય જોવામાં આવતું હોવાથી લોકમાં પણ પુરુષોત્તમત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી હું જે દેખાઉં છું તે જ સચ્ચિદાનન્દ આકૃતિવાળો છું. સાધારણ મનુષ્ય તરીકે જે મારું દર્શન થાય તે માયાથી જ થાય છે. એવો નિશ્ચય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત ૧।૧૦।૨૦; ૧૦।૩।૮ તથા ૧૦।૨।૩૧ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યો મામ્ એવમ્ અસમ્મૈદો જ્ઞાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ! ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત ! જે મોહરહિત પુરુષ મને એવી રીતે પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ મારું

સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે.

વિવેચન: હું એવો સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઉત્તમ જ્ઞાનવાળો સર્વજ્ઞ મારું અનન્યતાથી ભજન કરે છે એમ કહે છે. જે મોહથી રહિત પુરુષ મને એવી રીતે અજ, અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ મારું સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે, મોહથી રહિત હોય તેને જ મારા પુરુષોત્તમત્વનું જ્ઞાન હોય છે, કારણ કે મોહ આસુર છે અને આસુરોને તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. જે મોહરહિત પુરુષ મને અજ અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે મારા એકના જ્ઞાનથી તેને સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તે સર્વાત્મભાવથી મારી સેવા કરે છે.

ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમ્ ઈદમ્ ઉક્તં મયાડનઘ !।

એતદ્ બુદ્ધ્વા બુદ્ધિમાન્ સ્યાત્ કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત !।૨૦।।

શ્લોકાર્થ: હે અનઘ ! આવી રીતે આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું. હે ભારત ! આ જાણીને બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાય.

વિવેચન: હવે આ અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે, હે અનઘ પાપરહિત, કુતર્કહીન અર્જુન ! આ સર્વવેદાન્તના સારરૂપ સર્વથી ગુહ્ય ‘પુરુષોત્તમયોગ’ નામનું શાસ્ત્ર સર્વ વેદાન્તોથી વેદ વેદાન્તકર્તા શ્રીપુરુષોત્તમે મેં તને કહ્યું, કારણ કે તું નિષ્પાપ હોવાથી આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર જાણવા યોગ્ય છે. આ જાણીને હરકોઈ સામાન્ય માણસ પણ બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્રતાત્પર્ય જાણનાર અને કૃતકૃત્ય થાય, તો ભરતકુલોત્પન્ન તું તેવો થાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું ?

**ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષસ્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘પુરુષોત્તમયોગો’ નામ
પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥**

॥ अध्याय १६ ॥

द्वैवासुरसम्पद्विभागयोग

श्रीभगवान् उवाच

अभयं सत्त्व-संशुद्धिर् ज्ञानयोग व्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस् तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधः त्यागः शान्तिर् अपैशुनम्।
दया मैत्रेयवलोलुप्यं मार्दवं हीरयापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचम् अद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति संपदं दैवीम् अभिजातस्य ભારત ॥३॥

श्लोकार्थः: हे ભારત ! ૧. અભય ૨. અન્તઃકરણની શુદ્ધિ ૩. જ્ઞાન તથા યોગ માં સ્થિતિ ૪. દાન ૫. દમ ૬. યજ્ઞ ૭. સ્વાધ્યાય ૮. તપઃ ૯. ઋજુતા ૧૦. અહિંસા ૧૧. સત્ય ૧૨. અક્રોધ ૧૩. ત્યાગ ૧૪. શાન્તિ ૧૫. 'અપૈશુન' એટલે કોઈની યાડી ન કરવી તે ૧૬. પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા ૧૭. 'અલોલુપ્ય' એટલે ભોગની ઈચ્છાથી મનનું ચાબ્યલ્ય ન કરવું તે. ૧૮. મૃદુતા ૧૯. લજ્જા ૨૦. ચપળતાનો અભાવ ૨૧. તેજઃ ૨૨. ક્ષમા ૨૩. ધૃતિ ૨૪. પવિત્રતા ૨૫. અદ્રોહ ૨૬. માનિત્વનો અભાવ—એ દૈવી સમ્પદ્માં જન્મેલાને હોય છે. વિવેચનઃ ગયા અધ્યાયના અન્તમાં શ્રીપુરુષોત્તમની સર્વાત્મભાવથી સેવા કરનાર તથા શ્રીપુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળો બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય થાય છે એમ કહ્યું. સૃષ્ટિમાં બહુ લોકો બુદ્ધિવાળા દેખાય છે છતાં તેઓ આવા ઉત્તમ જ્ઞાન માટે યત્ન કેમ કરતા નહિ હોય એવી શંકા થાય, તે માટે 'મોહરહિત' શબ્દ પણ ગયા અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં યોજેલો છે. જે મોહરહિત હોય અર્થાત્ જે આસુરી જીવો ન હોય પરન્તુ દૈવી જીવો હોય તેઓને જ તેવું જ્ઞાન થઈ શકે છે. દૈવી સમ્પદ્ તથા આસુરી સમ્પદ્ કોને કહેવી, તેઓના શું કાર્ય વિગેરેનો આ અધ્યાયમાં બોધ કરે છે.

પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી દૈવી સમ્પદ્નો બોધ કરે છે. અભયથી આરમ્ભી ૨૬ ગુણો કહ્યા તે દૈવી સમ્પદ્માં જેઓનો જન્મ હોય તેઓમાં હોય છે. 'દૈવી' એટલે દેવના સમ્બન્ધવાળી. ભગવાનના વચન પ્રમાણે આચરણ કરવાની ટેવવાળા હોય તે દેવ. આવા દેવોની સમ્પદ્ એટલે દેવોના ભગવત્પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સામગ્રી, અથવા દેવોની સૃષ્ટિ. આ સૃષ્ટિ ભગવાનના વચનરૂપ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારી જ હોય છે. આ સૃષ્ટિમાં જેઓ જન્મેલો હોય છે તેઓ 'દૈવીજીવ' કહેવાય છે, તેઓમાં આ છઠ્ઠીસ ગુણો હોય છે.

વિશેષ:

૧ : અભયનો ભાવ અદ્વૈતભાવના તૈયાર થયે બને છે. જગત્માં ભગવાન સિવાય અન્ય પદાર્થ હોતો નથી. આવી ભાવના તૈયાર થતાં જ અભય વ્યવસ્થિતરૂપે અન્તર્ભાવમાં ઉદ્ભવે છે. આ ભાવ ભગવદ્રસ પ્રાપ્ત કરવામાં અતિ ઉપયોગી છે. એ કારણે અભયને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

- ૨ : અન્તઃકરણમાં વાસનાઓ રહે છે. વાસનાઓથી મલિનતા પ્રાપ્ત થાય છે. મલિનતા દૂર કરવા બુદ્ધિયોગના સ્થિર અભ્યાસની જરૂર છે.
- ૩ : સાંખ્ય-યોગમાં બતાવેલી પ્રક્રિયા મુજબ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈ ચિત્તમાં ભગવદ્વાચન સુદૃઢ કરવા અભ્યાસ રાખવો જરૂરનો છે. આ સ્થિતિને નિભાવવામાટે ભગવદ્ મહાત્મ્યનું નિત્ય ચિન્તન જરૂરનું છે.
- ૪ : દાન સાત્ત્વિકભાવે હોવું જોઈએ. મમતા ત્યાગ કરવાનો માર્ગ દાનદ્વારા બની રહેતો હોવાથી ત્યાગ ભાવનાથી મમતાને ઓછી કરવાની સૈંચના છે.
- ૫ : ઈન્દ્રિયોનો સામાન્ય સ્વભાવ બહાર ભટકવાનો હોય છે. ઈન્દ્રિયો અયોગ્ય રસ ચાખવામાં આનન્દ માને છે. જીવનો ધર્મ ભગવદ્ધર્માભિમુખ થવાનો છે. તેમાંથી ઈન્દ્રિયો જીવને વિમુખ બનાવે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોના દમનની જરૂર છે. ૪ કરતાં ૫ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ કાળજી રાખવી.
- ૬ : યજ્ઞ અનેક પ્રકારના છે. કર્મકાણ્ડના નિયમે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. કલિયુગમાં એ પ્રકારની વ્યવસ્થા સચવાય નહિ તે સ્વાભાવિક છે. યજ્ઞમાં 'યજ્ઞ' ધાતુ છે. 'યજ્ઞ'નો અર્થ સેવા થાય છે. ભગવત્સ્વરૂપ સેવા યજ્ઞ તરીકે ઓળખાય છે.
- ૭ : શ્રુતિ (વેદ) અને સ્મૃતિ (શાસ્ત્ર) નું ભાવર્પેવક અધ્યયન કરી ભગવદ્ ગુણગાનમાં પ્રવૃત્ત થવું. આ પ્રવૃત્તિ રહેતાં ચિત્ત ભગવન્મય બને છે.
- ૮ : કષ્ટ સહન કરવાને 'તપ' કહી શકાય. સ્વધર્મ પાલનમાં કષ્ટ સહન કરવાની ખાસ જરૂર છે. એ દ્વારા સહિષ્ણુતા અને ધૈર્ય કેળવાય છે. દેહ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો અને મન નો નિરોધ થાય છે. દેહ પરની આસક્તિ ઓછી થાય છે. આટલા અને આવા એના ગુણો હોવાથી તપનું પ્રાધાન્ય લેવામાં આવ્યું છે.
- ૯ : આર્જવ એટલે સરલભાવ. નિખાલસતા સરલભાવથી આવે છે. એકબીજાના વ્યવહારમાં નિખાલસતા હોય નહિ તો કોઈ કોઈને કલેશ સહન કરવો પડે છે. શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરવામાં સરલતાની ખાસ જરૂર છે. સરલતા ભગવદ્ભાવ ઉભો કરવામાં મદદગાર થાય છે. કોમલભાવો જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થતા નથી ત્યાં સુધી ચિત્તમાં વિષમતા રહે છે. વિષમતા દરેક જગાએ બાધક નીવડે છે.
- ૧૦ : હિંસા ન કરવી. આ ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાશીલ ખરો. આ ભાવના તૈયાર થતાં પ્રથમ અન્દરની વૃત્તિઓ નિયમબદ્ધ થવી જોઈએ. યમ અને દમ ના સાધનોવડે વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખી અન્ય જીવોને પોતાના સરખા માની લે ત્યારે હિંસામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.
- ૧૧ : સત્ય બોલવું. સત્ય બોલવું એટલે યથાર્થ બોલવું.
- ૧૨ : અક્રોધ - આ લક્ષણ વિલક્ષણભાવસૈંચક છે. સ્વભાવથી અયોગ્યતા, અપકારિતા ઈત્યાદિ જણાય ત્યારે ક્રોધ થાય છે. જો સામો પક્ષ સબળ જણાય તો ક્રોધ દબાય છે. તેથી ત્યાં અક્રોધ હતો એમ કહેવાય નહીં. અક્રોધની ભાવના તૈયાર થતાં પહેલાં અન્તઃકરણમાં નિર્દુષ્ટ ભાવના તૈયાર થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. નિર્દુષ્ટ ભાવના ચિત્તની સમસ્થિતિ વિના બનતી નથી. સમસ્થિતિ થવામાં યમ અને દમ ની જરૂર છે તેમજ સાત્ત્વિક જ્ઞાનથી અન્તઃકરણને સ્વચ્છ અને પ્રેમાળ બનાવવાની જરૂર છે. આટલું જો તૈયાર

થાય તો જ અક્રોધ સ્વાભાવિક રીતે તે જીવ સાથે રહેશે. આ અક્રોધ એને શાન્તિના ભાવમાં લઈ જઈ જ્ઞાનની પરિપાટીમાં સહાયક થશે.

૧૩ : ત્યાગના બે પ્રકાર છે : ૧. સાંખ્ય સિદ્ધાન્તે સર્વત્યાગ ૨. યોગસિદ્ધાન્તે કર્મફલત્યાગ. સાંખ્ય સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ સામાન્ય રીતે આધુનિક કાલમાં બની શકતો નથી. એ હેતુથી યોગના સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ વ્યવહારમાં નભી શકે ખરો. તાત્પર્ય કે મનથી ત્યાગ કરો અને કર્મમાંથી મમતા છોડો. નિષ્કામ કર્મ કરો, માત્ર બ્રહ્માર્પણ કરો અથવા ભગવત્પ્રીત્યર્થ કરો. એટલે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડી દઈ ત્યાગભાવ પ્રકટ કરો.

૧૪. શાન્તિ. શાન્તિ નામનો શબ્દ સામાન્ય રીતે ચિત્તના ધર્મોમાટે વપરાય છે. ચિત્તના ભાવો ચચ્ચળ હોય છે. ચચ્ચળતા સર્વ પ્રકારના વિક્ષેપને ઉભા કરે છે. ચિત્તનો વિક્ષેપ વિષયને - ભગવત્સ્વરૂપને સમજાવી શકતો નથી. ચિત્તને ચૈતન્ય સાથે અતિ નિકટ પ્રસંગ છે એટલે ચિત્ત જો સ્વસ્થ હોય તો જીવ ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકે.

૧૫ : અપેશુન - વાસનામય વૃત્તિઓ અન્તઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહે છે. આ વૃત્તિઓમાં જીવનો ભાવ પરકીય દોષ જોવા, દ્રેષ કરવો, નિન્દા કરવી, સહનશક્તિ ન કેળવવી અને સામાન્યતઃ આણુગમો રહે એ હોય છે. આ બધા દોષોને પિશુનતા કહે છે. 'પિશુનતા' એટલે દુષ્ટભાવ. આ દુષ્ટભાવો દૈર કરવામાં યોગ્ય ભાવ કેળવી તે પ્રકારની વૃત્તિ બનાવવી તેને અપેશુન કહે છે.

૧૬ : ભૈંતદયા. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ દયાવૃત્તિ રાખવી. આ પ્રકારનો ગુણ, મનોભાવ ચિત્તને ભાવનામય બનાવવા સહાયક થાય છે. આ પ્રકારની વૃત્તિ જો ચાલુને ચાલુ રહે તો કેટલાએક ભગવદ્ભાવો પ્રગટ થાય છે. એ ભાવો ઉપકારક પણ બને છે. આ દયા હેતુરહિત હોવી જોઈએ. એટલે કે માત્ર પોતાને લાભ આપનાર જીવ પર જ દયા એવું નહિ પણ સર્વત્ર દયા.

૧૭ : અલોલુપતા. મન હંમેશાં લોલુપ હોય છે. તાત્પર્ય કે કોઈ ને કોઈ પદાર્થ પર એની આસક્તિ રહેવાની જ રહેવાની. આ આસક્તિ જીવનને બાધકરૂપ છે. આસક્તિ સંસારમાં ઘસડી જાય છે અને વાસનાઓ ઉભી કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં યોગ્ય કાબુ રાખવો જોઈએ. મન જ્યાં - જ્યાં જશે ત્યાં - ત્યાં ઈન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરશે. તેથી અલોલુપતા રાખવાથી ઈન્દ્રિયોના યોગ્ય કાર્યો થાય છે અને એ કાર્યો પરમાર્થના કામમાં મદદ કરે છે.

૧૮ : માર્દવ. કઠોરભાવના પોતાને તેમજ બીજાને અગવડતામાં લઈ જાય છે. ભગવદ્કાર્યમાં કઠોરતા હોવી જોઈએ નહિ. એટલે મૃદુતા હૃદયની કેળવવી. કોમળતાથી હૃદય સાત્ત્વિક બને છે. અને ભગવદ્ વિષયો સમજવા સુગમ પડે છે.

૧૯ : હી - લજ્જા. આ એક ભાવ છે. આ ભાવ પ્રગટ કરવાની ખાસ જરૂર છે. લોક અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આચરણ ન કરવામાં લજ્જા સમાય છે. જેનામાં લજ્જા હશે તેનું વર્તન શુદ્ધ અને સરળ બનશે. નિર્વજ્જ માનવીને લોકનિન્દા અને દેવની અવકૃપા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૦ : અચાપલમ્. કેટલાક જીવોમાં ખોટી ચપળતાનો દોષ હોય છે. આ ચપળતાના અંગે ચિત્ત સદા વ્યગ્ર રહે છે. એકાગ્રતા વિના કોઈ જાતનો લાભ થતો નથી. જીવનની શરૂઆતથી માંડી ને અન્તર્પર્યન્ત એકાગ્રતા કેળવાય તો બધાં કાર્યો સફળ થાય. ચપળતાથી તો માત્ર

વ્યર્થ ચેષ્ટા જ થાય. પરિણામે કાંઈ પણ હાંસલ ન થાય.

૨૧ : તેજ. આ એક તત્ત્વ શક્તિ છે. ભગવાનમાંથી એનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ શક્તિદ્વારા ભગવદ્વિષયને યથાર્થ સમજી શકાય છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયમાં આ તેજનું સ્કુરણ છે એટલું જ નહિ પણ તે જ દેહમાં વિકાસ પામે છે. આ તેજ કોઈક જ જીને પ્રાપ્ત થાય છે.

નં. ૨૨ : ક્ષમા. ક્ષમાવાન જીવમાં જ દયા હોઈ શકે. એની દયા વિરોધભાસ ઉભો કરે એવી ન હોવાથી એનો કોઈ વિરોધ કરતું નથી. તાત્પર્ય કે એનો કોઈ શત્રુ થાય નહિ. શત્રુભાવ ન હોય તેવા જીવમાં ભગવદ્ભાવ પ્રકટ થાય છે. અનન્યભાવદ્વારા આ ગુણ ઉભો થાય છે. અદ્વૈત ભાવના સિદ્ધ કરવામાં આ ગુણ મદદ કરે છે.

૨૩ : ધૃતિ. ધૃતિને ધૈર્ય નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેને ભય હોય તેનામાં ધૈર્ય બનવું સમ્ભવિત નથી. જ્યાં સુધી દેહ પર આસક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી ભય હોય છે. દેહની આસક્તિ ઓછી થતાં-થતાં ધૈર્ય વધે છે. સહિષ્ણુતાનો ધર્મ પ્રગટ થાય છે. સહિષ્ણુતા આવતાં સંકટોને સહન કરે છે. સંકટો આત્મોન્નતિમાં જતાં અટકાવે છે. આત્મોન્નતિનો માર્ગ ધૈર્યદ્વારા ચોક્કસ થાય છે અને આ રીતે ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ કરવા ધૈર્ય મદદરૂપ થાય છે.

૨૪ : શૌચ. શૌચ બે પ્રકારના છે. બહાર અને અંદર. એટલે શરીરશુદ્ધિ અને મનશુદ્ધિ. શૌચ એટલે પવિત્રતા, સ્વચ્છતા. તે અન્દર અને બહારથી હોવી જોઈએ. મન અને શરીર સાધનરૂપ છે. જીવની ઉત્કર્ષ ભાવનામાં આ બન્ને ઉપયોગી છે. આ બન્નેની શુદ્ધિદ્વારા જીવની ભાવનાઓ પવિત્ર બને છે. પવિત્ર ભાવનાદ્વારા વ્યવહાર પવિત્ર થાય છે. કોઈ પણ અન્યની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર બનતો નથી.

૨૫ : અપકાર કરવો એને દ્રોહ કહી શકાય.

૨૬ : નાતિમાનિતા. કેટલાએક જીવોનો સ્વાભાવિક મનોરથ બીજાની પાસેથી પોતાને માન મળવું જોઈએ તેના કરતાં વધુ માન મેળવવાનો હોય છે. આવા મનોરથને અતિમાનિતા કહેવામાં આવે છે. આ એક દોષ છે. જેનામાં આ દોષ હોય તેના તરફ લોકભાવ ઓછો થતો જાય છે. એટલે ત્યાં ભગવદ્ભાવ આવતો નથી. એ કારણે અતિમાનિતા ત્યજવી જરૂરની છે.

આ પ્રકારનાં ૨૬ લક્ષણો દૈવી સમ્પત્તિનાં બતાવ્યા છે. દૈવી સમ્પત્તિવાળો અર્જુન છે એવું સૈંયન આ શ્લોક કરે છે. આ ૨૬માંથી જેટલા ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલાનો વિકાસ જીવે કરવો જરૂરી છે.

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજ્ઞાતસ્ય પાર્થ ! સમ્પદમ્ આસુરીમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : હે પાર્થ ! દમ્ભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ તથા પારુષ્ય અને અજ્ઞાન એ આસુરી સમ્પદમાં જન્મેલાને હોય છે.

વિવેચન : ૧. દમ્ભ એટલે અન્દરથી ધર્મ ન હોય તો પણ બહાર ધર્મનો ડોળ કરવો તે. ૨. દર્પ ૩. અભિમાન ૪. ક્રોધ તથા ૫. ‘પારુષ્ય’ એટલે કઠોરતા અને ૬. અજ્ઞાન એ આસુરી સમ્પદમાં જન્મેલાને હોય છે. મૈંળમાં ‘ચ’ વારંવાર આવે છે, તેથી દૈવી સમ્પદના જે ૨૬ ગુણો કલ્યા

તેઓથી વિરુદ્ધ દુર્ગુણો પણ આ આસુરી જીવોમાં હોય છે એમ સૈંચવેલું છે. ભગવાનના વચનમાં માયાનો બોધ છે એમ કહેનાર અને ભગવાનના વચન પ્રમાણે આચરણ નહિ કરવાના સ્વભાવવાળા આસુર જીવો છે.

વિશેષ: આ શ્લોકોમાં આસુરી સમ્પત્તિ બતાવે છે. ગયા ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવેલા દૈવી સમ્પત્તિના ભાવોથી વિરુદ્ધ જતા ભાવો આસુરી છે. ઉપરાંત બીજા છ છે. તે અહીં બતાવવા આવે છે. ૧. દમ્ભ ૨. દર્પ ૩. અભિમાન ૪. ક્રોધ ૫. પરુષતા ૬. અજ્ઞાન.

૧. દમ્ભ. દમ્ભમાં પાખાણુધર્મ આવે છે. પાખાણુ હોવાથી પાપનો એ ખાણુ (ભાગ) છે. તાત્પર્ય કે જેના હૃદયમાં પાપની ભાવના છે, એ પાખાણુ માર્ગમાં જ પ્રવર્તે છે અને તે દ્વારા બીજાને ઠગવા તજવીજ કરે છે.

૨. દર્પ. દર્પને ગર્વ નામથી ઓળખી શકાય. એમાં મદ તથા અન્યનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવના રહે છે.

૩. અભિમાન. આ એક ભાવદોષ. આ ભાવદોષમાં જીવ પોતાની બધી વૃત્તિઓને મનમાં રાખવા તજવીજ કરે છે. યોગ્યતા અને અયોગ્યતા બન્ને તરફ એની કાળજી હોતી નથી. અભિમાની જીવ અન્ય ઉપર દોષ મેંકી પોતે નિર્દોષ હોય એવો દેખાવ કરે છે. આ રીતે પોતાને તેમ જ અન્યને હાનિ ઉપજાવે છે.

૪. ક્રોધ. ક્રોધ મનોભાવ છે. આ મનોભાવ જેના પર દ્રેષ કરવામાં આવે તેના પર શસ્ત્રની માફક યોજવામાં આવે છે. એટલે જેના પર દ્રેષ હોય છે તેનું કોઈ ને કોઈ રીતે નુકશાન કરવું એવી પ્રવૃત્તિ ક્રોધમાં રહે છે. વિષમભાવ પ્રકટ કરવામાં દ્રેષ એ મુખ્ય પદાર્થ છે અને સહકારી ક્રોધ ઉભો થતાં જીવની પરિદેશા ભ્રષ્ટ કરે છે. એ ભ્રષ્ટતા એટલે સુધી વધી જાય છે કે એનો કોઈ મિત્ર જ થતો નથી. એટલે યોગ્ય સલાહ ન મળવાથી એ (ક્રોધ) પદચ્યુત થાય છે.

૫. પરુષતા. આ વાણીનો વ્યાપાર છે. જે વાણી વાપરનાર છે તેણે જોવું જોઈએ કે જેના તરફ વાણી ઉચ્ચારાય તે જીવ પણ મારી સાથે - સાથે એક જ બ્રહ્મની સાથે સમ્બન્ધ કરનાર છે. એટલે બન્ને જીવભાવે સરખા છે. કઠોર વાણીનો ઉપયોગ કરી સામાના મનને દુભાવવું અને તેને હીનતાની નજરે જોવું, એ પ્રકારની સમ્પત્તિ એ આસુરી સમ્પત્તિ છે.

૬. અજ્ઞાન. ઉપર બતાવેલી પાંચ આસુરી સમ્પત્તિ છે. એ બધીનું મેળ અજ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી માર્ગસની પાસે યોગ્ય, શુદ્ધ નિષ્કલંક, પ્રકાશમય ભાવો ઉત્પન્ન કરે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત કરેલું આસપાસનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન, લૌકિક જ્ઞાન અથવા વૈદિક જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે.

દૈવી સમ્પદ્ વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમ્ અભિજાતોઽસિ પાંડવ ! ।।પા।।

શ્લોકાર્થ: દૈવી સમ્પદ્ મોક્ષમાટે અને આસુરી બંધ માટે મનાએલી છે. હે પાંડવ ! તું શોક કર મા. તું દૈવી સમ્પદ્માં જન્મેલો છે.

વિવેચન: ઉભય સમ્પદ્નાં કાર્ય કહે છે. દૈવી સમ્પદ્નું કાર્ય મોક્ષ છે. દૈવી સમ્પદ્ પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ બે માર્ગથી મોક્ષ અપાવે છે. આસુરી સમ્પદ્નું કાર્ય બંધ છે, આસુરી

સમ્પદ્વાળાઓનો સર્વથા બંધ જ હોય છે. હે પાણ્ડુ પુત્ર અર્જુન! તું શોક કર મા, કારણ કે તું દૈવી સમ્પદ્માં જન્મેલો છે. અર્જુનને પોતે કઈ સમ્પદ્માં જન્મેલો છે તે નહિ જાણવાથી શોક કરતો જોઈ ભગવાન્ તેને તે દૈવી સમ્પદ્માં જન્મેલો છે એમ કહી આશ્વાસન કરે છે.

દ્વૌ ભૈંતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ ! મે શુશુ ૧૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં દૈવ અને આસુર એ બે જ ભૈંતોની સૃષ્ટિ છે. હે પાર્થ ! દૈવી સૃષ્ટિ વિસ્તારથી કહી, હવે મારી પાસેથી આસુર સૃષ્ટિનું શ્રવણ કર.

વિવેચન : આ લોકમાં દૈવી અને આસુરી એવી બે પ્રકારની ભૈંતોની સૃષ્ટિ છે, તેમાં દૈવી સૃષ્ટિ મેં તને વિસ્તારથી કહી, હવે આસુરીનું શ્રવણ કર. દૈવી સૃષ્ટિના પણ બે પ્રકાર છે : ૧. મર્યાદા અને ૨. પુષ્ટિ. આસુરી સૃષ્ટિ એ પ્રવાહ સૃષ્ટિ છે. આ રીતે પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદા એ સૃષ્ટિનના પ્રકાર છે. (ભક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્પુષ્ટિસ્તીતિ નિશ્ચયઃ, દ્વૌ ભૈંતસર્ગાવિત્યુક્તેઃ પ્રવાહોઽપિ વ્યવસ્થિતઃ, વેદસ્ય વિદ્યમાનત્વાન્મર્યાદાપિ વ્યવસ્થિતા—પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ. ૨।૩.)

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન ભાગવત ૩।૩।૨૦ પરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭૧

શ્લોકાર્થ : આસુરી જનો પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ ને જાણતા નથી. તેઓમાં શૌચ, આચાર તથા સત્ય હોતાં નથી.

વિવેચન : આસુરી સૃષ્ટિ સાથે સર્વ સમ્બન્ધનો ત્યાગ થઈ શકે તે માટે અહીંથી ૧૨ શ્લોકથી (૭-૧૮) આસુરી સૃષ્ટિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે. વેદમાં કહેલા પ્રવૃત્તિમાર્ગને તેમજ નિવૃત્તિમાર્ગને આસુરીજનો જાણતા નથી. વેદમાં કહેલા પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં તેમજ નિવૃત્તિમાર્ગમાં પણ તેઓની રુચિ હોતી નથી. વેદમાં કહેલા કર્મમાં અગર શાસ્ત્રોમાં તેઓની પ્રતીતિ હોતી નથી, કારણ કે તેઓમાં પવિત્રતા, આચાર તેમજ સત્ય હોતાં નથી. માનસિક પવિત્રતા, કાયિક સદાચાર તેમનામાં હોતાં નથી તેમ જ તેઓની વાણીમાં પણ સત્ય હોતું નથી. આવી રીતે માનસિક, કાયિક તેમ જ વાચિક દોષો તેઓમાં હોય છે.

અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુર્ અનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસમ્ભૈંતં કિમન્યત્ કામહૈતુકમ્ ॥૮૧

શ્લોકાર્થ : તેઓ જગત્ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠિત, અનીશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલું અને કામ જેનો હેતુ છે તેવું કહે છે. અને બીજું (કારણ) શું (છે એમ પૂછે છે)

વિવેચન : “હે સૌમ્ય ! આ પૈર્વે સત્ જ હતું” વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણો જગત્ને સત્ય કહે છે તો પણ આસુરી જીવો જગત્ને અસત્ય કહે છે. વળી તેને માયાથી અથવા પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલું માને છે. જગત્ અસત્ય હોય તો જગત્માં રહેલા વેદ, વેદમાં કહેલા સાધનો વિગેરે સર્વ અસત્ય થવાથી વ્યર્થ જ થાય; કારણ કે શશશુંગ જેવા અસત્ય અર્થાત્ વસ્તુતઃ જેનું અસ્તિત્વ નથી તેવા પદાર્થથી કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ. વળી તેઓ જગત્ને અપ્રતિષ્ઠ એટલે જેની બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠા નથી એવું તથા અનીશ્વર એટલે સત્ય સંકલ્પ સર્વવ્યાપક

શ્રીપુરુષોત્તમ જેવા નિયન્તા વિનાનું કલે છે. મેં પાછળ કહ્યું છે કે “હું સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, મારામાંથી સર્વ પ્રવર્તે છે”, પરન્તુ આસુરી જીવો તેથી વિરુદ્ધ જગત્ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ અને અનીશ્વર માને છે. વળી પ્રકૃતિરૂપ સ્ત્રી તથા ચિત્-પુરુષના સંયોગથી જ જગત્ને ઉત્પન્ન થએલું તેઓ માને છે. આવા સંયોગ વિના કોઈ ઉત્પન્ન થયેલું નથી એમ તેઓ કલે છે. તેથી આ સર્વ જગત્ કામલૈતુક છે અર્થાત્ જગત્ની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રકૃતિ-પુરુષનો કામ જ છે એમ તેઓ માને છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૧।૩ ઉપરના આશુભાષ્યમાં કરેલું છે.

એતાં દષ્ટિમ્ અવષ્ટભ્ય નષ્ટાત્માનોડલ્પબુદ્ધયઃ।

પ્રભવત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોડહિતાઃ।।૮।।

શ્લોકાર્થઃ આ દષ્ટિને અવલમ્બી નષ્ટ આત્માવાળા, અલ્પબુદ્ધિવાળા, ઉગ્ર કર્મવાળા, જગત્ના શત્રુઓ જગત્ના ક્ષયમાટે ઉદ્ભવે છે.

વિવેચનઃ “સર્વ જગત્ મિથ્યા છે” એવી દષ્ટિનું અવલમ્બન કરી, “અમો બ્રહ્મરૂપ છીએ, પરન્તુ અવિદ્યા સાથે સમ્બન્ધ થવાથી જીવો થએલા છીએ” એવા મતવાળા હોવાથી નષ્ટ આત્માવાળા અર્થાત્ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જેમને ભાન નથી તેવા અલ્પબુદ્ધિવાળા અને હિંસાપ્રધાન ઉગ્ર કર્મ કરનારા જગત્ના શત્રુઓ જગત્ના નાશમાટે ઉત્પન્ન થાય છે.

કામમ્ આશ્રિત્ય દુષ્પૈરં દમ્ભ-માન-મદાન્વિતાઃ।

મોહાદ્-ગૃહીત્વાડસદ્ગ્રાહાત્ પ્રવર્તન્તેડશુચિવ્રતાઃ।।૧૦।।

શ્લોકાર્થઃ દુષ્પૈર કામનો આશ્રય કરી દમ્ભ, માન તથા મદવાળા થઈ અપવિત્ર આચરણવાળા મોહથી દુષ્ટ આગ્રહનું ગ્રહણ કરી પ્રવર્તે છે.

વિવેચનઃ દુઃખથી પણ પૈર્ણ થઈ શકે નહિ તેવા દુષ્પૈર કામનો આશ્રય કરી દમ્ભ, માન તથા મદમાં મગ્યા રહી અપવિત્ર વ્રત આચરનારા તેઓ મોહને લીધે દુષ્ટ આગ્રહ એટલે ક્ષુદ્ર દેવતાઓના મન્ત્ર વિગેરેનું ગ્રહણ કરી પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પોતાના સર્વ મનોરથ પૈર્ણ કરવામાં ક્ષુદ્ર દેવતાઓના મન્ત્રો સાધનરૂપ છે એમ જાણી તેવા મન્ત્રોનું સેવન કરે છે, અને અપેયનું પાન વિગેરે અપવિત્ર આચરણ કરી ક્ષુદ્ર દેવતાઓની આરાધના કરે છે.

ચિન્તામ્ અપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામ્ ઉપાશ્રિતાઃ।

કામોપભોગપરમા એતાવદ્ ઈતિ નિશ્ચિતાઃ।।૧૧।।

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામ-ક્રોધ-પરાયણાઃ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમ્ અન્યાયેનાર્થસચ્ચયાન્।।૧૨।।

શ્લોકાર્થઃ અપરિમેય(અગણિત) તથા પ્રલય સમયે અન્ત આવે તેવી ચિન્તાને આશ્રય રાખનારા, કામના ઉપભોગને પરમ જાણનાર, કામોપભોગ જ ફલ છે એવો નિશ્ચય રાખનાર, આશાના સેંકડો બંધનોથી બંધાયેલા અને કામ તથા ક્રોધને પરાયણ તેઓ કામભોગમાટે અન્યાયથી અર્થ સચ્ચયની ઈચ્છા રાખે છે.(૧૧, ૧૨)

વિવેચનઃ તેઓ અપરિમેય અર્થાત્ મપાઈ શકે નહિ તેવી અને મરણ પર્યન્ત ટકી રહે તેવી ચિન્તા રાખે છે, કામ ભોગને જ પરમ ફલ અથવા પરમ પુરુષાર્થ જાણે છે, અને તેવો તેઓનો નિશ્ચય હોવાથી આશાના સેંકડો બંધનોથી તેઓ બંધાયેલા રહે છે અને ભોગ માટે ચોરી, લેંટ,

હિંસા વિગેરે અન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે(૧૧,૧૨).

ઈદમદ્ય મયા લબ્ધમ્ ઈમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઈદમ્ અસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ ધનમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : “આજે મેં આ મેળવ્યું છે અને હવે આ મનોરથને પ્રાપ્ત કરીશ” (મારી ઈચ્છા પેંણ કરીશ) “અત્યારે મારી પાસે આટલું ધન છે” ; “ફરીથી પણ મારું ધન આટલું થશે (હશે)”

વિશેષ : આ શ્લોક આ જીવોનો મનોરથ સમજાવે છે. આ પ્રકારના જીવ એવું માને છે કે આજે મને આટલું (ધન) પ્રાપ્ત થયું અને એ ધનવડે મારી કામના મેળવી લઈશ. વળી ભવિષ્યમાં પણ આ પ્રકારે મને ધન પ્રાપ્ત થયા કરશે અને તેનાથી હું બીજા પ્રકારની કામના સિદ્ધ કરીશ. આ રીતે એના વિચારોની પરમ્પરા ચાલ્યા કરે છે. કોઈનું પણ કલ્યાણ કરવાની એની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ અન્યનું દ્રવ્ય લેટી લઈ પાપમય વૃત્તિઓમાં જ રમવું એવી આસક્તિ આ વર્ગ ધરાવે છે.

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્ હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।

ઈશ્વરોડહમ્ અહં ભોગી સિદ્ધોડહં બલવાન્ સુખી ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ : “તે શત્રુ મારાથી હણાયો, બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર અને ઐશ્વર્ય ભોગવનાર અને હું સર્વ સિદ્ધિઓથી યુક્ત, બળવાન અને સુખી છું”.

વિશેષ : આ પ્રકારનો જીવ એવો વિચાર કરે છે કે આ માણસને તો મેં માર્યો અને બીજા શત્રુ છે તેમને તો હું મારીશ હું જ ઈશ્વર છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી પણ છું.

એ પોતાને ઈશ્વર, ભોગી, સિદ્ધ, બળવાન અને સુખી માને છે. તેમાં ખાસ એનું અભિમાન જ જણાય છે. કારણ ઈશ્વરના છ ધર્મોમાંથી એક પણ ધર્મ એની પાસે જણાતો નથી. ઈશ્વરના ધર્મો (અનન્ત) ઐશ્વર્ય, શ્રી, યશ, વીર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય. જીવ પાસે આ છ ધર્મો ભાગ્યે જ હોઈ શકે. શ્રીનો ધર્મ હોઈ શકે. યશ કે વીર્યનો ધર્મ હોઈ શકે; પણ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આવવાનો સમ્ભવ નથી. ઐશ્વર્ય વિના ભોગી થવાતું નથી. જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વિના બળવાન થવાતું નથી. વૈરાગ્ય વિના સિદ્ધ થવાતું નથી. તેમજ વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વિના સુખી થવાતું નથી.

આદ્યોડભિજનવાન્ અસ્મિ કોડન્યોડસ્તિ સદશો મયા ।

યજ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ : હું બહુ સમૃદ્ધિવાળો, ઊંચા અને માનનીય કુટુંબવાળો છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન કરીશ, હું હર્ષને પ્રાપ્ત કરીશ; આવા પ્રકારના અજ્ઞાનથી વધારે મોહ પામેલા આસુર પુરુષો છે.

અનેક ચિત્તવિભ્રાન્તઃ મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેડશુચૌ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ : અનેક સંકલ્પોથી ભ્રાન્ત થએલા, મોહજાલથી વીંટાએલા, કામ ભોગમાં આસક્ત થએલા આસુરી જીવ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

વિવેચન : આસુરી જીવોની કામનાઓનું તથા તેઓને પ્રાપ્ત થતા ફલનું અહીં સુન્દર વર્ણન ૧૩ - ૧૫ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું. ઉપરોક્ત પ્રકારના તેઓના સંકલ્પ તથા કામનાઓ વિગેરે

હોવાથી શુદ્ધ દેવોની આરાધનામાં તેઓનાં ચિત્ત વ્યાપ્ત છે. અને જેમ પક્ષીઓ જાળમાં સપડાય છે અને નીકળી શકતા નથી, તેમ તેઓ આ ભ્રાન્તિથી થએલી મોહની જાળથી વીંટાઈ જવાથી તેમાંથી નીકળી શકતા નથી. વળી, પક્ષીઓ જેમ પોતાનાં કુટુંબનું ભરણ-પોષણ કરવાની ચિન્તામાં રહે છે તેમ આ આસુરી જીવો કામભોગમાં આસક્ત હોવાથી આ જાળમાંથી નીકળી શકતા નથી અને વિવશ થઈ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

આત્મસમ્ભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધન-માન-મદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્ તે દમ્ભેનાઽવિધિર્પૈર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહપારં ભલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષન્તોઽભ્યસૈંયકાઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ પોતાનાથી જ સમ્ભાવિત, સ્તબ્ધ, ધનના માન તથા મદવાળા, અહપાર, ભલ, દર્પ, કામ અને ક્રોધ નો આશ્રય કરેલા, પોતાના અને બીજાના દેહોમાં રહેલાનો મારો દ્વેષ કરનાર અને અસૈંયા કરનાર તેઓ દમ્ભને લીધે નામના(કહેવા ખાતરના) યજ્ઞથી અવિધિર્પૈર્વક યજ્ઞ કરે છે (૧૭ - ૧૮)

વિવેચનઃ પોતે જ પોતાને માન આપનાર અથવા આત્મપ્રશંસા કરનાર, ‘સ્તબ્ધ’ એટલે અનમ્ર અથવા મૈંઢ, ધનથી ઉત્પન્ન થતા માન એટલે મોટાઈ તથા મદવાળા, અહપાર વિગેરે દુર્ગુણોવાળા, સર્વના દેહમાં રહેલો હું ઈશ્વર છું તેનો દ્વેષ તથા ઈર્ષ્યા કરનારા, દમ્ભને લીધે માત્ર નામના જ યજ્ઞો કરે છે અને તે પણ વિધિર્પૈર્વક કરતા નથી.

આ અઢારમા શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૪૧૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં અને શ્રીભાગવત્ ૩૨.૨૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

તાન્ અહં દ્વિષતઃ કૈંરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજ્ઞસમ્ અશુભાન્ આસુરીધ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થઃ દ્વેષી, કૈંર, મનુષ્યોમાં અધમ તથા દુષ્ટ તેઓને હું સંસારમાં વારંવાર આસુરી જ યોનિમાં નાખું છું.

વિવેચનઃ ભગવાન્ આવા આસુરી જીવોને શું ફલ આપે છે તે કહે છે. આવા દ્વેષી, કૈંર, અધમ, દુષ્ટ, આસુરી જીવોને સંસારમાં પુનઃ - પુનઃ આસુરી યોનિમાં જ હું નાખું છું. આ જીવો સહજ આસુરભાવવાળા છે, માત્ર આસુર આવેશવાળા નથી.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૪૧૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

આસુરીં યોનિમ્ આપન્નાઃ મૈંઢાઃ જન્મનિ જન્મનિ ।

મામ્ અપ્રાપ્થૈવ કૌન્તેય તતો યાત્યધમાં ગતિમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થઃ હે કૌન્તેય ! જન્મે - જન્મ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા મૈંઢો મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પછી અધમ ગતિને પામે છે.

વિવેચનઃ આવા મૈંઢને જન્મે - જન્મે આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્તે તેથી પણ અધમ અન્ધતમઃરૂપ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી જ નથી, દષ્ટિથી પણ મારો સમ્બન્ધ થતો નથી. મૈંલમાં ‘એવ=જ’ શબ્દ યોજેલો છે તેનો “તેઓને મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સારા માર્ગની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો મારી પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ? એવો

ભાવાર્થ છે. અથવા અવતારદશામાં જ્યારે પ્રાણીમાત્રને મારાં દર્શન થઈ શકે છે ત્યારે પણ તેઓને મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી મારું દર્શન થતું નથી એમ એ શબ્દ સૈંયવે છે. આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૪૪૧૩ ના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારાં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્ તથા લોભઃ તસ્માદ્ એતત્ ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ કામ, ક્રોધ અને લોભ, આ આત્માનો નાશ કરનાર ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે તેથી આ ત્રણને તજવાં.

વિવેચનઃ આવા આસુર ભાવથી આત્મનાશ થવાનું મેલ કારણ કહે છે. આ નરક પ્રાપ્ત કરાવનાર આસુરભાવનું દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું છે, કામ, ક્રોધ અને લોભ. તેથી આ ત્રણનો ત્યાગ કરવો. આ ત્રણનો સંગ પણ તજવો.

એતૈર્ વિમુક્તઃ કૌન્તેય ! તમોદ્ધારૈસ્ ત્રિભિર્ નરઃ ।

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયઃ તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ હે કૌન્તેય ! આ ત્રણ તમોદ્ધારથી મુક્ત પુરુષ પોતાનું શ્રેયઃ આચરે છે અને પછી પરમ ગતિને પામે છે.

વિવેચનઃ આ ત્રણથી જે મુક્ત હોય તે પોતાનું શ્રેયઃ ભક્તિ વિગેરેનું આચરણ કરે છે, અને તેથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમ્ અવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી વર્તન કરે છે તે સિદ્ધિ, સુખ કે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચનઃ આસુરોના સંગથી જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે તેઓને પોતાના મનથી ઈચ્છેલી સિદ્ધિ, મનનું સુખ અથવા પરમ ગતિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમ્ ઈહાર્હસિ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ તેથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણવું, અને શાસ્ત્રે વિહિત કરેલાં કર્મ જાણીને અહીં તારે કર્મ કરવું યોગ્ય છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'દૈવાસુરસમ્પદ્ધિભાગયોગો' નામ

ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

॥ अध्याय १७ ॥ श्रद्धात्रयविभागयोग

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिम् उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठां तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

श्लોકार्थः अर्जुन कहे છે: હે કૃષ્ણ! જેઓ શાસ્ત્ર વિધિનો ત્યાગ કરી શ્રદ્ધાવાળા રહી યજન કરે છે તેઓની નિષ્ઠા કેવી છે, સાત્ત્વિક, રાજસી કે તામસી ?

વિવેચન: ષોડશ અધ્યાયના અન્તમાં ૨૩મા શ્લોકમાં જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી વર્તન કરે છે તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, એમ ભગવાને કહ્યું. આ સમ્બન્ધમાં અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે જેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી કર્મ કરે છે તે જો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતા હોય તો તેઓની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી, રાજસી અથવા તામસી કેવી છે ?

શ્રીભગવાન ઉવાચ

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શુશુ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ: શ્રીભગવાન કહે છે: દેહીઓની તેમના પ્રકૃત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલી તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી એવા ત્રણ પ્રકારની હોય છે; તે શ્રવણ કર.

વિવેચન: ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. દેહી એટલે દેહનું જેઓને અભિમાન છે તેવા જીવોની તેઓના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતી શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણથી ઉત્પન્ન થતો સ્વભાવ માત્ર શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનથી અન્યથા થઈ શકે, પરન્તુ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી વર્તન કરનાર આવા જીવોને તેવું વિજ્ઞાન હોતું નથી, તેથી તેઓની સ્વચ્છન્દ વર્તનમાં શ્રદ્ધા તેઓના પૂર્વના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. આ શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે તે મારી પાસેથી શ્રવણ કર.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ! ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યત્ શ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત ! સત્ત્વને અનુરૂપ સર્વની શ્રદ્ધા હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો જ તે છે.

વિવેચન: શ્રદ્ધા અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. તેથી શ્રદ્ધા 'સત્ત્વ' એટલે અન્તઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. સર્વની શ્રદ્ધા પોતપોતાના અન્તઃકરણને અનુરૂપ હોય છે. અન્તઃકરણ પૂર્વના જેવા સંસ્કાર હોય તેવું હોય છે, અને જેવું અન્તઃકરણ હોય તેવી જ શ્રદ્ધા હોય છે. જેઓનું અન્તઃકરણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય છે, તેઓની શ્રદ્ધા પણ તેવી જ હોય છે. આ શ્રદ્ધાથી માત્ર શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે વર્તન કરે, અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી વર્તન કરે. અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અથવા શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી જે વર્તન કરવામાં આવે તેનું કારણ તેવી શ્રદ્ધા છે,

પરન્તુ શ્રદ્ધાથી દેવ તથા આસુર ભાવ જાણાતો નથી. શ્રદ્ધાથી ગુણ જાણાય છે અર્થાત્ જેની જે ગુણવાળી શ્રદ્ધા હોય તે તેવા ગુણના અન્તઃકરણવાળો છે એમ જાણાય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જેની જેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા તેવા ગુણવાળો તે છે એમ જાણવું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત ૧૧૭૧૪; ૨૧૮૧૬; ૧૦૪૩૧૪; ૧૦૮૪૩૨ તથા ૧૧૨૧૪ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ યજ્ઞ-રક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ ભૈતગણાંશ્યાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : સાત્ત્વિકો દેવોનું યજન કરે છે, રાજસો યજ્ઞ તથા રાક્ષસો નું યજન કરે છે અને અન્ય તામસ જનો પ્રેતો તથા ભૈતગણોનું યજન કરે છે.

વિવેચન : સાત્ત્વિકો એટલે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળી જેઓની પ્રકૃતિ છે તેઓ દેવોનું યજન કરે છે. રાજસી શ્રદ્ધાવાળી પ્રકૃતિવાળા યજ્ઞ તથા રાક્ષસો નું યજન કરે છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળી પ્રકૃતિવાળા ભૈત તથા પ્રેત નું યજન કરે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્ભાહપાર-સંયુક્તાઃ કામ-રાગ-બલાન્વિતાઃ ॥૫॥

કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૈતગ્રામમ્ અચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્ વિદ્વ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : જે બુદ્ધિહીન લોકો દમ્ભ તથા અહપાર યુક્ત રહી કામ, રાગ તથા બળ વાળા હોઈ, શરીરમાં રહેલા ભૈતગ્રામને તથા હૃદયમાં રહેલા મને પણ કૃશ કરતાં શાસ્ત્રમાં વિહિત ન હોય તેવું ધોર તપ તપે છે તેઓને આસુર નિશ્ચયવાળા જાણ(૫, ૬).

વિવેચન : શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છન્દતાથી તથા શ્રદ્ધાપૈર્વક કર્મ કરનારાઓમાં પણ આસુરી જીવો કેવા હોય છે તે કહે છે. દમ્ભ, અહપાર, કામ, રાગ વિગેરે દુર્ગુણમાં મગ્યા રહેલા જે બુદ્ધિહીન જ્ઞાનશૈન્ય લોકો પોતાના શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી વિગેરે ભૈતોના સમૈલને શાસ્ત્રમાં વિહિત ન હોય તેવાં ધોર તપ કરી કૃશ કરે છે અને હૃદયમાં અન્તર્યામીરૂપે રહેલા મને પણ, મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરી, પોતાથી દેર કરે છે તે લોકો નિશ્ચય આસુરી છે એમ જાણ.

આ છઠ્ઠા શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૨૧૪૧૭ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્ તપસ્ તથા દાનં તેષાં ભેદમ્ ઈમં શૃણુ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : વળી આહાર તેમજ યજ્ઞ, તપ તથા દાન સર્વને ત્રણ પ્રકારના પ્રિય હોય છે. તેઓનો આ ભેદ શ્રવણ કર.

વિવેચન : ‘શાસ્ત્રીય’ એટલે વૈદિક યજ્ઞ વિગેરેમાં પણ સત્ત્વ, રજ્ઞસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણથી થતા ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે તે દર્શાવે છે. આહાર તેમજ યજ્ઞ, તપ તથા દાન ત્રણ પ્રકારના હોય છે તેનો ભેદ સાંભળ.

આયુઃ-સત્ત્વ-બલારોગ્ય - સુખ-પ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ : આયુ સત્ત્વ બલ આરોગ્ય સુખ અને પ્રીતિ ની વૃદ્ધિ કરનારા રસવાળા સ્નિગ્ધ સ્થિર

અને રુચિકર આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે.

વિવેચન: 'આયુઃ' એટલે આયુષ્ય, 'સત્ત્વ' એટલે જ્ઞાન, બલ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિ ની વૃદ્ધિ કરનારા મધુરરસવાળા, સ્નેહ(ઘી) વાળા તથા સ્થિર પરિણામવાળા અને હૃદયને આનન્દ કરે તેવા રુચિકર આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે, કારણ કે આ આહાર સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરે છે અથવા આ આહારો સાત્ત્વિકોને પ્રિય એટલે સાત્ત્વિકોને સુખ કરનાર છે.

કટ્વમ્બલ-લવણાત્યુષ્ણ-તીક્ષ્ણ-રૂક્ષ-વિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃખ-શોકામયપ્રદાઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ ઘણા તીખા ખાટા અને ખારા, બહુ ગરમ, તીક્ષ્ણ, લેંખા તથા દાહકારક આહારો જે દુઃખ, શોક અને રોગ કરનાર હોય છે. તે રાજસોને ઈષ્ટ છે.

યાતયામં ગતરસં પૈતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ યામ(આસરે ત્રણ કલાક) પડી રહેલું, રસરહિત થએલું (લુખું), દુર્ગન્ધવાળું, વાસી, એટું તથા અપવિત્ર ભોજન તામસોને પ્રિય હોય છે.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર કહી હવે ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ ત્રણ (૧૧ - ૧૩)શ્લોકથી કહે છે :

અફલાકાંક્ષિભિર્ યજ્ઞો વિધિદષ્ટો ય ઈજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ એવો મનમાં નિશ્ચય કરી, ફલની આકાંક્ષા નહિ રાખનારાઓ વિધિએ બોધ કરેલો જે યજ્ઞ કરે છે તે સાત્ત્વિક છે.

અભિસન્ધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ઈજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થઃ પરન્તુ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફલનું અનુસન્ધાન રાખી તેમજ દમ્ભને માટે જે યજ્ઞ કરાય છે તે યજ્ઞને રાજસ જાણ.

વિધિહીનમ્ અસૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમ્ અદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થઃ વિધિરહિત, અન્નદાનરહિત, મન્ત્રરહિત, દક્ષિણારહિત તથા શ્રદ્ધારહિત યજ્ઞને તામસ કહે છે.

વિવેચન: યજ્ઞ પછી તપના સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ ભેદ દર્શાવવાના છે. તે દરેક જાતનું તપ શારીર, વાચિક અને માનસ એમ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી પ્રથમ શારીર વિગેરે ત્રણ ભેદ ત્રણ શ્લોકથી (૧૪ - ૧૬) કહે છે, અને પછી સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ ભેદ ત્રણ શ્લોકથી (૧૭ - ૧૯) કહે છે. આ રીતે તપના કુલ નવ પ્રકાર થાય છે.

દેવ-દ્વિજ-ગુરુ-પ્રાજ્ઞ-પૈંજનં શૌચમ્ આર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમ્ અહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ દેવ દ્વિજ ગુરુ તથા પ્રાજ્ઞ નું પૈંજન, શુદ્ધતા, ઋજુતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીર તપ કહેવાય છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સત્ય તથા પ્રિય અને હિત વચન તેમજ વેદનો અભ્યાસ એ વાચિક તપ કહેવાય છે.

વિવેચન: મૈલમાં બીજી પંક્તિમાં ‘ચ’ છે તેથી વેદની સાથે સ્મૃતિનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે, અને ‘ચ’ પછી ‘એવ’શબ્દ છે તે સ્મૃતિનો અભ્યાસ વેદના અવિરોધથી કરવાનો છે, એટલે વેદવાક્યથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવી સ્મૃતિનો અભ્યાસ કરવાનો છે એમ સૈંચવે છે.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમ્ આત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમ્ ઉચ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મૌન તથા મનનો નિગ્રહ અને ભાવની શુદ્ધતા એ ‘માનસતપ’ કહેવાય છે.

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્ તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્ યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકમ્ પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: ફલની આકાંક્ષા નહિ રાખનાર યુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાથી તપેલાં તે ત્રણ પ્રકારનાં તપને ‘સાત્ત્વિક’ કહે છે.

સત્કાર-માન-પૈજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમ્ અધ્રુવમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: સત્કાર માન અને પૈજા માટે તેમજ દમ્ભથી અહિં જે ચલ અને અધ્રુવ તપ કરવામાં આવે છે તેને ‘રાજસ’ કહે છે.

મૈઠગ્રાહેણાત્મનો યત્ પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: મૈખાઈ ભરેલા દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરી અથવા પારકાનો વિનાશ કરવા જે તપ કરાય છે તેને ‘તામસ’ કહે છે.

વિવેચન: એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું. આ દરેક પ્રકારના શારીર, વાચિક અને માનસ એવા ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. તેથી તપના નવ પ્રકાર કહ્યા. હવે ત્રણ શ્લોકથી (૨૦ - ૨૨) દાનના ત્રણ ભેદ કહે છે.

દાતવ્યમ્ ઈતિ યદ્ દાનં દીયતેડનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્ દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: દાન કરવું જ જોઈએ એમ ધારી જે દાન (ઉત્તમ) દેશમાં (ઉત્તમ) કાલમાં અનુપકારી પાત્રને (દાન લેનાર મારો પ્રતિ ઉપકાર કરે તેવી ભાવના વિના) દેવામાં આવે તે દાન ‘સાત્ત્વિક’ કહેલું છે.

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમ્ ઉદ્દિદ્શ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્ દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ પ્રત્યુપકાર માટે અથવા તો ફલના ઉદ્દેશથી જે ક્લેશથી દેવામાં આવે છે તે

દાન 'રાજસ' કહેલું છે.

વિવેચન: જેને દાન કરવામાં આવે છે તે આ દાનના બદલામાં ઉપકાર કરશે એવા હેતુથી અથવા દાન કરવાથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત થશે એવા હેતુથી જે દાન કરે છે તેને પોતાનો હેતુ પાર પડશે કે નહિ એવી ચિંતા રહે છે. તેથી એ દાન ક્લેશર્પેવક કરે છે. આ દાનને 'રાજસ' કહે છે.

અદેશકાલે યદ્ દાનમ્ અપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમ્ અવજ્ઞાતં તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: અયોગ્ય દેશ તથા કાલ માં અપાત્રને જે દાન સત્કાર વિના તિરસ્કારર્પેવક કરવામાં આવે તેને 'તામસ' કહે છે.

'ૐ' 'તત્' 'સદ્' ઈતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણઃ ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: 'ૐ', 'તત્' અને 'સત્' એ ત્રણ પ્રકારનો બ્રહ્મનો નિર્દેશ કહેલો છે, તેનાથી પેંવે બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞો નિર્માણેલા છે.

વિવેચન: શ્રૌતયજ્ઞ વિગેરે કરવામાં પણ દેશ તથા કાલ યોગ્ય ન હોય તો તે તામસ થઈ જાય તેમ કહેલ હોવાથી, દેશ તથા કાલ યોગ્ય ન હોય તો યોગ્ય દેશ તથા કાલ ની સમ્પત્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે કહે છે. 'બ્રહ્મ' એટલે વેદ અથવા પુરુષોત્તમના નામનો વ્યપદેશ 'ૐ', 'તત્' અને 'સત્' એ ત્રણ પ્રકારનો છે. 'ૐ', 'તત્' અને 'સત્' એ ત્રણ શબ્દો વેદ અથવા પુરુષોત્તમ ને માટે શ્રુતિ વિગેરેમાં યોજેલો છે. તેથી યજ્ઞ વિગેરેમાં દેશ-કાલ વિગેરે સર્વ સમ્પત્તિઓ સિદ્ધ કરવા માટે વેદવાદીઓએ આ બ્રહ્મનું ત્રણ પ્રકારનું અભિધાન યોજેલું છે, અર્થાત્ આ ત્રણ બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી દેશ-કાલ વિગેરે સર્વ સમ્પત્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી એટલે આ ત્રણ બ્રહ્મના નામના ઉચ્ચારથી પેંવે સૃષ્ટિના સર્ગ પ્રસંગે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો નિર્મેલા છે. ઉચ્ચાર કરનાર બ્રાહ્મણો, જેનો ઉચ્ચાર થવાનો છે તે વેદો અને ઉચ્ચાર થયા પછી કરવાના કાર્યરૂપ યજ્ઞો નિર્મેલા છે.

તસ્માદ્ ઓમ્ ઈત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞ-દાન-તપઃ-ક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ: તેથી બ્રહ્મવાદીઓની શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ દાન તથા તપરૂપ ક્રિયાઓ નિરન્તર ૐ એવો ઉચ્ચાર કરીને પ્રવર્તે છે.

વિવેચન: 'ૐ', 'તત્' અને 'સત્' એ ત્રણ નામનો અન્વય કહેવા માટે પ્રથમ 'ૐ' ના અન્વયનો પ્રકાર કહે છે. 'ૐ' એ બ્રહ્મના અભિધાનનો ઉચ્ચાર કરી બ્રહ્મવાદીઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ દાન તથા તપ રૂપ ક્રિયાઓ કરે છે.

તદ્ ઈત્યનભિસન્ધાય ફલં યજ્ઞ-તપઃ-ક્રિયાઃ ।

દાન-ક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ: ફલની ઈચ્છા વિના વિવિધ યજ્ઞ તથા તપ અને દાન ની ક્રિયાઓ મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાઓ 'તત્' એવો ઉચ્ચાર કરી કરે છે.

વિવેચન: મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારાઓ યજ્ઞ તપ તથા દાન ની વિવિધ ક્રિયાઓ લૌકિક ફલની ઈચ્છા વિના 'તત્' એ બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરી કરે છે. અહીં 'તત્' નામનો અન્વય કહ્યો.

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદ્ ઈત્યેતત્ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા 'સત્'શબ્દઃ પાર્થ ! યુજ્યતે ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! સદ્ભાવમાં તથા સાધુભાવમાં 'સત્' એ શબ્દ યોજાય છે, તેમજ પ્રશસ્ત કર્મમાં પણ 'સત્' શબ્દ યોજાય છે.

વિવેચન: હવે લોકમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ થતો 'સત્' શબ્દનો અન્વય દર્શાવે છે. જે છે તે 'સત્'. તેવા ભાવમાં 'સત્' શબ્દ યોજાય છે. અહીં 'ભાવ'નો અર્થ વસ્તુ થાય છે. જો 'ભાવ'નો અર્થ વસ્તુ ન કરીએ અને સત્તા કરીએ તો અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય. તેથી 'સદ્ભાવ' એટલે 'સત્' પદથી આવિર્ભૂત વસ્તુને 'સત્' કહે છે.

'સાધુભાવ'માં એટલે સાધુત્વ દર્શાવવામાં પણ 'સત્'નો પ્રયોગ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પ્રશસ્ત કર્મ દર્શાવવા 'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. સર્વત્ર રહેલ બ્રહ્મ સર્વ (પદાર્થ માત્ર) છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલ હોવાથી જ, આ સર્વ દર્શાવવા 'સત્' શબ્દ યોજાય છે.

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિ સદ્ ઈતિ યોજ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદ્ ઈત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ: યજ્ઞ, તપ તથા દાન માં સ્થિતિને 'સત્' એમ કહે છે, અને તે માટેના કર્મને પણ 'સત્' એમ જ કહે છે.

વિવેચન: યજ્ઞ, તપ તથા દાન માં સ્થિતિ હોય તેને પણ 'સત્' કહે છે. તેને માટે કર્મ કરવામાં આવે તે પણ 'સત્' કહેવાય છે, અર્થાત્ તે સર્વ કર્મ પણ ભગવદ્રેષ જ છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદ્ ઈત્યુચ્યતે પાર્થ ! ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો ઈહ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, દાન કરેલું, તપ કરેલું, તથા કાર્ય કરેલું 'અસત્' કહેવાય છે. તે પરલોકમાં તથા આલોકમાં ફળતું નથી.

વિવેચન: યજ્ઞ, દાન, હોમ, તપ વિગેરે જે કાંઈ કર્મ શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધા વિના કરવામાં આવે તે 'અસત્' એટલે વ્યર્થ છે, કારણ કે તે આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં પણ ફળતું નથી.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે 'શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો'નામ

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

॥अथ अष्टादशोऽध्यायः॥

मोक्षसंन्यासयोग

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य मलाबालो ! तत्त्वम् ઈચ્છामि वेदितुम् ।

त्यागस्य ચ હૃષીકેશ ! પૃથક્ કેશિનિષેદન ! ॥૧॥

શ્લોકાર્થ : અર્જુન કહે છે : હે મલાબાલો ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિષેદન ! હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું તત્ત્વ પૃથક્ જાણવા ઈચ્છું છું.

વિવેચન : “સર્વ કર્મનો મનથી સંન્યાસ કરી” (૫૧૧૩) તથા “કર્મના ફલ અને આસંગ નો ત્યાગ કરી” (૪૧૨૦) સ્થળે “સંન્યાસ” તથા ‘ત્યાગ’ શબ્દો યોજેલા છે. આ ઉભયનો અર્થ એક જ છે અથવા તેઓના અર્થમાં કાંઈ ભેદ છે એ જાણવાની ઈચ્છાથી અર્જુન આ શ્લોક કહે છે. સંન્યાસ અને ત્યાગ ઉભયનું તત્ત્વ પૃથક્ એટલે વિવેકથી જાણવાની મારી ઈચ્છા છે તેથી કહ્યો.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુઃ ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : શ્રીભગવાન્ કહે છે : કામ્ય કર્મોના ત્યાગને કવિઓ ‘સંન્યાસ’ કહે છે. વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફલના ત્યાગને ‘ત્યાગ’ કહે છે.

વિવેચન : ‘સંન્યાસ’ અને ‘ત્યાગ’ શબ્દોના અર્થ એક જ હોવા છતાં જુદા-જુદા મત પ્રમાણે તેઓનો વિષય જુદો છે એમ ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે. “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો” “જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે તે સર્વ પાપને તથા બ્રહ્મહત્યાને તરે છે” વિગેરે કામ્ય કર્મો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે. વેદે વિલિત કરેલાં આવાં સર્વ કામ્ય કર્મોનો સ્વરૂપથી જ ત્યાગ કરવો અર્થાત્ આવાં કામ્ય કર્મો કરવાં જ નહિ, તેને કવિઓ એટલે યોગીઓ ‘સંન્યાસ’ કહે છે. તેથી પણ ‘વિચક્ષણ’ એટલે ચતુર પુરુષો નિપુણ ભક્તોને સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ ઈષ્ટ નથી, પરન્તુ નિત્ય, નૌમિત્તિક તથા કામ્ય સર્વ કર્મોનાં વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલા ફલના ત્યાગને તેઓ ‘ત્યાગ’ કહે છે. મોક્ષશાસ્ત્રમાં જ્યાં ‘ત્યાગ’ શબ્દ છે ત્યાં તેનો અર્થ ફલનો જ ત્યાગ કહેલો છે એમ તેઓ કહે છે. તેથી આમના મત પ્રમાણે સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ અર્થાત્ કર્મ જ ન કરવાં તે સંન્યાસ નથી, પરન્તુ સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો એ જ ત્યાગ છે.

ત્યાજ્યં દોષવદ્ ઈત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્ મનીષિણઃ ।

યજ્ઞ-દાન-તપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમ્ ઈતિ ચાપરે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ : કેટલાક બુદ્ધિમાનો દોષવાળું કર્મ ત્યાજ્ય છે એમ કહે છે. બીજાઓ યજ્ઞ, દાન તથા તપ રૂપી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો એમ કહે છે.

વિવેચન : કર્મમાં હિંસા વિગેરે દોષ હોવાથી કર્મ ત્યાજ્ય છે એમ કેટલાક બુદ્ધિમાનો સાંખ્યવાળાઓ કહે છે. અહીં પણ જે કર્મ દોષરહિત હોય તે ત્યાજ્ય નથી એવો ભાવાર્થ તથા

યુક્તિ હોવાથી આમને ‘બુદ્ધિમાન્’ કહેલા છે. બીજા બુદ્ધિમાન્ મીમાંસકો યજ્ઞ દાન તથા તપઃ વેદોએ વિહિત કરેલાં છે તે તથા તેઓના ફળનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી એમ કહે છે. આ લોકો વેદના કોઈ પણ અંશનો ત્યાગ કરતા નહિ હોવાથી તેમને બુદ્ધિમાન્માં ગણેલા છે. આ રીતે કર્મ ત્યાગ સમ્બન્ધી ચાર મત કહ્યા :

૧. કવિઓ કહે છે કે કામ્ય કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો. આ મત પ્રમાણે પણ કામ્ય સિવાયનાં કર્મ કરવાનાં રહ્યાં.
૨. વિચક્ષણ ભક્તો કહે છે કે સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો. કર્મનો સ્વભાવથી ત્યાગ કરવો નહિ, પણ સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો.
૩. દોષવાળાં કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ સાંખ્યવાળાઓ કહે છે.
૪. કર્મ તથા કર્મફલ કોઈનો ત્યાગ કરવો નહિ એમ મીમાંસકો કહે છે.

નિશ્ચયં શુભુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ !

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : હે ભરતસત્તમ ! તે ત્યાગ સમ્બન્ધમાં મારો નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે.

વિવેચન : એ પ્રમાણે અન્યના મતોનો ઉપન્યાસ કરી ભગવાન્ આ સમ્બન્ધમાં પોતે કરેલો નિર્ણય કહે છે. હે પુરુષમાં વ્યાઘ્રરૂપ અર્જુન ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. આ શ્લોકમાં ભગવાન્ ત્યાગ સમ્બન્ધમાં પોતાનો નિશ્ચય તથા ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહેવાનું કહે છે.

અહીંથી બે શ્લોકથી (૫ - ૬) પ્રથમ ભગવાન્ ત્યાગ સમ્બન્ધમાં પોતાનો નિશ્ચય અર્જુનને કહે છે, અને પછી ત્રણ શ્લોકથી (૭ - ૯) ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહે છે.

યજ્ઞ-દાન-તપઃ-કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : યજ્ઞ, દાન તથા તપ રૂપી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો. તે કરવાં જ યજ્ઞ, દાન તથા તપ બુદ્ધિમાનોને પાવન કરનાર જ છે.

વિવેચન : પ્રથમ ભગવાન્ મીમાંસકોના મતને એક અંશમાં અંગીકાર કરે છે. “યજ્ઞ વિષ્ણુ છે” શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞ ભગવત્સ્વરૂપ છે. યજ્ઞ, દાન તથા સ્વધર્મના આચરણરૂપ તપ એ ત્રણેનો ત્યાગ ન કરવો, પ્રત્યુત એ ત્રણે કરવાં જ. મુમુક્ષુઓએ પણ આ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, પરન્તુ મરણ પર્યન્ત સદા કર્મ કરવાં જ. આ કર્મ શા માટે કરવાં ? કારણ કે આ કર્મ બુદ્ધિમાનોને પણ પાવન કરનાર જ છે.

કર્મ દોષવાળાં છે તેથી કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ જે બુદ્ધિમાનો કહે છે તેમને પણ આ કર્મ પાવન કરનાર જ છે. કર્મ દોષવાળાં નથી, પરન્તુ પાવન કરનાર જ છે. તેથી કર્મ કરવાં. આ સમ્બન્ધી નિર્ણય બ્રહ્મસૈત્રના તૃતીય અધ્યાયના તૃતીય પાદના પચ્ચદશ અધિકરણમાં (સૈત્ર ૪૨ માં) કરેલો છે.

એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ।

કર્ત્વ્યાનીતિ મે પાર્થ ! નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ હે પાર્થ! આ કર્મો પણ સંગ અને ફલ નો ત્યાગ કરી કરવાં એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે.

વિવેચન: પરન્તુ યજ્ઞ, દાન અને તપ પણ તેઓનો સંગ તથા તેઓના ફલનો ત્યાગ કરી કરવાં. “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન ન રાખતાં ભગવાનમાં સર્વ કર્મનો ન્યાસ કરી, અર્થાત્ “ભગવાન કર્તા છે હું તેને આધીન રહી તેમના કરાવવાથી આ કરું છું” એમ વિચારી કર્મ કરવાથી તેનો સંગ થતો નથી, કર્મમાં મમત્વ રહેતું નથી અને કર્મના ફલનો પણ ત્યાગ થાય છે. આ પ્રમાણે પણ કર્મ કરવા અર્થાત્ સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, પરન્તુ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો એ મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે. તેથી વિચક્ષણ ભક્તોનો મત તે જ મારો મત છે એમ કહે છે. આ સર્વ મતોમાં આ મત ઉત્તમ છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્ તસ્ય પરિત્યાગઃ તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ: નિયત કર્મનો સંન્યાસ યોગ્ય નથી. મોહથી તેનો ત્યાગ કરે તે તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન: હવે ત્રણ પ્રકારના ત્યાગ કહે છે. તેમાં અહીં તામસ ત્યાગ કહેલો છે. અહીં કવિઓનો મત બીજા શ્લોકમાં કહ્યો તે મત દુષ્ટ છે એમ પણ દર્શાવેલ છે. કામના તથા ફલ નો બોધ કરીને પણ જે નિયત એટલે નિયમપૂર્વક કરવાના કર્મ વેદે કહેલાં છે તેનો સ્વરૂપથી ત્યાગ ઉચિત નથી. વિદ્વાનો આવાં કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે યોગ્ય નથી, છતાં તમોગુણના પરિણામરૂપ મોહથી તેનો જો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મોહથી કરેલો તે ત્યાગ ‘તામસ’ કહેવાય છે. “પ્રમાદ અને મોહ તમોગુણમાંથી થાય છે” એ વાક્ય પ્રમાણે મોહ તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી મોહથી થતો ત્યાગ ‘તામસ’ જ કહેવાય.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩૪૧૭ પરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

દુઃખમ્ ઈત્યેવ યત્ કર્મ કાય-ક્લેશ-ભયાત્ ત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ: કર્મ દુઃખરૂપ છે એમ જ વિચારી કાયાને ક્લેશ થવાના ભયથી તેનો ત્યાગ કરે તે રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગનું ફલ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચન: વેદે કહેલાં નિયત કર્મો પરમ્પરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે તો પણ તે યજ્ઞાદિ કર્મો કરવામાટે પ્રથમ બહુ પ્રયાસ કરી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ઘણા આયાસથી જ તે કર્મ થઈ શકે તેથી તે કર્મ દુઃખમય છે. કર્મ દુઃખમય હોવાથી સુખનું વિરોધી છે. કર્મ કરવામાં કાયાને પણ કષ્ટ થાય છે. આવા વિચારથી જે કર્મ કરે નહિ અથવા કર્મનો ત્યાગ કરે તે ‘રાજસ’ ત્યાગ છે. આવો ત્યાગ કરનારને ત્યાગનું ફલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

કાર્યમ્ ઈત્યેવ યત્ કર્મ નિયતં ક્ષિયતેઽર્જુન ! ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થ: હે અર્જુન! કર્મ કરવું જ જોઈએ એવા જ વિચારથી જે નિયત કર્મ સંગ તથા ફલ નો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાએલો છે.

વિવેચન: વિચક્ષણ ભક્તોનો ત્યાગ તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે એમ કહે છે. નિત્ય, નૈમિત્તિક, મહાયજ્ઞ વિગેરે વર્ણાશ્રમવિહિત સર્વ કર્મ કરવાં જ જોઈએ. એવા વિચારથી કર્મનો સંગ એટલે

કર્મમાં મમતા તથા કર્મના ફલને ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક છે. એવી રીતે જ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી, માત્ર પુષ્ટિપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ નો જ આશ્રય કરવો તે ભગવાનની આજ્ઞાનાં પાલનરૂપ નિર્ગુણ ત્યાગ છે, અને આચાર્યશ્રીએ તેને ઉત્તમ માનેલ છે.

ન દ્રેષ્ટ્ય કુશલં કર્મ કુશલે નાનુષ્ઠજતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ: સત્ત્વમાં સમ્યક્ આવેશવાળો, બુદ્ધિમાન, જેના સંશયો દૈર થએલા છે તેવો ત્યાગી અકુશલ કર્મનો દ્રેષ કરતો નથી, અને કુશલમાં આસક્ત થતો નથી.

વિવેચન: અહિં સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનાં લક્ષણો કહેલાં છે. આવા ત્યાગીએ કર્મના સંગનો તથા કર્મફલનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે અકુશલ એટલે અનિષ્ટ ફલ આપનાર કર્મનો દ્રેષ કરતો નથી, તેમજ ‘કુશલ’ એટલે સ્વર્ગ વિગેરે ઈષ્ટ ફલ આપનાર કર્મમાં આસક્ત થતો નથી. તેથી કર્મમાં સંગ તથા તેના ફલનો ત્યાગ એ જ શાસ્ત્રીય ત્યાગ છે, સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ શાસ્ત્રીય ત્યાગ નથી.

ન હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ: દેહધારીથી સમ્પૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ શક્ય નથી, પરન્તુ જેણે કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલો છે તે ‘ત્યાગી’ એમ કહેવાય છે.

વિવેચન: દેહધારીથી સમ્પૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ શક્ય નથી, કારણ કે દેહ ટકાવવા માટે અશન, પાન તથા તે માટે ઉપયોગી સર્વ કર્મો તેણે અવશ્ય કરવાં જ પડે છે. તેટલાં જ માટે મહાયજ્ઞ વિગેરે કર્મો પણ તેનાથી તજી શકાય નહિ, પરન્તુ તે યજ્ઞ વિગેરે કર્મોનાં ફલનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, જેણે “હું કર્તા છું, આ કર્મ મારું છે” એવા પોતાનાં કર્તૃપણાનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરેલો છે તે જ “કેટલાક ત્યાગથી અમૃતત્વ ભોગવે છે” વિગેરે સ્થળે કહેલો ત્યાગી છે.

અનિષ્ટમ્ ઈષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ: અત્યાગીઓને અનિષ્ટ, ઈષ્ટ અને મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફળ મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ સંન્યાસીઓને કોઈ સમયે પ્રાપ્ત થતું નથી.

વિવેચન: શાસ્ત્રમાં ન્યાં કર્મ કરવાની વિધિ કહેલી છે ત્યાં તેનાં ફલનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. કર્મનો સ્વભાવ જ એવો છે કે પોતાનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે. આવા સ્વભાવનું કર્મ છે એમ જાણવા છતાં જો કર્મ કરવામાં આવે તો ક્ષેત્રમાં બીજ વાવી સિન્ચન કરવાથી ફલની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહે નહિ, તેમ કર્મનાં ઈષ્ટ, અનિષ્ટ વિગેરે ફલ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. આવાં કર્મનાં ફલ મોક્ષનાં વિરોધી હોવાથી મુમુક્ષુએ કર્મનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો ઉચિત છે એવી શંકા થાય તે આ શ્લોકથી ભગવાન દૈર કરે છે.

કર્મનું નરક વિગેરે અનિષ્ટ ફલ, સ્વર્ગ વિગેરે ઈષ્ટ તથા ધન, પુત્ર, પશુ, અન્ન વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ મિશ્ર ફલ છે. આવાં ફલ જેઓ અત્યાગી છે, અર્થાત્ જેઓએ ઉપર વર્ણવેલો કર્મનો ત્યાગ કરેલો નથી તેવા કર્મોને જ મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ જેઓ ત્યાગી છે, જેઓએ કર્તૃપણાનાં તથા મમતાનાં અભિમાનનો તથા કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરેલો છે

તેઓને મરણ પેવે અથવા મરણ પછી કોઈ સમયે આ કર્મનાં ફળ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જેઓએ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરેલો છે, અને સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરેલાં છે તેઓને કર્મનું મોક્ષવિરોધી ફલ કદાપિ પ્રાપ્ત થતું નથી.

પચ્ચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩૧॥

શ્લોકાર્થ : હે મહાબાહો ! સર્વ કર્મની સિદ્ધિમાટે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કહેલાં આ પાંચ કારણો મારી પાસેથી સાંભળ.

વિવેચન : અહિંથી કર્મમાત્રમાં ભગવાન જ કર્તા છે એવું અનુસન્ધાન રાખી જીવના કર્તૃત્વનો પરિહાર કેવી રીતે થાય તે દર્શાવે છે. આગલા (૧૪) શ્લોકમાં કહેલાં પાંચ કર્મના કારણો હોવા છતાં, કર્તૃત્વ પોતામાં છે એમ જીવ માની લે છે તેથી તેની નિન્દા થાય છે. જ્યારે કર્મમાત્રનું કારણ (સત્ત્વાદિ) ગુણો જ છે અથવા દૈવ અથવા હરિ છે એમ જાણે, ત્યારે જ જીવની કર્મમાંથી તથા કર્મફલમાંથી મમતા દેર થાય છે. વસ્તુતઃ કર્તૃત્વ અન્તર્યામીમાં રહેલું છે, કારણ કે અન્તર્યામી સ્વતન્ત્ર છે અને સર્વને નિયમમાં રાખે છે. જીવ પરતન્ત્ર હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ મુખ્ય નથી, પણ ગૌણ જ છે. તેથી વસ્તુતઃ કર્તા અન્તર્યામીરૂપ બ્રહ્મ જ છે, જીવ બ્રહ્મનો અંશ માત્ર હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ ગૌણ છે. આવો સિદ્ધાન્ત ભગવાન કહેશે.

સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાં સર્વ કર્મની સિદ્ધિના પાંચ કારણો કહેલાં છે તે સાંભળ. સાંખ્યમાં વેદના અનુરોધથી સૈંત્ર કરેલાં છે. તે પ્રમાણે શરીર ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને જીવાત્મા ઉપકરણોવાળો અન્તર્યામી પરમાત્મા જ ઉત્તમ કર્તા છે. “જે આત્મામાં રહી આત્માને નિયમમાં રાખે છે” વગેરે શ્રુતિઓ સ્વતન્ત્રતાથી નિયમન કરનાર કેવલ પરમાત્મા જ છે એવો બોધ કરે છે. કર્મની સિદ્ધિના સાંખ્યમાં કહેલા પાંચ કારણો આગળ કહે છે.

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પચ્ચમમ્ ॥૧૪૧॥

શરીર-વાડ-મનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પચ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥૧૪૨॥

શ્લોકાર્થ : માણસ શરીર વાણી તથા મન થી ન્યાય્ય અથવા વિપરીત જે કોઈ પણ કર્મનો પ્રારમ્ભ કરે છે તેના અધિષ્ઠાન, કર્તા જુદા-જુદા પ્રકારનું કરણ, વિવિધ ચેષ્ટાઓ અને પાંચમું દૈવ જ, એ પાંચ હેતુઓ હોય છે.

વિવેચન : શરીર, વાણી તથા મન થી કર્મ કરી શકાય છે. એ ત્રણોવડે માણસ ન્યાય્ય એટલે શાસ્ત્રીય અથવા વિલિત અને વિપરીત એટલે નિષિદ્ધ વિગેરે જે કોઈ કર્મ કરે છે તેના પાંચ કારણો છે.

૧. ‘અધિષ્ઠાન’ એટલે શરીર પ્રથમ કારણ છે.
૨. ‘કર્તા’ એટલે અહપારવાળો જીવાત્મા.
૩. જુદા-જુદા પ્રકારનું કરણ એટલે મનસહિત ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો.
૪. વિવિધ જુદી-જુદી ચેષ્ટાઓ અથવા વૃત્તિઓ.
૫. દૈવ-દૈવનો અર્થ કેટલાક અદષ્ટ કરે છે. તે યોગ્ય નથી. અહીં ‘દૈવ’નો અર્થ અન્તર્યામી છે.

કર્મમાત્રની સિદ્ધિમાટે મુખ્ય કારણ 'દૈવ' એટલે અન્તર્યામી છે. આ અન્તર્યામી સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે એમ ભગવાને જ પાછળ કહેલું છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ પાણ 'અન્તઃકરણપ્રબોધ'માં બોધ કરે છે કે દોષથી રહિત દૈવ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણથી જુદી નથી ("કૃષ્ણાત્પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુ દોષવિવર્જિતમ્")

કર્તૃત્વનો નિર્ણય વેદાન્તસૈત્રમાં સારી રીતે કરેલો છે. બીજા અધ્યાયના તૃતીયપાદમાં આ સમ્બન્ધી નિર્ણય કરેલો છે. જીવાત્મા અન્તર્યામીને આધીન રહી કર્તા થાય છે, એવો ત્યાં નિર્ણય કરેલો છે. બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૪૦-૪૨.

તત્રૈવં સતિ કર્તારમ્ આત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાત્ ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: તે સમ્બન્ધમાં આમ હોવાથી, જે કેવલ આત્માને કર્તા જુએ છે તે દુર્બુદ્ધિ વિવેક બુદ્ધિ રહિત હોવાથી સત્ય જોતો નથી.

વિવેચન: કર્મનાં કારણ પાંચ હોવાથી પાંચ કર્તા ગણાય. તેમાં પણ મુખ્ય સ્વતન્ત્ર કર્તા અન્તર્યામી છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ નો સમ્બન્ધ કરાવનાર પરમાત્માની અનુમતિથી જ જીવ કર્તા થાય છે. તેનું કર્તૃત્વ પણ ગૌણ છે. આમ હોવા છતાં જે માત્ર જીવાત્માને જ કર્તા માને છે તે વિપરીત મતિવાળો છે, તેણે ગુરુદ્વારા વિવેક બુદ્ધિથી કર્તૃત્વ વિષે સત્ય નિર્ણય પ્રાપ્ત કર્યો નથી, તેને તે સમ્બન્ધી સત્ય જ્ઞાન નથી.

યસ્ય નાહપૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઈમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિબદ્ધતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: "હું કર્તા છું" એવો જેનો ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી તે આ લોકોને હણવા છતાં હણાતો નથી અને બન્ધન પ્રાપ્ત કરતો નથી.

વિવેચન: મુખ્ય કર્તા પરમાત્મા જ કર્તા છે એવું અનુસન્ધાન રાખવાથી "હું કર્તા છું" એવું અભિમાન જેના મનમાં રહેતું નથી, અને કર્મફલની પ્રાપ્તિ વિગેરે માટે જેની બુદ્ધિ બગડતી નથી તે ભીષ્મ વિગેરેને તો શું, પરન્તુ આ લોકોને હણવા છતાં પણ હણાતો નથી, અને તે કર્મથી તેને બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ તે કર્મનું ફલ તેને ભોગવવું પડતું નથી. જ્યારે નિષિદ્ધ કર્મ પણ આવી રીતે બન્ધન કરતું નથી તો વિહિત કર્મથી તેને બન્ધન કેમ જ થાય ? આ જ અર્થ પાછળ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૦ માં કહેલ છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા ત્રણ પ્રકારની કર્મની વિધિ છે. કરણ કર્મ અને કર્તા ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ છે.

વિવેચન: જ્ઞાન-જ્ઞેય એટલે કર્તવ્ય કર્મનાં સાધન અને 'પરિજ્ઞાતા' એટલે કર્તવ્ય કર્મને જાણનાર; અથવા 'જ્ઞાન' એટલે ફલનાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનપૈર્વક તે આત્માને એટલે ઈશ્વરને આધીન છે તેવું જ્ઞાન; 'જ્ઞેય' એટલે ફલનાં સાધનરૂપ કર્મ અને પરિજ્ઞાતા એટલે જ્ઞાન તથા જ્ઞેય નું સ્વરૂપ જાણનાર. એમ જ્ઞાન વિગેરેને લઈને થતી કર્મની પ્રેરણા ત્રણ પ્રકારની છે. વેદમાં પણ કર્મની વિધિ ત્રણ ગુણવાળી છે, તેથી જ વેદ ત્રૈગુણ્યવિષય છે એમ કહેલું છે. 'કરણ' એટલે

કર્મનાં સાધનભેત ઈન્દ્રિયો તથા દ્રવ્ય. 'કર્મ' એટલે યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા. 'કર્તા' એટલે યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા કરનાર. એમ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ છે.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિવૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવત્ શ્રુણુ તાન્યપિ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: ગુણોના ભેદથી જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા ને પણ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારના કહેલાં છે, તે પણ બરાબર શ્રવણ કર.

વિવેચન: જેમાં કાર્યના ભેદથી ગુણોનું સંખ્યાન અથવા નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે 'ગુણસંખ્યાન' એટલે સાંખ્ય. શાસ્ત્રમાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ભેદથી જ્ઞાન વિગેરેને પણ ત્રણ પ્રકારનાં કહેલાં છે.

સર્વભૈતેષુ યેનૈકં ભાવમ્ અવ્યયમ્ ઈક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞ જ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: સર્વ વિભક્ત ભૈતોમાં એક અવિભક્ત અવ્યય ભાવને જેનાથી જુએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ.

વિવેચન: બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વિગેરે વર્ણો તથા બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય વિગેરે આશ્રમોમાં વિભક્ત થએલાં જુદા-જુદા કર્મના અધિકારવાળા અનેક પ્રાણીઓમાં સર્વમાં આત્મરૂપ એક જ ભાવ, જે વ્યય સ્વભાવવાળાં અનેક શરીરોમાં હોવા છતાં અવ્યય છે, જેને કર્મનાં ફલનો સંગ અથવા આસક્તિ નથી, અને જે સર્વ શરીરોમાં એક આકારવાળો જ છે તેને જે જ્ઞાનથી જુએ છે અર્થાત્ કર્મના અધિકાર સમયે એટલે કર્મ કરતી વખતે પણ જુએ છે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણ.

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞ જ્ઞાનં નાનાભાવાન્ પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૈતેષુ તજ્ઞ જ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ: જે જ્ઞાન સર્વ ભૈતોમાં રહેલા જુદા-જુદા પ્રકારના જુદા-જુદા ભાવોને જુદા તરીકે જાણે છે તે જ્ઞાન રાજસ જાણ.

યત્તુ કૃત્સ્નવદ્ એકસ્મિન્ કાર્યે સક્તમ્ અહૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદ્ અલ્પં ચ તત્ તામસમ્ ઉદાહતમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ: પરન્તુ જે એક કાર્યમાં (તે) સર્વ હોય તેમ લાગેલું, નિષ્પ્રયોજન, તત્ત્વાર્થરહિત અને અલ્પ હોય તે તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન: પરન્તુ જે પ્રેત અથવા ભૈતના આરાધનરૂપ એક જ કાર્યમાં, જાણે તે સર્વ ફલ આપનાર હોય તેમ, લાગેલું હોય; તત્ત્વાર્થરહિત હોવાથી અહૈતુક અથવા નિષ્પ્રયોજન અને અલ્પ હોય તે જ્ઞાન તામસ છે.

અહીંથી ત્રણ શ્લોકથી(૨૩ - ૨૫) અનુષ્ઠેય કર્મના સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ ભેદો કહે છે.

નિયતં સંગરહિતમ્ અરાગ-દ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્ તત્ સાત્ત્વિકમ્ ઉચ્યતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ: ફલની ઈચ્છા નહિ રાખનારે આસક્તિ વિના તથા રાગદ્વેષ વિના જે નિયત કર્મ કરેલું હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

વિવેચન: શ્રુતિમાં પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ નું જે 'નિયત' એટલે નિયમ પ્રમાણે કરવાનું કર્મ

કહેલું હોય, તેવું કર્મ “હું કર્તા છું” એવી આસક્તિ વિના તથા કર્મથી પ્રાપ્ત થવાના યશ તથા અપયશ પ્રતિ પ્રીતિ અથવા દ્વેષ વિના, ફલની ઈચ્છા નહિ રાખનાર પુરુષે કરેલું હોય, તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ સાહપારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્ રાજસમ્ ઉદાહતમ્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ : પરન્તુ ફલની ઈચ્છાથી અથવા તો અહપારસહિત જે બહુ શ્રમવાળું કર્મ કરવામાં આવે છે તે રાજસ કહેલું છે.

વિવેચન : ફલની ઈચ્છાથી અથવા “હું આ કર્મનો કર્તા છું, આ મારું કર્મ છે” એવા અહપારથી બહુ શ્રમવાળું જે કર્મ કરવામાં આવે તે રાજસ છે.

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામ્ અનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદ્ આરભ્યતે કર્મ યત્ તત્ તામસમ્ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ : અનુબન્ધ, ક્ષય, હિંસા તથા પૌરુષનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી કર્મ આરમ્ભાય છે તે તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન : ‘અનુબન્ધ’ એટલે કર્મ કર્યા પછી તેનું પ્રાપ્ત થતું શુભ અથવા અશુભ ફલ. આવા અનુબન્ધ વિગેરેનો વિચાર કર્યા વિના મોહથી જે કર્મ આરમ્ભાય તે તામસ.

મુક્તસંગોડનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહ-સમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્ નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ : સંગથી રહિત, અહપારસહિત, ધૃતી અને ઉત્સાહ વાળો, સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિ માં વિકારરહિત એવો કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

વિવેચન : અહીંથી ત્રણ શ્લોકથી (૨૬ - ૨૮) સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના કર્તાનું નિરૂપણ કરે છે.

જે કર્તા ‘સંગ’ એટલે આસક્તિ રહિત હોય, જેને “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન ન હોય; જે ધૃતિ તથા ઉત્સાહ વાળો હોય, તથા કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં વિકારરહિત હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુઃ લુબ્ધો હિંસાત્મકોડશુચિઃ ।

હર્ષ-શોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ : રાગવાળો, કર્મફલની ઈચ્છાવાળો, લોભી, હિંસા કરનાર, અપવિત્ર તથા હર્ષ અને શોક વાળો કર્તા રાજસ કહેવાય છે.

વિવેચન : ‘રાગ’ એટલે આસક્તિવાળો, ફલની ઈચ્છા રાખનાર, લોભી, પરને પીડવારૂપ હિંસા કરનાર, અશુદ્ધ અપવિત્ર રહેનાર તથા કર્મના સારાં ફલથી હર્ષ અને અનિષ્ટ ફલથી શોક કરનાર કર્તા રાજસ છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોડલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૈત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ : અયુક્ત, પ્રાકૃત, સ્તબ્ધ, શઠ, વગ્ચક, આળસુ, શોક કરનાર તથા દીર્ઘસૈત્રી કર્તા તામસ કહેવાય છે.

વિવેચન: ‘અયુક્ત’ એટલે શાસ્ત્રીય કર્મ કરવાનો અધિકાર હોવા છતાં જે તેવાં કર્મ ન કરતો હોય તેવો, ‘પ્રાકૃત’ એટલે હલકાં કર્મ અથવા વિકર્મ કરનાર, ‘સ્તબ્ધ’ એટલે વિદ્યા નહિ જાણનાર અથવા કર્મના આરમ્ભમાં જ શિથિલ, ‘શઠ’ એટલે અભિચાર વિગેરે કર્મમાં રુચિવાળો, વચ્ચક, આળસુ, વિષાદ કરનાર તથા કર્મમાં લંબાણ કરનાર કર્તા તામસ છે.

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ ત્રિવિધં શુણુ ।

પ્રોચ્યમાનમ્ અશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનઞ્જય ! ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ: હે ધનઞ્જય ! ગુણને લીધે બુદ્ધિના તેમજ ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના ભેદ સમ્પૂર્ણ રીતે જુદા-જુદા કરું છું તે સાંભળ.

વિવેચન: કર્મના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કલ્યા (૨૬ - ૨૮) તેથી જ્ઞાતાના પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહેવાયા. કર્મના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કલ્યા (૨૩ - ૨૫) તેથી જ્ઞેયના પણ ભેદ કહેવાયા. હવે કરણના ભેદ કહેવા માટે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના તથા ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહેવાની અહીં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી ત્રણ શ્લોકથી (૩૦ - ૩૨) બુદ્ધિના અને ત્રણ શ્લોકથી (૩૩ - ૩૫) ધૃતિના ભેદો કહે છે.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! સાત્ત્વિકી ।૩૦।

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભય તથા બન્ધ અને મોક્ષ ને જે બુદ્ધિ જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે.

વિવેચન: ‘પ્રવૃત્તિ’ એટલે અભ્યુદયના સાધનરૂપ ધર્મ અને ‘નિવૃત્તિ’ એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ ધર્મ વિગેરેને જે બુદ્ધિ યથાર્થ રીતે જાણે છે તે સાત્ત્વિકી છે. બુદ્ધિ મનથી પર હોવાથી તેને અહીં ‘જાણનારી’ કહેલી છે.

યયા ધર્મમ્ અધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્ પ્રજ્ઞનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! રાજસી ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! જેનાથી ધર્મ અને અધર્મ ને તથા કાર્ય અને અકાર્ય ને ખોટી રીતે જાણે તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

વિવેચન: ધર્મ-અધર્મ, કાર્ય- અકાર્ય ને જે બુદ્ધિથી માણસ યથાર્થ રીતે જાણતો નથી એટલે જેવાં તે વસ્તુતઃ છે તેવાં જાણતો નથી, પરન્તુ બીજા પ્રકારનાં જાણે છે તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

અધર્મ ધર્મમ્ ઈતિ યા મન્યતે તમસાડ્ડવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ ! તામસી ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! અજ્ઞાનથી વીંટાએલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ અને સર્વ અર્થોને ઉલટા માને છે તે તામસી છે.

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ-પ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ ! સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! યોગથી અવ્યભિચારિણી ધૃતિથી જે મન, પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયો ની ક્રિયાઓને ધારણ કરે છે તે સાત્ત્વિકી ધૃતિ છે.

વિવેચન: ‘ધૃતિ’ એટલે દેહ વિગેરે ધારણ કરવાની ક્રિયા. સાત્ત્વિકી ધૃતિ કોને કહેવી તે અહીં કહેલું છે.

યયા તુ ધર્મ-કામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન!

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ! રાજસી ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! જે ધૃતિથી ધર્મ કામ અને અર્થ નું ધારણ કરે છે અને પ્રસંગે ફલની આકાંક્ષા રાખે છે તે રાજસી ધૃતિ છે.

વિવેચન: જે ધૃતિથી ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગને ધારણ કરે છે અને “હું કર્તા છું” એવી આસક્તિ રાખી ફલની આકાંક્ષા રાખે છે તે રાજસી ધૃતિ છે.

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુચ્યતિ દુર્મોઢા ધૃતિઃ સા પાર્થ! તામસી ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ! દુર્બુદ્ધિવાળો જેનાથી નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ તથા મદ ને તજતો નથી તે ધૃતિ તામસી છે.

સુખંત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ! ।

અભ્યાસાદ્ રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ: હે ભરતર્ષભ! હવે મારી પાસેથી ત્રણ પ્રકારનું સુખ સાંભળ, જેમાં અભ્યાસથી રમણ કરે છે અને દુઃખના અન્તને પામે છે.

વિવેચન: હવે ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ સુખનો દીર્ઘ સમય સુધી અભ્યાસ રાખવાથી તેમાં ઘણી રતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સંસારના દુઃખના અન્તને પામે છે.

યત્ તદ્ અગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્ સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમ્ આત્મ-બુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ: જે આરમ્ભમાં વિષ જેવું અને પરિણામમાં અમૃતસમાન છે તેવું પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ સાત્ત્વિક કહેલું છે.

વિવેચન: જે ‘આરમ્ભ’માં એટલે યોગના પ્રારમ્ભ સમયે— યોગ બહુ શ્રમથી જ સાધી શકાય તેવો હોવાથી તથા તે સમયે વિવિક્ત આત્માનાં સ્વરૂપનો અનુભવ નહિ હોવાથી —વિષ જેવું એટલે બહુ દુઃખરૂપ લાગે, પરન્તુ પરિણામમાં યોગ સિદ્ધ થાય ત્યારે આત્માના સ્વરૂપનો અવિભાવ થવાથી અમૃત સમાન લાગે તેવું, પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતા એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણ રહિત શુદ્ધતાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ સાત્ત્વિક છે.

વિષયેન્દ્રિય-સંયોગાદ્ યત્ તદ્ અગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્ સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ: વિષય અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી જે આરમ્ભમાં અમૃત જેવું અને પરિણામમાં વિષ જેવું થાય છે તે સુખ રાજસ કહેલું છે.

વિવેચન: રૂપ વિગેરે વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું સુખ આરમ્ભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પરન્તુ પરિણામમાં વિષ જેવું લોચ છે. તે સુખ રાજસ છે.

યદ્ અગ્રે યાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમ્ આત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્ય-પ્રમાદોત્થં તત્ તામસમ્ ઉદાહતમ્ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ : જે સુખ આરમ્ભમાં તથા અનુબન્ધમાં પોતાને મોહ કરનારું છે અને નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદ થી ઉત્પન્ન થએલું છે તે તામસ કહેલું છે.

વિવેચન : ‘અનુબન્ધ’માં એટલે અનુભવ કરતી વખતે પાછળથી પરિણામમાં. આવી રીતે ત્રણ ગુણથી સર્વ ભેદ થાય છે.

ન તદ્ અસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્ મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ ત્રિભિર્ ગુણૈઃ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ : પૃથ્વીપર અથવા સ્વર્ગમાં તથા દેવોમાં પણ એવું કોઈ સત્ત્વ નથી જે પ્રકૃતિથી થએલા આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય.

વિવેચન : ભૈંતલ પરના પ્રાણીમાત્ર તેમજ સ્વર્ગના દેવો પણ સર્વ પ્રાકૃત ત્રિગુણમય જ છે.

બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વિશાં શૈંદ્રાણાં ચ પરન્તપ ! ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ ગુણૈઃ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ : હે પરન્તપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યો તથા શુદ્રો નાં કર્મોના વિભાગ પણ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણોથી કરેલા છે.

વિવેચન : ‘સંન્યાસ’ શબ્દનો અર્થ મોક્ષના સાધનરૂપ ત્યાગ જ છે. ‘ત્યાગ’ એટલે કર્તૃત્વાભિમાનનો, કર્મમાં આસક્તિનો તથા ફલનો જ ત્યાગ છે, પરન્તુ કર્મનાં સ્વરૂપનો ત્યાગ નથી. “હું કર્તા છું” એવાં પોતાનાં કર્તૃત્વનો ત્યાગ, અન્તર્યામી સ્વરૂપ ભગવાન્ કર્તા છે એવું અનુસન્ધાન રાખવાથી થાય છે.

હવે કર્મના અધિકારીઓ બ્રાહ્મણ વિગેરેનાં કર્મોના, તેઓના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી વિભાગ કરેલા છે તે કહે છે. દરેકનાં પૈવં કર્મના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો પ્રમાણે કર્મના વિભાવ કરેલા છે. બ્રાહ્મણો સાત્ત્વિક છે, ક્ષત્રિયો સાત્ત્વિકરાજસ છે. વૈશ્યો રાજસતામસ છે અને શુદ્રો તામસ છે. આ વિભાગનું કારણ પણ તેઓનાં પૈવંનાં કર્મ જ છે. આ ગુણોથી તેઓનાં કર્મના વિભાગ કરેલા છે.

શમો દમસ્ તપઃશૌચં જ્ઞાન્તિરાજ્વભેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમ્ આસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મસ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ : શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા તથા સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એ સ્વભાવથી થએલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે.

વિવેચન : ‘શમ’ એટલે શાન્તિ અથવા ભગવાન્ પ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિ; ‘દમ’ એટલે ઈન્દ્રિયોનો સંયમ, તપઃ, પવિત્રતા, ક્ષમા તેમજ સરલતા, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, ‘વિજ્ઞાન’ એટલે પરમાત્માનું જ્ઞાન અથવા અનુભવ અને ‘આસ્તિક્ય’ એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવથી જ થએલાં એટલે સ્વાભાવિક કર્મ છે.

શૌર્યં તેજો ધૃતિઃ દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમ્ ઈશ્વરભાવશ્ય જ્ઞાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ : શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, ચાતુર્ય તથા યુદ્ધમાં પાછા ન હઠવું તે, દાન અને ઐશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવથી થએલાં કર્મ છે.

કૃષિ-ગોરક્ષ્ય-વાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૈંદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ : ખેતી, ગોરક્ષા અને વેપાર એ સ્વભાવથી થએલાં વૈશ્યનાં કર્મ છે, અને પરિચર્યારૂપ શુદ્ધનું પણ સ્વભાવથી થએલું કર્મ છે.

વિવેચન : વ્યાજના ધંધાનો સમાવેશ વેપારમાં થઈ જતો હોવાથી તે જુદો કહેલ નથી. શૈંદ્રોએ પરિચર્યા (સેવા) કરવાની કહી, તે પહેલા ત્રણ વર્ણોની સેવા સમજવી. એવી સેવા જો ભગવાનની કરવામાં આવે, તો તે વર્ણોને ઉત્તમ ફલ આપનારી થાય છે.

સ્વે-સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં તથા વિન્દતિ તત્ શ્રુણુ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ : પોત - પોતાના કર્મમાં આનન્દ માનનાર પુરુષ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાનાં કર્મમાં આનન્દ માનનાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સાંભળ.

વિવેચન : એ પ્રમાણે સર્વ વર્ણોનાં સ્વાભાવિક કર્મો કહી તેનું પ્રયોજન કહે છે. પોત - પોતાનાં કર્મમાં આનન્દ માનનારને સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પરધર્મનું આચરણ યોગ્ય નથી. સ્વધર્મમાં આનન્દ માનનાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તે સાંભળ.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ ભૈતાનાં યેન સર્વમ્ ઇદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : જેમાંથી ભૈંતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જેણે આ સર્વ વ્યાપેલું છે તેનું પોતાનાં કર્મથી અર્ચન કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : ભગવાનનાં સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી આ સર્વ ભૈંતોની ઉત્પત્તિ થએલી છે અને તે આ સર્વને વ્યાપીને રહેલું છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનું પોતાનાં કર્મથી અર્ચન કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્ નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ : સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં વિગુણ સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વભાવથી નિયત કર્મ કરતાં માણસ પાપ પામતો નથી.

વિવેચન : સ્વધર્મનું આચરણ શ્રેષ્ઠ છે એમ દેહ કરે છે. પરધર્મ ગમે તેવી સારી રીતે આચરવામાં આવે તે કરતાં સ્વધર્મ હલકો હોય તો પણ વધારે સારો છે. બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વિગેરેના સ્વભાવ પ્રમાણે જે કર્મોના વિભાગ કરેલા છે તે પ્રમાણે સ્વભાવથી નિયત થયેલું પોતાનું કર્મ કરવાથી પાપ થતું નથી, પરન્તુ પોતાનું કર્મ નહિ કરવાથી પાપ થાય છે. કર્મનિષ્ઠા જ ઉત્તમ છે એવો તૃતીય અધ્યાયમાં બોધ કરેલો, તેનો અહિં પુનઃ ઉપદેશ વ્યાખ્યાનર્પેવક કરેલો છે.

સહજં કર્મ કૌન્તેય ! સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૈંમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! દોષવાળાં પણ સહજ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો, કારણ કે ધૈંમથી અગ્નિની પેઠે સર્વ આરમ્ભો દોષથી વીંટાએલા છે.

વિવેચન : સાંખ્યદષ્ટિથી તારા ક્ષત્રિય ધર્મમાં હિંસારૂપ દોષ માનતો હો તો પણ દોષવાળું પણ

સહજ કર્મ તજવું યોગ્ય નથી, કારણ કે પરધર્મમાં પણ દોષ તો છે જ. સર્વ ધર્મો દોષથી વીંટાએલા છે. તેથી સ્વાભાવિક અથવા સહજ કર્મ જે મેં વર્ણાશ્રમ સાથે જ સર્જેલું છે તે કરવું જ યોગ્ય છે. જ્ઞાનીઓએ પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવું એ જ ઉચિત છે.

અથવા 'દોષ' શબ્દનો અર્થ દુઃખ કરીએ. સર્વ જ્ઞાન અથવા કર્મ ના આરમ્ભો દુઃખવાળા છે. આરમ્ભ દુઃખથી જ ભરેલા છે. જેમ અગ્નિ આરમ્ભમાં ઘેંમથી વીંટાએલો હોય છે તેમ સર્વ કર્મના આરમ્ભો દુઃખવાળા હોય છે, પરન્તુ પાછળથી અગ્નિ ઘેંમરહિત પ્રકાશમાન થાય છે તેમ દુઃખમય પણ સ્વધર્મ અન્તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અસકતબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ।।૪૯।।

શ્લોકાર્થઃ સર્વત્ર આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, મનને જીતનાર તથા સ્પૃહારહિત માણસ સંન્યાસથી પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચનઃ પૈવે કહેલા સાંખ્ય તથા યોગ ના એકાર્થનું પુનઃ સ્મરણ કરાવે છે. જેની 'બુદ્ધિ' એટલે ચિત્ત કોઈ સ્થળે આસકત થતું નથી, જેણે મનને જીતેલું છે અને જેને કોઈ કર્મનાં ફલની સ્પૃહા નથી તેવો પુરુષ સંન્યાસથી નૈષ્કર્મ્યરૂપ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં અનાસક્તિ કહી તે સાંખ્યનો અર્થ છે. તથા મનની જીત તથા સ્પૃહા નો અભાવ કહ્યો તે યોગના સારરૂપ છે.

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાડઽપ્નોતિ નિબોધ મે।

સમાસેનૈવ કૌન્તેય ! નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા।।૫૦।।

શ્લોકાર્થઃ હે કૌન્તેય ! સિદ્ધિને પામેલો જેવી રીતે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે તે રીત મારી પાસેથી સંક્ષેપથી જ જાણ, જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે.

વિવેચનઃ નૈષ્કર્મ્ય રૂપ સિદ્ધિ જેણે પ્રાપ્ત કરેલી હોય તે જીવતાં જ અક્ષરબ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તે સંક્ષેપથી કહું છું તે જાણી લે. અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા છે.

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ।

શબ્દાદીન્ વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગ-દ્વેષો વ્યુદસ્ય ચ।।૫૧।।

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાક્-કાય-માનસઃ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ।।૫૨।।

અહપારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૈયાય કલ્પતે।।૫૩।।

શ્લોકાર્થઃ વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ, ધૃતિથી આત્માનું નિયમન કરી, શબ્દ વિગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગ તથા દ્વેષ દૈર કરી, એકાન્તનું સેવન કરનાર, અલ્પ આહારવાળો, જેણે વાણી કાયા અને મન ને વશ કરેલા છે તેવો, નિત્ય ધ્યાનયોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર, અહપાર, બલ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી મમતારહિત તથા શાન્ત રહેનાર બ્રહ્મભાવ માટે યોગ્ય થાય છે.

વિવેચનઃ કર્મમાં આસક્તિ, કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરવાથી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થઈ, યોગથી અવ્યભિચારિણી થએલી ધૃતિવડે આત્માને નિયમમાં રાખી, શબ્દ વિગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરી, તથા રાગ અને દ્વેષ નો ત્યાગ કરી, એકાન્તમાં રહેનાર

વિગેરે ગુણવાળો બ્રહ્મભાવમાટે યોગ્ય થાય છે એટલે તેનામાં આનન્દ અંશનો આવિર્ભાવ થવાથી અક્ષરબ્રહ્મના ભાવ માટે યોગ્ય થાય છે, અર્થાત્ “હું બ્રહ્મ છું” એવો યથાર્થ અનુભવ કરે છે. ભગવાન્ના ગુણ, આનન્દનો તેનામાં આવિર્ભાવ થએલો હોવાથી તેને ‘બ્રહ્મ’ એમ કહે તે યોગ્ય છે. આ સમ્બન્ધી નિર્ણય બ્રહ્મસૈત્રના બીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાઠના ૨૮ મા સૈત્રમાં કરેલો છે.

બ્રહ્મભૈતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૈતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્ ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થઃ બ્રહ્મભાવ પામેલો, પ્રસન્ન આત્માવાળો શોક કરતો નથી અને આકાંક્ષા રાખતો નથી. તે સર્વ ભૈતો પ્રતિ સમ હોઈ મારી પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચનઃ એવી રીતે જેણે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરુષ કોઈ બાબતનો શોક કરતો નથી તેમજ કોઈ પદાર્થની આકાંક્ષા રાખતો નથી; પરન્તુ સર્વ ભૈતો પ્રતિ સમાન હોઈ મારી પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અપેક્ષારહિત બ્રહ્મભાવ પામેલો તે શુકદેવજી પેઠે મારી ક્ષર અને અક્ષર થી પણ અતીત શ્રીપુરુષોત્તમની ‘પરા’ એટલે જ્ઞાનથી પણ અધિક ફલરૂપ ઉત્તમ નવ પ્રકારની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં ‘મારી ભક્તિ’ એમ ભગવાને કહેલું હોવાથી સાંખ્ય વિગેરેથી અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એક્ય પ્રાપ્ત કરવું એ પર પુરુષાર્થ નથી, પરન્તુ અક્ષરબ્રહ્મ તથા આત્મા ના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા જીવન્મુક્ત જ્ઞાનીઓનો પણ પરમ પુરુષાર્થ શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિ જ છે એવો ભગવાન્નો આશય છે. જો ભગવાન્નો આવો આશય ન હોત તો “બ્રહ્મભાવ પામેલો મારી પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહેત નહિ.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે ગયા શ્લોકમાં (૫૩) “બ્રહ્મભાવ માટે યોગ્ય થાય છે” એમ જ કહેલું હોવાથી બ્રહ્મભાવને યોગ્ય થએલો પુરુષ, પરન્તુ બ્રહ્મભાવ જેણે પ્રાપ્ત કરેલો નથી તે ભગવાન્ની પરા ભક્તિ પામે છે એમ કહેલું છે, અને પછી આગલા (૫૫) શ્લોકમાં “ભક્તિથી ભગવાન્નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રવેશ કરે છે” એમ કહેલું હોવાથી, ભક્તિ અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એક્યનું સાધન છે અર્થાત્ ભગવાન્ની ભક્તિ માત્ર બ્રહ્મ સાથે એક્ય પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ હોવાથી પરમ પુરુષાર્થ નથી, પરન્તુ અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એક્ય જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

આવી શંકા કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે આ શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મભૈતઃ’ શબ્દ સ્પષ્ટ જ છે. ‘બ્રહ્મભૈતઃ’ એટલે બ્રહ્મ થએલો અથવા બ્રહ્મભાવ પામેલો. તેથી બ્રહ્મભાવ પામેલો જ શ્રીભાગવત્ ૧.૭.૧૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. બ્રહ્મ સાથે એક્ય થયા પછી ભગવાન્ની ભક્તિ કહેલી છે. આવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ભક્તિવડે અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત શ્રીપુરુષોત્તમનું તત્ત્વથી જ્ઞાન થયા પછી તે પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે એમ આગલા (૫૫) શ્લોકમાં કહેલું છે, અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહેલ નથી. તેથી અક્ષરબ્રહ્મનાં જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણમાર્ગ કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમનો સમ્બન્ધ કરાવનાર પ્રમેયમાર્ગ અધિક જ છે. અક્ષરબ્રહ્મમાર્ગમાં અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાની છે, ઉપાસના પછી શ્રવણ વિગેરેની સિદ્ધિમાટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં અન્તે અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એક્ય પ્રાપ્ત થાય એ જ ફલ છે; પરન્તુ આ ભગવન્માર્ગમાં તો ભગવાન્ સમ્બન્ધી સ્વધર્મોનું આચરણ કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીપુરુષોત્તમની કૃપાથી અક્ષરબ્રહ્મભાવ

પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શ્રીશુકદેવ, ઉદ્ધવ વિગેરે પેઠે તે શ્રવાણ કીર્તન તથા સેવા વિગેરે કરે છે. આ આવી શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિથી શ્રીપુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ હોવાથી ભક્તો યશોદાજીના ઉત્સંગમાં લાલિત શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, સાંખ્ય જ્ઞાનીઓ અક્ષરબ્રહ્મની અને યોગીઓ પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે. તેઓની મતિ અનુક્રમે ભક્તિ, જ્ઞાન તથા કર્મ માં રહેલી છે અર્થાત્ તેઓનાં માર્ગ અનુક્રમે ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ છે. ભક્તિમાર્ગના મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ એવા બે ભેદ છે. આ બે પ્રકારનું બ્રહ્મસૈત્ર તૃતીય અધ્યાયના તૃતીય પાદના ૨૯ માં સૈત્રના ભાષ્યમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે.

ભક્ત્યા મામ્ અભિજ્ઞાનાતિ યાવાન્ યશ્યાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થઃ પછી હું તત્ત્વથી જેટલો અને જે છું તેમ મને ભક્તિથી જાણે છે. મને તત્ત્વથી જાણી પછી મારામાં પ્રવેશ કરે છે.

વિવેચનઃ હવે ભક્તિથી શું થાય છે તે કહે છે. મને એક નિર્ગુણ પુરુષોત્તમને તત્ત્વથી જેટલો અને જે હું છું એટલે હું જેવા ઐશ્વર્ય વિગેરે અનન્ત અલૌકિક ગુણવાળો, જેવા લીલાના પરિકરવાળો, પ્રાકૃત ગુણની સૃષ્ટિથી રહિત, બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ વિગેરે નામોથી ઓળખાતો છું, તેમ મને મારી નિર્ગુણ ભક્તિથી જાણે છે. આ ભક્તિનો વિષય હું શ્રીપુરુષોત્તમ નિર્ગુણ હોવાથી આ ભક્તિ પણ નિર્ગુણ છે. આવું મારું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી મારામાં શ્રીપુરુષોત્તમમાં જ તે પ્રવેશ કરે છે. સેવાફલમાં પણ શ્રીમદાચાર્યચરણે સેવાનાં ફલો કહેલાં છે તેમાં શ્રીપુરુષોત્તમ સાથે સાયુજ્ય કહેલું છે. ત્યાં સેવાના ત્રણ ફલ કહેલાં છે. ૧. અલૌકિક સામર્થ્ય, ૨. સાયુજ્ય ૩. વૈકુણ્ઠ વિગેરેમાં સેવોપયોગી દેહ.

અથવા મૈલમાં, “જ્ઞાત્વા વિશતે” છે તેનો પદ્યછેદ “જ્ઞાત્વાડડવિશતે” એમ કરવો. એનો અર્થ એવો થાય છે કે મારું શ્રીપુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી મારા આવેશવાળો થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીશુકદેવમાં શ્રીપુરુષોત્તમનો આવેશ થએલો હોવાથી શ્રીભાગવત્ ૧૦।૧।૧૪ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે તેમને ‘સભગવાન્’ ભગવાનના આવેશવાળા કહેલા છે. તેથી બ્રહ્મભૈત શુકદેવજીએ પણ શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિથી તેમનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમનો તેમનામાં આવેશ થયો એટલે તેમણે શ્રીપુરુષોત્તમની લીલામાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જ “શુક ભાવનાથી શ્રીગોકુલમાં રહી કહે છે” એમ શ્રીભાગવત્ ૧૦।૨૬।૧૬ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે. તે ગંગાના તીરે પરીક્ષિતને શ્રીભાગવત્ કહેતા હોવા છતાં આમ કહી એમ દર્શાવેલ છે કે અક્ષરમાર્ગથી ભગવાન્માર્ગ જુદો છે, અને ભગવાન્માર્ગમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય પણ ભગવાન્ જ છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૩।૨।૧૧, ૩।૩।૨૭, ૩।૩।૨૯ તથા ૩।૩।૩૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં તથા શ્રીભાગવત્ ૧।૨।૨૦ અને ૧।૧।૨।૪૨ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદ્ અવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થઃ મારો આશ્રય રાખી સદા સર્વ કર્મ કરનાર પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અવ્યય પદ

પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન: કર્મમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા તેના ફલની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર મારો ભગવાનનો જ આશ્રય રાખી અર્થાત્ “અન્તર્યામી ભગવાન્ જ પ્રેરણા કરે છે તેની ઈચ્છાથી કરેલું કર્મ બંધક થતું નથી” એમ મારો ભગવાનનો જ આશ્રય રાખી જે ભગવન્માર્ગીય પુરુષ સ્વકીય ધર્મરૂપ લૌકિક વૈદિક સર્વ કર્મો કરે છે તે પણ મારી કૃપાથી અક્ષરબ્રહ્મરૂપી નિત્ય અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં મૈલમાં ‘અવાપ્નોતિ’ શબ્દ છે તેમાં ‘અવ’ ઉપસર્ગ છે, તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે ભક્તિથી શ્રીપુરુષોત્તમનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો શ્રીપુરુષોત્તમનું સાયુજ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ તેમ નહિ કરતાં માત્ર મારો આશ્રય રાખીને જ કર્મો કરે તો અક્ષરબ્રહ્મરૂપી અવ્યય શાશ્વત પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

એતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમ્ ઉપાશ્રિત્ય મચ્ચિતઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥

શ્લોકાર્થ: ચિત્તથી સર્વ કર્મોનું મારામાં અનુસન્ધાન કરી, મને પરાયાણ રહી, બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી, સદા મારામાં ચિત્ત રાખનાર થા.

વિવેચન: તેથી તું પણ યોગ તથા ભક્તિ વાળાં ચિત્તથી સાક્ષાત્ મુખ્ય કર્તા મારામાં સર્વ કર્મોનું અનુસન્ધાન કરી, મને પરાયાણ રહી, અર્થાત્ “હું કર્તા નથી, પરન્તુ મારો અન્તર્યામી મુખ્ય કર્તા છે તે સર્વ કરે છે, હું તો તેને આધીન રહી તે પ્રેરે છે તેમ કરું છું” એવા ભાવથી મને પરાયાણ રહી, અથવા મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવાથી મને પરાયાણ રહી, પાછળ સાંખ્ય તથા યોગ ના એકાર્થરૂપ જે બુદ્ધિયોગ કહેલો છે તેનું અવલમ્બન કરી નિરન્તર મારામાં ચિત્ત રાખ.

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્ તરિષ્યસિ ।

અથ એત્ ત્વમ્ અહપારાત્ ન શ્રોષ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮॥

શ્લોકાર્થ: મારામાં ચિત્તવાળો તું સર્વ સપટો મારા પ્રસાદથી તરીશ પણ તું અહપારથી સાંભળીશ નહિ તો વિનાશ પામીશ.

વિવેચન: ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાથી શું થશે તે કહે છે. મારામાં તું ચિત્ત રાખીશ તો સર્વ સપટો તરીશ, પરન્તુ “કર્મ કરવાથી અવશ્ય તેનાં ફલ ભોગવવાં પડશે તેથી કર્મ કરવું યોગ્ય નથી” એમ વિચારી અહપારથી મારો આ ઉપદેશ સાંભળીશ. નહિ તો તારો પ્રાકૃત જીવ પેઠે વિનાશ થશે.

યદ્ અહપારમ્ આશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઈતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થ: અહપારનો આશ્રય કરી “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એમ જે તું માને છે તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા જ છે. પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં યોજશે.

વિવેચન: “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એવો તારો નિશ્ચય વ્યર્થ છે. કારણ કે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી ગૌણ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિ તારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ તને યુદ્ધમાં યોજશે.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય ! નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્ મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થ : હે કૌન્તેય ! સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં પોતાનાં કર્મવડે બંધાએલો તું, મોહને લીધે જે કરવા ઈચ્છતો નથી તે પરવશ થઈને પણ કરીશ.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં (૫૮) કહેલાં અર્થની જ ઉપપત્તિ કહે છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલાં, સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં કર્મોથી તું બંધાએલો હોવાથી તારી ઈચ્છા હો કે ન હો તો પણ પ્રકૃતિને પરવશ થઈ તું યુદ્ધ કરવાનો જ. મોહથી યુદ્ધ ન કરવાની તારી ઈચ્છા છે, છતાં પ્રકૃતિને પરવશ થઈ તું યુદ્ધ કરીશ જ.

ઈશ્વર : સર્વભૈંતાનાં હૃદયે શેડઝુન ! તિષ્ઠતિ ।

ભ્રમયન્ સર્વભૈંતાનિ યન્ત્રાણ્ઠાનિ માયયા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ : હે અર્જુન ! યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલાં સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભ્રમવતા ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહે છે.

વિવેચન : પ્રકૃતિ પણ મને અધીન રહીને મારી ઈચ્છાથી જ એ પ્રમાણે નહિ ઈચ્છતા પ્રાણીને કર્મમાં યોજે છે. તેથી પ્રાકૃત પ્રાણીઓના નિયન્તા તરીકે હું જ સર્વ પ્રાણીઓને તેઓનાં પ્રાકૃત કર્મ પ્રમાણે પ્રકૃતિને અધીન રાખી વર્તન કરાવું છું એમ કહે છે. સર્વને નિયમમાં રાખનાર ઈશ્વર વાસુદેવ હું જ મારી લીલામાટે ઊંચા તથા નીચા સરજેલાં અને પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા બ્રહ્માથી આરમ્ભી ઘાસના તણખલાં સુધીના સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહું છું. હું સર્વનાં હૃદયમાં અન્તર્યામીરૂપથી રહેતો હોવા છતાં નિર્લેપ છું એમ દર્શાવવા ‘ઈશ્વર’ પદ યોજેલું છે, કારણ કે હું ઈશ્વર હોવાથી જ ઉપાધિવાળાં સ્થાન પ્રદેશમાં રહેવા છતાં મને ઉપાધિનો સ્પર્શ પણ થતો નથી. ત્યાં રહી હું સર્વ પ્રાણીઓને જાણે તેઓ યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા હોય તેમ માયાથી ભ્રમણ કરાવું છું.

હું સર્વ પ્રાણીઓને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરવા પ્રેરું છું એ જ તેઓનું ભ્રમણ. અહીં દરેક પ્રાણીના દેહ, ઈન્દ્રિય વિગેરે યન્ત્ર છે. તેમાં રહેલાં દરેક પ્રાણીની તેના ગુણોના પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરાવતો હું તેનાં હૃદયમાં રહું છું. જેમ સૈંત્રધાર કાષ્ઠના યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા બનાવટી પ્રાણીઓને ફેરવે છે તેમ હું શરીરરૂપી યન્ત્રો ઉપર ચઢાવેલા સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભ્રમણ કરાવતો તેઓનાં હૃદયમાં રહું છું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૧૧૨૧૬ તથા ૧૧૩૨૫ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ! ॥

તત્પ્રસાદાત્ પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥૬૨॥

શ્લોકાર્થ : હે ભારત ! સર્વ ભાવથી તેને જ શરણે જા. તેના પ્રસાદથી પરા શાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાન તું પ્રાપ્ત કરીશ.

વિવેચન : એ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રાણી માત્રને પ્રેરનાર હોવાથી સર્વભાવથી સર્વનિયન્તા, સર્વેશ્વર, શરણ જવા યોગ્ય ભગવાન્ના જ શરણ જા. એમ નહિ કર તો પણ મારી પ્રેરેલી પ્રકૃતિ તને યુદ્ધ માં યોજશે જ. તેથી પ્રકૃતિને આધીન થઈ યુદ્ધ કરવું તે કરતાં મારી આજ્ઞાથી યુદ્ધ કરવું ઉત્તમ છે. આમ કરવાથી મારી કૃપાથી તને પરા શાન્તિ અને અક્ષરબ્રહ્મરૂપી શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત થશે. તેથી મારી આજ્ઞાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવું ઉત્તમ છે. એમ કરવાથી મારા

ભકતને બન્ધન થતું નથી.

ઈતિ તે જ્ઞાનમ્ આખ્યાતં ગુહ્યાદ્ ગુહ્યતરં મયા ।

વિમૃશ્યૈતદ્ અશોષેણ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥૬૩॥

શ્લોકાર્થ: આવી રીતે ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું. આનો સમ્પૂર્ણતાથી વિચાર કરી જે ઈચ્છામાં આવે તેમ કર.

વિવેચન: હવે સર્વ ગીતાના શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે. ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એટલે 'અતિગોપ્ય' આ સર્વશાસ્ત્રોનાં જ્ઞાનના સારરૂપ જ્ઞાન સર્વ વેદાન્તોના ઉત્તમ સિદ્ધાન્તનો સાર મેં તને કહ્યો. આનો સમ્પૂર્ણતાથી વિચાર કરી જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કર.

સર્વગુહ્યતમં ભૈયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

ઈષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

શ્લોકાર્થ: સર્વથી ગુહ્યતમ મારું પરમ વચન ફરીથી સાંભળ. તું મને બહુ જ પ્રિય છે તેથી તને હિત કહું છું.

વિવેચન: સર્વ શાસ્ત્રનો વિચાર કરી શાસ્ત્રાર્થ જાણવો બહુ કઠિન હોવાથી ભગવાન પોતે જ નિરતિશય કૃપા કરી અર્જુનનો અને તેના દ્વારા સર્વલોકોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છાથી પોતે જ શાસ્ત્રનો નિશ્ચિતાર્થ કહે છે. તું મને બહુ જ પ્રિય છે તેથી આ તારું હિત કરનાર પરમ ગુહ્ય વચન કહું છું એમ અર્જુનને આ ઉત્તમ ઉપદેશ આપવાનું પ્રયોજન કહ્યું, અને આગળના (૬૫ - ૬૬) શ્લોકમાં તે હિતકારી ઉપદેશ કહે છે. અહીં 'ફરીથી' અને "સર્વથી ગુહ્યતમ" શબ્દો યોગ્યા છે તેથી એમ જણાવેલું છે કે જો કે ભગવાને પોતે જ પુરુષોત્તમ છે એમ પહેલાં અર્જુનને કહેલું છે, છતાં પણ તે (પોતાના સારથી બનેલ હોઈ) મનુષ્ય જ છે, અને પુરુષોત્તમ તો બીજો જ કોઈ અન્તર્ધામિરૂપ નિર્ગુણ હશે અને ભગવાને આ (શ્લોક ૬૧ - ૬૨) થી તેનું ભજન કરવાનો ઉપદેશ કરેલ છે એવો સન્દેહ કરવો યોગ્ય નથી.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજ્ઞ માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ: મારામાં મન રાખનાર થા, મારો ભક્ત થા, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે. તેથી તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તું મને જ પામીશ.

વિવેચન: હે પાર્થ! સર્વ વેદાન્તોથી વેદ, સ્વકીય ભક્તો પ્રતિ વાત્સલ્યતાના સાગરરૂપ તારો સારથી થઈ રહેલો હું ભગવાન છું, તેનામાં જ મન રાખ, મારી જ ભક્તિ કર, મારું જ યજન કર, મને જ નમસ્કાર કર. આમ કરવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત કરીશ. મેંલમાં 'મામેવ' માં જે 'એવ=જ' છે તેનો પ્રત્યેકની સાથે સમ્બન્ધ લેવાનો છે. 'એવ=જ' શબ્દ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રથી અન્ય સર્વ દેવોના ભજનનું નિવારણ કરે છે તેથી "મારું જ ભજન વિગેરે કર, અન્ય કોઈ દેવનું કરીશ નહિ" એવો અર્થ થાય છે. આમ કરવાથી મારી જ પ્રાપ્તિ થશે. તું મને પ્રિય હોવાથી તને આડે માર્ગો દોરું જ નહિ, તેથી જ તને આ સત્ય મુખ્ય ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરું છું.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૧।૨।૩૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામ્ એકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ : સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણુ આવ. હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ. શોક કર નહિ.

વિવેચન : ગયા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને પોતામાં જ મન રાખવાનો, પોતાનું જ ભજન કરવાનો વિગેરે ઉપદેશ કર્યો. તે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય એવી શંકા થવાથી તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રકાર કહે છે. સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મને એકલાને જ શરણુ આવ. અહીં સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરી ભગવાનને શરણુ જવાનો ઉપદેશ કરેલો હોવાથી ભગવચ્છરણુ તથા શરણુને અનુકૂલ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો નથી, પરન્તુ શરણુથી વિરોધી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે, તેથી ‘સર્વ’ શબ્દનો અર્થ સર્વ વિરોધી સર્વધર્મો છે. આવાં ધર્મોનો ત્યાગ કરી ભગવાનને શરણુ જવું અર્થાત્ શરણુને અનુકૂલ, ગયા (૬૫ મા) શ્લોકમાં કહેલા, ધર્મો આચરવા. જો આવો અર્થ ન લઈએ, અને શરણુને અનુકૂલ ધર્મોનો પણ ‘સર્વ’ શબ્દમાં સમાવેશ છે તેથી તેઓનો પણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે એવો અર્થ કરીએ, તો આ શ્લોકની ગયા (૬૫ મા) શ્લોક સાથે સંગતિ થાય નહિ. ધર્મો ભગવાનનો આશ્રય થાય ત્યારે ધર્મોનું આચરણુ કરવું યોગ્ય નથી.

“મારામાં જ મન રાખ” અધ્યાય ૧૨.૧૮ માં ભગવાનમાં જ મન રાખવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. ત્યાં ‘એવ=જ’ શબ્દ હોવાથી અન્ય દેવોના ભજનનો નિષેધ કરેલો છે. તેથી અહીં પણ અન્ય દેવોના ભજનરૂપ સર્વધર્મોનો ત્યાગ કહેલો છે. અર્જુન મર્યાદામાર્ગીય, અન્ય દેવનું ભજન કરનાર હતો, તેને પુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવવા અન્ય દેવના ભજનરૂપ ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. એમ કરવાથી તેને પાપની સમ્ભાવના થાય તે માટે ભગવાન પોતાનાં પુષ્ટિપુરુષોત્તમત્વનો આધાર કરી “હું તારો સર્વ પાપોમાંથી મોક્ષ કરીશ” એમ કહે છે. અહીં મૈલમાં ‘મોચયિષ્યામિ’ એમ ન કહેતાં ‘મોક્ષયિષ્યામિ’ એમ કહેલ હોવાથી સકલ ધર્મની મર્યાદામાં જેનું ચિત્ત લાગેલું છે તેવા અર્જુનનો પોતાના આશ્રિત જનોનું પોષણ કરનાર ભગવાને નિરતિશય અનુગ્રહરૂપ માર્ગમાં સ્વીકાર કરી તેને અન્ય દેવના ભજનથી મુક્ત કરેલો છે એમ સમજાય છે.

ગયા શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં કરેલો ઉપદેશ ઉત્તમોત્તમ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સારરૂપ આ શ્લોક છે. ભગવાને અહીં સુધી અર્જુનને ઉપદેશ કરેલો છે. અહીંથી પાંચ શ્લોકથી (૬૭ - ૭૧) ભગવાન ઉપદેશની ઉત્તમતા કહે છે, પછી એક શ્લોકથી (૭૨) અર્જુનને તેનો મોહ નષ્ટ થયો કે નહીં એમ પૂછે છે અને તેનો અર્જુન એક શ્લોકથી (૭૩) ઉત્તર આપે છે. પછી પાંચ શ્લોકથી (૭૪ - ૭૮) સઙ્ગ્ય ઉપસંહાર કરે છે. વસ્તુતઃ ભગવાને અર્જુનને કરેલો ઉત્તમ ઉપદેશની આ શ્લોકથી (૬૬) સમાપ્તિ થાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં કરેલો ઉપદેશ ભગવદ્ગીતાના સારરૂપ છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦.૩૬.૧૨૨ તથા ૧૧.૨૨.૩૪ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભકતાય કદાચન ।

ન ચાશુશ્રૈષ્ઠે વાચ્યં ન ચ માં યોડભ્યસૈયતિ ॥૬૭॥

શ્લોકાર્થ : આ ગીતાનો ઉપદેશ તારે કોઈ દિવસ તપ નહિ કરનારને, ભક્તિરહિતને, શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તેને તથા જે મારી અસૈયા કરતો હોય તેને કહેવું નહિ.

વિવેચન: એવી રીતે ગીતાનો શાસ્ત્રાર્થ સમ્પૂર્ણ કહી હવે સમ્પ્રદાયની પ્રવૃત્તિ માટે નિયમન કરે છે. આ શાસ્ત્રાર્થના કોણ - કોણ અધિકારી નથી તે અહીં કહેલું છે. તપ નહિ કરનાર એટલે સ્વાચાર હીનને, મારી ભક્તિ રહિતને, શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા વિનાનાને અને હું પુરુષોત્તમ ઉપર દોષારોપણ કરી મારી અસૈયા કરનારને આ શાસ્ત્રાર્થ તારે કદાપિ કહેવો નહિ.

ય ઈમં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ।
ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ: જે આ પરમ ગુહ્ય મારા ભક્તોને કહેશે તે મારામાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી મને જ નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરશે.

વિવેચન: આવા દોષો રહિત માત્ર મારા ભક્તો જ છે તેથી મારા ભક્તોને જ આ શાસ્ત્રાર્થ કહેવા યોગ્ય છે. તેમને જે આ શાસ્ત્રાર્થ કહે તેને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે અહીં કહેલું છે.

ન ચ તસ્માન્ મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્ મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।
ભવિતા ન ચ મે તસ્માદ્ અન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ: ભૈંતળ ઉપર મનુષ્યોમાં કોઈ પણ તેનાથી મારું વિશેષ પ્રિય કરનાર નથી, અને તેનાથી અન્ય કોઈ મને વિશેષ પ્રિય થનાર પણ નથી.

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઈમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।
જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

શ્લોકાર્થ: જે આ આપણા ધર્મ્ય સંવાદનું અધ્યયન કરશે તેણે મને જ્ઞાનયજ્ઞથી પેંજેલો છે એવી મારી મતિ છે.

વિવેચન: અર્થ જાણ્યા વિના માત્ર પાઠ કરવાથી શું ફલ થાય તે અહીં કહેલું છે.

શ્રદ્ધાવાન્ અનસૈયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।
સોઽપિ મુક્તઃ શુભાન્ લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્ પુણ્યકર્મણામ્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ: શ્રદ્ધાવાળો તથા અસૈયારહિત જે નર આ સંવાદનું માત્ર શ્રવણ કરશે તે પણ મુક્ત થઈ પુણ્ય કર્મવાળાઓના શુભ લોકને પામશે.

કશ્ચિદ્ એતત્ શ્રુતં પાર્થ ! ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।
કશ્ચિદ્ અજ્ઞાનસમ્મોહઃ પ્રણષ્ટસ્તે ધનઞ્જય ! ॥૭૨॥

શ્લોકાર્થ: હે પાર્થ ! તે એકાગ્ર ચિત્તથી આ સાંભળ્યું કે ? હે ધનઞ્જય ! તારા અજ્ઞાનથી થએલા મોહનો નાશ થયો કે ?

વિવેચન: જે આ સંવાદનું શ્રવણ કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શુભ લોક પ્રાપ્ત કરે છે એમ પાછલા શ્લોકમાં કહ્યું, પરન્તુ અર્જુને સાક્ષાત્ ભગવાન્ પાસેથી આ સંવાદનું શ્રવણ કર્યું છતાં તેને તેવું ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી, કારણ કે તે પાછો યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થએલો છે એવી શંકા દેઈ થાય તે માટે ભગવાન્ અર્જુનને આ પ્રશ્નો કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્ લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાત્ મયાચ્યુત ! ।
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

શ્લોકાર્થ: હે અચ્યુત! આપના પ્રસાદથી મારો મોલ નાશ પામ્યો, મને સ્મૃતિ થઈ અને હું સન્દેહરહિત થયો. આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ.

વિવેચન: આત્મા અને અનાત્મા ના અવિવેકરૂપ વિપરીત જ્ઞાન અથવા મોલ નો નાશ થયો. આપના પ્રસાદથી સમ્પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પ્રકૃતિના કાર્યો અનાત્મા છે. તેમાં આત્માના અભિમાનરૂપ મોલનો નાશ થયો. ચિદ્ અને અચિદ્ સર્વ વસ્તુ પરમ પુરુષત્વરૂપથી બ્રહ્માત્મક છે, તે તેવી નથી એવી મતિરૂપ મોલ દેર થયો. ભગવદર્થ જે નિત્ય વિગેરે કર્મો કરવામાં આવે તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવામાં ઉપાય ભેંત છે તેને બંધક માનવારૂપ સર્વ મોલનો નાશ થઈ ગયો. આત્મા પ્રાકૃત સ્વભાવરહિત કેવલ જ્ઞાતા છે એનું જ્ઞાન અને આત્મા તથા અક્ષરબ્રહ્મના ઐક્યનું જ્ઞાન અને તેથી પણ ઉત્તમ અલૌકિક ગુણોના સમ્મેલવાળા પ્રભુ પુરુષોત્તમ છે તેમની પ્રાપ્તિ માત્ર તેમના અનુગ્રહથી જ થાય છે અને તે પુરુષોત્તમ આપ પ્રભુ વાસુદેવ છો, આ સર્વ સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન આપના પ્રસાદથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. સાંખ્યના ઉપદેશથી મારા સર્વ મોલનો નાશ થયો છે. યોગના ઉપદેશથી મને સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તેથી મારા સર્વ સન્દેહો દેર થયા છે. હવે હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ.

સગ્જય ઉવાચ

ઈત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।

સંવાદમ્ ઈમમશ્રૌષમ્ અદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥૭૪॥

શ્લોકાર્થ: આવી રીતે વાસુદેવનો અને મહાત્મા પાર્થનો આ અદ્ભૂત રૂંવાડાં ઉભાં કરે તેવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો.

વ્યાસપ્રસાદાત્ શ્રુતવાન્ એતદ્ ગુહ્યમ્ અહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્ કૃષ્ણાત્ સાક્ષાત્ કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

શ્લોકાર્થ: આ પરમ ગુહ્ય યોગ સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહેતા હતા તે મેં વ્યાસના પ્રસાદથી સાંભળ્યો.

વિવેચન: આ સંવાદ મેં વ્યાસના પ્રસાદથી સાંભળ્યો. ભગવાન્ વાસુદેવે જેમ વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવા અર્જુનને દિવ્ય ચક્ષુઓ આપ્યાં હતાં, તેમ વ્યાસજીએ મને દિવ્ય ચક્ષુઓ અને કાર્ણ આપેલાં હોવાથી સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહેતા હતા તે જ પરમ ગુહ્ય યોગ મેં સાંભળ્યો. તેથી સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણનાં જ વચનામૃતનું સગ્જયને શ્રવાણ થએલું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્યમાં પણ ભગવાનના મુખારવિન્દમાંથી જ ભગવદ્ગીતા નીકળેલી છે એમ કહેલું છે, તેમજ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ નિબન્ધમાં ગીતાને 'શ્રીકૃષ્ણવાક્યો' જ કહે છે.

રાજન્! સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમ્ ઈમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

શ્લોકાર્થ: હે રાજન્! કેશવ અને અર્જુન નો આ અદ્ભૂત પુણ્ય સંવાદ સંભારી - સંભારી હું વારંવાર હર્ષ પામું છું.

તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમ્ અત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્! હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭॥

શ્લોકાર્થ: હે રાજન્! હરિનું તે અતિશય અદ્ભૂત રૂપ સંભારી - સંભારી મને મોટો વિસ્મય થાય

છે, અને પુનઃ - પુનઃ હર્ષ થાય છે.

વિવેચન: સર્વ ધર્મના આશ્રય વિભુ નિરુપમ મહિમાવાળા, સર્વ દુઃખ હરનાર, દુષ્ટનો સંહાર કરનાર હરિ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું પરમ અદ્ભુત, અક્ષર, અનેક ધર્મના આશ્રયરૂપ કાલ અને માયા થી પણ પહોંચાય નહિ તેવું નિરુપમ મહિમાવાળું પાછળ વર્ણવ્યું તે વિશ્વરૂપ સંભારી - સંભારી હું બહુ વિસ્મય પામું છું અને હર્ષ પામું છું. આથી એમ સૈંચવ્યું છે કે દૈવી જીવોને જ આવો હર્ષ થાય છે, બીજાઓને થતો નથી.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૈંતિઃ ધ્રુવા નીતિર્ મતિર્ મમ ॥૭૮॥

શ્લોકાર્થ: જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને જ્યાં ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં શ્રી, વિજય, ભૈંતિ અને અચલ નીતિ છે એવી મારી મતિ છે.

વિવેચન: યુદ્ધમાં કોણ જીતશે તે બાબતનો મને કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં જ વિજય થવાનો.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

કૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘મોક્ષ-સંન્યાસયોગો’નામ

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૮॥

॥ ન્યાસાદેશવિવરણમ્ ॥

ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતોઽકિઞ્ચનાધિક્રિયોક્તા

કાર્પણ્યં વાઙ્ગમુક્તં મદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઢમ્ ॥

દુઃસાધ્યેઽછોદ્યમૌ વા ક્વચિદ્દુપશમિતાવન્યસમ્મેલને વા

બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તસ્ તદિહ ન વિહતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ ॥૧॥

અન્વય: ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતઃ, ક્વચિત્ અકિઞ્ચના અધિક્રિયા ઉક્તા; વા કાર્પણ્યમ્ અંગમ્ ઉક્તમ્; વા દુઃસાધ્યેઽછોદ્યમૌ ઉપશમિતૌ; વા અન્યસમ્મેલને બ્રહ્માસ્ત્રન્યાયઃ ઉક્તઃ. તદ્ ઈહ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ ધર્મઃ ન વિહતઃ.

શ્લોકાર્થ : સર્વત્યાગની આજ્ઞાઓમાં ધર્મત્યાગ કરવાના વચનોથી કોઈ ઠેકાણે અકિઞ્ચનપણાને શરણાગતિનો અધિકાર કહ્યો છે. કોઈ ઠેકાણે દીનપણાને શરણાગતિનું અંગ કહ્યું છે. અથવા મારાથી બીજાનું ભજન અને અપેક્ષા રાખવાનો નિષેધ કર્યો છે. કિંવા દુઃસાધ્ય કાર્યની ઈચ્છા અને પ્રયત્ન નું ઉપશમન કર્યું છે. અથવા ધર્માન્તરનો સમ્બન્ધ થવામાં બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય વર્ણવેલો છે. માટે “સર્વધર્માન્...” આ ગીતાના શ્લોકમાં વેદાદિ આજ્ઞાથી સિદ્ધ ધર્મ નષ્ટ ન થયો.

॥ श्रीविट्कलेशप्रભુચરણવિરચિત વિવરણ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અઢારમા અધ્યાયના ૬૬ મા શ્લોકમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને શરણે આવવાની આજ્ઞા કરી છે. ત્યાં અનેક વિકલ્પો થાય છે :

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરવો પુષ્ટિમાર્ગમાં છે. મર્યાદામાર્ગમાં નથી. અને અત્રે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કીધો છે માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુન પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃત હતો.

ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી મર્યાદામાર્ગમાં જ પાપ લાગવાનો ભય છે અને તે પાપભયની સમભાવના આ શ્લોકના ઉત્તર ભાગમાં કરી છે. માટે એમ પણ સન્દેહ થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગિ ભક્ત હશે.

પણ “કૃતિની અપેક્ષા નહીં રાખી હું સ્વયં તને પાપથી છોડાવીશ” એમ કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે અર્જુન મર્યાદામાર્ગિ નથી.

પ્રભુના ઉપર પૈણ વિશ્વાસ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગિભક્તને કોઈ પ્રકારનો પણ શોક હોતો નથી પણ અત્રે “મા શુચઃ” શોક મા કર, એમ શોક કરવાનો નિષેધ કર્યો છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુનને શોક હતો તેથી તેનું મર્યાદામાર્ગિપણું નિશ્ચિત થાય છે.

—આવી રીતે જેમ અધિકારીમાં અનેક સન્દેહ થાય છે તેમજ અધિકાર તથા પ્રભુના પ્રતિ પણ કેટલાક સન્દેહો થાય છે. જેમ કે

પુષ્ટિલીલાના ફલપ્રકરણમાં (રાસપંચ્યાધ્યાયીના પ્રારમ્ભમાં) પ્રભુએ “પતિશુર્ષેષણ સ્ત્રીણામ્” ઈત્યાદિ વચનોદ્વારા પ્રથમ મર્યાદાનો સ્વીકાર કર્યો, પછી ભક્તોના અત્યાગ્રહથી પુષ્ટિનો અંગીકાર કર્યો. કિન્તુ ગીતામાં તો ભક્તને મર્યાદાનો આગ્રહ છે છતાં પણ પોતે “સર્વધર્માન્...” ઈત્યાદિ વાક્યોથી પુષ્ટિનો ઉપદેશ કરે છે, એમ વિપરીતતા દેખાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો “દિવસમાં વ્યવહારકાર્યમાં વ્યાકુલ અને રાત્રિમાં અતિશ્રમથી પ્રતિદિન ઊંઘી જતા પોતાના ગોકુલને વેકુણ્ઠમાં લઈ જશે” ઈત્યાદિ સ્થલોમાં સાધનરહિતોને પણ ફલ આપેલું છે. પણ અર્જુનને એમ આજ્ઞા કરે છે કે “તું દ્રોણાદિકોને માર અને મારા શરણે આવ, તને હું પાપથી છોડાવીશ”. શરણે આવશે તો પાપથી મુક્ત કરાવીશ એમ સ્પષ્ટ મર્યાદા આવી જાય છે. અને તેના વિરુદ્ધ સર્વધર્મોનું પરિહરણકથન યુક્ત નથી.

—એમ વિચાર કરનારના હૃદયમાં અનેક સન્દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને દૈર કરવાને માટે પૈવૈકત “ન્યાસાદેશેષુ...” ઈત્યાદિ શ્લોક કહે છે.

આવી રીતે જ્યારે સન્દેહ થાય ત્યારે એટલો જ આશય સમજવાનો છે કે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો અંગીકાર પુષ્ટિમર્યાદામાં કીધો છે. અર્થાત્ અર્જુન પુષ્ટિમર્યાદાનો અધિકારી છે. પુષ્ટિપુષ્ટિનો નહીં. અર્જુનનું જે શરણું જવું તે પુષ્ટિમર્યાદારૂપ છે. તેમાં સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવો પુષ્ટિનો અંશ છે. અને શરણું જવારૂપ સાધનનું આચરણ કરવાથી રક્ષા કરવી, તે મર્યાદાનો અંશ છે. તેથી બન્ને અંશ ભક્તિ વિરુદ્ધ નથી. અર્થાત્ પુષ્ટિ અને મર્યાદા ના અંશવાળા અર્જુનની એવા પ્રકારની ભક્તિ કોઈ રીતે વિરુદ્ધ નથી. પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદામાં કેવલ મર્યાદામાર્ગના ધર્મોનો ત્યાગ દૈષણરૂપ નથી. જેવી રીતે સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રથમાશ્રમના (ગ્રહસ્થાશ્રમના) ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં દૈષણ નથી. તેજ પ્રમાણે પુષ્ટિમર્યાદામાં પણ કેવલમર્યાદાના ધર્મોનો ત્યાગ દૈષિત નથી. કેવલમર્યાદામાર્ગમાં ગ્રહસ્થાશ્રમોક્ત ધર્મોનો જ ત્યાગ કરાય છે, સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનો નહીં. અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનું પાલન તો કરાય જ છે. પણ પુષ્ટિમર્યાદામાં તો ધર્મમાત્રને પૈવશ્રમીય ધર્મોની સરખાઈ છે માટે તેનો પરિત્યાગ થાય છે. અત્રે કેવલ મર્યાદા કરતાં આટલું જ અધિક છે. શરણાગતિરૂપ પદાર્થ જ એવો છે કે ત્યાં સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને જ શરણું જવાય. તે જ આશયથી શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું છે કે “તદિલ ન વિલતો ધર્મ આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ” અર્થાત્ “તેથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ આવ્યો નથી કારણ કે તેવી આજ્ઞા છે”. અથવા ધર્મત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ નથી થયો આ વાતમાં ‘આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ’ આ પદને હેતુ જાણવો. અર્થાત્ પ્રભુની આજ્ઞાનો જે વિષય હોય તે જ ધર્મ છે. અત્રે પ્રભુની આજ્ઞાનો વિષય, ધર્મોનો ત્યાગ છે. માટે તેને પણ ધર્મપણું છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે ભગવદાજ્ઞાને ગ્રહણ કરીને ધર્મશાસ્ત્ર નિર્માણ કરનાર મનુ આદિના આજ્ઞાવિષયને, અથવા તો નિશ્વાસરૂપ વેદના આજ્ઞાવિષયને જ્યારે ધર્મપણું છે, તો પછી પ્રભુના સાક્ષાદ્ આજ્ઞાવિષયને ધર્મપણું કેમ ન હોય ? હોય જ. તે આજ્ઞાનો વિષય અત્રે સર્વધર્મત્યાગ છે. માટે ધર્મત્યાગને પણ ભગવદાજ્ઞા સિદ્ધ હોવાથી ધર્મપણું છે. તેથી જ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મનો બાધ ન થયો. ‘આજ્ઞાદિસિદ્ધઃ’ અત્રે ‘આદિ’ પદથી ભગવદાજ્ઞાથી ધર્મોપદેશ કરનાર મનુપ્રભૃતિઓએ કહેલ ધર્મનું ગ્રહણ કરવું. અથવા પૈવોક્ત અર્થાત્ “ધર્મત્યાગ કરીને તું મારે શરણું આવ” ઇત્યાદિ આજ્ઞા છે આદિમાં જે મનુ આદિના તેથી સિદ્ધ, એવો અર્થ કરવો. અર્થાત્ પ્રભુ આજ્ઞાયુક્ત મનુપ્રભૃતિના વચનોથી સિદ્ધ જ્યારે ધર્મ છે તો પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી સિદ્ધ જે છે તે ધર્મ હોય એમાં શું કહેવું ? કિંવા વેદાજ્ઞા છે આદિમાં જેને એવો સ્મૃતિસિદ્ધ ધર્મ તે પણ નષ્ટ ન થયો. અર્થાત્ વેદ નિશ્વાસરૂપ છે. અને મન્વાદિ પ્રભુના અંશાંશ છે. પણ “સર્વધર્મન્ ...” એ તો પ્રભુના ખાસ વચનનામૃત છે. માટે સ્વમુખોક્ત શબ્દ ‘ધર્મત્યાગરૂપ’ ધર્મ હોવાથી કોઈનો બાધ આવતો નથી.

જ્યારે પ્રભુઆજ્ઞાથી સિદ્ધ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મબાધ નથી થતો તો પછી “અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” “હું તને બધા પાપોથી છોડાવીશ, શોક મા કર” આ ઉત્તરાર્ધમાં પાપનું કથન અયુક્ત થયે. કારણ કે જો ધર્મનો બાધ જ નથી થતો તો પછી “તને પાપ લાગશે” અને “હું છોડાવીશ” એ બન્ને વચન વ્યર્થ છે, અનુપયુક્ત છે.

તેનો ઉત્તર આવી રીતે છે કે અર્જુનને ભગવન્માર્ગનું સ્વરૂપજ્ઞાન ન હતું માટે તેને સમજાવવા માત્ર તે પાપકથનાદિ વાક્ય છે. કહેવાનો આશય એમ છે કે મૈલમાં એટલે “સર્વધર્મીન્ ...” આ સમસ્તપદમાં ‘સર્વ’ પદવડે શરણગમન સિવાયના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થાત્ સૈચિત છે. ત્યારે જે સમ્બન્ધી ધર્મોનો બાધ થશે તે સમ્બન્ધી પાપોથી જ હે અર્જુન! તને છોડાવીશ. અર્થાત્ યદ્યપિ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તારામાં પાપ લાગવાની સમ્ભાવના જ નથી તથાપિ અજ્ઞાનથી તારા સમ્ભાવના કરેલા એટલે સ્વપ્નની પેઠે પ્રવાહન્યાયથી સ્વયં કલ્પના કરેલા પાપોની ઉત્પત્તિને પણ હું નહીં થવા દઉં. તારામાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપોથી છોડાવીશ એમ સમજવાનું નથી. કારણ કે ભગવદાજ્ઞાપલન કરનારને પાપોત્પત્તિની સમ્ભવના જ નથી. વાસ્તવમાં તો આટલું પણ કહેવું ભગવન્માર્ગપદ્ધતીને નહીં જાણીને શોક કરતા પાર્થને આશ્વાસન કરવામાત્ર જ સમજવું.

અહીં આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે તો પછી “મામેકં શરણં વ્રજ” આટલું જ કહેવાથી શરણોપદેશ થઈ શકતો હતો, “સર્વ ધર્મોને છોડીને શરણે જા” એમ શા માટે કહ્યું ?

તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે “ન્યાસાદેશેષુ ધર્મત્યજનવચનતઃ” અર્થાત્ “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે જ ગુહાદિ પરિત્યાગ પૈર્વક ગમન કરે” “જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી ગાર્હસ્થ્યાદિ કર્મોનું આચરણ કરે” ઈત્યાદિ ન્યાસ એટલે સંન્યાસની આજ્ઞાઓમાં વૈરાગ્યને જ અધિકાર કહ્યું છે. અર્થાત્ સંન્યાસ લેવામાં વૈરાગ્યવાન જ ત્રૈવર્ણિક અધિકારી છે એમ વેદ આદિ શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. શરણમાર્ગમાં પણ આ લોકના અને પર લોકના સાધનોનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે યથોક્ત રીતીથી કરી શકાતા નથી. માટે મારા ઈચ્છિત પુરુષાર્થને અપાવી શકતા નથી, એમ જ્ઞાન થવાથી જ્યારે તે ઐહિક-પારલૌકિક સાધનોમાં વૈરાગ્ય થાય તથા મારા પ્રભુ કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે એમ પ્રભુની સામર્થ્યનું ભાન થઈ જાય ત્યારે તે પુરુષ શરણે જવાનો અધિકારી થાય છે. તેનું વૈરાગ્ય, અને આવું જ્ઞાન એ બન્ને શરણાંશમાં સંન્યાસરૂપ જ છે. માટે “સર્વધર્મીન્ પરિત્યજ્ય” એ ભગવદુક્તિ સાર્થક છે. અને તે કહેવાની પૈર્વોક્ત રીતે આવશ્યકતા છે જ. જેમ સંન્યાસમાં પૈર્વાશ્રમધર્મનો પરિત્યાગ અંગ છે. તેમ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ પણ શરણગમનનું અંગ છે. અને તેથી જ પૈર્વાગ વિના શરણગમનની સાંગસિદ્ધિ થતી નથી. ધર્મપરિત્યાગ કરવા છતાં ધર્મનો બાધ થયો નથી તેમાં એક આ પણ હેતુ સમજવો. અર્થાત્ જેમ સંન્યાસાશ્રમમાં પૈર્વાશ્રમધર્મનો પરિત્યાગ પણ હાનિકારક નથી. ‘વચનતઃ’ આ પદમાં ‘વચનત્વાત્’ એવો ભાવપ્રધાન નિર્દેશ સમજવો. તેથી એમ પણ સમજવાનું છે કે શરણગમનને સંન્યાસ સામ્ય હોવાથી જેમ ત્યાં એમ પણ સૈચન થાય છે કે શરણગામીના માટે બધા ધર્મો પરાકા ધર્મો છે.

આ પક્ષમાં એવી અરુચિ થાય છે કે અર્જુને હજી સુધી ઐહિક-પારલૌકિક કામના આદિનો પરિત્યાગ કર્યો નથી. માટે તેને “સર્વધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જા” એવી આજ્ઞાનું ફલ દેખાતું નથી. આ અરુચિને દૈર કરવાને માટે બીજો પક્ષ કહે છે કે “શરણાગતિમાં

અકિંચનનો અધિકાર છે”. જે ભગવદીયોની યત્કિંચિત્કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ અથવા તો તેથી નિવૃત્તિ થવું પ્રભુના આધીન છે માટે, અને તે જે કરે છે તે સર્વ પ્રભુ જ કરે છે માટે પણ, જે ભક્તોને પ્રભુના સિવાય કંઈ હોતું નથી તે ‘અકિંચન’ કહેવાય છે. અને તેને જ શરણે જવાનો અધિકાર છે એ વાત અર્જુનને જણાવવા માટે જ અકિંચનત્વરૂપ સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી એમ પણ સૈંચન થાય છે કે “હે અર્જુન ! તને અકિંચન થવા માટે દ્રોણાદિ મારણની પેઠે રાજ્યના ભોગનો ત્યાગ પણ કર્તવ્ય છે”.

પુનઃ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ભગવદીયને સ્વતઃ અન્યત્ર ધર્મ આદિમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને કદાચિત્ પ્રવાલન્યાયથી પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ ક્લસિદ્ધિ નથી થતી. ભાગવતના ષષ્ટસ્કન્ધમાં વૃત્રાસુરે કહ્યું છે કે “હે શક ! અમારો સ્વામી પોતાના દાસોદ્ધાર કરવામાં આવતા ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રૈવર્ગિક સમ્બન્ધી શ્રમને દૈર કરે છે”. એટલે ભગવદીયોને ભગવદનુગ્રહથી ધર્માર્થકામાદિમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તો પછી અર્જુન જે સ્વયં ધર્માદિમાં પ્રવૃત્ત ન થાય તો તેના માટે ઉપદેશ આપવાની દરકાર પણ નથી. તો પછી તેને તેવો ઉપદેશ પ્રભુએ કેમ કર્યો હશે ? તે આશંકાને દૈર કરવા સારું બીજો પક્ષ આદરે છે “કાર્પણ્યં વા અંગમ્ ઉક્તમ્”. અર્થાત્ શરણાગતિમાં દીનતા અંગ મનાય છે. પુરુષના પાસે જ્યારે કોઈ સાધન રહેતું નથી ત્યારે તેના મનમાં દીનતાનું સ્ફુરણ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી સાધનોનો અભાવ ન થાય ત્યાં સુધી દીનતા આવતી નથી. તે દીનતા શરણાગમનનું અંગ છે. કારણ કે જે કદાચિત્ દીનતા ન હોય અને ભગવદનુગ્રહબલના જોરથી ઉદ્ધતતા અથવા અભિમાનિતા મનમાં આવી જાય તો શરણાગતિનો જ ભંગ થઈ જાય. અર્થાત્ જેનામાં દીનતા નથી તેની શરણાગતિને પ્રભુ સ્વીકારતા નથી. અથવા તો તેની શરણાગતિ અંગવિનાની વિકલ કહેવાય છે. અર્જુનને પણ તેવું દીનત્વ થાય તે આશયથી પ્રભુએ સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે યુક્ત છે. અથવા તો જે “આણસમજથી માંગે તે દીન કહેવાય છે” આ વચનના અનુસાર તેને દીનત્વ થવા માટે સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. અર્થાત્ “સ્વયંભે, વેદ, અને મહેશ આદિને પણ દુર્લભ છે ચરણરેણુ જેની એવો સમર્થ પ્રભુ ક્યાં ? અને તુચ્છ જીવ હું ક્યાં ?” આવી રીતે જે કદાચિત્ પોતાની અધમતા અને પ્રભુની ઉત્તમોત્તમતાનું સ્ફુરણ થાય તો પણ વ્યક્તિ શરણે જઈ ન શકે અને શરણાગમનનો માર્ગ બંધ થઈ જાય. તેથી પ્રભુએ કહ્યું કે “હે અર્જુન ! તું પોતાના અને મારા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને શરણે જા”. આ પક્ષમાં ‘પરિત્યજ્ય’નો “વિચાર કર્યા વિના” એવો અર્થ કરવો. અર્થાત્ “હે અર્જુન ! તું તારા અને મારા ધર્મોનો વિચાર ન કરીને મારે શરણે જા” એમ અર્થ સમજવો. તેથીજ તેને શરણાગમનનું અંગ કહ્યું છે. “સર્વધર્મિન્” શ્લોકના પૈર્વાર્ધનો આવી રીતે અર્થ કરવાથી, ઉત્તરાર્ધ એટલે “અહં ત્વા ...” ઈત્યાદિનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે સાક્ષાત્ ભગવાનને શરણે જવામાં જેટલા પ્રતિબન્ધક છે તે સર્વે અત્રે ‘પાપ’શબ્દથી કહ્યાં છે. આધિભૌતિકાદિ ત્રિવિધ ભેદથી પાપ ઘણાં થાય છે. માટે ‘પાપેભ્યઃ’ એમ બહુવચન કહ્યું છે. અર્થાત્ “હે અર્જુન ! મારે શરણે આવતા સમયે જેટલા પ્રતિબન્ધો આવશે તે બધાથી હું તને બચાવીશ.

યઘપિ પોતાની તથા પ્રભુની અવસ્થાના જ્ઞાનથી શરણાગતિનો ભંગ થઈ શકે છે. તથાપિ સંસારથી ભીત તથા દુઃખિયા પુરુષને ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન શરણાગતિમાં પ્રતિબંધક નથી, પ્રત્યુત તેનો સાધક થશે. તેથી “સર્વધર્મીન્ પરિત્યજ્ય” એમ કહેવું યુક્ત નથી—આવી શંકાને દૈર કરવામાટે તાત્પર્યાન્તર કહે છે. અર્થાત્ “સર્વધર્મીન્...” વાક્યનો અન્ય અર્થ છે કહે છે : “મદિતરભજનાપેક્ષણં ...” “મારાથી બીજાનું ભજન છોડી દેવું અથવા મારાથી ઈતરની અપેક્ષા છોડી દેવી”.

કેટલાક એમ કહે છે કે મોટા અને અશક્ત પ્રયોજનમાટે જ પ્રભુને શરણે જવું, પોતાથી બની શકે એવા અથવા તો સામાન્ય પ્રયોજનમાટે પ્રભુના ઉપર ભાર શા માટે નાખવો ! આ પક્ષ અત્રે નહીં સમજવો તેને સમજાવવા માટે “સર્વધર્મીનો પરિત્યાગ કર” એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ મારાથી બીજા પુરુષ, બીજાનું ભજન, અને બીજાની અપેક્ષા રાખવી—એ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો. પોતાનાથી અનાયાસે થઈ શકે એવા અથવા તો ન થઈ શકે એવા સર્વ પ્રયોજનમાં શ્રીહરિનોજ આશ્રય રાખવો, અન્યનો આશ્રય ન કરવો તે સમજાવવા માટે જ “સર્વધર્મીન્ પરિત્યજ્ય” એમ ઉપદેશ કીધો છે. આ પક્ષમાં “સર્વે ચ ધર્માશ્ય” એમ સમાસ કરવો. જો કોઈ સમયે કોઈ પ્રયોજનના માટે પણ અન્યનો આશ્રય કરે તો શરણાગતિનો બાધ થાય છે.

અથવા હું અને અન્ય એ બન્નેના ભજન અને અપેક્ષા નો પરિત્યાગ કરવો. શરણમાર્ગમાં ભગવદ્ભજનની પણ અપેક્ષા નથી. xઈ* xઅમાર્જરીસુત (બિલાડીનું બચ્ચું) ભક્તિમાં ભક્ત જેમ પ્રભુભજનાદિનો પણ પરિત્યાગ કરે છે અને પ્રભુ સ્વયં તેનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ અત્રે પણ મારું ભજન તથા અપેક્ષા બન્નેનો ત્યાગ કર. આ પક્ષમાં ‘સર્વધર્મ’ પદથી ભગવદ્ધર્મનું પણ ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ જેમ બીજાઓના ધર્મોનો ત્યાગ કરવો તેમ ભગવદ્ધર્મનો પણ પરિત્યાગ કરવો. “મદિતર ...” ઈત્યાદિ પદમાં ભગવદ્ધક્યની અપેક્ષાથી ‘મત્’શબ્દનો પ્રયોગ શ્રીમદાચાર્યશ્રીએ કીધો છે. અથવા “તદિતરભજનાપેક્ષણં વા વ્યપોઠં” એવો પદપ્રયોગ ફેરવી લેવો.

વિશેષ : આવી ભક્તિમાં કાલક્ષેપ તરીકે ભગવદ્ધર્મોનો આચારણ કરવામાં આવે છે.

અત્રે એવી અરુચિ થાય છે કે જો પાપ દૈર કરવા સારું જ શરણાગતિનો ઉપદેશ હોય તો તે ઉપદેશ વ્યર્થ છે. કારણ કે શરણાગતિના સિવાય પ્રાયશ્ચિત્તાદિના કરવાથી પણ પાપ દૈર થઈ શકે છે તો પછી શરણાગતિનો જ ઉપદેશ શું કરવા કર્યો ? તે અરુચિને દૈર કરવા માટે અન્ય પક્ષ કહે છે “દુઃસાધ્યેચ્છોદમૌ વા ક્વચિદ્દુષમિતૌ” અર્થાત્ દુઃસાધ્યમાં ઈચ્છા અને તેનો ઉદમ આ બન્નેનો ઉપશમ કીધો છે. જે દિવસથી પ્રભુએ અપીકાર કર્યો તે દિવસથી પાપની સમભાવના જ નથી. અને જો કદાચિત્ પૈર્વપ્રારબ્ધ અપરાધ હોય તો તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી થતી નથી કિન્તુ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુ પોતે જ તે પ્રારબ્ધનો નાશ કરી શકે છે. આ સિદ્ધાન્તમાં “જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે તે બ્રહ્મલત્યાને તરે છે”

ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો અન્ય અધિકારીઓના માટે સમજવાં. આવી રીતે અલ્પપ્રયોજન પ્રાપ્ત છતાં જીવની દુઃસાધ્યની ઈચ્છા અને દુઃસાધ્યનો ઉદ્ધમ દેર કરી દેવો એ પ્રભુનું મોટું ઐશ્વર્ય છે. અર્જુન સાધારણ જીવ નથી કિન્તુ ભગવદીય છે. માટે તેના દોષોની નિવૃત્તિ અન્યથી થઈ શકે તેમ નથી. અને જો તે ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ન કરે તો પછી કોઈ રીતે પણ દોષોની નિવૃત્તિ નહીં થાય. તે અગવડથી જ પ્રભુએ તેને શરણે જવાનો આદેશ કર્યો. તેથી “તું મારે શરણે જા” એમ કથનમાત્ર નહીં કિન્તુ પ્રભુએ અર્જુનને પોતાના શરણનું દાન આપ્યું છે એમજ સમજવાનું છે.

તો પછી ભગવદીય હોવાથી તેની દુઃસાધ્યમાં ઈચ્છા અને તેમાં પ્રવૃત્તિ બન્ને સમ્ભવતી નથી તેથી તેનું કથન વ્યર્થ થશે એમ આશંકા ન થાય તેના માટે પાક્ષિકદોષનો પણ પરિહાર કરતાં કહે છે કે ‘કવચિત્’ અર્થાત્ એવું કવચિત્ બને છે. અત્રે એમ સમજવાનું છે કે “કવચિત્ દુઃસાધ્યેચ્છોદ્યમૌ ઉપશમિતૌ” કોઈક વખતે ભયવદીયને પણ ભ્રમાદિથી અથવા સંગાદિથી દુઃસાધ્ય યજ્ઞાદિકાર્યમાં ઈચ્છા અથવા તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય તો તે સમયમાં તેની તે ઈચ્છા અને ઉદ્ધમને દેર કરવાને માટે “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” એ ઉપદેશ છે.

યદ્યપિ અન્યાશ્રય ન થાય તે માટે સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ તથાપિ “લોકસઙ્ગલમેવાડપિ સમ્પશ્યન્ કર્તુમર્હસિ” ઈત્યાદિ વચનોના અનુસાર શું લોકમર્યાદાના રક્ષણમાટે તો ધર્મનું આચરણ અવશ્ય ન કરવું જોઈએ? તે શંકાને દેર કરવા માટે બીજા તાત્પર્યનું અવતરણ કરે છે “વા અન્યસમ્મેલને બ્રહ્માસ્ત્રન્યાય ઉક્તઃ” “અથવા અન્યાશ્રય નહીં થવાના વિષયમાં બ્રહ્માસ્ત્રનો ન્યાય આપ્યો છે”.

આ ન્યાય હનુમાનજીના પ્રસંગમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીમદ્રામાયણના સુન્દરકાણ્ડમાં શ્રીપુરુષોત્તમના એકાન્તદાસ શ્રીહનુમાનજી જ્યારે પોતાના પ્રભુની આજ્ઞાથી શ્રીજનકનન્દિનીની ખબર કાઢવા લપાપુરીમાં ગયા. અને ત્યાં જ્યારે મેઘનાદે શ્રીહનુમાનના ઉપર બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવ્યું ત્યારે શ્રીહનુમાનજીએ કહ્યું છે કે “યદ્યપિ સ્તુતિ કરવાથી આ બ્રહ્માસ્ત્રથી હું બચી શકું છું તો પણ હું શ્રીરામનો એકાન્તદાસ અન્યનો આશ્રય કરી શકતો નથી” એમ કહીને બ્રહ્માસ્ત્રના બન્ધનને સ્વીકાર્યું. પણ તે બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધાયા છતાં રાક્ષસોએ બીજા દોરડાઓથી પણ તેમને બાંધવા લાગ્યા ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્ર જતું રહ્યું.

તે જ પ્રમાણે અહીં સમજવું. અર્થાત્, જો અર્જુનને અન્યધર્મોનો સમ્બન્ધ થશે તો શરણાગતિનો ભંગ થશે. તેથી અન્યધર્મોનો ત્યાગ કરાવવો જોઈએ એમ વિચારીને પ્રભુએ અર્જુનને સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી જ “મામ્ એકમ્” અહીં ‘એક’પદનો પ્રયોગ કીધો છે. તેનું પણ તાત્પર્ય તેજ છે કે અન્યનો આશ્રય નહીં કરીને મારે શરણે જા. જો એમ કહેવાનું ન હોત તો ‘માં’ એટલું માત્ર કહેવાથી પણ એકત્વનો લાભ થઈ શકત, ‘એકમ્’

પદ વ્યર્થ થઈ જાત. તેમ છતાં પણ જે ‘એકં’ પદ કહ્યું તેથી એમ માલુમ પડે છે કે અન્યાશ્રય નહીં કરવાથી જ શરણાગતિ સાંગ થાય છે. ‘મામ્’ પદનો એ અર્થ છે : દેશકાલની અપેક્ષાથી રહિત. અર્થાત્ ધર્માદિકને દેશકાલની અપેક્ષા રહે છે પરન્તુ મને (પુરુષોત્તમને) તેની અપેક્ષા રહેતી નથી માટે “તું મહારે શરણે જા”. ધર્મનો પરિત્યાગ કરવા છતાં ધર્મનો આશ્રય લેવાથી ધર્મનો બાધ પણ ન થયો તે ‘માં’ પદનું સ્વારસ્ય છે.

અહીં સુધી નિરૂપેલ અર્થ ઉપરછલ્લો છે. ખરેખર તો શ્રીમદાચાર્યોનું તાત્પર્ય અન્યત્ર જ છે.

“સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” આ શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવયુક્ત અધિકારીઓને માટે છે. અર્થાત્ પ્રિયવિરહની અવસ્થામાં વિશ્વને પ્રભુમય જોવાથી નિજમનુરથાનુકૂલ તે-તે શૃંગારભાવોના આસ્વાદન કરતા શ્રીવ્રજવર્ધેઓના જેવા જ અધિકારનો આ શ્લોક વર્ણન કરે છે. સર્વાત્મભાવ થતાં પદાર્થમાત્રને પ્રભુરૂપતા થતી હોવાથી અને તેઓમાં પ્રગાઢભાવ હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ધર્મબાધ થતો નથી.

સર્વાત્મભાવ બે પ્રકારનો હોય છે. એક મર્યાદામાર્ગીય અને બીજો પુષ્ટિમાર્ગીય. સર્વાત્મભાવ પ્રભુવિરહની ભાવના ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે. અને તેવો વિરહભાવ લૌકિક-વૈદિક ધર્મોના ત્યાગ કરવાથી થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય પ્રકરણમાં શ્રીમદ્ભલ્લભાચાર્યચરણશ્રીએ કહ્યું છે કે પ્રભુના વિરહનો અનુભવ થવામાટે સર્વત્યાગ કરવો જોઈએ. કેવળ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથી તો કલિયુગમાં પશ્યાત્તાપ માત્ર થાય છે.

અને “હે પ્રભો અમે સર્વ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરીને તારે શરણે આવ્યા છીએ” “હે પ્રિય આ પૃથ્વી ઉપર એવી કોણ સ્ત્રી છે કે જે તમારા મધુર મૈંઈનાયુક્ત વેણુનાદને સાંભળી આર્યચરિતથી ચલાયમાન ન થાય” “અમે તારા દાસ છીએ અમારા મસ્તક ઉપર હસ્તને મૈંક”. અહીં પ્રથમ વાક્યમાં વૈદિકધર્મોનો ત્યાગ, બીજામાં લૌકિકધર્મોનો ત્યાગ અને ત્રીજામાં ધર્મત્યાગ કરવાનું કારણ કહ્યું છે. અર્થાત્ એવા પ્રકારના દાસ્યભાવમાં લોક-વેદસિદ્ધ ધર્મોનું પરિપાલન થઈ શકતું નથી. તેમજ “અમે પતિ, સુત, વંશ, ભ્રાતા, સુહૃદ્ગર્ગ આદિનો પરિત્યાગ કરીને આવ્યા છીએ” “મારા માટે તે ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને સ્વીયપદાર્થો નો પરિત્યાગ કીધો હતો” ઈત્યાદિ વચનોથી પણ માલુમ પડે છે કે શ્રીગોપીજનોનું ભગવત્કૈપર્ય હોવાથી સર્વધર્મોનો ત્યાગ કર્યો. માટે ભગવદ્દાસ્યમાં દાસ્યના સિવાય બીજા ધર્મોનું પાલન થઈ શકે તેમ નથી. વચનની ભાવપ્રધાનતા અહીંયા પણ જાણવી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે સર્વધર્મોનું ત્યાગ કરીને ધર્મ એવા મારે શરણે જા.

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ત્રણે મોક્ષપર્યન્તના સાધન છે, ધર્મને પ્રાપ્ત કરનારા નથી કિન્તુ કેવલ મોક્ષરૂપ ભગવદ્ધર્મસુધી પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. અક્ષરપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ તે

હરિનો ધર્મ છે. શ્રીહરિ સ્વયં ધર્મી છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણે વિધિના અધીન છે. વિધિ અથવા તો વેદાદિ ની આજ્ઞા પણ શ્રીહરિનો ધર્મ છે. માટે જ ત્રણે માર્ગો વિધિના પરવશ હોવાથી ધર્મપર્યવસાન છે, ધર્મી શ્રીહરિ સુધી પહોંચનાર નથી. અને સર્વાત્મભાવ તો પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, માટે ધર્મપર્યવસાન છે. તેટલાજ માટે પ્રભુએ અર્જુનને કહ્યું છે કે “સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મારે (ધર્મને) શરણે જા”.

અને પૈર્વમાં સામાન્ય અર્થમાં જે કહી આવ્યા તે આક્રિયનાધિકાર સર્વાત્મભાવયુક્ત શ્રીગોપીજનોમાં યુક્ત થાય છે. “શ્રીહરિના માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો” “શ્રીહરિને વિષે મનવાળાં તથા નિરન્તર પ્રભુના ગુણોનું ગાન કરનારાં” ઈત્યાદિ સમાધિભાષાના વચનોથી જણાય છે કે શ્રીવ્રજસીમન્તિનીજનો અક્રિયન હતાં. પ્રભુના માટે સર્વ લૌકિક-વૈદિકસાધનોને છોડીને કેવલ પ્રિયસંગમૈકકામ હતાં તેથી દૈન્યભાવનાયુક્ત હતાં. અક્રિયન હોવાથી જ એમને પ્રભુનો ક્ષણવિરલ પણ અસહ્ય હતો. જો કાદચિત્ તે અક્રિયન નહીં હતાં અથવા નિરસાધન નહીં હતાં તો “પ્રભુ તો પ્રતિદિન મળે છે, એક દિવસ સંગમ ન થયો તેથી શું થયું! પ્રાતઃ પુનઃ આવશે” એમ સમજીને પ્રભુના મળવા માટે અતિશય પ્રયાસ નહીં કરતા. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવદીયોના ધર્મઃ વિવેક, ધૈર્ય આદિનો પણ તેઓએ ત્યાગ કર્યો હતો. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને ધર્મોનો ત્યાગ સહજ થાય છે. માટે જ “સર્વધર્મનું ...” ઈત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રભુએ સર્વધર્મત્યાગનો અક્રિયનરૂપ અધિકાર રાખ્યો છે. અર્થાત્ શરણાગતિમાં અક્રિયન અધિકારી છે. શ્રીમદાચાર્યશ્રીએ પણ “અક્રિયનાધિક્રિયોક્તા” વાક્યથી તે જ અર્થ જણાવ્યો છે. તેથી એમ પણ જણાય છે કે પ્રભુમાં ભાવ થવાના પહેલાં જ અક્રિયનાધિકાર થવા માટે સર્વધર્મત્યાગ અપેક્ષિત છે. કારણ કે અધિકારની પૈર્વમાં અપેક્ષા હોય છે.

અત્રે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે અક્રિયન થવામાં કિંવા સર્વધર્મત્યાગ પૈર્વક શરણાગતિમાં પણ પ્રભુના પ્રગટ નહીં થવાથી દુઃખ તો રહ્યું જ. તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તો પછી શરણાગતિમાં ધર્મત્યાગને દૈન્યરૂપ અંગ સમજવું.

‘કાર્પણ્ય’ એટલે દીનતા અને ‘અંગ’ એટલે ઉપકારક. અર્થાત્ સર્વધર્મત્યાગરૂપ દીનતા રાખવાથી ફલમાં ઉપકાર થશે. ફલપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે જ્યારે અન્વેષણ, અનુકરણ આદિ સર્વ સાધનોથી પણ પ્રભુ પ્રગટ ન થયા ત્યારે તે સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને પ્રભુદર્શનની અત્યુત્કણ્ઠાથી શ્રીવ્રજભક્તોએ વિલાપ કર્યો. આવું દૈન્ય અહીંઆ પણ લેવું. અંગરૂપ સર્વધર્મત્યાગ કરવાથી દૈન્ય થશે. અને દીનતાના થવાથી જ ફલરૂપ પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. અને પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી સર્વ કલેશોનો નાશ થશે. વાસ્તવમાં તો કલેશ હોય તો પણ કંઈ હાનિ નથી. કારણ કે તે ભગવદ્વિરલરૂપ કલેશ તો મુક્ત લોકોને પણ વાઝિછત છે, માટે પુરુષાર્થરૂપ છે. તેથી કોઈ જાતની ન્યેનતા નથી. આ વાત “મદિતર...” ઈત્યાદિ પશ્ચાન્તરથી કહે છે.

અર્થાત્ હું જેમ પ્રભુનું ભજન કરું છું તેમ પ્રભુ પણ ફલદાનદ્વારા મારું ભજન કરે ઈત્યાદિ અપેક્ષા ન રાખવી. તેથી જ પ્રભુએ પણ કહ્યું છે કે “હે પ્રિયો મારા ભક્તોનું પ્રત્યક્ષ ભજન સદા નથી કરતો. કારણ કે કૃતાર્થ હોવાથી તેમની વૃત્તિ ચ્યુત થઈ જાય”.

અથવા ‘સર્વધર્મિન્’ આ પદને ‘સ્વામી’ના સાથે લગાડવું. અર્થાત્ “તું મારા (શ્રીકૃષ્ણના) પણ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવ” આવો અર્થ કરવો. જેઓને સર્વાત્મભાવ થાય તેવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તોને આનન્દ આપવા સારું જ ભગવાન્ પોતે પોતાના આત્મારામ, આપ્તકામ આદિ ધર્મોને છોડીને તેમનું અનુસરણ કરે છે.

તો હવે આ અર્થ થયો છે “હું પણ એવા ભક્તોને મૈકીને અન્યનું ભજન કે અપેક્ષા કરતો નથી”. અર્થાત્ તેમના સાથે અનેક જાતની ક્રીડા કરે છે.

પ્રભુ પણ જેમની ઈચ્છાના અનુસાર ક્રીડા કરવા લાગે એવા ભક્ત થવું અને તેવો પ્રભુમાં ભાવ થવો સાધનોથી શક્ય નથી. આવી ઉત્કૃષ્ટ દશા તો કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

તો પણ જો કોઈ એમ ધારે કે હું સાધનોથી આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીશ તો તેવાઓની શંકાને પણ દૈર કરવા સારું કહે છે કે “આ વાત દુઃખથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં માટે તેવી ઈચ્છા કરવી નહીં અને તે વિષયમાં ઉદ્યોગ પણ કરવો નહીં? કેવલ મ્હારો આશ્રય લેવો”.

આ પક્ષમાં “હે અર્જુન! સાધનાશક્ય વિષયમાં ઈચ્છા ઉદ્યમ આદિ ધર્મોને છોડીને તું મારો આશ્રય લે” આ અર્થ સમજવો.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે યદ્યપિ અવતારદશામાં જેને સ્વરૂપસમ્બન્ધ હતો તેને સાધનોથી નહીં કિન્તુ સ્વરૂપબળથી જ તે ભાવ પ્રાપ્ત હતો. પણ હમણાં જેને તેવો સમ્બન્ધ નથી તો તેને સાધનોદ્વારા તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે કે નહીં? આ શંકાના ઉત્તરમાં ‘કવચિત્’ એ પદ સમજવું. અર્થાત્ તેવા ભક્તોને પણ જ્યારે સ્વરૂપબળથી પણ તેવો ભાવ કવચિત્ જ મલ્યો છે સર્વદા નહીં તો પછી સાધનોના બળથી તો ક્યાંથી મળે !

સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તને પણ અન્યના સાથે સમ્બન્ધ રાખવો યુક્ત નથી. આ વાત “અન્યસમ્મેલને વા” આ પક્ષાન્તરથી કહી છે. શ્રીહનુમાજીનને રાક્ષસોએ બ્રહ્માસ્ત્રથી બાંધ્યા કિન્તુ અવિશ્વાસ અને અજ્ઞાન થી તદ્દુપરાન્ત દોરડા વિગેરેઓથી પણ બાંધવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માસ્ત્રે હનુમાનજીને છોડી દીધા. તેમ અહિંયા પણ સમજવું. અર્થાત્ તેવો ભક્ત યદિ પ્રભુથી ઈતરના સાથે પણ સમ્બન્ધ રાખે તો ભગવદ્ભાવ તેનો સમ્બન્ધ છોડી દે છે. આવી રીતે

સર્વાત્મભાવના રહેતાં બીજાનો મેળ થઈ શકતો નથી. તેથી સર્વધર્મોનો (અન્યાશ્રય) ત્યાગ કરીને એક મારે શરણે આવ. આ અર્થમાં પણ ‘સર્વધર્માન્’ આ પદ ‘સ્વામી’નું વિશેષણ સમજવું. તેથી જ “ભર્તુઃ શુશ્રેણાં સ્ત્રીણામ્” ઇત્યાદિ ભગવદ્ગણાસિદ્ધ ધર્મનો પણ “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” આમ કહેવાથી બાધ ન થયો. કારણ કે પતિની સેવા કરવી એ મર્યાદાનો ધર્મ છે અને અનુગ્રહ થયા બાદ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને તો સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો એ જ ધર્મ છે. તે ધર્મ મર્યાદારૂપ છે અને આ ધર્મ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) રૂપ છે. માટે અધિકારિતા વિન્ન હોવાથી અનુગ્રહમાર્ગમાં મર્યાદા ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી બાધ નથી.

અહિં એક પ્રશ્ન થાય છે કે ભલે વ્રજભક્તોમાં સર્વાત્મભાવ હશે પણ અર્જુનમાં તો તેવો ભાવ દેખાતો નથી. તો પછી “સર્વધર્માન્” શ્લોકરૂપ ઉપદેશનો પૈવૈકિત અર્થ છે એમ નિશ્ચય કેમ કરી શકાય? તેનો ઉત્તર એટલો જ કે પ્રભુ જીવોના અધિકાર અનુસાર શાસ્ત્રના તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં પોત-પોતાના અધિકારને અનુકૂલ અર્થ લેવો જોઈએ. કનિષ્ઠાધિકારીને કનિષ્ઠ, અને ઉત્તમાધિકારીને ગૈઠ અર્થ સ્ફુરે છે.

સર્વાત્મભાવ પક્ષમાં પ્રભુના સિવાય લૌકિક-અલૌકિક ધર્મ આદિ બધા, ભાવના પ્રતિબન્ધક છે. તેથી જ તે અનિષ્ટ અને પાપરૂપ છે. તેથી ઉત્તરાર્દ્રનો અર્થ એમ કરવો કે “ભગવદ્ભાવના આડે આવતા બધાજ લૌકિક કે અલૌકિક પ્રતિબન્ધોથી હું તને છોડાવીશ, તું શોક ન કર”. તેથી એમ પણ જણાય છે કે તેવા ભાવનું દાન અને પ્રતિબન્ધકોનું દૈર કરવું એ બન્ને પ્રભુના જ હાથમાં છે, સાધનોથી શક્ય નથી.

અથવા અર્જુનને પણ તે ભાવ પ્રાપ્ત થવાનો છે તેથી તેનો ઉપદેશ સાર્થક છે, વ્યર્થ નથી. જો પ્રભુ અર્જુનને તે ભાવનું દાન ન આપે તો પછી “મન્મના ...” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં “મામ્ એવ એષ્યસિ” તું મને જ પ્રાપ્ત થશે —એમ નિશ્ચયવાચક ‘એવ’ શું કરવા કહે? કારણ કે “મામ્ એષ્યસિ” મને પ્રાપ્ત થશે એટલાથી જ સાયુજ્ય (એક્ય) તો જાણવામાં આવી શકત. તેથી માલુમ પડે છે કે અર્જુનને પણ સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થવાની છે. “મામ્ એવ” નો એવો અર્થ જાણવો કે “તું સર્વાત્મભાવનો વિષય જે હું એવા મને પ્રાપ્ત થશે”. અર્થાત્ પહેલાં તને સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થશે અને તે પછી હું પ્રાપ્ત થઈશ. તેથી જ ‘વ્રજ’ એ મધ્યમપુરુષની ક્રિયા અને ‘ત્વામ્’ (ત્વામ્/ત્વા દ્વિ.એ.વ.) આ ‘યુષ્મત્’ શબ્દવાચી કર્તાનો પ્રયોગ અનુરૂપ થાય છે.

હવે એટલી આશંકા બાકી રહી કે જ્યારે અર્જુનને સર્વાત્મભાવ થવાનો છે તો પછી શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્રનો અર્થ શું કરવો? તેનો ઉત્તર આ જાણવાનો કે યદ્યપિ પ્રભુના ઉપદેશથી અર્જુનને તે ભાવરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન તો થયું. તથાપિ મોક્ષથી અધિક અને અલૌકિક તે ભાવ મને ન મળ્યો. વળી તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધકો ઘણાં છે કિંવા પ્રભુના શિવાય બધા તેના પ્રતિબન્ધક જ છે એમ ભાન થવાથી અર્જુનને ઘણો શોક અને સંકલ્પ-વિકલ્પ હતા. તેને દૈર કરવા માટે

પ્રભુએ “અહં ત્વા ...” ઈત્યાદિ આજ્ઞા કરી.

“અર્જુન આવા ભાવવાળો હતો” એવી પ્રસિદ્ધિ જે લોકમાં ન થઈ તે તો અર્જુનની ઈચ્છાથી જ. કારણ કે પ્રભુએ “ઈદં તે નાતપસ્કાય ...” ઈત્યાદિ શ્લોકો થકી તે ભાવને અન્યત્ર પ્રકટ કરવાનો નિષેધ કર્યો હતો. તેથી અર્જુને પણ પોતાના હૃદયમાં ગેંઢ રાખ્યો, બીજાઓને કહ્યો નહીં. તેથી જ વધારે સંકલ્પવિકલ્પ ન કરીને અર્જુને પણ સમાપ્તિમાં “હું આપનો છું” એમ જાહેર કરવા એમ જ કહ્યું કે ““હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ” કિન્તુ એમ ન કહ્યું કે “શત્રુઓને મારીશ” કિંવા “રાજ્યનો ઉપભોગ કરીશ”. તેમ છતાં અર્જુને જે શત્રુઓને માર્યા અથવા તો રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો તે તો માત્ર પ્રભુની આજ્ઞાનું પરિપાલન હતું તે અમે પેંવમાં કહી આવ્યા છીએ.

અર્જુનને એ ભાવ મળ્યો તેમાં એક બીજું કારણ એ છે કે જ્યારે એવો ભાવ મળે છે ત્યારે તે ભાવવાળા પુરુષનો આશય અતિ ઉદાર થઈ જાય છે. પ્રભુના શિવાય અન્યત્ર તેને તુચ્છભાવના થાય છે. તેને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી. અને અર્જુનમાં તે બધું દેખાય છે. કારણ કે તેણે નિઃસન્દેહ અને નિર્ભય થઈને કહ્યું કે “હે પ્રભો હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ”. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે અર્જુનને પણ તે ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. જે અર્જુનને તે ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો ભગવદ્ભાવરૂપ વેદાદિના વિચારથી જ્યારે પોતે દ્રોણાદિને મારવાનો નિષેધ કર્યો, અને પ્રભુએ તેના વિરુદ્ધ દ્રોણાદિને હણવાની આજ્ઞા કરી તે સાંભળી અર્જુનને મનમાં સન્દેહ થયો જોઈતો હતો કે ગુરૂની તો શું પણ પ્રાણીમાત્રની પણ હિંસા ન કરવી જોઈએ ઈત્યાદિ વેદશાસ્ત્રના વચન, અને તેથી વિરુદ્ધ તે સમયના પ્રભુમાં વચન, તે બન્ને પ્રભુના વચન હોવાથી સમાન છે માટે હવે મારે શું કરવું —એમ અર્જુનને સન્દેહ થયો જોઈતો હતો, પ્રવૃત્તિ થવી જોઈતી ન હતી. પણ અર્જુનની તો ભવદાજ્ઞાનું પાલન કરવામાં નિઃસન્દેહ પ્રવૃત્તિ જ થઈ. તેથી જણાય છે કે અર્જુનને ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અને માટેજ પ્રભુના (ધર્મના) હૃદયમાં આવવાથી ધર્મમાર્ગ દુર્બલ દેખાવા લાગ્યા અને અર્જુનને સ્પષ્ટ કહ્યું કે “હે પ્રભો ! હવે મારો સન્દેહ દૂર થયો છે”. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ તે પ્રમાણેજ કહ્યું છે કે “નારાયણ તત્પર પુરુષને કોઈથી પણ ભય રહેતો નથી”. રાજ્યાદિમાટે ગુરુલનનાદિ કાર્ય મોહનુંજ કાર્ય છે તો પણ અર્જુને જે “પ્રભો ! હવે મારો મોહ નષ્ટ થયો” એમ કહ્યું તેથી જણાય છે કે તેને તે ભાવની પ્રાપ્તિ થવાથી નિર્ભિક્તા પ્રાપ્ત થઈ અને તે નિર્ભય-નિઃસન્દેહ થયો હતો.

અથવા તો સર્વાત્મભાવયુક્ત ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમની કથાનું શ્રવણ કરતાં - કરતાં જણાવવા લાગે છે કે સર્વાત્મભાવ મોક્ષથી પણ શ્રેષ્ઠ, અને અધિક પુરુષાર્થ છે. જ્યારે ભગવદ્ભક્તિ ઈત્યાદિ સાધનોથી પણ તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યારે તેને મેળવવાની અતિ ઉત્કણ્ઠા અને તેના અભાવના લીધે દુઃખ થાય છે તે વખતે જીવને ભાન થાય છે કે આ ભાવ અન્ય સાધનોથી નહીં કિન્તુ કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે છે અને તેવો અનુગ્રહ થવો

મહારા હાથની વાત નથી. જેનાથી તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય તેવો અનુગ્રહ, અને તે ભાવ, એ બન્ને શ્રીપ્રભુના જ હસ્તમાં છે. તેથી હવે પ્રભુ જ મારું શરણ છે એમ વિચારીને પ્રભુની શરણાગતિ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રભુને શરણે જવાથી તે ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા પ્રકારની શરણાગતિ, અને તે સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને ફલરૂપ છે માટે સાધનોથી મળી શકે નહીં. અતએવ પ્રભુ કરુણાથી તે બન્ને વરદાનની પેઠે અર્જુનને આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે “સર્વધર્મીન્ ...” ઈત્યાદિ. અર્થાત્ “હે પાર્થ! લૌકિક (રાજ્યભોગાદિ) વૈદિક (યજ્ઞાદિ) ધર્મો તથા શ્રવણાદિ ભક્તિ તે સર્વ મારા અનુગ્રહ વિના મારી પ્રાપ્તિમાં સાધન થઈ શકતાં નથી. અને તેથી તેમનો પરિત્યાગ કરીને તું મારે શરણે આવ”. એમ એક વાક્યથી અર્જુનને શરણાગતિનું દાન કરે છે. અને તન્ત્રીત્યા બીજા વાક્યથી “એક મામ્” અર્થાત્ “કેવલ ભાવથી પ્રાપ્ય મને પ્રાપ્ત થા” એમ કહીને તેવા ભાવનું પણ દાન કરે છે. તેવા ભાવ થકી જ તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. તેથી આજ્ઞા કરે છે કે “શોક મા કર”. કારણ કે એકમાત્ર ભાવપ્રાપ્ત રસથી જ સર્વ શોકોનો નાશ થાય છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતના ફલપ્રકરણમાં ભગવદ્રસને “શોકનાશનં” એવું વિશેષણ દીધું છે. એમ પૈર્વમાં જે કહી આવ્યા તે સર્વ યુક્ત છે.

શ્રીગોપીશની ચરણરજથી ધનવાન એવા મેં શ્રીવિલેશ દીક્ષિતે
પિતા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના ચરણાનુગ્રહથી
જે ભાવનો પૈર્વોક્તરીતે પ્રકાશ કર્યો છે
તે ભાવ મારા હૃદયમાં સ્થિર રહો.

॥ ભગવદ્ગીતાસારસંગ્રહ ॥

૧. શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબ ધર્મનું નિર્ધારણ કરવું જોઈએ
યઃ શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।
ન સ સિદ્ધિમ્ અવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥^{૧૬૧૨૩}
તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમ્ ઈલાહસિ ॥^{૧૬૧૨૪}

૨. શાસ્ત્રમાંથી સ્વાધિકાર અનુસાર ગ્રહણ કરવું
યાવાનર્થ ઉદ્દેશને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।
તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનતઃ ॥^{૨૧૪૬}

૩. શ્રદ્ધારહિત સાધકની અધોગતિ થાય છે
અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યારસ્ય પરન્તપ ।
અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુ - સંસાર - વર્ત્મનિ ॥^{૬૧૩}
અજ્ઞશ્યાશ્રદ્ધાનશ્ય સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।
નાયં લોકોડસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥^{૪૧૪૦}

૪. શ્રદ્ધાના પણ ત્રણ પ્રકાર હોય છે
ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।
સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥^{૧૭૧૨}
સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।
શ્રદ્ધામયોયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥^{૧૭૧૩}

૫. દરેક વ્યક્તિ પોતાની શ્રદ્ધાને અનુરૂપ યજન - ભજન કરતી હોય છે
યજન્તે સાત્ત્વિકાન્ દેવાન્ યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।
પ્રેતાન્ ભૈતગણાંશ્યાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥^{૧૭૧૪}

૬. શ્રદ્ધા વિના કરવામાં આવતાં યાગ - હોમ દાન તપ ભજન વિગેરે નિષ્ફળ જ જાય છે
અશ્રદ્ધયા હતું દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।
'અસદ્' ઈત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્ પ્રેત્ય નો ઈહ ॥^{૧૭૧૨૮}

૭. પ્રાકૃત ગુણો તથા તેમના કાર્યો
સત્વાત્ સંગ્રહયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।
પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોડજ્ઞાનમેવ ચ ॥^{૧૪૧૭}

૮. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ બુદ્ધિના ભેદો
 પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।
 બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥^{૧૮૧૩૦}
 યયા ધર્મમ્ અધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમ્ એવ ચ ।
 અયથાવત્ પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥^{૧૮૧૩૧}
 અધર્મં ધર્મમિતિ યઃ મન્યતે તમસાવૃતા ।
 સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥^{૧૮૧૩૨}

૯. કરાવાતાં કર્મોને સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ બનાવનાર પ્રકારો
 નિયતં સંગરહિતમ્ અરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।
 અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્ તત્ 'સાત્ત્વિકમ્' ઉચ્યતે ॥^{૧૮૧૨૩}
 યત્ કામેપ્સુના કર્મ સાલપારેણ વા પુનઃ ।
 ક્રિયતે બલુલાયાસં તદ્ 'રાજસમ્' ઉદાહૃતમ્ ॥^{૧૮૧૨૪}
 અનુબન્ધં ક્ષયં લિંસામ્ અનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।
 મોહાદારભ્યતે કર્મ તત્ 'તામસમ્' ઉદાહૃતમ્ ॥^{૧૮૧૨૫}

૧૦. કર્મની માફક તપના ત્રણ ભેદો હોય છે
 શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્ તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।
 અફલાકામ્ભિર્ યુક્તૈઃ 'સાત્ત્વિકં' પરિચક્ષતે ॥^{૧૭૧૭}
 સત્કાર - માન - પૈજાર્થ તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।
 ક્રિયતે તદિલ પ્રોક્તં 'રાજસં' ચલમ્ અધ્રુવમ્ ॥^{૧૭૧૮}
 મૈઠગ્રાણેણાત્મનો યત્ પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।
 પરસ્થોત્સાદનાર્થ વા તત્ 'તામસમ્' ઉદાહૃતમ્ ॥^{૧૭૧૯}

૧૧. દાનના પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસભેદે ત્રણ પ્રકારો હોય છે
 દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેડનુપકારિણે ।
 દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્ દાનં 'સાત્ત્વિકં' સ્મૃતમ્ ॥^{૧૭૧૨૦}
 યત્ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમ્ ઉદ્દિદ્શ્ય વા પુનઃ ।
 દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્ દાનં 'રાજસં' સ્મૃતમ્ ॥^{૧૭૧૨૧}
 અદેશકાલે યદ્ દાનમ્ અપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।
 અસત્કૃતમ્ અવજ્ઞાતં તત્ 'તામસમ્' ઉદાહૃતમ્ ॥^{૧૭૧૨૨}

૧૨. પોતાના શત્રુ કે મિત્ર આપણે જાતે જ છીએ
 ઉદ્ધરેદ્ આત્મનાત્માનં નાત્માનમ્ અવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ દ્યાત્મનો બન્ધુર્ આત્મૈવ રિપુર્ આત્મનઃ ॥^{૬૧૧}

૧૩. ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો પ્રકાર
તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્ તત્ત્વદર્શિનઃ ॥^{૬૧૩૪}

૧૪. શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ
મયા તતમ્ ઈદં સર્વં જગદ્ અવ્યક્તમૈર્તિના ।
મત્સ્થાનિ સર્વભૈતાનિ ન ચાલં તેષ્વસ્થિતઃ ॥^{૬૧૪}
ન ચ મત્સ્થાનિ ભૈતાનિ પશ્ય મે યોગમ્ ઐશ્વરમ્ ।
ભૈતભૃન્ ન ચ ભૈતસ્થો મમાત્મા ભૈતભાવનઃ ॥^{૬૧૫}
યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।
તથા સર્વાણિ ભૈતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥^{૬૧૬}
સર્વભૈતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥^{૬૧૭}
પ્રકૃતિં સ્વામ્ અવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ॥^{૬૧૮}

૧૫. બધું બ્રહ્મોદ્ભૈત બ્રહ્મકૃત અને બ્રહ્માત્મક હોવાથી સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ
યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
તસ્યાલં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥^{૬૧૩૦}
સર્વભૈતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
સર્વથા વર્તમાનોપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥^{૬૧૩૧}

૧૬. સમદષ્ટિ
વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણો ગવિ હસ્તિનિ ।
શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પાણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥^{૬૧૧૮}
સુહન્ - મિત્રાર્યુદાસીન - મધ્યસ્થ - દ્રેષ્ય - બન્ધુષુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્ વિશિષ્યતે ॥^{૬૧૧૯}

૧૭. જીવોની સૃષ્ટિના ભેદો
દ્વૌ ભૈતસર્ગો લોકેડસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ॥^{૬૧૧૬}

૧૮. ભગવાને દૈવી - આસુરી સૃષ્ટિનો લીલાત્મક ભેદ પ્રકટ કર્યો તેનું પ્રયોજન
દૈવી સમ્પદ્ વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ॥^{૬૧૧૫}

૧૯. તેથી દેવીજીવો જ ભગવદ્ભજન કરી શકે છે
મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્ય પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।
ભજ્યત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૈંતાદિમ્ અવ્યયમ્ ॥^{૯૧૩}
સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દઢવ્રતાઃ ।
નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥^{૯૧૪}

૨૦. આસુરીજીવો ભગવદ્ભજનમાટે પ્રકટ નથી થયા
ન માં દુષ્ટૃતિનો મૈંઢાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।
માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમ્ આશ્રિતાઃ ॥^{૭૧૫}

૨૧. સૃષ્ટિની લીલામાં આસુરીજીવોની દુર્ગતિ થાય છે
આસુરી યોનિમ્ આપન્ના મૈંઢા જન્મનિ જન્મનિ ।
મામ્ અપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યુત્યધમાં ગતિમ્ ॥^{૧૬૨૦}

૨૨. ભગવદ્દષ્ટિએ પ્રભુના માટે બધા જીવો સમાન છે પરન્તુ પ્રભુ ભક્તવશ હોવાની લીલા કરે છે
સમોડલં સર્વભૈંતેષુ ન મે દ્રેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ યાગ્યલં ॥^{૯૧૨૯}

૨૩. જગત્ને “મિથ્યા - નિરાધાર - નિરીશ્વર” માનવું તે આસુરી બુદ્ધિનો વિચાર છે
‘અસત્યમ્-અપ્રતિષ્ઠં’ તે જગદ્ આહુર્ ‘અનીશ્વરમ્’ ॥^{૧૬૧૮}

૨૪. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ અવતારી ન જાણી માત્ર અવતાર, મહાપુરુષ કે યુગપુરુષ
જાણનારાઓ બુદ્ધિહીન છે

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામ્ અબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમ્ અજ્ઞાનન્તો મમાવ્યયમ્ અનુત્તમમ્ ॥^{૭૧૨૪}
નાલં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયા સમાવૃતઃ ।
મૈંઢોડયં નાભિજ્ઞનાતિ લોકો મામ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ॥^{૭૧૨૫}

૨૫. ભગવદ્ભક્ત સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે
તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોડપિ મતોડધિકઃ ।
કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન ॥^{૬૧૪૬} ૪૬
યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥^{૬૧૪૭}
મથ્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

श्रद्धया परयोपेताः ते मे युक्ततमा मताः ॥^{१२१२}

२६. भगवान् भक्तने छोडता नथी
दौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्राणशयति ॥^{८१३१}

२७. भगवत्प्राप्ति अनन्यभक्तिथी ज
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस् त्वनन्यया ॥^{८१२२}

२८. भोज - शौभमां पडेवुं मन समाहित थनुं नथी
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहृतयेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥^{२१४४}

२९. अन्याश्रयरहित भक्ति
अनन्याश्रयन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥^{८१२२}

३०. भगवत्परायण रडेवानो उपदेश
मय्येताः मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति य रमन्ति य ॥^{१०१८}

३१. श्रीकृष्णानुं स्मरण उभेशां राभवुं
तस्मात् सर्वेषु कावेषु माम् अनुस्मर युद्धय य ॥^{८१९}

३२. गुह्यतम उपदेश
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याज्ज मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥^{१८१५}

३३. पुरुषोत्तमबुद्धिथी करवामां आवतुं भजन श्रेष्ठ डोय छे
यो माम् अेवम् असंभेदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥^{१५१८}

३४. भगवद्भजन केम करवुं तेनो प्रकार
मत्कर्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभेतेषु यः स मामेति पांडव ॥^{१११५}

३५. ભજનમાં સર્વસમર્પણની આવશ્યકતા
યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુલોષિ દદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥^{૯૧૨૭}

૩૬. ભક્તિર્પૈર્વક અર્પિત પદાર્થોનો ભગવાન્ ભોગ કરે છે
પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદ્ અલં ભક્ત્યુહતમ્ અશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥^{૯૧૨૬}

૩૭. લૌકિક કામના કે અજ્ઞાન ને જ કારણે ભક્તને અન્યાશ્રય કરવાનું સૈંજે છે
કામૈસ્ તૈસ્તૈર્ હતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેડન્યદેવતાઃ ।
તં - તં નિયમમ્ આસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥^{૭૧૨૦}
યેડધ્યન્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજુત્યવિધિર્પૈર્વકમ્ ॥^{૯૧૨૩}
અન્તવતુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।
દેવાન્ દેવયજ્ઞે યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥^{૭૧૨૩}

૩૮. અવિદ્યા - માયાને નાથવાનો ઉપાય
દૈવી હોષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥^{૭૧૧૪}

૩૯. ભગવદર્થ કર્મ કરવાથી કર્મબન્ધન લાગે તો નથી
મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।
નિરાશીનિર્મમો ભૈત્વા યુધ્યસ્વ વિગતઙ્ગવરઃ ॥^{૩૧૩૦}
યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ ।
તદર્થ કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥^{૩૧૮}

૪૦. બુદ્ધિયોગસાથે અનુષ્ઠિત કર્મ નિષ્ફલ નથી જતું
નેહાભિક્ષમનાશોસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।
સ્વલ્પમધ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥^{૨૧૪૦}
પાર્થ નૈવેલ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥^{૬૧૪૦}

૪૧. પ્રભુપ્રાપ્તિ પછી પુનર્જન્મ નથી થતો
આબ્રહ્મભૈવનાલ્ લોકા પુનરાવર્તિનોડર્જુન ।

माम् उपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥^{८१६}

४२. गुणगतीतलक्ति करवाथी लङ्कत ढणु गुणगतीत थाय छे
मां य योऽव्यभियारेणु लक्तियोगेन सेवते ।
स गुणगान् समतीत्यैतान् ब्रह्मर्षैयाय कल्पते ॥^{१४२६}

४३. निष्काम ज्वने मोक्ष परन्तु सकामने बन्धन
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेणु इले सक्तो निबद्धयते ॥^{११२}

४४. लगवान्ना स्वइपनुं ज्ञान प्राप्त करवुं मुश्केल छे
मनुष्याणां सलक्षेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिद् मां वेत्ति तत्त्वतः ॥^{११३}
नालं प्रकाशः सर्वस्य योग - माया - समावृतः ।
मैढोऽयं नाभिजानाति लोको माम् अजम् अव्ययम् ॥^{१२५}
अवजानन्ति मां मैढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावम् अजानन्तो मम लैतमलेश्वरम् ॥^{८१९}
मोघाशा मोघकर्माणुो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीम् आसुरीं चैव प्रकृतिं मोलिनीं श्रिताः ॥^{८१२}

४५. लक्तिथी ज लगवत्स्वइपनुं ज्ञान सम्भवे
नालं वेदेर्न तपसा न दानेन न येज्यया ।
शक्य अेवंविधो द्रष्टुं दृष्टवान् असि मां यथा ॥^{१११३}
लक्त्या त्वनन्यया शक्य अलम् अेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं य तत्त्वेन प्रवेष्टुं य परन्तप ॥^{१११४}

४६. लगवान्ना जन्म - कर्म द्विव्य लोय छे
जन्मकर्म य मे द्विव्यम् अेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देलं पुनर्जन्म नेति मामेति सोऽर्जुन ॥^{४१८}

४७. लगवान्नुं जन्म लौकिक रीते थतु नथी
अजोऽपि सन् अव्ययात्मा लैतानाम् ईश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय सम्भवाभ्यात्ममायया ॥^{४१६}

४८. भगवान् शामाटे जन्म ग्रहण करे छे ?
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर् भवति तदा तदा ।
अभ्युत्थानम् अधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥^{११७}
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥^{११८}

४९. क्षराक्षरपुरुषोना भेद

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्याक्षरमेव च ।
क्षरः सर्वाणि भित्तानि क्लेशस्थोऽक्षर उच्यते ॥^{११९}
अव्यक्तोऽक्षर ईत्युक्तसू तम् आहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥^{१२०}

५०. अन्तर्यामि

ईश्वरः सर्वभित्तानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
ब्रह्मयन् सर्वभित्तानि यन्त्राद्ब्रह्मि मायया ॥^{१२१}
उपद्रष्टानुमन्ता य भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति याप्युक्तो ह्येऽस्मिन् पुरुषः परः ॥^{१२२}
समं सर्वेषु भित्तेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥^{१२३}
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हि नस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥^{१२४}

५१. भगवत्स्वरूप

क. सर्व वेद - वेदान्तोना अर्थ तेना कर्ता - वेत्ता श्रीकृष्ण ज
वेदेषु सर्वेषु अहमेव वेदो वेदान्तकृद् वेदविदेव याहम् ॥^{१२५}

ख. जगतनी उत्पत्ति स्थिति प्रलयस्थानरूप भगवान्
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥^{१२६}

ग. परात्पर भगवान्

भक्तः परतरं नान्यत् किञ्चिद् अस्ति धनञ्जयः ॥^{१२७}
यस्मात् क्षरम् अतीतोऽहं अक्षराद् अपि योत्तमः ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥^{१२८}

ધ. અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ભગવાન્
ત્વમ્ અક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્ ॥^{૧૧૧૮}

ડ. અન્તર્યામિરૂપ ભગવાન્
સર્વસ્યાચ્ચાડલં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો ॥^{૧૫૧૫}

ચ. જીવરૂપ ભગવાન્
અહમ્ આત્મા ગુડાકેશ સર્વભેતાશયસ્થિતઃ ।^{૧૦૧૨૦}
ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્મિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારતઃ ॥^{૧૩૧૨}
મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભેતઃ સનાતનઃ ॥^{૧૫૧૭}
અપરેયમિતસ્ત્વન્યયાં પ્રકૃતિં વિદ્મિ મે પરમ્ ॥
જીવભેતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગદ્ ॥^{૭૧૫}

છ. જડરૂપ ભગવાન્
ભૈમિરાપોડનલો વાયુઃ ખં મના બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહપાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિર્ અષ્ટધા ॥^{૭૧૪}

જ. કાલરૂપ ભગવાન્
અહ મે વાક્ષયઃ કાલો ॥^{૧૦૧૩૩}

ઝ. કર્મરૂપ ભગવાન્
અહં કતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમ્ અહમ્ ઔષધમ્ ।
મન્ત્રોડહમહમેવાજ્યમ્ અહમ્ અગ્નિર્ અહં હુતમ્ ॥^{૮૧૧૬}

ઞ. યજ્ઞ - તપ આદિ સહુના ભોક્તા ભગવાન્ જ
ભોક્તારં યજ્ઞતપસા સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સુહૃદં સર્વભેતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમ્ ઋચ્છતિ ॥^{૧૧૨૮}

ટ. સર્વદેવોની અને મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાંથી જ
અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥^{૧૦૧૨}

ઠ. શ્રીકૃષ્ણ જ આ જગત્ના માતા - પિતા ધાતા કે પિતામહ જે કાંઈ કહો તે છે
પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ॥^{૮૧૧૭}

५. सर्वज्ञ भगवान्

न तदस्ति विना यत् स्यात् मया ज्ञेयं यथायत्नम् ॥^{१०१३८}

५२. ज्ञाननी महत्ता

यथैधांसि समिद्धोऽग्निः भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥^{१०१३९}
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंनिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥^{१०१४०}
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् अचिरेण धिगच्छति ॥^{१०१४१}

५३. अनन्यभगवद्भक्तिने पण घण्टी वपते 'ज्ञान' तरीके वर्णवामां आवे छे

मयि यानन्ययोगेन भक्तिर् अव्यभियारिणी ॥^{१३१०}
अतश्च 'ज्ञानम्' एति प्रोक्तम् 'अज्ञानं' यदतोऽन्यथा ॥^{१३११}

५४. अव्यक्तोपासनानी क्लिष्टता

क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्तासक्तयेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिर् अवाप्यते ॥^{१२१५}

५५. ज्ञानीनी भगवत्शरणागति

भङ्गनां जन्मनाम् अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
“वासुदेव सर्वम्” एति स महात्मा सुदुर्लभः ॥^{७१९८}
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
एति मत्वा भजन्ते मां भुधा भावसमन्विताः ॥^{१०१८}

५६. कर्म / अकर्म

कर्माण्यकर्म यः पश्येद् अकर्माणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥^{११९८}

५७. मनुष्यना सारा - नरसा कर्मना कारणो

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधास्य पृथक् येषु देवं वैवात्र पंचमम् ॥^{१८१९४}
शरीर - वाङ् - मनोभिर् यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥^{१८१९५}

५८. कर्मनी बाबतमां श्रेष्ठ प्रकार

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा क्लेषु कदायन ।
मा कर्मक्ललेतुर्भेः मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥^{२१४७}

५९. स्वधर्माचरणानी अनिवार्यता

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥^{३१३५}
स्वे स्वे कर्मण्युत्थितः संसिद्धिं लभते नरः ॥^{१८११५}
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावानियतं कर्म कुर्वन् आप्नोति क्लिबिषम् ॥^{१८१४३}

६०. सदाचार

यद् यद् आचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकसु तदनुवर्तते ॥^{३१२९}

६१. पापनुं कारण काम छे

काम ओष क्रोध ओष रजोगुणसमुद्भवः ।
मलाशनो मलापाप्मा विध्येनम् ईल वैरिणम् ॥^{३१३७}
अवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानम् आत्मना ।
जलि शत्रुं मलाबालो कामरूपं दुरासदम् ॥^{३१४३}

६२. काम - क्रोध - लोभादिनो त्याग

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधश्च तथा लोभश्च तस्माद् अतत् त्रयं त्यजेत् ॥^{१६१२९}

६३. मनोनिग्रह

असंशयं मलाबालो मनो दृर्निग्रहं यवम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥^{६१३५}
असंयतात्मना योगो द्रुष्ट्राप ईति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्यो वाप्तुम् उपायतः ॥^{६१३६}

६४. स्थितप्रज्ञ अधिकारी

प्रज्जलाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः 'स्थितप्रज्ञसू' तद्योच्यते ॥^{२१११}

६५. शान्तिप्राप्तिनो उपाय

विलाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरुपारः स शान्तिमधिगच्छति ॥^{२१११}

६६. जन्ममरणानुं यद्

वासांसि ज्ञानानि यथा विलाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ॥
तथा शरीराणि विलाय ज्ञानान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥^{२१२२}
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरसू तत्र न मुह्यति ॥^{२११३}
ज्जातस्य हि ध्रैवो मृत्युः ध्रैवं जन्म मृतस्य च ॥^{२१२३}

६७. अन्ते या मतिः सा गतिः

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते क्लेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावात्पावितः ॥^{११६}
तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर् मामेवैभ्यस्यसंशयम् ॥^{११७}

६८. भगवत् - शरणागति

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥^{११६६}

॥०॥ गोस्वामिश्चीअनिरुद्धात्मजशरद्द्विरचितो
भगवद्गीतासारसञ्चयः ॥

भगवद्गीता पादानुक्रमशिका

अ

अकतरिं स पश्यति - १३२८
 अकर्मिणश्च बोद्धव्यम् - ४१७
 अकर्मिणि य कर्म यः - ४१८
 अकीर्तिकरमर्जुन - २१२
 अकीर्तिं यापि भैतानि - २१३
 अकलेद्योऽशोष्य ओव य - २१२४
 अक्षरं ब्रह्म परमम् - ८१३
 अक्षराणांमकारोऽस्मि - १०१३३
 अक्षरादपि योत्तमः - ११११८
 अग्निर्ह्योतिरहः शुक्लः - ८१२४
 अघायुरिन्द्रियारामः - ३११६
 अयं यरमेव य - १३११५
 अयलोऽयं सनातनः - २१२४
 अयिरेणाधिगच्छति - ४१३८
 अरुणोऽयमदाहोऽयम् - २१२४
 अज्ञानता महिमानं तवेदम् - १११४१
 अज्ञे नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः - २१२०
 अज्ञेऽपि सन्नव्ययात्मा - ४१६
 अज्ञश्याश्रद्धेदानशय - ४१४०
 अज्ञानं यदतोऽन्यथा - १३१११
 अज्ञानं याभिज्ञतस्य - १६१४
 अज्ञानं तमसः इवम् - १४११६
 अज्ञानां कर्मसिगिनाम् - ३१२६
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानम् - ५११५
 आणोरणीयांसमनुस्मरेधः - ८१८
 अत उर्ध्वं न संशयः - १२१८
 अतत्त्वार्थवदल्पं य - १८१२२
 अतीतो भवति प्रबो - १४१२१
 अतोऽस्मि लोके वेदे य - १५११८
 अत्यन्तं सुप्रमश्रुते - ६१२८
 अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा - ८१२८
 अत्र शैरो मलेष्वाषाः - ११४
 अथ केन प्रयुक्तोऽयम् - ३१३६
 अथ यित्तं समाधातुम् - १२१८
 अथ येत्वमलपारात् - १८१५८
 अथ येत्वमिमं धर्मम् - २१३३
 अथ यैनं नित्यज्जतम् - २१२६
 अथवा बहुनैतेन - १०१४२
 अथवा योगिनामेव - ६१४२

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा - ११२०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि - १२१११
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा - १११४५
 अदेशकाले यद्दानम् - १३१२२
 अदृष्टुतं रोमलर्षणम् - १८१७४
 अद्रोहो नातिमान्तिता - १६१३
 अद्वेषा सर्वभैतानाम् - १२११३
 अधर्म धर्ममिति या - १८१३२
 अधर्माभिभवान्कृष्ण - ११४१
 अधर्मोऽभिभवत्युत - ११४०
 अधश्य भैवान्यनुसन्ततानि - १११२
 अधश्योर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाभाः - १११२
 अधिदैवं किमुच्यते - ८११
 अधिभैतं क्षरो भावः - ८१४
 अधिभैतं य किं प्रोक्तम् - ८११
 अधियज्ञः कथं कोऽत्र - ८१२
 अधियज्ञोऽलमेवात्र - ८१४
 अधिष्ठानं तथा कर्ता - १८११४
 अधिष्ठाय मनश्यायम् - १५१८
 अधो गच्छन्ति तामसाः - १४११८
 अध्यात्मं कर्म याभिलम् - ७१२८
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् - १३१११
 अध्यात्मनित्या विनिवृत्तामाः - १५१५
 अध्यात्मविद्या विद्यानाम् - १०१३२
 अध्येष्यते य य ईमम् - १८१७०
 अनन्तं विश्वतोमुभम् - १११११
 अनन्त देवेश जगन्निवास - १११३७
 अनन्तभालुं शशिसैर्यनेत्रम् - ११११८
 अनन्तविषयं राज्ञ - १११६
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वम् - १११४०
 अनन्तश्यास्मि नागानाम् - १०१२८
 अनन्ययेताः सततम् - ८११४
 अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् - ८१२२
 अनन्येनैव योगेन - १२१६
 अनपेक्षः शुचिर्दक्षः - १२११६
 अनपेक्ष्य य पौरुषम् - १८१२५
 अनलपार ओव य - १३१८
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे - ६१६
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात् - १३१३१
 अनादिमत्परं ब्रह्म - १३११२

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम् - १११९८
 अनार्यगृष्टमस्वर्ग्यम् - २१२
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य - २१९८
 अनाश्रितः कर्मफलम् - ६१९
 अनिकेतः स्थिरमतिः - १२१९८
 अनिर्यन्नपि वाष्पुर्धिय - ३१३६
 अनित्यमसुखं लोकम् - ८१३३
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं य - १८१९२
 अनुतिष्ठन्ति मानवाः - ३१३९
 अनुद्वेगकरं वाक्यम् - १७१९५
 अनुबन्धं क्षयं लिंसां - १८१२५
 अनेकयित्तविभ्रान्ताः - १६१९६
 अनेकजन्मसंसिद्धः - ६१४५
 अनेकदिव्याभरणम् - १११९०
 अनेकबालुद्वरवक्रनेत्रम् - १११९६
 अनेकवक्रनेत्रनयनम् - १११९०
 अनेकद्रुतदर्शनम् - १११९०
 अनेन प्रसविष्यद्वम् - ३१९०
 अनेनैव स्वयंशुषा - १११८
 अन्तकाले य मामेव - ८१५
 अन्तरं ज्ञानयशुषा - १३१३४
 अन्तवत्तुं क्वलं तेषाम् - ७१२३
 अन्तवन्तं धर्मं देहाः - २१९८
 अन्नाद्भवन्ति भैतानि - ३१९४
 अन्यः प्रियतरो भुवि - १८१६८
 अन्यानि संयाति नवानि देही - २१२२
 अन्यायावर्तते पुनः - ८१२६
 अन्यायेनार्थसञ्चयान् - १६१२२
 अन्ये य भद्रवः शैराः - ११८
 अन्ये त्वेवमज्ञानन्तः - १३१२५
 अन्ये साङ्ग्येन योगेन - १३१२४
 अपरं भवतो जन्म - ४१४
 अपरस्पर सम्भैतम् - १६१८
 अपरे नियताहाराः - ४१३०
 अपरेयमितस्त्वन्ध्याम् - ७१५
 अपर्याप्तं तदस्माकम् - ११९०
 अपश्यद् देवदेवस्य - १११९३
 अपात्रेभ्यश्च दीयते - १७१२२
 अपाने जुहति प्राणम् - ४१२८
 अपि येत्सुदुराचारः - ८१३०
 अपि येदसि पापेभ्यः - ४१३६
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य - ११३५

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च - १४१९३
 अप्रतिष्ठो महाबालो - ६१३८
 अप्राप्य मां निवर्तन्ते - ८१३
 अप्राप्य योगसंसिद्धिम् - ६१३७
 अङ्गप्रोप्सुना कर्म - १८१२३
 अङ्गलाकार्णविर्यज्ञः - १७१९९
 अङ्गलाकार्णविर्युक्तैः - १७१९७
 अभयं सत्त्वसंशुद्धिः - १६१९
 अभिज्ञातस्य भारत - १६१३
 अभिज्ञातोऽसि पांडव - १६१५
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणम् - ५१२६
 अभिसन्धाय तु इवम् - १७१९२
 अभ्यासयोगपुङ्गवेन - ८१८
 अभ्यासयोगेन ततः - १२१८
 अभ्यासाद्रमते यत्र - १८१३६
 अभ्यासेन तु कौन्तेय - ६१३५
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि - १२१९०
 अभ्युत्थानमधर्मस्य - ४१७
 अमवान्प्रतिपद्यते - १४१९४
 अमानित्वमदम्बित्वम् - १३१७
 अभी य त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः - १११२६
 अभी हि त्वां सुरसञ्जा विशन्ति - १११२९
 अमृतं यैव मृत्युश्च - ८१९८
 अमृतस्याव्ययस्य य - १४१२७
 अयतिः श्रद्धयोपेतः - ६१३७
 अयथावत्प्रजानाति - १८१३९
 अयनेषु य सर्वेषु - ११९९
 अयुक्तः कामकारेण - ५१९२
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः - १८१२८
 अरतिर्जनसंसिद्धि - १३१९०
 अरागद्वेषतः कृतम् - १८१२३
 अवज्ञानन्ति मां मैत्रेयाः - ८१९९
 अवशं प्रकृतेर्वशात् - ८१८
 अवाच्यवादांश्च भद्रं - २१३६
 अवाप्य भैमावसपत्नमृद्धम् - २१८
 अविकार्योऽयमुच्यते - २१२५
 अविनाशि तु तद्विद्धि - २१९७
 अविभक्तं विभक्तेषु - १८१२०
 अविभक्तं य भैतेषु - १३१९६
 अव्यक्तं व्यक्तमापन्न - ७१२४
 अव्यक्तनिधनान्येव - २१२८
 अव्यक्तं पर्युपासते - १२१३

अव्यक्तादीनि भैतानि - २।२८
 अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः - ८।१८
 अव्यक्तासकतयेतसाम् - १२।५
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखम् - १२।५
 अव्यक्तोऽक्षर ईत्युक्तः - ८।२१
 अव्यक्तोऽयमश्रित्योऽयम् - २।२५
 अव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः - ८।२०
 अशस्त्रं शस्त्रपाणयः - १।४६
 अशान्तस्य कुतः सुखम् - २।६६
 अशास्त्रविलितं धोरम् - १।७।५
 अशोच्यानन्वशोयस्त्वम् - २।११
 अशन्गच्छन्स्वपञ्चश्वसन् - ५।८
 अशन्ति द्विवान्दिविद्येवभोगान् - ८।२०
 अशनामि प्रयतात्मनः - ८।२६
 अश्रद्धधानाः पुरुषाः - ८।३
 अश्रद्धया लुप्तं दत्तम् - १।७।२८
 अश्रुपैर्गुणैर्कुर्वेक्ष्णाम् - २।१
 अश्वत्थमेनं सुविद्धमेवम् - १।५।३
 अश्वत्थं प्रादुरव्ययम् - १।५।१
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् - १।०।२६
 अश्वत्थामा विकर्णश्च - १।८
 अश्विनौ मरुतस्तथा - १।१।६
 असंयतात्मना योगः - ६।३६
 असंशयं समग्रं माम् - ७।१
 असंशयं मलाबालो - ६।३५
 असकतं सर्वभृशैव - १।३।१४
 असकतं तेषु कर्मसु - ८।८
 असकतबुद्धिः सर्वत्र - १।८।४८
 असकतः स विशिष्यते - ३।७
 असक्तिरनभिष्वंगः - १।३।८
 असकतो ह्याथरन्कर्म - ३।१८
 असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा - १।५।३
 असत्कृतमवज्ञातम् - १।७।२२
 असत्यमप्रतिष्ठं ते - १।६।८
 असदित्युच्यते - १।७।२८
 असंभेदः स मर्त्येषु - १।०।३
 असितो देवो व्यासः - १।०।१३
 असौ मया लतः शत्रुः - १।६।१४
 अस्माकं तु विशिष्टा ये - १।७
 अस्मिन् रणसमुद्यमे - १।२२
 अस्याधिष्ठानमुच्यते - ३।४०
 अलं वैश्वानरो भैतवा - १।५।१४

अलं स य मम प्रियः - ७।१७
 अलं सर्वस्य प्रभवः - १।०।८
 अलं हि सर्वयज्ञानाम् - ८।२।४
 अलपार ईतीयं मे - ७।४
 अलपारं बलं - १।६।१८, १।८।५३
 अलपारविमैदात्मा - ३।२७
 अलं कृत्स्नस्य जगतः - ७।६
 अलं कतुरलं यज्ञः - ८।१६
 अलं त्वां सर्वापापेभ्यः - १।८।६६
 अलमग्निरलं लुप्तम् - ८।१६
 अलमज्ञानं तमः - १।०।११
 अलमात्मा गुडाकेश - १।०।२०
 अलमादिलिं देवानाम् - १।०।२
 अलमादिश्य मध्यं य - १।०।२०
 अलमेवविधोऽर्जुन - १।१।५४
 अलमेवाक्षयः कालः - १।०।३३
 अलं बीजप्रदः पिता - १।४।४
 अलर्यद्ब्रह्माणो विदुः - ८।१७
 अलिसा क्षान्तिरार्जवम् - १।३।७
 अलिसा सत्यमक्रोधः - १।६।२
 अलिसा समता तुष्टिः - १।०।५
 अलो बत मलत्पापम् - १।४।५

आ

आकाशं नोपविष्यते - १।३।३२
 आप्यालि मे को भवानुग्रहः - १।१।३१
 आगमापायिनोऽनित्याः - २।१।४
 आचरत्यात्मनः श्रेयः - १।६।२२
 आचार्यं मलतीं यमैम् - १।३
 आचार्यमुपसंगम्य - १।२
 आचार्याः पितरः पुत्राः - १।३।४
 आचार्यान्मातुवान्मातृन् - १।२।६
 आचार्योपासनं शौचम् - १।३।७
 आढ्योऽभिजनवानस्मि - १।६।१५
 आतिष्ठोत्तिष्ठ भारत - ४।४२
 आत्मतृप्तश्च मानवः - ३।१७
 आत्मन्येव य सन्तुष्टः - ३।१७
 आत्मन्येव वशं नयेत् - ६।२६
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः - २।५।५
 आत्मन्येवावतिष्ठते - ६।१८
 आत्मबुद्धिप्रसादजम् - १।८।३७
 आत्मवन्तं न कर्माणि - ४।४।१
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा - २।६।४

आत्मसंयमयोगाग्नौ - ४।२७
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा - ६।२५
 आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः - १६।१७
 आत्मानं रक्षति स्थितः - ६।१०
 आत्मानं केवलं तु यः - १८।१६
 आत्मानं परमेश्वर - ११।३
 आत्मानं मत्परायणः - ८।३४
 आत्मैव रिपुरात्मनः - ६।५
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः - ६।५
 आत्मौपम्येन सर्वत्र - ६।३२
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् - ८।८
 आदित्यानामलं विष्णुः - १०।२१
 आदित्येवमङ्गं विष्णुम् - १०।१२
 आद्यन्तवन्तः क्रौन्तेय - १२।२
 आप्यैर्माणुमयवप्रतिष्ठम् - २।७०
 आश्रमभुवनाल्लोकाः - ८।१६
 आयुधानामलं वज्रम् - १०।२८
 आयुः सत्वबलारोग्य - १७।८
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् - ६।३
 आर्तो विज्ञानसुरार्थी - ७।१६
 आवृतं ज्ञानमेतेन - ३।३८
 आवृत्तिं चैव योगिनः - ८।२३
 आशापाशशतैर्बद्धाः - १६।१२
 आश्चर्यवच्यैनमन्यः श्रृणोति - २।२८
 आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् - २।२८
 आश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः - २।२८
 आश्वासयामास यं भीतमेनम् - ११।५०
 आसुरं पार्थ मे शृणु - १६।६
 आसुरं भावमाश्रिताः - ७।१५
 आसुरीं योनिमापन्नाः - १६।२०
 आसुरीष्वेव योनिषु - १६।१८
 आस्थितः स हि युक्तात्मा - ७।१८
 आस्थिता जनकादयः - ३।२०
 आस्थितो योगधारणम् - ८।१२
 आलारस्त्वपि सर्वस्य - १७।७
 आलारा राजसस्येष्टा - १७।८
 आलाराः सात्त्विकप्रियाः - १७।८
 आलुस्त्वामृषयः सर्वे - १०।१३
 ई
 ईच्छाद्वेषसमुत्थेन - ७।२७
 ईच्छा द्वेषः सुखं दुःखम् - १३।६
 ईच्छामि त्वां द्रष्टुमलं तथैव - ११।१४

ईश्वरते भरतश्रेष्ठ - १७।१२
 ईति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् - १३।१८
 ईति गुह्यतमं शास्त्रम् - १।५२०
 ईति ते ज्ञानमाख्यातम् - १८।६३
 ईति मत्वा न संश्रुते - ३।२८
 ईति मत्वा भङ्गन्ते माम् - १०।८
 ईति मां योऽभिजानाति - ४।१४
 ईत्याज्ञानविमोहिताः - १६।१५
 ईत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्तवा - ११।५०
 ईत्यलं वासुदेवस्य - १८।७४
 ईदं वक्ष्याम्यशेषतः - ७।२
 ईदं शरीरं क्रौन्तेय - १३।१
 ईदं ज्ञानमुपाश्रित्य - १४।२
 ईदं तु ते गुह्यतमम् - ८।१
 ईदं ते नातपश्चाय - १८।६७
 ईदमद्य मया लब्धम् - १६।१३
 ईदमस्तीदमपि मे - १६।१३
 ईदमालं महीपते - १।२१
 ईदमुक्तं मयानघ - १।५।२०
 ईदानीमस्मि संवृतः - ११।५१
 ईन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे - ३।३४
 ईन्द्रियाग्निषु ब्रुवति - ४।२६
 ईन्द्रियाणां हि चरताम् - २।६७
 ईन्द्रियाणां मनश्चास्मि - १०।२२
 ईन्द्रियाणि दृशैकं च - १।३५
 ईन्द्रियाणि पराण्यालुः - ३।४२
 ईन्द्रियाणि प्रमाथिनी - २।६०
 ईन्द्रियाणि मनो बुद्धिः - ३।४०
 ईन्द्रियाण्यीन्द्रियार्थेभ्यः - २।५८, २।६८
 ईन्द्रियार्थान्विमैढात्मा - ३।६
 ईन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् - १३।८
 ईन्द्रियेभ्यः परं मनः - ३।४२
 ईमं राजर्षयो विदुः - ४।२
 ईमं विवस्वते योगम् - ४।१
 ईमं प्राप्य भङ्गस्व माम् - ८।३३
 ईमं प्राप्स्ये मनोरथम् - १६।१३
 ईमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि - १०।१६
 ईषुभिः प्रतियोत्स्यामि - २।४
 ईष्टः स्यामिति मे मतिः - १८।७०
 ईष्टानिष्टोपपत्तिषु - १३।८
 ईष्टान्भोगान्द्वि वो देवा - ३।१२

एष्टोऽसि मे दृढमिति - १८१६४
एष्टैकस्थं जगत्कृत्स्नम् - १११७
एष्टैव तैर्जितः सर्गः - ५११८

ई

ईक्षते योगयुक्तात्मा - ६१२८
ईश्वरः सर्वभैतानाम् - १८१६१
ईश्वरोऽहमलं भोगी - १६११४
ईलन्ते कामभोगार्थम् - १६११२

उ

उक्त्वा तेषुर्गी अर्भेव ल - २१८
उच्यैः श्रवसमश्वानाम् - १०१२७
उच्छिष्टमपि यामेध्यम् - १७११०
उत्कामन्तं स्थितं वापि - १५११०
उत्तमः पुरुषस्त्वन्धः - १५११६
उत्तमोऽश्वस्य वीर्यवान् - ११६
उत्सन्नकुवधर्माशाम् - ११४४
उत्साधन्ते जातिधर्माः - ११४३
उत्सीदियुरिमे बोकाः - ३१२४
उदारः सर्वं अवेते - ७११८
उदासीनवदासीनः - १४१२३
उदासीनवदानीम् - ८१८
उदासीनो गतव्यथः - १२११६
उद्दरेऽहमनात्मानम् - ६१५
उद्भवस्य भविष्यताम् - १०१३४
उन्मिषन्मिषन्मिति - ५१८
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम् - ४१३४
उपद्रष्टानुमन्ता य - १३१२२
उपविश्यासने युञ्ज्याद् - ६११२
उपलन्त्यामिमाः प्रजाः - ३१२४
उपैति शान्तरजसम् - ६१२७
उभयोरपि दृष्टोऽन्तः - २११६
उभयोर्विन्दते इवम् - ५१४
उभे सुकृतदृष्टृते - २१५०
उभौ तौ न विजानीतः - २११८
उवाय पार्थ पश्येतान् - ११२५
उवाय मधुसैदनः - २११
उषित्वा शाश्वतीः समाः - ६१४१

उ

उद्वर्षं गच्छन्ति सत्वस्थाः - १४११८
उद्वर्षमैवमधःशाभम् - १५११

ऋ

ऋक्साम यजुरेव य - ८११७

२५४

ऋतैनां कुसुमाकरः - १०१३५
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति - १११३२
ऋषयः क्षीणकल्मषाः - ५१२५
ऋषिभिर्बुध्वा गीतम् - १३४
ऋषीश्वरं सर्वानुरगांश्च दिव्यान् - ११११५

ओ

ओकं साङ्ख्यं य योगं य - ५१५
ओकत्वेन पृथक्त्वेन - ८११५
ओकभक्तिर्विशिष्यते - ७११७
ओकमप्यास्थितः सम्यक् - ५१४
ओक्या यात्यनावृत्तिम् - ८१२६
ओकस्थमनुपश्यति - १३१३०
ओकांशेन स्थितो जगत् - १०१४२
ओकाङ्गी यतयितात्मा - ६११०
ओकेलं कुरुनन्दन - २१४१
ओकोऽथवाप्यय्युत - १११४२
ओतरच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य - १११३५
ओतञ्जानमिति प्रोक्तम् - १३१११
ओतक्षेत्रं समासेन - १३१६
ओतद् गुह्यमलं परम् - १८१७५
ओतद्धि दुर्बलतरम् - ६१४२
ओतद्बुद्ध्या बुद्धिमुस्यात् - १५१२०
ओतद्योनीनि भैतानि - ७१६
ओतद्यो वेत्ति तं प्राहुः - १३११
ओतन्मे संशयं कृष्ण - ६१३८
ओतस्यालं न पश्यामि - ६१३३
ओतां विभैति योगं य - १०१७
ओतां दृष्टिमवष्टभ्य - १६१८
ओतान्न लन्तुमिच्छामि - ११३५
ओतान्यपि तु कर्माणि - १८१६
ओतावदिति निश्चिताः - १६१११
ओतैर्विमुक्तः कौन्तेय - १६१२२
ओतैर्विमोहयत्येषः - ३१४०
ओभिः सर्वमिदं जगत् - ७११३
ओवं यास्यसि पांडव - ४१३५
ओवं यो वेत्ति तत्त्वतः - ४१८
ओवंद्रुपः शक्य अलं नृलोके - १११४८
ओवं सततयुक्ता ये - १२११
ओवं ज्ञात्वा कृतं कर्म - ४११५
ओवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे - ४१३२
ओवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना - ८१२१
ओवमुक्तो हर्षकिशः - ११२४

भगवद्गीता पादानुक्रमशिका

अवेमुकृत्वा ततो राजन् - १११८
 अवेमुकृत्वाभुनः सङ्ख्यये - ११४७
 अवेमुकृत्वा हर्षकिशम् - २१८
 अवेमेतद्यथात्थ त्वम् - १११३
 अवेवं परम्पराप्राप्तम् - ४१२
 अवेवं प्रवर्तितं यकम् - ३१६
 अवेवं बहुविधा यज्ञा - ४१३२
 अवेवं बुद्धेः परं बुद्ध्या - ३१४३
 अवेष तैदेशतः प्रोक्तः - १०१४०
 अवेष वोऽस्तिवष्टकामधुक् - ३११०
 अवेषा तेऽभिलिता साङ्ख्यये - २१३८
 अवेषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ - २१७२

ॐ

ॐ ऐरावतं गणेशं प्राणाम् - १०१२७
 ॐ अश्वरं पुरुषोत्तम - १११३

ओ

ॐ तत्सदिति निर्देशः - १७१२३
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म - ८११६

क

कं धातयति लन्ति कम् - २१२१
 कश्चिदज्ञानसम्मोहः - १८१७२
 कश्चिदेतत्स्रुतं पार्थ - १८१७२
 कश्चिन्मोक्षयविब्रष्टः - ६१३८
 कट्टम्बलवशात्पुण्ड्र - १७१८
 कथं विद्यामलं योगिन् - १०११७
 कथं स पुरुषः पार्थ - २१२१
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः - ११३८
 कथमेतद्विज्ञानीयाम् - ४१४
 कथं भीष्ममलं सङ्ख्ये - २१४
 कथयन्तश्च मां नित्यम् - १०१८
 कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् - २१३४
 करुणं कर्म कर्तति - १८११८
 करुणं च पृथग्विधम् - १८११४
 करिष्यस्यवशोऽपि तत् - १८१६०
 करिष्ये वयनं तव - १८१७३
 कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् - १११३४
 कर्तव्यानीति मे पार्थ - १८१६
 कर्ता तामस उच्यते - १८१२८
 कर्ता सात्त्विक उच्यते - १८१२६
 कर्तालमिति मन्यते - ३१२७
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् - १८१६०
 कर्तुं मद्योगमाश्रितः - १२१११

कर्तुं व्यवसिता वयम् - ११४५
 कर्म कर्तुं मिलार्हसि - १६१२४
 कर्म करुणमुच्यते - ६१३
 कर्म चैव तदर्थयिम् - १७१२७
 कर्मणं बुद्धियुक्ता हि - २१५१
 कर्मणान्विद्धि तान्सर्वान् - ४१३२
 कर्म ज्ञेयानि ह्यकर्मणः - ३१८
 कर्मणः सुकृतस्याहुः - १४११६
 कर्मणामशमः स्पृहा - १४११२
 कर्मणैव हि संसिद्धिम् - ३१२०
 कर्मणो नोपपद्यते - १८१७
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम् - ४११७
 कर्मण्यकर्म यः पश्येत् - ४११८
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि - ४१२०
 कर्मण्येवाधिकारस्ते - २१४७
 कर्म प्रारभते नरः - १८११५
 कर्म प्रादुर्भवीषिणः - १८१३
 कर्मबन्धं प्रहास्यसि - २१३८
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि - ३११५
 कर्मभिर्न स बध्यते - ४११४
 कर्मयोगेन चापरं - १३१२४
 कर्मयोगेन योगिनाम् - ३१३
 कर्मयोगो विशिष्यते - ५१२
 कर्मसंगिषु ज्ञयते - १४११५
 कर्मसंगेन टेलिनम् - १४१७
 कर्माणि प्रविभक्तानि - १८१४१
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके - १५१२
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी - ६१४६
 कर्मिन्द्रियाणि संयम्य - ३१६
 कर्मिन्द्रियैः कर्मयोगम् - ३१७
 कर्मयन्तः शरीरस्थम् - १७१६
 कल्पक्षये पुनस्तानि - ८१७
 कल्पपादौ विसृजाम्यहम् - ८१७
 कवयोऽप्यत्र मोहिताः - ४११६
 कविं पुराणमनुशासितारम् - ८१८
 कवीनामुशना कविः - १०१३७
 कश्चिदर्थव्यपाश्रयः - ३११८
 कश्चिद्यतति सिद्धये - ७१३
 कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः - ७१३
 कश्चिन्मे प्रियकृतम् - १८१६८
 कस्माद्य ते न नमेरन् मलात्मन् - १११३७
 काङ्क्षन्तः कर्मणोऽसिद्धिम् - ४११२

कां गतिं कृष्ण गच्छति - ६।३७
 का प्रीतिः स्यान्नानार्दन - १।३६
 कामं क्रोधं च संश्रिताः - १६।१८
 कामं क्रोधं परिग्रहम् - १८।५३
 काम अेक क्रोध अेष - ३।३७
 कामक्रोधपरायणाः - १६।१२
 कामक्रोधवियुक्तानाम् - ५।२६
 कामः क्रोधस्तथा लोभः - १६।२१
 कामक्रोधोद्धवं वेगम् - ५।२३
 काममाश्रित्य दृष्णैरम् - १६।१०
 कामरागबलान्विताः - १७।५
 कामरागविवर्जितम् - ७।११
 कामरूपं दुरासदम् - ३।४३
 कामरूपेण कौन्तेय - ३।३८
 कामसंकल्प वर्जिताः - ४।१८
 कामात्क्रोधोऽभिज्ञयते - २।६२
 कामात्मानः स्वर्गपराः - २।४३
 कामैस्तेस्तेर्दृतज्ञानाः - ७।२०
 कामोपभोगपरमाः - १६।११
 कामोस्मि भरतर्षभ - ७।११
 काम्यानां कर्मणां न्यासम् - १८।२
 कायकवेशभयात्प्रयजेत् - १८।८
 कायेन मनसा बुद्ध्या - ५।११
 कारणां गुणसंगोऽस्य - १।३२.१
 कारणानि निबोध मे - १८।१३
 कार्पण्यदोषोपलतस्वभावः - २।७
 कार्यकारणकर्तृत्वे - १।३२.०
 कार्यं कर्मकरोति यः - ६।१
 कार्यं कर्म समाचर - ३।१८
 कार्यं याकार्यमेव च - १८।३१
 कार्यते ह्यवशः कर्म - ३।५
 कार्यमित्येव यत्कर्म - १८।८
 कार्याकार्यव्यवस्थितौ - १६।२४
 कार्याकार्ये भयाभये - १८।३०
 कार्ये सक्रतमलैतुकम् - १८।२२
 कालः क्लवतामलम् - १०।३०
 कालेनात्मनि विन्दति - ४।३८
 कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः - ११।३२
 काशिराजस्य वीर्यवान् - १।५
 काश्यपस्य परमेष्वासाः - १।१७
 किं कर्म किमकर्मेति - ४।१६
 किं कर्म पुरुषोत्तम - ८।१

किञ्चिदस्ति धनञ्जय - ७।७
 किं ज्ञातेन तवाङ्गुल - १०।४२
 किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मम् - ८।११
 किं नो राज्ञ्येना गोविन्द - १।३२
 किमुर्ध्वत सञ्जय - १।१
 किमन्यत्कामलैतुकम् - १६।८
 किमाचारः कथं चैतान् - १।४।२.१
 किमासीत् प्रजेत् किम् - २।५४
 किं पुनर्ब्रह्मिणाः पुण्या - ८।३३
 किं भोगैर्जीवितेन वा - १।३२
 किरीटिनं गद्दिनं यकलस्तम् - ११।४६
 किरीटिनं गद्दिनं यकिणं य - ११।१७
 कीर्ति श्रीवक्रिय नारीणाम् - १०।३४
 कुतस्त्वा कश्मलमिदम् - २।२
 कुतोऽन्यः कुरुसत्तम - ४।३१
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः - १।१६
 कुरु कर्मेव तस्मात्त्वम् - ४।१५
 कुरुवृद्धः पितामहः - १।१२
 कुर्याद्भिद्रांस्तथासकतः - ३।२५
 कुवक्ष्यकृतं दोषम् - १।३८, ३८
 कुवक्ष्ये प्राणशयन्ति - १।४०
 कुवधनानां कुवस्य च - १।४२
 कुवधमशय शाश्वताः - १।४३
 कुवधर्मा सनातनाः - १।४०
 कुवेभवति धीमताम् - ६।४२
 कुर्वन्नपि न विप्यते - ५।७
 कुर्वन्नाप्नोति किस्विषम् - ४।२.१, १८।४७
 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि - १.२।१०
 कुर्वाणो मह्ययपाश्रयः - १८।५६
 कुशले नानुषण्यते - १८।१०
 कुंठस्थमयलं ध्रुवम् - १.२।३
 कुंठस्थोऽक्षर उच्यते - १.५।१६
 कुंठस्थो विजितेन्द्रियः - ६।८
 कुर्मोऽगानीव सर्वशः - २।५८
 कृतकृत्यस्य भारत - १.५।२०
 कृताञ्जलिरभाषत - १.१।१४
 कृताञ्जलिविषेपमानः किरीटी - १.१।३५
 कृत्वापि न निबध्यते - ४।२२
 कृत्स्न लोकमिमं रविः - १.३।३३
 कृत्स्नविन्न विद्यावयेत् - ३।२८
 कृपाणाः इवलेतवः - २।४८
 कृपया परयाविष्टः - १.२.८

कृपश्य समितिञ्जयः - ११८
 कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम् - १८१४४
 केचिदात्मानमात्मना - १३२४
 केचिद्धीताः प्राञ्जल्यो गृणन्ति - ११२१
 केचिद्धिवग्ना दशनान्तरेषु - ११२७
 केवलैरिन्द्रियैरपि - ५१११
 केशवाञ्जनयोः पुण्यम् - १८१७६
 केषु केषु च भावेषु - १०१७
 कैर्मया सह योद्धव्यम् - १२२
 कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतान् - १४२१
 कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया - १६११५
 कोन्तेय प्रतिजानीहि - ८३१
 कोमार यौवनं जरा - २१७
 क्रियते तद्विदं प्रोक्तम् - १७१८
 क्रियते बहुवायासम् - १८२४
 क्रियन्ते मोक्षकारिणिः - १७२५
 क्रियमाणानि सर्वशः - १३२८
 क्रियाविशेषबहुलाम् - २१४३
 क्रोधः पारुष्यमेव च - १६१४
 क्रोधाद्भवति सम्मोहः - २१६३
 क्रवेशोऽधिकतरस्तेषाम् - १२१५
 क्रवैर्भ्यं मा स्म गमः पार्थ - २३
 क्षत्रियस्य न विद्यते - २३१
 क्षमा सत्यं दमः शमः - १०१४
 क्षयाय जगतोऽलिताः - १६१८
 क्षरश्चाक्षर अेव च - १५१६
 क्षरः सर्वाणि भैतानि - १५१६
 क्षात्रं कर्म स्वभावजम् - १८१४३
 क्षान्तिरार्जवमेव च - १८१४२
 क्षिपाम्यञ्जमशुभान् - १६१९८
 क्षिप्रं हि मानुषे लोके - ४१२
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा - ८३१
 क्षीणो पुण्ये मर्त्ये लोके विशन्ति - ८२१
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यम् - २३
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् - १३३४
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम् - १३२
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् - १३२६
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नम् - १३३३
 क्षेत्रज्ञं धृति तद्विदः - १३१
 क्षेत्रज्ञं यापि मां विद्धि - १३२
 क्षेत्रमित्यभिधीयते - १३१

५

भं मनो बुद्धिदरेव च - ७१४

ग

गच्छत्यपुनरावृत्तिम् - ५१७
 गच्छत्यभैदाः पदमव्ययं तत् - १५५
 गतसंगस्य मुक्तस्य - ४२३
 गतागतं कामकामा लभन्ते - ८२१
 गतासैनगतासैश्य - २११
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी - ८१८
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसन्ना - ११२२
 गन्धर्वाणां चित्ररथः - १०२६
 गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे - ११३७
 गलना कर्मणो गतिः - ४१७
 गारुडीवं संसते हस्तात् - १३०
 गामाविश्य च भैतानि - १५१७
 गायत्री छन्दसामहम् - १०३५
 गिरामस्येकमक्षरम् - १०२५
 गुडाकेशः परंतप - २८
 गुडाकेशेन भारत - १२४
 गुणकर्मविभागयोः - ३२८
 गुणकर्मविभागशः - ४१७
 गुणतस्त्रिविधं शृणु - १८२८
 गुणप्रवृद्धा विषयप्रवावाः - १५२
 गुणा गुणेषु वर्तन्ते - ३२८
 गुणातीतः स उच्यते - १४२५
 गुणानेतानतीत्य त्रीन् - १४२०
 गुणाः प्रकृतिसम्भवाः - १४५
 गुणा वर्तन्त धृत्येव - १४२३
 गुणोत्पश्य परं वेत्ति - १४१८
 गुणैः कर्माणि सर्वशः - ३२७
 गुणैर्यो न विद्याल्यते - १४२३
 गुरुणापि विद्याल्यते - ६२२
 गुरुनलत्या हि महानुभावान् - २५
 गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् - १११
 गुह्याद् गुह्यतरं मया - १८६३
 गृहीत्वैतानि संयाति - १५१८
 ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च - १३१६
 ग्वानिर्भवति भारत - ४१७

घ

घ्नतोऽपि मधुसैदन - १३५

च

चक्षुश्चैवान्तरे भुवोः - ५२७
 चञ्चलं हि मनः कृष्ण - ६३४

यञ्जलत्वात्स्थितिं स्थिराम् - ६१३३
 यतुर्विधा भजन्ते माम् - ७१९६
 यत्वारो मनवस्तथा - ९०१६
 यातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम् - ४१९३
 यिकीर्णं लोकसङ्ग्रहम् - ३२५
 यिन्तामपरिमेयां य - ९६१९९
 यित्योऽसि भगवन्मया - ९०१९७
 येतसा नान्यगामिना - ८१८
 येतसा सर्वकर्माणि - ९८१५७
 यैवाग्निमुकुशोत्तरम् - ६१९९

७

छन्दांसि यस्य पाणिनि - ९५१९
 छन्दोभिर्विविधैः पृथक् - ९३४४
 छित्वैनं संशयं योगम् - ४१४२
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः - ५१२५
 छिन्नाभ्रमिव नश्यति - ६१३८
 छेत्ता न ह्युपपद्यते - ६१३८
 छेतुमर्हस्यशेषतः - ६१३८

८

जगतः शाश्वते मते - ८१२६
 जगत्प्रहृष्यत्यनुरक्त्यते य - ९९१३६
 जगद्व्यक्तमैतिना - ८१४
 जगदासुरनीश्वरम् - ९६१८
 जगद्वासयतेऽभिलम् - ९५१९२
 जगद्विपरिवर्तते - ८१९०
 जघन्यगुणवृत्तिस्थाः - ९४१९८
 जना न विदुरासुराः - ९६१७
 जनानां पुण्यकर्मणाम् - ७१२८
 जनाः सुकृतिनोऽर्जुन - ७१९६
 जन्म कर्म य मे द्विव्यम् - ४१८
 जन्मकर्मफलप्रदाम् - २१४३
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः - २१५९
 जन्ममृत्युजरादृष्टैः - ९४१२०
 जन्ममृत्युजराव्याधि - ९३१८
 जन्मानि तव यार्जुन - ४१५
 जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि - ९०३६
 जराभरणमोक्षाय - ७१२८
 जलि शत्रुं मलाबालो - ३१४३
 जगत्तो नैव यार्जुन - ६१९६
 जगतस्य हि ध्रुवो मृत्युः - २१२७
 जतु कर्मण्यतन्द्रितः - ३१२३
 जतु तिष्ठत्यकर्मकृत् - ३१५

२५८

जनाति पुरुषोत्तमम् - ९५१९८
 जयते वर्णसंकरः - ९१४९
 जिज्ञासुरपि योगस्य - ६१४४
 जिज्ञात्मनः प्रशान्तस्य - ६१७
 जिज्ञात्मा विगतस्पृहः - ९८१४८
 जित्वा वा भोक्षसे महीम् - २१३७
 जित्वा शत्रुन् भुङ्क्व राक्षसं - ९९१३३
 ज्वनं सर्वभैतेषु - ७१८
 ज्वभैतः सनातनः - ९५१७
 ज्वभैतां मलाबालो - ७१५
 जुह्वति ज्ञानदीपिते - ४१२७
 जोषयेत्सर्वकर्माणि - ३१२६
 ज्ञातव्यमवशिष्यते - ७१२
 ज्ञातुं द्रष्टुं य तत्त्वेन - ९९१५४
 ज्ञात्वा भैताद्विमव्ययम् - ८१९३
 ज्ञात्वा मां शान्तिमुच्छति - ५१२८
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तम् - ९६१२४
 ज्ञानं यदा तदा विधातु - ९४१९९
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् - ४१३८
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्तयम् - ९८१४२
 ज्ञानं विज्ञानसहितम् - ८१९
 ज्ञानं कर्म य कर्ता य - ९८१९८
 ज्ञानं ज्ञानवतामहम् - ९०३८
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यम् - ९३१९७
 ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता - ९८१९८
 ज्ञानदीपेन भास्वता - ९०१९९
 ज्ञाननिर्घैतकल्मषाः - ५१९७
 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम् - ७१२
 ज्ञानामावृत्य दैहिनम् - ३१४०
 ज्ञानयज्ञः परन्तप - ४१३३
 ज्ञानयज्ञेन याप्यन्थे - ८१९५
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् - ९८१७०
 ज्ञानयोगव्यवस्थितिः - ९६१९
 ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम् - ३१३
 ज्ञानवान्मां प्रपद्यते - ७१९८
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा - ६१८
 ज्ञानविज्ञाननाशनम् - ३१४९
 ज्ञानसंगेन यानघ - ९४१६
 ज्ञानसंछिन्नसंशयम् - ४१४९
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि - ४१९८
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि - ४१३७
 ज्ञानाद्ध्ययानं विशिष्यते - ९२१९२

भगवद्गीता पादानुक्रमशिका

ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् - १४११
 ज्ञानावस्थितयेतसः - ४१२३
 ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः - ४१३४
 ज्ञानिनो नित्यवैरिणा - ३१३८
 ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः - ६१४६
 ज्ञानी य भ्रतर्षभ - ७१९६
 ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् - ७१९८
 ज्ञानेन तु तदज्ञानम् - ५१९६
 ज्ञाने परिसमाप्यते - ४१३३
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि - १३१९२
 ज्ञेयं योक्तं समासतः - १३१९८
 ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी - ५१३
 ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः - ८१२
 ज्ञ्यायसी येत्कर्माश्रिते - ३१९
 ज्ञ्योतिषां रविरंशुमान् - १०१२१
 ज्ञ्योतिषामपि तज्ज्ञ्योतिः - १३१९७
 ॐ
 ऋषाणां मकरश्यास्मि - १०१३१
 त
 तं यज्ञं विद्धि राजसम् - १७१९२
 तं विद्याद् दृग्भसंयोग - ६१२३
 तं तं नियमास्थाय - ७१२०
 तं तथा कृपयाविष्टम् - २१९
 तं तमेवैति क्रौन्तेय - ८१६
 तं धर्मोऽवस्थिता युद्धे - ११३३
 तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य - १८१७७
 तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् - १८१२१
 तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् - १८१२०
 तत अेव य विस्तारम् - १३१३०
 ततः कुरु यत्तात्मवान् - १२१११
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम् - १५१४
 ततः शंभाश्य भेर्यश्य - ११९३
 ततः श्वेतैर्यैर्युक्ते - ११९४
 ततस्ततो नियम्यैतत् - ६१२६
 ततः स्वधर्मं कीर्ति य - २१३३
 ततः स विस्मयाविष्टः - १११९४
 ततो दृग्भतरं नु डिम् - २१३६
 ततो भवति भारत - १४१३
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा - १८१५५
 ततो याति परं गतिम्-६१४५, १३१२८, १६१२२;
 ततो युद्धाय युज्यस्व - २१३८
 ततो युत्यधमां गतिम् - १६१२०

ततो वक्ष्यामि ते हितम् - १८१६४
 तत्किं कर्माणि धोरे माम् - ३१९
 तत्कुरुष्व महर्षिणम् - ८१२७
 तत्क्षामये त्वामलमप्रमेयम् - १११४२
 तत्क्षेत्रं यस्य यादृक् य - १३१३
 तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् - २१५७
 तत्तदेवावगच्छ त्वम् - १०१४१
 तत्तदेवेतरो जनः - ३१२१
 तत्तामसमुद्भवम् - १७१९८, २२; १८१२२, ३८
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि - ४१९६
 तत्तेषु विद्धि मामकम् - १५१९२
 तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये - ८१९१
 तत्परः संयतेन्द्रियः - ४१३८
 तत्प्रसादात्परं शान्तिम् - १८१६२
 तत्र का परिदेवना - २१२८
 तत्र यान्द्रमसं ज्योतिः - ८१२५
 तत्र तं बुद्धिसंयोगम् - ६१४३
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति - ८१२४
 तत्र श्रीर्विजयो भैतिः - १८१७८
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद् - १४१६
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः - ११२६
 तत्रेकस्थं जगत्कृत्स्नम् - १११९३
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा - ६१९२
 तत्रैवं सति कतरिम् - १८१९६
 तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके - ८१९८
 तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् - १३१९१
 तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् - १८११९
 तत्त्ववित्तु मलाबालो - ३१२८
 तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते - ८१२४
 तत्समासेन मे शृणु - १३१३
 तत्सुषुं राजसं स्मृतम् - १८१३८
 तत्सुषुं सात्त्विकं प्रोक्तम् - १८१३७
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः - ४१३८
 तथा तवामी नरलोकवीराः - १११२८
 तथा तेनेदमावृतम् - ३१३८
 तथात्मा नोपविष्यते - १३१३२
 तथा देलान्तरप्राप्तिः - २१९३
 तथान्तर्ज्योतिरेव यः - ५१२४
 तथापि त्वं मलाबालो - २१२६
 तथाप्नोति निबोध मे - १८१५०
 तथा प्रवीनस्तमसि - १४११५
 तथा मानापमानयोः - ६१७; १२१९८

तथा शरीराणि विहाय ज्ञानिनि - २१२२
 तथा सर्वाणि भैतानि - ८१६
 तथैव च पितामहाः - ११३४
 तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः - १११२८
 तदर्थं कर्म क्रान्तेय - ३१८
 तदस्य हरति प्रज्ञाम् - २१६७
 तदलं भक्त्युपहतम् - ८१२६
 तदा गन्तासि निर्वेदम् - २१५२
 तदात्मानं सृष्टम्यलम् - ४१७
 तदा योगमवाप्स्यसि - २१५३
 तदित्यनभिसंधाय - १७१२५
 तदेकं वद निश्चित्य - ३१२
 तदेव मे दर्शय देव रूपम् - १११४५
 तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य - १११४८
 तदोत्तमविदां लोकान् - १४११४
 तद्द्वानं राजसं स्मृतम् - १७१२१
 तद्द्वानं सात्त्विकं स्मृतम् - १११२०
 तद्द्वाम परमं मम - ८१२१; १५१६
 तद्बुद्ध्यस्तदात्मानः - ५११७
 तद्भवत्यल्पमेधसाम् - ७१२३
 तद्योगैरपि गम्यते - ५१५
 तद्वाजसमुदाहृतम् - १८१२४
 तद्भक्त्या यं प्रविशन्ति सर्वे - २१७०
 तद्भिद्धिं प्रणिपातेन - ४१३४
 तद्भिद्धिं भरतर्षभ - १३१२६
 तन्निबन्धाति क्रान्तेय - १४१७
 तन्निबन्धाति भारत - १४१८
 तन्निष्ठास्तत्परायाणाः - ५११७
 तन्मे श्लेभतरं भवेत् - ११४६
 तन्मे ब्रह्मि सुनिश्चितम् - ५११
 तपश्चास्मि तपस्विषु - ७१८
 तपस्तत्रिविधं नरैः - १७११७
 तपस्तप्तं कृतं च यत् - १७१२८
 तपस्विभ्योऽधिको योगी - ६१४६
 तपाम्यलमलं वर्षम् - ८११८
 तपो दम्भेन चैव यत् - १७११८
 तपो दानं यशोऽयशः - १०१५
 तपो मानसमुच्यते - १७११६
 तप्यन्ते ये तपो जनाः - १७१५
 तमसः परमुच्यते - १७११७
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि - १४१८
 तमस्येतानि ज्ञायन्ते - १४११३

तमः सत्त्वं रजस्तथा - १४११०
 तमालुः परिणतं बुधाः - ४११८
 तमालुः परमां गतिम् - ८१२१
 तमुवाच हर्षकिशः - २११०
 तमेव याद्यं पुरुषं प्रपद्ये - १५१४
 तमेव शरणां गच्छ - १८१६२
 तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरैः - १६१२२
 तयापहतयेतसाम् - २१४४
 तयोर्न वशमागच्छेत् - ३१३४
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात् - ५१२
 तव शिष्येण धीमता - ११३
 तव सौम्यं जनार्दन - १११५१
 तवापि वक्राणि समुद्रवेगाः - १११२८
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणां ते - १६१२४
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्युदाहौ - ३१४१
 तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व - १११३३
 तस्मात्प्राणस्य प्रणिधाय कायम् - १११४४
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म - ३११५
 तस्मात्सर्वाणि भैतानि - २१३०
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु - ८१७, २७
 तस्मादज्ञानसम्भैतम् - ४१४२
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे - २१२७
 तस्मादसकतः सततम् - ३११८
 तस्माद्वृत्तिष्ठ क्रान्तेय - २१३७
 तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् - १६१२१
 तस्मादेवं विदित्वैनम् - २१२५
 तस्मादोमित्युदाहृत्य - १७१२४
 तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः - ५११८
 तस्माद्यस्य मलाबालो - २१६८
 तस्माद्युध्यस्व भारत - २११८
 तस्माद्योगाय युज्यस्व - २१५०
 तस्माद्योगी भवाजुर्न - ६१४६
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुम् - ११३७
 तस्मिन् गर्भे दधाम्यलम् - १३१३
 तस्य कतरिमपि माम् - ४११३
 तस्य कार्यं न विद्यते - ३११७
 तस्य तस्यायवां श्रद्धाम् - ७१२१
 तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता - २१५७, ५८, ६१, ६८
 तस्य सञ्जनयन्लर्षम् - १११२
 तस्यां जगति संधमी - २१६८
 तस्याराधनमीलते - ७१२२
 तस्यालं सुलभः पार्थ - ८११४

तस्यालं न प्राश्यामि - ६१३०
 तस्यालं निग्रहं मन्ये - ६१३४
 तांस्तथैव लभाम्यलम् - ४१९९
 तांस्तितिक्षस्व भारत - २१९४
 तानकृत्स्नविदो मन्दान् - ३२८
 तानलं द्विषतः कुर्यान् - ९६१९८
 तानि सर्वाणि संयम्य - २१६९
 तान्निबोध द्विभोक्तम् - ९१७
 तान्यलं वेद सर्वाणि - ४१५
 तान् विद्वद्भ्यासुरनिश्चयान् - ९७१६
 तान् समीक्ष्य स क्रौन्तेयः - ९१२७
 तामसं परियक्षते - ९७१९३
 तामसः परिकीर्तितः - ९८१७
 तामसी चेति तां शृणुः - ९७१२
 तामेव विदधाम्यलम् - ७१२९
 तावान्सर्वेषु वेदेषु - २१४६
 तासां ब्रह्म मलघोनिः - ९४१४
 तिष्ठन्तं परमेश्वरम् - ९३२७
 तीक्ष्णशृङ्गविट्कालिनः - ९७१८
 तुमुवो व्यनुनादयन् - ९१९८
 तुल्यनिन्द्यात्मसंस्तुतिः - ९४१२४
 तुल्यनिन्द्यास्तुतिमान्नी - ९२१९८
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरः - ९४१२४
 तुल्यो मित्रारिपक्षयोः - ९४१२५
 तुभ्यन्ति य रमन्ति य - ९०१८
 तृष्णासंगसमुद्भवम् - ९४१७
 तेजः क्षमा धृतिः शौचम् - ९६१३
 तेजस्व्यास्मि विभावरौ - ७१८
 तेजस्तेजस्विनामलम् - ७१९०, ९०१३६
 तेजोभिरार्पैर्य जगत्समग्रम् - ९९१३०
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यम् - ९९१४७
 तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् - ९९१९७
 ते तं लुक्त्वा स्वर्गलोकं विश्वावम् - ८१२९
 ते देवा भावयन्तु वः - ३१९९
 ते दृवन्द्वमोलनिर्मुक्ताः - ७१२८
 तेन मुह्यन्ति जन्तवः - ५१९५
 तेनैव ऋषेण यतुर्भुजेन - ९९१४६
 तेऽपि यातितरुत्येव - ९३२५
 तेऽपि मामेव क्रौन्तेय - ८१२३
 तेऽपि यान्ति परां गतिम् - ८१३२
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकम् - ८१२०
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव - ९२१४

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम् - ७१२८
 ते मे युक्ततमा मताः - ९२१२
 तेऽवस्थिताः प्रभुषो धार्तराष्ट्राः - २१६
 ते विद्वुर्युक्तचेतसः - ७१३०
 तेषां सततयुक्तानाम् - ९०१९०
 तेषां के योग वित्तमाः - ९२१९
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः - ७१९७
 तेषां नित्याभियुक्तानाम् - ८१२२
 तेषां निष्ठा तु का कृष्ण - ९७१९
 तेषामलं समुद्धर्ता - ९२१७
 तेषामादित्यवज्ज्ञानम् - ५१९६
 तेषामेवानुक्रम्यार्थम् - ९०१९९
 तेषां भेदमिमं शृणु - ९७१७
 तेऽलेशत्रविदो जनाः - ८१९७
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यः - ३१९२
 तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ - ३१३४
 त्यक्तसर्वपरिग्रहः - ४१२९
 त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः - ९८१९९
 त्यक्त्वा कर्मकृत्वासंगम् - ४१२०
 त्यक्त्वा देलं पुनर्जन्म - ४१८
 त्यक्त्वा सर्वानशेषतः - ६१२४
 त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप - २१३
 त्यजत्यन्ते कवेवरम् - ८१६
 त्यागः शान्तिरपैशुनम् - ९६१२
 त्यागरस्य च हर्षकिंश - ९८१९
 त्यागारुणान्तिरनन्तरम् - ९२१९२
 त्यागी सत्त्वसमाविष्टः - ९८१९०
 त्यागे भरतसत्तम - ९८१४
 त्यागो हि पुरुषव्याघ्र - ९८१४
 त्याग्यं द्रोषवदित्येके - ९८१३
 त्रायते मलतो भयात् - २१४०
 त्रिधैव गुणुभेदतः - ९८१९८
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः - ७१९३
 त्रिविधं कर्माणुः इवम् - ९८१९२
 त्रिविधं नरकरयेदम् - ९६१२९
 त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः - ९८१९८
 त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः - ९८१४
 त्रिविधा कर्मयोदना - ९८१९८
 त्रिविधा भवति श्रद्धा - ७१९२
 त्रिविधो भवति प्रियः - ९७१७
 त्रिषु लोकेषु किञ्चन - ३१२२
 त्रीन्गुणानतितवर्तते - ९४१२९

त्रेगुण्यविषया वेदाः - २।४५
 त्रैविद्या मां सोमपाः पैंतपापा - ८।२०
 त्वङ्गु चैव परिदृष्टते - १।३०
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष - १।१२
 त्वत्प्रसादान्मयायुत - १।१७३
 त्वदन्यः संशयस्यास्य - ६।३८
 त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः - २।१६
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम् - १।१।१८
 त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् - १।१।३७
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोपताः - १।१।१८
 त्वमस्य पैंन्त्यस्य गुरुर्गरीयान् - १।१।४३
 त्वमस्य विश्वस्य परं - १।१।१८, ३८
 त्वमाद्दि देवः पुरुषः पुराणः - १।१।३८
 त्वमादौ प्रोक्तवानिति - ४।४
 त्वया तत् विश्वमनन्तर्प - १।१।३८
 त्वयैकाग्रोऽयं येतसा - १।८।७२
 त्वां सदा परिचिन्तयन् - १।०।१७

६

दंष्ट्राक्षरावानि य ते मुष्नि - १।१।२५
 दंष्ट्राक्षरावानि भयानकानि - १।१।२७
 दण्डो दमयतामस्मि - १।०।३८
 ददामि बुद्धियोगं तम् - १।०।१०
 दम्भमानमदान्विताः - १।६।१०
 दम्भार्थमपि चैव यत् - १।७।१२
 दम्भालपारसंयुक्ताः - १।७।५
 दम्भेनाविधिर्पैंर्विकम् - १।६।१७
 दम्भो दपोंडिभिमानस्य - १।६।४
 दया लैंतेष्वलोलुप्तवम् - १।६।२
 दर्शयात्मानमव्ययम् - १।१।४
 दर्शयामास पार्थाय - १।१।८
 दातव्यमिति यद्दानम् - १।७।२०
 दानक्रियास्य विविधाः - १।७।२५
 दानं दमस्य यज्ञस्य - १।६।१९
 दानमीश्वरभावस्य - १।८।४३
 दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् - ८।२।८
 दास्यन्ते यज्ञभाविताः - ३।१।२
 ददिवि देवेषु वा पुनः - १।८।४०
 ददिवि सैंर्धसलस्य - १।१।१२
 दिव्यगन्धानुलेपनम् - १।१।१९
 दिव्यं ददामि ते यक्षुः - १।१।८
 दिव्यमाल्याम्बरधरम् - १।१।१९
 दिव्यानेकोद्भयतायुधम् - १।१।१०

दिव्या द्यात्मविर्भैतयः - १।०।१६, १८
 दिव्यौ शंभौ प्रदध्मतुः - १।१।४
 दिशश्चानवलोकयन् - ६।१।३
 दिशो न ज्ञाने न लभे य शर्म - १।१।२५
 दीप्तानवार्द्धपुतिमप्रमेयम् - १।१।१७
 दीयते य परिक्रिष्टम् - १।७।२१
 दीयतेऽनुपकारिणो - १।७।२०
 दुःखदोषानुदर्शनम् - १।३।८
 दुःखमाप्तुमयोगतः - ५।६
 दुःखमित्येव यत्कर्म - १।८।८
 दुःखयोनय अवे ते - ५।२२
 दुःखशोकामयप्रदा - १।७।८
 दुःखान्तं य निगच्छति - १।८।३६
 दुःखालयमशाश्वतम् - ८।१।५
 दुःखेष्वनुद्दिग्मननाः - २।५।६
 दुर्गतिं तात गच्छति - ६।४।०
 दुष्पैंरेणानवेन य - ३।३।८
 दुष्प्राप ईति मे मतिः - ६।३।६
 दैरस्थं यान्तिके य तत् - १।३।१५
 दैरेण ह्यवरं कर्म - २।४।८
 दष्टवानसि मां यथा - १।१।५३
 दष्टवानसि यन्मम - १।१।५२
 दष्ट्वा तु पांडवानीकं - १।२
 दष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम् - १।१।२०
 दष्ट्वा रूपं घोरमीदृग्ममेदम् - १।१।४८
 दष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः - १।१।२३
 दष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथिता - १।१।२४
 दष्ट्वेदं मानुषं रूपम् - १।१।५१
 दष्ट्वेमं स्वर्गं कृष्ण - १।२।८
 दष्ट्वैव कालानवसन्निभानि - १।१।२५
 देवदत्तं धनञ्जय - १।१।५
 देवदेव जगत्पते - १।०।१५
 देवद्विवज्जगुरुप्राज्ञ - १।७।१४
 देवर्षिनारदस्तथा - १।०।१३
 देवर्षीणां य नारदः - १।०।२६
 देवा अप्यस्य रूपस्य - १।१।५२
 देवानामस्मि वासवः - १।०।२२
 देवान्देवयज्ञो यान्ति - ७।२।३
 देवान्भावयतानेन - ३।१।१
 देशे काले य पात्रे य - १।७।२०
 देलवद्दिभरवाप्यते - १।२।५
 देलिनां सा स्वभावज्ञ - १।७।२

देलिनोऽस्मिन्मथ्या देले - २१७
 देली देलसमुद्रमवान् - १४१२०
 देली नित्यमवधोऽयम् - २१३०
 देले देलभृतां वर - ८१४
 देले देलिनमव्ययम् - १४१५
 देले सर्वस्य भारत - २१३०
 देलेऽस्मिन्पुरुषः परः - १३१२२
 देलेऽस्मिन्मधुसैदन - ८१२
 देव आसुरे अवे य - १६१६
 देवं यैवात्र पञ्चमम् - १८११४
 देवमेवापरे यज्ञम् - ४१२५
 देवी प्रकृतिमाश्रिताः - ८११३
 देवी सम्पद्विवमोक्षाय - १६१५
 देवी ह्येषा गुणमयी - ७११४
 देवो विस्तरशः प्रोक्तः - १६१६
 दौषैरेतैः कुलधनानाम् - ११४३
 द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं लि - १११२०
 द्यैतं छलयतामस्मि - १०१३६
 द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि - ४१३५
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः - ४१२८
 द्रष्टुं त्वदन्धेन कुरुप्रवीर - १११४८
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपम् - १११३
 दृपदस्य मदारथः - ११४
 दृपदो द्रौपदेयास्य - १११८
 द्रोणं य भीष्मं य जयद्रथं य - १११३४
 द्रोणं य मधुसैदन - २१४
 द्वान्द्वमोलेन भारत - ७१२७
 द्वान्द्वः सामासिकस्य य - १०१३३
 द्वान्द्ववातीतो विमत्सरः - ४१२२
 द्वान्द्वैर्विमुक्ताः सुभद्रुःभसंज्ञैः - १५१५
 द्वारं नाशनमात्मनः - १६१२१
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके - १५११६
 द्वौ भैतसर्गो लोकेऽस्मिन् - १६१६

ध

धनमानमदान्विताः - १६११७
 धनुरुदयस्य पांडवः - ११२०
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे - १११
 धर्मसंस्थापनार्थाय - ४१८
 धर्मस्थायस्य परन्तप - ८१३
 धर्माविरुद्धो भैतेषु - ७१११
 धर्मो नष्टे कुवं कृत्स्नम् - ११४०
 धर्म्यं संवाहमावयोः - १८१७०

धर्म्याद्धि युद्धास्त्रेयोऽन्यत् - २१३१
 धातां विश्वतोमुभः - १०१३३
 धायन्नयलं स्थिरः - ६११३
 धारयाम्यलमोऽसा - १५११३
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः - ११२३
 धार्तराष्ट्रान् अपिध्वजः - ११२०
 धार्तराष्ट्रान्स्वभान्धवान् - ११३७
 धार्तराष्ट्रा रणो लन्धुः - ११४६
 धीरस्तत्र न मुह्यति - २११३
 धैमेनाग्निरिवायुताः - १८१४८
 धैमेनात्रियते वह्निः - ३१३८
 धैमो रात्रिस्तथा कृष्णः - ८१२५
 धृतिं न विन्दामि शमं य विष्णो - १११२४
 धृतिः सा पार्थ तामसी - १८१३५
 धृतिः सा पार्थ राजसी - १८१३४
 धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी - १८१३३
 धृत्यात्मानं नियम्य य - १८१५१
 धृत्या धारयतेऽर्जुन - १८१३४
 धृत्या यथा धारयते - १८१३३
 धृत्युत्साहसमन्वितः - १८१२६
 धृष्टकेतुश्चेकितानः - ११५
 धृष्टद्यूम्नो विराटस्य - १११७
 धेनोनामस्मि कामधुक् - १०१२८
 ध्यानयोगपरो नित्यम् - १८१५
 ध्यानात्कर्मफलत्यागः - १२११२
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति - १३१२४
 ध्यायतो विषयान्पुंसः - २१६२
 ध्रुवं जन्म मृतस्य य - २१२७
 ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम - १८१७८

न

न करोति न विप्यते - १३१३१
 न कर्तृत्व न कर्माणि - ५११४
 न कर्मणामनारम्भात् - ३१४
 न कर्मफलसंयोगम् - ५११४
 न कर्मस्वपुण्योऽस्ते - ६१४
 न कश्चित्कर्तुमर्हति - २११७
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण - ११३२
 स किञ्चिदपि चिन्तयेत् - ६१२५
 न कुर्या कर्म येदहम् - ३१२४
 नकुलः सलद्वेष्य - १११६
 नक्षत्राणामलं शशी - १०१२१
 न य क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः - १११४८

न य तत्प्रेत्य नो र्दल - १७२८
 न य तस्मान्मनुष्येषु - १८१६८
 न य मत्स्थानि भैंतानि - ८१५
 न य मां तानि कर्माणि - ८१८
 न य मां योऽप्यस्येयति - १८१६७
 न य राक्षस्यं सुभानि य - ११३२
 न य शकनोभ्यवस्थातुम् - ११३०
 न य श्रेयोऽनुपश्यामि - ११३१
 न य संन्यसनादेव - ३१४
 न यातिस्वप्नशीलस्य - ६१९६
 न याभावायतः शान्तिः - २१६६
 न यायुक्तस्य भावना - २१६६
 न याशुश्रैषवे वाच्यम् - १८१६७
 न यास्य सर्वभैतेषु - ३१९८
 न यालं तेष्ववस्थितः - ८१४
 न यिरेणाधिगच्छति - ५१६
 न यैकान्तमनश्नतः - ६१९६
 न यैतद्विवदुमः कतरन्नो गरीयः - २१६
 न यैनं क्वेदयुत्यापः - २१२३
 न यैव न भविष्यामः - २१९२
 न यैव सुकुतं विष्णुः - ५१९५
 न ज्ञायते स्मियते वा कदाचित् - २१२०
 न तदस्ति पृथिव्यां वा - १८१४०
 न तदस्ति विना यत्स्यात् - १०१३८
 न तद्भासयते सैर्यः - १५१६
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुम् - १११८
 न तु मामभिजानन्ति - ८१२४
 न तु संन्यासिनां क्वचित् - १८१९२
 न तेषु रमते भुधः - ५१२२
 न त्याज्यं कार्यमेव तत् - १८१५
 न त्याज्यमिति यापरे - १८१३
 न त्वं वेत्थ परन्तप - ४१५
 न त्वं शोचितुमर्हसि - २१२७, ३०
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतो - १११४३
 न त्वं नेमे जनाधिपाः - २१९२
 न त्वलं तेषु ते मधि - ७१९२
 न त्वेवालं जतु नासम् - २१९२
 न दानेन न येन्यथा - १११५३
 न दृवेष्टि सम्प्रवृत्तानि - १४१२२
 न दृवेष्ट्यकुशलं कर्म - १८१९०
 न निरग्निर्न याक्यः - ६१९
 न निवृत्तानि क्राप्ति - १४१२२

न प्रसिद्धयेदकर्मणः - ३१८
 न प्रहृष्टेत्प्रियं प्राप्य - ५१२०
 न बुद्धिभेदं जनयेत् - ३१२६
 न भश्य पृथिवीं चैव - ११९८
 न भः स्पृशं दीप्तमनेकवाणम् - १११२४
 न भः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते - १११४०
 न भस्कृत्वा भैंथ अवाल कृष्णम् - १११३५
 न भस्यन्तश्च मां भक्त्या - ८१९४
 न मां कर्माणि विम्पन्ति - ४१९४
 न मां दृष्टुतिनो मैढाः - ७१९५
 न मे कर्मक्षवे स्पृष्टा - ४१९४
 न मे दृवेभ्योऽस्ति न प्रियः - ८१२८
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यम् - ३१२२
 न मे भक्तः प्राशयति - ८१३१
 न मे विदुः सुरगणाः - १०१२
 न मो नमस्तेऽस्तु सलखकृत्वः - १११३८
 न मोऽस्तु ते देववर प्रसीद - १११३१
 न मोऽस्तु ते सर्वत अेव सर्व - १११४०
 न योत्स्य र्दति गोविन्दम् - २१८
 न योत्स्य र्दति मन्यसे - १८१५८
 न रकेऽनियतं वासः - ११४४
 न राणां य नराधिपम् - १०१२७
 न रूषमस्येह तथोपलभ्यते - १५१३
 न वद्वारे पुरे देही - ५१९३
 न वानि गृह्णाति नरोऽपराणि - २१२२
 न विकम्पितुमर्हसि - २१३१
 न विमुञ्चति दुर्मैधाः - १८१३५
 न वेदयमाध्ययनेर्न दानैः - १११४८
 न शकनोषि मधि स्थिरम् - १२१८
 न शशापो न पावकः - १५१६
 न शोचति न क्राप्ति - १२१९७; १८१५४
 न शोषयति मारुतः - २१२३
 न शौचं नापि याचारः - १६१७
 न श्यस्तु न विनश्यति - ८१२०
 न श्रोष्यसि विनश्यसि - १८१५८
 न ष्टात्मानोऽल्पभुद्दयः - १६१८
 न ष्टो मोलः स्मृतिर्वन्धा - १८१७३
 न सत्तन्नासदुच्यते - १३१९२
 न सत्यं तेषु विदुधते - १६१७
 न स पश्यति दुर्मतिः - १८१९६
 न स भैंयोऽभिजयते - १३१२३
 न स सिद्धिमवाप्नोति - १६१२३

न सुभं संशयात्मनः - ४१४०
 न सुभं न परां गतिम् - १६१२३
 न लन्ति न निबध्यते - १८११७
 न लन्यते लन्यमाने शरीरे - २१२०
 न हि कल्याणद्वृत्तश्चिद् - ६१४०
 न हि कश्चित् क्षणमपि - ३१५
 न हि ज्ञानेन सदृशम् - ४१३८
 न हि ते भगवुर्व्यक्तित् - १०११४
 न हि देहभृता शक्यम् - १८१११
 न हिनस्त्यात्मनात्मानम् - १३१२८
 न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् - १११३१
 न हि प्रपश्यामि ममापनुद्दयात् - २१८
 न ह्यसंन्यस्तसंकल्पः - ६१२
 नादृतेनेह कश्चन - ३११८
 नात्मानमवसादयेत् - ६१५
 नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति - ६११६
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचम् - ६१११
 नादृते कस्यचित्पापम् - ५११५
 नानवाप्तमवाप्तव्यम् - ३१२२
 नानाभावान् पृथग्विधान् - १८१२१
 नानावर्णान्कृतीनि च - १११५
 नानाविधानि दिव्यानि - १११५
 नानाशस्त्रप्रहरणैः - ११८
 नानुतिष्ठन्ति मे मतम् - ३३३२
 नानुवर्तयतीह यः - ३११६
 नानुशोचन्ति पण्डिताः - २१११
 नानुशोचितुमर्हसि - २१२५
 नान्तं च मध्यं न पुनस्तवादिम् - ११११६
 नान्तो न यादृर्न च संप्रतिष्ठा - १५१३
 नान्तोऽस्ति मम दिव्यानाम् - १०१४०
 नान्यं गुणोभ्यः कतरिम् - १४११८
 नान्यदस्तीति वादिनः - २१४२
 नाप्नुवन्ति मलात्मानः - ८११५
 नाभक्ताय कदाचन - १८१६७
 नाभावो विद्यते सतः - २११६
 नाभिनन्दति न द्रुवेष्टि - २१५७
 नायं भैत्वा भविता वा न भैयः - २१२०
 नायं लोकोऽस्ति न पर - ४१४०
 नायं लोकोऽस्त्यथज्ञस्य - ४१३१
 नायं लन्ति न लन्यते - २११८
 नायका मम सैन्यस्य - ११७
 नाशयाम्यात्मभावस्थ - १०१११

नासतो विद्ध्यते भावः - २११६
 नासाभ्यन्तरधारिणौ - ५१२७
 नास्ति बुद्धिधरयुक्तस्य - २१६६
 नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे - १०११८
 नाहं वेदैर्न तपसा - १११५३
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य - ७१२५
 निगृहीतानि सर्वशः - २१६८
 निगृह्याम्युत्सृजामि च - ८११८
 निग्रहः किं करिष्यति - ३३३३
 नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् - ३११५
 नित्यं वा मन्यसे भूतम् - २१२६
 नित्यं च समयित्त्वम् - १३१८
 नित्यतुप्तो निराश्रयः - ४१२०
 नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः - १११५२
 नित्ययुक्तस्य योगिनः - ८११४
 नित्ययुक्ता उपासते - ८११४; १२१२
 नित्यस्योक्ताः शरीरिणः - २११८
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुः - २१२४
 निद्रालयस्यप्रमादोत्थम् - १८१३८
 निर्धानं बीजमव्ययम् - ८११८
 निन्दन्तस्तव सामर्थ्यम् - २१३६
 निबद्धः स्वेन कर्मणः - १८१६०
 निबद्धन्ति धनञ्जय - ४१४१; ८१८
 निबद्धन्ति मलाबालो - १४१५
 निबन्धायासुरी मता - १६१५
 निमित्तमात्रं भव सव्यसायिन् - १११३३
 निमित्तानि च पश्यामि - ११३१
 नियतं कुरु कर्म त्वम् - ३१८
 नियतं संगरहितम् - १८१२३
 नियतं क्रियतेऽर्जुन - १८१८
 नियतस्य तु संन्यासः - १८१७
 नियम्य भरतर्षभ - ३१४१
 नियम्यारभतेऽर्जुन - ३३७
 नियोजयसि केशव - ३११
 निराशीरपरिग्रहः - ६११०
 निराशीर्निर्ममो भैत्वा - ३३३०
 निराशीर्यतयित्वात्मा - ४१२१
 निराहारस्य दैहिनः - २१५८
 निरुद्धं योगसेवया - ६१२०
 निर्गुणं गुणभोक्तृ च - १३११४
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म - ५११८
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः - २१४५

निद्वर्णन्द्वो हि मलाबालो - ५१३
 निर्ममो निरलपारः - २१७१; १२१९३
 निर्मानमोला गितसंगदोषाः - १५१५
 नियोगक्षेम आत्मवान् - २१४५
 निर्वैरः सर्वभेतेषु - १११५५
 निवसिष्यसि मध्येव - १२१८
 निवासः शरणं सुहृत् - ८१९८
 निश्चयं शृणु मे तत्र - १८१४
 निश्चितं मतमुत्तमम् - १८१६
 निःश्रेयसकरावुभौ - ५१२
 निष्ठा ज्ञानस्य या परा - १८१५०
 निरत्रैगुण्यो भवाञ्जुन - २१४५
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः - ६१९८
 निलत्य धार्तराष्ट्रान्नः - ११३६
 नीतिरस्मि ङिगीषताम् - १०१३८
 नैंगते सोपमा स्मृता - ६१९८
 नेलाभिकमनाशोऽस्ति - २१४०
 नैतत्त्वय्युपपद्यते - २१३
 नैति मामेति सोऽञ्जुन - ४१८
 नैते सुती पार्थ ज्ञानन् - ८१२७
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि - २१२३
 नैनं दहति पावकः - २१२३
 नैनं पश्यत्येतसः - १५१९१
 नैनां प्राप्य विमुह्यति - २१७२
 नैवं शोषितुमर्हसि - २१२६
 नैवं छिञ्चित्करोति सः - ४१२०
 नैव छिञ्चित्करोमीति - ५१८
 नैव कुर्वन्न करयन् - ५१९३
 नैव तस्य कृतेनार्थः - ३१९८
 नैव त्यागकलं लभेत् - १८१८
 नैवं पापमवाप्स्यसि - २१३८
 नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते - ३१४
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमाम् - १८१४८
 नोद्विष्येत्प्राप्य चाग्रियम् - ५१२०
 न्याय्यं वा विपरीतं वा - १८१९५

५

पयाम्यन्नं यतुर्विधम् - १५१९४
 पञ्च येन्द्रियगोचराः - १३१५
 पञ्चैतानि मलाबालो - १८१९३
 पञ्चैते तस्य हेतवः - १८१९५
 पाशवानकगोमुखाः - ११९३
 पण्डिताः समदर्शिनाः - ५१९८

पतन्ति नरकेऽशुचौ - १६१९६
 पतन्ति पितरो ह्येषाम् - ११४२
 पत्रं पुष्पं इलं तोयम् - ८१२६
 पदं गच्छत्यनामयम् - २१५१
 पद्मपत्रमिवाम्बसा - ५१९०
 परं जन्म विवस्वतः - ४१४
 परधर्मात्स्वनुष्ठितात् - ३१३५; १८१४७
 परधर्मो भयावहः - ३१३५
 परं दृष्ट्वा निवर्तते - २१५८
 परमं पुरुषं दिव्यम् - ८१८
 परमं रूपमैश्वरम् - ११९८
 परमात्मायमव्ययः - १३१३१
 परमात्मा समालितः - ६१७
 परमान्मेति चाप्युक्तः - १३१९२
 परमान्मेत्युदाहृतः - १५१९७
 परमान्नोति पुरुषः - ३१९८
 परं ब्रह्म परं धाम - १०१९२
 परं भावमजानन्तः - ७१२४; ८१९१
 परं भैयः प्रवक्ष्यामि - १४१९
 परस्तस्मात्तु भावोऽन्यः - ८१२०
 परस्परं भावयन्तः - ३१९१
 परस्योत्सादनार्थं वा - १७१९८
 परा सिद्धिमितो गताः - १४१९
 परियर्थात्मकं कर्म - १८१४४
 परिश्रामेऽभूतोपमम् - १८१३७
 परिश्रामे विषमिव - १८१३८
 परित्राणाय साधुनाम् - ४१८
 परिप्रश्नेन सेवया - ४१३४
 पर्जन्यादन्नसम्भवः - ३१९४
 पर्याप्तं त्विदमेतेषाम् - ११९०
 पवनः पवतामस्मि - १०१३१
 पवित्रमिदनुत्तमम् - ८१२
 पवित्रमिदं विद्यते - ४१३८
 पवित्रं परमं भवान् - १०१९२
 पश्यञ्शृणुवन्स्पृशञ्छिद्यन् - ५१८
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् - १८१९६
 पश्यन्ति ज्ञानयक्षुषः - १५१९०
 पश्यत्यात्मन्स्थितम् - १५१९१
 पश्यन्नात्मनि तुष्यति - ६१२०
 पश्य मे पार्थ रूपानि - १११५
 पश्य मे योगमैश्वरम् - ८१५; १११८
 पश्यादित्यान्यसैन्नुदान् - १११६

पश्याद्ध्य सयरायरम् - १११७
 पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् - १११९६
 पश्यामि त्वां दीप्तलुताशक्त्र - १११९८
 पश्यामि त्वां दृग्निरीक्ष्यं - १११९७
 पश्यामि देवांस्तव देव देहे - १११९५
 पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप - १११९६
 पश्याश्रयार्थिणि भारत - १११६
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणाम् - ११३
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशः - १११५
 पांडवानां धनञ्जयः - १०१३७
 पापं यरति पुरुषः - ३१३६
 पापमेवाश्रयेदस्मान् - ११३६
 पापादस्मान्निवर्तितुम् - ११३८
 पापमानं प्रजलि ह्ये नम् - ३१४१
 पार्थ नेवेह नामुत्र - ६१४०
 पार्थ संपदमासुरीम् - १६१४
 पार्थस्य य मलात्मनः - १८१७४
 पावनानि मनीषिणाम् - १८१५
 पितासि लोकस्य यरायरस्य - १११४३
 पिताहमस्य जगतः - ८१९७
 पितृणामर्थमा यास्मि - १०१२८
 पितृन्थ पितामहान् - ११२६
 पितृन्यान्ति पितृव्रताः - ८१२५
 पितेव पुत्रस्य सभेव सभ्यु - १११४४
 पीडया क्रियते तपः - १७१९८
 पुण्यो गन्धः पृथिव्यां य - ७१८
 पुत्रदारगृहादिषु - १३१८
 पुत्रान्पौत्रान्सर्भीस्तथा - ११२६
 पुनरावर्तिनोऽर्जुन - ८१९६
 पुनर्जन्म न विद्मते - ८१९६
 पुनर्योगं य शंससि - ५१९
 पुनश्चर्षेयोऽपि नमो नमस्ते - १११३८
 पुमाश्चरित निःस्पृहः - २१७९
 पुरा प्रोक्ता मयानध - ३१३
 पुरुषितकुन्तिभोजस्य - ११५
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् - १०१९२
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि - १३१२९
 पुरुषं पुरुषर्षभ - २१९५
 पुरुषश्याधिदैवतम् - ८१४
 पुरुषस्य विपश्चितः - २१६०
 पुरुषः स परः पार्थ - ८१२२
 पुरुषः सुभद्रुःभानाम् - १३१२०

पुरोधसां य मुष्यं माम् - १०१२४
 पुरोवाय प्रजपतिः - ३१९०
 पुष्पाणि यौषधीः सर्वाः - १५१९३
 पैङ्गुं शौचमार्जवम् - १७१९४
 पैङ्गुर्लविरिसेदन - २१४
 पैता मद्भावमागताः - ४१९०
 पैति पर्युषितं य यत् - १७१९०
 पैवाभ्यासेन तेनेव - ६१४४
 पैर्वैः पैर्वतरं कृतम् - ४१९५
 पैर्वैरपि मुमुक्षुभिः - ४१९५
 पृथ्वामि त्वां धर्मसम्मैद्वयेताः - २१७
 पृथक्केशिनिषेदन - १८१९
 पृथक्त्वेन तु यज्ञज्ञानम् - १८१२९
 पृथक्त्वेन धनञ्जय - १८१२८
 पौरुङ्गं दध्मौ मलाशंभम् - ११९५
 प्रकाश उपजयते - १४१९९
 प्रकाशकमनामयम् - १४१६
 प्रकाशं य प्रवृत्तिं य - १४१२२
 प्रकाशयति तत्परम् - ५१९६
 प्रकाशयति भारत - १३१३३
 प्रकृतिं यान्ति बैतानि - ३१३३
 प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् - ८१७
 प्रकृतिं विद्मि मे पराम् - ७१५
 प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय - ४१६
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य - ८१८
 प्रकृतिं य गुणैः सह - १३१२३
 प्रकृतिं पुरुषं यैव - १३१९८
 प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः - ८१९२
 प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति - १८१५८
 प्रकृतिस्थानि कर्षति - १५१७
 प्रकृते क्रियमाणानि - ३१२७
 प्रकृतेर्गुणसम्मैदाः - ३१२८
 प्रकृतेर्ज्ञानवानपि - ३१३३
 प्रकृत्या नियताः स्वया - ७१२०
 प्रकृत्यैव य कर्माणि - १३१२८
 प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः - १०१२८
 प्रजलाति यदा कामान् - २१५५
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहस्य - १११३८
 प्रज्ञावादांश्च भाषसे - २१९९
 प्रणम्य शिरसा देवम् - १११९४
 प्रणवः सर्ववेदेषु - ७१८
 प्रतिजाने प्रियोऽसि मे - १८१६५

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम् - ८१२
 प्रत्यवायो न विद्यते - २१४०
 प्रथितः पुरुषोत्तमः - १५१८
 प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः - ११४१
 प्रद्विषन्तोऽभ्यसैयकाः - १६१९८
 प्रनष्टस्ते धनञ्जय - १८१७२
 प्रपद्यन्ते नराधमाः - ७११५
 प्रपद्यन्तेऽन्य देवताः - ७१२०
 प्रपश्यद्भिर्नार्दन - ११३८
 प्रभवं नं मलर्षयः - १०१२
 प्रभवत्यलरागमे - ८१९८
 प्रभवत्यलरागमे - ८१९८
 प्रभवत्युग्रकर्मिणः - १६१८
 प्रभवः प्रलयस्तथा - ७१६
 प्रभवः प्रलयः स्थानम् - ८१९८
 प्रभास्मि शशिसैर्ययोः - ७१८
 प्रमाथि अववद् दृढम् - ६१३४
 प्रमादमोहौ तमसः - १४१९७
 प्रमादावस्यनिद्राभिः - १४१८
 प्रमादे सञ्जयत्युत् - १४१८
 प्रमादो मोह एव य - १४१९३
 प्रयत्नाद्दयतमानस्तु - ६१४५
 प्रयागुकावे य कथम् - ८१२
 प्रयागुकावेऽपि य माम् - ७१३०
 प्रयागुकावे मनसायलेन - ८१९०
 प्रयाता यान्ति तं कालम् - ८१२३
 प्रवपन्विसृङ्गुल्लन् - ५१८
 प्रवयं याति देलभृत - १४१९४
 प्रवयान्तामुपाश्रिताः - १६१९१
 प्रवये न व्यथन्ति य - १४१२
 प्रवक्ष्याम्यनसैयवे - ८१९
 प्रवदन्ति न परिऽताः - ५१४
 प्रवदुत्यविपश्चितः - २१४२
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः - १७१२४
 प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः - १६१९०
 प्रविभक्तमनेकधा - १११९३
 प्रवृत्तिं य निवृत्तिं य - १६१७; १८१३०
 प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते - ११२०
 प्रवेष्टुं य परन्तप - १११५४
 प्रशस्ते कर्मिणि तथा - १७१२६
 प्रशान्तमनसं ह्येनम् - ६१२७
 प्रशान्तात्मा विगतभीः - ६१९४

प्रसक्ताः कामभोगेषु - १६१९६
 प्रसंगेन श्लोकाङ्गी - १८१३४
 प्रसन्नयेतसो ह्यशु - २१६५
 प्रसादमभिगच्छति - २१६४
 प्रसादये त्वामलभीशमीऽयम् - १११४४
 प्रसादे सर्वदुःखानाम् - २१६५
 प्रसीद देवेश जगन्निवास - १११२५, ४५
 प्रसन्नव भारतः - २१९०
 प्रह्लादश्यास्मि दैत्यानाम् - १०१३०
 प्राकशरीरविमोक्षात् - ५१२३
 प्राणकर्मिणि यापरे - ४१२७
 प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि य - ११३३
 प्राणान्प्राणेषु लुहति - ४१३०
 प्राणापानगती रुद्ध्वा - ४१२८
 प्राणापानसमायुक्तः - १५१९४
 प्राणापानौ समौ कृत्वा - ५१२७
 प्राणायामपरायणाः - ४१२८
 प्राणिनां देहमाश्रितः - १५१९४
 प्राणोऽपानं तथापरे - ४१२८
 प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ - १०१९८
 प्राप्नुयात्पुण्यकर्मिणाम् - १८१७१
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् - ६१४९
 प्रादुस्त्यागं विद्यक्षाणाः - १८१२
 प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् - १११४४
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् - ७१९७
 प्रेतान्भैतगाणांश्चान्ये - १७१४
 प्रोक्तवानलमव्ययम् - ४१९
 पोष्यते गुणसङ्घ्ययाने - १८१९८
 प्रोच्यमानमशेषेषु - १८१२८

इ

इलं यज्ञतपः क्रियाः - १७१२५
 इलं त्यक्त्वा मनीषिणः - २१५१
 इलनुद्दिश्य वा पुनः - १७१२१
 इले सक्तो निबध्यते - ५११२

अ

अन्धं मोक्षं य या वेत्ति - १८१३०
 अन्धुरात्मात्मनस्तस्य - ६१६
 अलं अवततां यालम् - ७१९१
 अलं भीष्माभिरक्षितम् - ११९०
 अलं भीष्माभिरक्षितम् - ११९०
 अलादिव नियोजितः - ३१३६
 अलवो ज्ञानतपसा - ४१९०

अदिरन्तश्च भैतानाम् - १३१५
 अलुधा विश्वतोमुभम् - ८१५
 अलुशाभा धनन्ताश्च - २१४१
 अलुदरं अलुदंष्ट्राकरावम् - ११२३
 अलुनां जन्मनामन्ते - ७१८
 अलुनि मे व्यतीतानि - ४५
 अलुन्यदष्टपैर्वाणि - ११६
 आद्यस्पर्शेष्वसकतात्मा - ५२१
 विभर्त्यव्यय ईश्वरः - १५१७
 बीजं तदलमर्जुन - १०३८
 बीजं मां सर्वभैतानाम् - ७१९०
 बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् - २१४१
 बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् - ६२१
 बुद्धिनाशात्प्राणशयति - २१६३
 बुद्धिः पर्यवतिष्ठते - २१६५
 बुद्धि मोलयसीव मे - ३२
 बुद्धियुक्तो जहातील - २१५०
 बुद्धियोगमुपाश्रित्य - १८१५७
 बुद्धियोगाद्बुद्धनञ्जय - २१४८
 बुद्धिरव्यक्तमेव य - १३५
 बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः - १०४
 बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि - ७१९०
 बुद्धिर्भेदं धृतेश्चैव - १८२८
 बुद्धिर्यस्य न विप्यते - १८१७
 बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु - २३८
 बुद्धिर्व्यतितरिष्यति - २१५२
 बुद्धिः सा पार्थ तामसी - १८३२
 बुद्धिः सा पार्थ राजसी - १८३१
 बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी - १८३०
 बुद्धौ शरणाभन्विच्छ - २१४८
 बुद्ध्या धृतिगृहीतया - ६२५
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ - २३८
 बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तः - १८१५१
 बुधा भावसमन्विताः - १०१८
 बृहत्साम तथा साम्नाम् - १०३५
 बोद्धव्यं य विकर्माणाः - ४१७
 बोधयन्तः परस्परम् - १०१८
 ब्रह्मकर्मसमाधिना - ४२४
 ब्रह्मकर्मस्वभावजम् - १८१४२
 ब्रह्मचर्यमर्हिसा य - १७१४
 ब्रह्मचारिप्रते स्थितः - ६१४
 ब्रह्मणश्चित्रविधः स्मृतः - १७२३

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् - १४२७
 ब्रह्मण्यधायाय कर्माणि - ५१९०
 ब्रह्मनिर्वाणमुच्छति - २१७२
 ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः - ८२४
 ब्रह्मभैतः प्रसन्नात्मा - १८१५४
 ब्रह्मभैतमकल्मषम् - ६२७
 ब्रह्मभैतोऽधिगच्छति - ५२४
 ब्रह्मभैयाय कल्पते - १४२६; १८१५३
 ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः - ५२०
 ब्रह्म सम्पद्यते तदा - १३३०
 ब्रह्मसैत्रपदैश्चैव - १३४
 ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् - ३१५
 ब्रह्माग्नावपरं यज्ञम् - ४२५
 ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा लुप्तम् - ४२४
 ब्रह्माण्मीशं कभवासन्सथम् - १११५
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म लविः - ४२४
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् - ४२४
 ब्रह्माणक्षत्रियविशाम् - १८१४१
 ब्रह्माणस्य विज्ञानतः - २१४६
 ब्रह्माणसतेन वेदाश्च - १७२३
 ब्रह्माणो गवि हस्तिनि - ५१८

भ

भक्ता राजर्षयस्तथा - ८३३
 भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः - १२२०
 भक्तास्त्वां पर्युपासते - १२११
 भक्तिमान्मे प्रियो नरः - १२१८
 भक्तिमान्यः स मे प्रियः - १२१७
 भक्तिं मयि परां कृत्वा - १८१६८
 भक्तियोगेन सेवते - १४२६
 भक्तिरव्यभियारिणी - १३१०
 भक्तोऽसि मे सभा येति - ४३
 भक्त्या त्वनन्यया शक्यः - १११५४
 भक्त्या मामभिजानाति - १८१५५
 भक्त्या युक्तो योगभवेन चैव - ८१९०
 भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया - ८२२
 भजतां प्रीतिर्पैर्विकम् - १०१९०
 भजते मामनन्यभाक् - ८३०
 भजत्येकत्वमास्थितः - ६३१
 भजन्ते मां दृढप्रताः - ७२८
 भजुत्यनन्यमनसः - ८१९३
 भयं याभयमेव य - १०१४
 भयाद्गण्डुपरतम् - २३५

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे - १११४५
 भर्ता भोक्ता महेश्वरः - १३१२२
 भवतीत्यनुशुश्रुम् - ११४४
 भवतोऽज्ञानमेव च - १४१९७
 भवत्यत्यागिनां प्रेत्य - १८१९२
 भवन्तः सर्वे अेव हि - ११९९
 भवन्ति भावा भैतानाम् - १०१५
 भवन्ति संपदं दैवीम् - १६१३
 भवान्भीष्मश्च कर्णश्च - ११८
 भवाप्यथौ हि भैतानाम् - १११२
 भवामि नयिरात्पार्थ - १२१७
 भविता न य मे तस्मात् - १८१६८
 भविष्यति पुनर्धनम् - १६१९३
 भविष्याणि च भैतानि - ७१२६
 भवेद्युगपदृत्थिता - १११९२
 भस्मसात्कुरुते तथा - ४१३७
 भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन - ४१३७
 भावमव्ययमीक्षते - १८१२०
 भावसंशुद्धिरित्येतत् - १७१९६
 भासस्तस्य मलात्मनः - १११९२
 भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति - १११३०
 बिन्ना प्रकृतिरष्टधा - ७१४
 भीमकर्मा वृकोदरः - १११५
 भीमार्जुनसमा युधि - ११४
 भीष्मद्रोणप्रभुभतः - ११२५
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु - ११९९
 भीष्मो द्रोणः सैतपुत्रस्तथासौ - १११२६
 बुद्धतते प्रकृतिगुणान् - १३१२९
 बुञ्जते ते त्वद्यं पापाः - ३१९३
 बुञ्जनं वा गुणान्वितम् - १५१९०
 बुञ्जय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् - २१५
 भैतग्राममयेतसः - १७१६
 भैतग्राममिमं कृत्स्नम् - ८१८
 भैतग्रामः स अेवायम् - ८१९८
 भैतप्रकृतिभोगं च - १३१३४
 भैतभर्तृ च यज्ञज्ञेयम् - १३१९६
 भैतभावन भैतेश - १०१९५
 भैतभावोद्भवकरः - ८१३
 भैतभृन्न च भैतस्थः - ८१५
 भैतानमन्त अेव च - १०१२०
 भैतानामस्मि येतना - १०१२२
 भैतानाभीश्वरोऽपि सन् - ४१६

भैतानि यान्ति भैतेऽन्याः - ८१२५
 भैत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा - १११५०
 भैत्वा भैत्वा प्रवीयते - ८१९८
 भैत्वा यास्यसि लाघवम् - २१३५
 भैमिरापोऽनवो वायुः - ७१४
 भैय अेव महाबाहो - १०१९
 भैयः कथय तृप्तिर्हि - १०१९८
 भोक्ता च प्रभुरेव च - ८१२४
 भोक्तारं यज्ञतपसाम् - ५१२८
 भोक्तृत्वे हेतुश्च्यते - १३२०
 भोगैश्वर्यगतिं प्रति - २१४३
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् - २१४४
 भोजनं तामसप्रियम् - १७१९०
 भ्रमतीव य मे मनः - ११३०
 भ्रामयन्सर्वभैतानि - १८१६९
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् - ८१९०

भ

मंस्यन्ते त्वां मदारथाः - २१३५
 मञ्चितः सततं भव - १८१५७
 मञ्चितः सर्वदुर्गाणि - १८१५८
 मञ्चिता मद्गतप्राणाः - १०१८
 मत्ता बुद्धिर्जनार्दन - ३१९
 मत्कर्मकृन्मत्परमः - १११५५
 मत्कर्मपरमो भव - १२१९०
 मत्त अेव पृथग्विधाः - १०१५
 मत्त अेवेति तान्विद्धि - ७१९२
 मत्तः परतरं नान्यत् - ७१७
 मत्तः सर्वं प्रवर्तते - १०१८
 मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च - १५१९५
 मत्प्रसादात्तरिष्यसि - १८१५८
 मत्प्रसादाद्वाप्नोति - १८१५६
 मत्संस्थामधिगच्छति - ६१९५
 मत्स्थानि सर्वभैतानि - ८१४
 मत्स्थानीत्युपधारय - ८१६
 मद्नुग्रहाय परमम् - १११९
 मद्दर्थमपि कर्माणि - १२१९०
 मद्दर्थं त्यक्तञ्चविताः - ११८
 मद्गतेनान्तरात्मना - ६१४७
 मद्भक्त अेवद्विज्ञाय - १३१९८
 मद्भक्तः संगवर्जितः - १११५५
 मद्भक्ता यान्ति मामपि - ७१२३
 मद्भक्तितं लभते पराम् - १८१५४

मद्भक्तोभविधास्यति - १८१६८
 मद्भावं सोऽधिगच्छति - १४११८
 मद्भावा मानसा ज्ञाताः - १०१६
 मद्भावायोपपद्यते - १३११८
 मद्भ्याञ्छ मां नमस्कुरु - ८१३४; १८१६५
 मध्यं चैवालमर्जुन - १०१३२
 मध्यस्थदृष्टेभ्यबन्धुषु - ६१८
 मध्ये तिष्ठन्ति राज्ञसाः - १४११८
 मनः प्रसादः सौम्यत्वम् - १०११६
 मनः प्राणोन्द्रियक्रियाः - १८१३३
 मनश्शब्दव्यवस्थितम् - ६१२६
 मनः षष्ठीनीन्द्रियाणि - १५१७
 मनसस्तु परा बुद्धिः - ३१४२
 मनसैवेन्द्रियग्रामम् - ६१२४
 मनः संयम्य मच्चितः - ६११४
 मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् - ४११
 मनुष्याणां सल्लोषु - ७१३
 मनुष्याणां जनार्दन - ११४४
 मनुष्याः पार्थ सर्वशः - ३१२३; ४१११
 मनो दुर्निग्रहं यवम् - ६१३५
 मनो हृदि निरुध्य च - ८११२
 मन्त्रहीनमदक्षिणम् - १०११३
 मन्त्रोऽलमलमेवाऽव्यम् - ८११६
 मन्मना भव भद्रकृतः - ८१३४; १८१६५
 मन्मया मामुपाश्रिताः - ४११०
 मन्यते तमसावृता - १८१३२
 मन्यते नाधिकं ततः - ६१२२
 मन्यन्ते मामबुद्धयः - ७१२४
 मन्यसे यदि तच्छक्यम् - १११४
 मम तेजोऽशसम्भवम् - १०१४१
 मम देहे गुडाकेश - १११७
 मम भैतमलेश्वरम् - ८१११
 मम माया दुरत्यया - ७११४
 मम योनिर्मलद्वन्द्वम् - १४१३
 मम यो वेत्ति तत्त्वताः - १०१७
 मम वर्तमानुवर्तन्ते - ३१२३; ४१११
 मम साधर्म्यमागताः - १४१२
 ममात्मा भैतभावनः - ८१५
 ममाव्ययमनुत्तमम् - ७१२४
 ममैवांशो ज्वलोके - १५१७
 मया ततमिदं सर्वम् - ८१४
 मया द्रष्टुमिति प्रबो - १११४

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः - ८११०
 मया प्रमादात्प्राणयेन वापि - १११४१
 मया प्रसन्नेन तवाङ्गुनेदम् - १११४७
 मया भैतं यराचरम् - १०१३८
 मया लतांस्त्वं जलि मा - १११३४
 मयि यानन्ययोगेन - १३११०
 मयि ते तेषु याप्यलम् - ८१२८
 मयि बुद्धिर्ध निवेशय - १२१८
 मयि संन्यस्य मत्परः - १८१५७
 मयि संन्यस्य मत्परः - १२१६
 मयि सर्वमिदं प्रोतम् - ७१७
 मयि सर्वाणि कर्माणि - ३१३०
 मयैव विलितान्ति तान् - ७१२२
 मयैवेते निलताः पैंवमेव - १११३३
 मय्यर्पितमनोबुद्धिः - ८१७; १२११४
 मय्यावेशितचेतसाम् - १२१७
 मय्यावेश्य मनो ये माम् - १२१२
 मय्यासक्तमनाः पार्थ - ७११
 मय्येव मन आधत्स्व - १२१८
 मरणादतिरिच्यते - २१३४
 मरीचिर्मरुतामस्मि - १०१२१
 मलति स्थन्दने स्थितौ - १११४
 मलर्षयः सप्त पैंवे - १०१६
 मलर्षीणां च सर्वशः - १०१२
 मलर्षीणां भृगुरलम् - १०१२५
 मलत्मानस्तु मां पार्थ - ८११३
 मलाबालो बलुबालुपुष्टम् - १११२३
 मलाभैतान्यलपारः - १३१५
 मलायोगेश्वरो हरिः - १११८
 मलाशनो मलापाप्मा - ३१३७
 मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य - ८१३२
 मा कर्मकृत्वलेतुर्भैः - २१४७
 मां योऽव्यभिचारेण - १४१२६
 मां चैवान्त शरीरस्थम् - १७१६
 माता धाता पितामहः - ८११७
 मातुलाः श्वसुराः पौत्राः - ११३४
 मा ते व्यथा मा च विभैदभावः - १११४८
 मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि - २१४७
 मात्रास्पृशस्तु क्रौन्तेय - २११४
 माधवः पांडवश्चैव - १११४
 मानापमानयोस्तुत्यः - १४१२५
 मानुर्षी तनुमाश्रितम् - ८१११

मां तु वेद न कश्यन - ७१२६
 मां ध्यायन्त उपासते - १२१६
 मा इलेषु कदायन - २१४७
 मामकाः पांडवाश्चैव - १११
 मामनुस्मर युध्य य - ८१७
 मामप्राप्यैव कौन्तेय - १६१२०
 मामात्मपरदेहेषु - १६११८
 मामाश्रित्य यतन्ति ये - ७१२८
 मामिच्छाप्तुं धनञ्जय - १२१८
 मामुपेत्य तु कौन्तेय - ८११६
 मामुपेत्य पुनर्जन्म - ८११५
 मामेकं शरणं ब्रूय - १८१६६
 मामेभ्यः परमव्ययम् - ७११३
 मामेव ये प्रपद्यन्ते - ७११४
 मामेवानुत्तमां गतिम् - ७११८
 मामेवैभ्यस्संशयः - १८१६८
 मामेवैभ्यसि युक्तवैवम् - ८१३४
 मामेवैभ्यसि सत्यं ते - १८१६५
 मामेवैभ्यस्संशयम् - ८१७
 माययापहतज्ञाना - ७११५
 मायामेतां तरन्ति ते - ७११४
 मार्दवं हीरयापवम् - १६१२
 मा शुभः सम्पदं देवीम् - १६१५
 मासानां मार्गशीर्षोऽहम् - १०१३५
 माहात्म्यमपि याव्ययम् - १११२
 मित्रद्रोहे य पातकम् - ११३८
 मिथ्याचारः स उच्यते - ३१६
 मिथ्यैषः व्यवसायस्ते - १८१५८
 मुक्तसंगः समायन् - ३१८
 मुक्तसंगोऽनलंवादी - १८१२६
 मुक्तो यः स य मे प्रियः - १२११५
 मुष्णं य परिशुष्यति - ११२८
 मुच्यन्ते तेऽपि कर्माणि - ३१३१
 मुच्यन्ते सर्वकिंस्विषैः - ३११३
 मुनिर्माक्षपरायाणुः - ५१२८
 मुनीनामप्यलं व्यासः - १०१३७
 मूढग्राहोऽज्ञात्मनो यत् - १७११८
 मूढयोनिषु ज्ञायते - १४११५
 मूढा जन्मनि जन्मनि - १६१२०
 मूढोऽयं नाभिज्जनाति - ७१२५
 मूर्तयः सम्भवन्ति याः - १४१४
 मूर्ध्निधायात्मनः प्राणम् - ८११२

भृगाशां य भृगेन्द्रोऽहम् - १०१३०
 भृत्यं श्रुतिपरायाणाः - १३१२५
 भृत्यसंसारवर्त्मनि - ८१३
 भृत्यसंसारसागरात् - १२१७
 भृत्यः सर्वदरश्याहम् - १०१३४
 मेधावी छिन्नसंशयः - १८११०
 मेरुः शिखरिणामहम् - १०१२३
 मैत्रः कुरुणु अेव य - १२११३
 मोक्षयिष्यामि मा शुभः - १८१६६
 मोक्षयसे कर्मबन्धनैः - ८१२८
 मोघज्ञाना विद्येतसः - ८११२
 मोघं पार्थ स ज्वति - ३११६
 मोघाशा मोघकर्माणिः - ८११२
 मोहजलसमावृताः - १६११६
 मोहनं सर्वदहिनम् - १४१८
 मोहमेव य पांडव - १४१२२
 मोहात्तस्य परित्यागः - १८१७
 मोहादारभ्यते कर्म - १८१२५
 मोहाद्गृहीत्वसद्ग्राहान् - १६११०
 मोहितं नाभिज्जनाति - ७११३
 मोहोऽयं विगतो मम - ११११
 मौनं यैवास्मि गुह्यानाम् - १०१३०
 मौनमात्मविनिग्रहः - १७११६

य

यं यं वापि स्मरन्भावम् - ८१६
 यं लब्ध्वा यापरं वाभम् - ६१२२
 यं संन्यासमिति प्राहुः - ६१२
 यं हि न व्यथयुत्येते - २११५
 य आस्ते मनसा स्मरन् - ३१६
 य र्थमं परमं गुह्यम् - १८१६८
 य अेतेऽत्र समागताः - ११२३
 य अेन वेत्ति लन्तारम् - २११८
 य अेनमजमव्ययम् - २१२१
 य अेवं वेत्ति पुरुषम् - १३१२३
 यक्षरक्षांसि राजसाः - १७१४
 यक्ष्ये दारयामि मोहिष्ये - १६११५
 ययन्द्रमसि यय्याग्नौ - १५११२
 यय्यान्धद्द्रष्टुमिच्छसि - १११७
 यय्यापि सर्वभैतानाम् - १०१३८
 यय्याप्युत्कामतीश्वरः - १५१८
 यय्यावलसार्थमसत्कृतोऽसि - १११४२
 यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् - २१८

यच्छ्रेय ओतयोरेकम् - ५११
 यच्छ्रेयः स्यान्नश्चितं श्रैलि तन्मे - २१७
 यञ्जन्त ईल देवताः - ४११२
 यञ्जन्ते तामसा जनाः - १७१४
 यञ्जन्ते नामयज्ञैस्ते - १६११७
 यञ्जन्ते श्रद्धयान्विताः - ८१२३; १७११
 यञ्जन्ते सात्त्विका देवान् - १७१४
 यञ्जन्तो मामुपासते - ८११५
 यञ्ज्युर्विधिर्वैर्विकम् - ८१२३
 यञ्ज्युलोषि ददासि यत् - ८१२७
 यञ्ज्यात्वा न पुनर्मोहम् - ४१३५
 यञ्ज्यात्वा नेह भैयोऽन्यत् - ७१२
 यञ्ज्यात्वा मुनयः सर्वे - १४११
 यञ्ज्यात्वाभूतमश्नुते - १३११२
 यञ्ज्यात्वा भोक्ष्यसेऽशुभात् - ४११६; ८११
 यज्ञः कर्मसमुद्भवः - ३११४
 यज्ञक्षपितकल्मषाः - ४१३०
 यज्ञदानतपः कर्म - १८१३, ५
 यज्ञदानतपः क्रियाः - १७१२४
 यज्ञशिष्टाभूतभुजः - ४१३१
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः - ३११३
 यज्ञस्तपस्तथा दानम् - १७१७
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यः - ३११४
 यज्ञानां ऋषयज्ञोऽस्मि - १०१२५
 यज्ञायाचरतः कर्म - ४१२३
 यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र - ३१८
 यज्ञाश्च विहिताः पुराः - १६१२३
 यज्ञे तपसि दाने च - १७१२७
 यज्ञेनेवोपशुद्धति - ४१२५
 यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गात् प्रार्थयन्ते - ८१२०
 यज्ञो दानं तपश्चैव - १८१५
 यतयित्तेन्द्रियक्रियः - ६११२
 यततामपि सिद्धानाम् - ७१३
 यतते य ततो भैयः - ६१४३
 यततो ह्यपि क्रौन्तेय - २१६०
 यतन्तश्च दद्व्रताः - ८११४
 यतन्तोऽप्यकुतात्मानः - १५१११
 यतन्तो योगिनश्चैनम् - १५१११
 यतः प्रवृत्ति प्रसृता पुराणी - १५१४
 यतः प्रवृत्तिर्भैतानाम् - १८१४६
 यतयः संशितव्रताः - ४१२८
 यतवाक्ययमानसः - १८१५२

यतात्मा दृढनिश्चयः - १२११४
 यतीना यतयेतसाम् - ५१२६
 यतेन्द्रियमनोबुद्धि - ५१२८
 यतो यतो निश्चरति - ६१२६
 यत्करोषि यदश्नासि - ८१२७
 यत्तज्ज्ञानं मतं मम - १३१२
 यत्तत्तामसमुच्यते - १८१२५
 यत्तत्सात्त्विकमुच्यते - १८१२३
 यत्तदग्रेऽभूतोऽपमम् - १८१३८
 यत्तदग्रे विषमिव - १८१३७
 यत्तपस्यसि क्रौन्तेय - ८१२७
 यत्तु कामेऽसुना कर्म - १८१४
 यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् - १८१२२
 यत्तु प्रत्युपकारार्थम् - १७१२१
 यत्तदलं प्रीयमाणाय - १०११
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन - ११११
 यत्र काले त्वनावृत्तिम् - ८१२३
 यत्र यैवात्मनात्मानम् - ६१२०
 यत्र पार्थो धनुर्धरः - १८१७८
 यत्र योगेश्वरः कृष्णः - १८१७८
 यत्रोपरमते चित्तम् - ६१२०
 यत्साङ्ग्यैः प्राप्यते स्थानम् - ५१५
 यथाकाशस्थितो नित्यम् - ८१६
 यथा कुर्वन्ति भारत - ३१२५
 यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु - ७११
 यथादृशो भवेन च - ३१३८
 यथा दीपो निवातस्थः - ६११८
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः - १११२८
 यथा प्रकाशयत्येकः - १३१३३
 यथा प्रदीप्तं नवलनं पतंगाः - १११२८
 यथाभागमवस्थिताः - ११११
 यथावच्छृणु तान्यपि - १८११८
 यथा विन्दति तच्छृणु - १८१४५
 यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात् - १३१३२
 यथेच्छसि तथा कुरु - १८१६३
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निः - ४१३७
 यथोक्तं पर्युपासते - १२१२०
 यथोल्बेनावृत्तो गर्भः - ३१३८
 यदक्षरं वेदविदो वदन्ति - ८१११
 यदग्रे यानुबन्धे च - १८१३८
 यदलपारमाश्रित्य - १८१५८
 यदा ते मोहकविलम् - २१५२

यदादित्यगतं तेजः - १५१२
 यदा द्रष्टानुपश्यति - १४१९८
 यदा भैतपुथगभावम् - १३३३०
 यदा यदा हि धर्मस्य - ४३७
 यदा विनियतं चित्तम् - ६१८
 यदा संहरते वायम् - २१५८
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु - १४१९४
 यदा स्थास्यति निश्चला - २१५३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु - ६१४
 यद्विच्छन्तो ब्रह्मस्य चरन्ति - ८१९१
 यद्वि भाः सदशी सा स्यात् - १११९२
 यद्वि मामप्रतीकारम् - ११४६
 यद्वि ह्यलं न वर्तेयम् - ३२३
 यद्विच्छया योपपन्नम् - २३२२
 यद्विच्छालाभसन्तुष्टः - ४१२२
 यद्विभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः - १८१४०
 यद्वत्वा न निवर्तन्ते - १५१६
 यद्यदाचरति श्रेष्ठः - ३२९
 यद्यद्विभैतिमत्सत्वम् - १०१४९
 यद्यध्येते न पश्यन्ति - १३३८
 यद्वाग्यसुखलोभेन - ११४५
 यद्वा ज्येभ्यद्विवा नो ज्येयुः - २१६
 यद्विकारि यतश्च यत् - १३३३
 यन्त्राद्देवानि मायया - १८१६९
 यन्मनोऽनुविधीयते - २१६७
 यन्मां वदसि केशव - १०१९४
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्ट्यैर्वम् - १११४७
 यः पश्यति तथात्मानम् - १३२८
 यः पश्यति स पश्यति - ५१५; १३२७
 यः प्रयाति त्यजन्देहम् - ८१९३
 यः प्रयाति स मद्भावम् - ८१५
 यमः संयमतामहम् - १०१२८
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते - ८१२९
 यया तु धर्मकार्थान् - १८१३४
 यया धर्ममधर्मं च - १८१३९
 यया स्वप्नं भयं शोकम् - १८१३५
 ययेदं धार्यते जगत् - ७१५
 यश्चैनं मन्यते हतम् - २१९८
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य - १६१२३
 यष्टव्यमेवेति मनः - १७१९९
 यः सदा मुक्त ओव सः - ५१२८
 यः स मामेति पांडव - १११५५

यः सर्वत्रानभिरनेहः - २१५७
 यः स सर्वेषु भैतेषु - ८१२०
 यस्तं वेद स वेदवित् - १५१९
 यस्तु कर्मफलत्यागी - १८१९९
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् - ३१९७
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा - ३३७
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् - १५१९८
 यस्मान्नोद्विजते लोकाः - १२१९५
 यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भैंयः - १५१४
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन - ६१२२
 यस्य नाहंप्रतो भावः - १८१९७
 यस्य सर्वे समारम्भाः - ४१९८
 यस्या जगति भैतानि - २१६८
 यस्यान्तः स्थानि भैतानि - ८१२२
 यातयामं गतरसम् - ७१९०
 याति नास्त्यत्र संशयः - ८१५
 याति पार्थानुचिन्तयन् - ८१८
 या निशा सर्वभैतानाम् - २१६८
 यानेव हत्वा न विञ्च विषामः - २१६
 यान्ति देवप्रता देवान् - ८१२५
 यान्ति ब्रह्म सनातनम् - ४३३९
 यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् - ८१२५
 याभिर्विभैतिभिर्बोधान् - १०१९६
 यामिमां पुष्पितां वायम् - २१४२
 यावत्सञ्जयते किञ्चित् - १३२६
 यावदेतान्निरीक्षेऽहम् - ११२२
 यावानर्थं उदपाने - २१४६
 यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः - १८१५५
 युक्त आसीत् मत्परः - २१६९; ६१९४
 युक्तं ह्युच्यते तदा - ६१९८
 युक्तं ह्युच्यते योगी - ६१८
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा - ५१९२
 युक्तयेष्टस्य कर्मसु - ६१९७
 युक्तस्वप्नावबोधस्य - ६१९७
 युक्ताहारविहारस्य - ६१९७
 युक्तो मन्येत तत्त्ववित् - ५१८
 युज्यते नात्र संशयः - १०१७
 युञ्जतो योगमात्मनः - ६१९८
 युञ्जन्नेवं सदात्मानम् - ६१९५, २८
 युद्धाय कृतनिश्चयः - २३३७
 युद्धे याप्यपलायनम् - १८१४३
 युद्धे प्रियचिकीर्षवः - ११२३

युधामन्युश्य विक्रान्तः - ११६
 युध्यस्व जेतासि रणो सपत्नान् - १११३४
 युध्यस्व विगतस्वरः - ३१३०
 युयुत्सु समुपस्थितम् - ११२८
 युयुधानो विराटश्य - ११४
 ये आग्रक्षरमव्यक्तम् - १२११
 ये शैव सात्त्विका भावाः - ७११२
 ये जनाः पर्युपासते - ८१२२
 ये तु धर्म्यमित्तमिदम् - १२१२०
 ये तु सर्वाणि कर्माणि - १२१६
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् - १२१३
 ये त्वेतदहम्यस्यैयन्तः - ३१३२
 येन त्वैतान्यशेषेषु - ४१३५
 येन मामुपयान्ति ते - १०११०
 येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् - ३१२
 येन सर्वमिदं ततम् - २११७; ८१२२; १८१४६
 येनात्मैवात्मना जितः - ६१६
 ये पशुत्यात्मकारणात् - ३११३
 येऽपि स्युः पापयोनयः - ८१३२
 येऽप्यन्यदेवता लकताः - ८१२३
 ये लजन्ति तु मां लकत्या - ८१२८
 ये मे मतमिदं नित्यम् - ३१३१
 ये यथा मा प्रपद्यन्ते - ४१११
 येऽवस्थिताः प्रत्यनीकिषु योधाः - १११३२
 ये विदुर्यान्ति ते परम् - १३१३४
 ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य - १७११
 येषां लोक ईमाः प्रजाः - १०१६
 येषां साम्ये स्थितं मनः - ५११८
 येषां य त्वं बहुमतः - २१३५
 येषां त्वन्तगतं पापम् - ७१२८
 येषां नाशितमात्मनः - ५११६
 येषामर्थे कर्तृ नः - ११३३
 ये हि संस्पर्शन्तु भोगाः - ५१२२
 योगं तं विद्धि पांडव - ६१२
 योगं युञ्जन्मदाश्रयः - ७११
 योगं योगेश्वरात्कृष्णात् - १८१७५
 योगः कर्मसु कौशलम् - २१५०
 योगक्षेमं वहाम्यहम् - ८१२२
 योगः प्रोक्तः पुरातनः - ४१३
 योग ब्रह्मोऽभिजयते - ६१४१
 योगमात्मविशुद्धये - ६११२
 योगमायासमावृतः - ७१२५

योगयज्ञास्तथापरे - ४१२८
 योगयुक्तो भवाङ्गुन - ८१२७
 योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म - ५१६
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा - ५१७
 योगसंन्यस्तकर्माणि - ४१४१
 योगस्थः कुरु कर्माणि - २१४८
 योगाव्यवहितमानसः - ६१३७
 योगारैर्द्वस्तद्वोच्यते - ६१४
 योगारैर्द्वस्त तस्यैव - ६१३
 योगिनं सुप्रभुतमम् - ६१२७
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति - ५१११
 योगिनः पर्युपासते - ४१२५
 योगिनामपि सर्वेषाम् - ६१४७
 योगिनो यतचित्तस्य - ६११८
 योगी नियतमानसः - ६११५
 योगी परं स्थानमुपैति यादम् - ८१२८
 योगी प्राप्य निवर्तते - ८१२५
 योगी भवति कश्यप - ६१२
 योगी मुह्यति कश्यप - ८१२७
 योगी युञ्जत सततम् - ६११०
 योगी विगतकल्मषः - ६१२८
 योगी संशुद्धकिल्बिषः - ६१४५
 योगेनाव्यभियारिण्युया - १८१३३
 योगेश्वर ततो मे त्वम् - १११४
 योगो नष्टः परन्तप - ४१२
 योगोऽनिर्विण्णयेतसा - ६१२३
 योगो भवति दुःखला - ६११७
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहम् - ११२३
 योद्धुकामानवस्थितान् - ११२२
 यो न द्रष्टि न श्रूति - ५१३
 यो न हृष्यति न द्रष्टि - १२११७
 योऽन्तः सुभोऽन्तराशमः - ५१२४
 यो बुद्धेः परतस्तु सः - ३१४२
 यो भुङ्कते स्तेन एव सः - ३११२
 यो मद्भक्तः स मे प्रियः - १२११४, १६
 यो मां पश्यति सर्वत्र - ६१३०
 यो मां स्मरति नित्यशः - ८११४
 यो मामजमनादि य - १०१३
 यो मामेवमसम्मैदः - १५११८
 यो मे लकत्या प्रयच्छति - ८१२६
 योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः - ६१३३
 यो यच्छुद्धः स एव सः - १७१३

यो यो यां यां तनुं भक्तः - ७१२१
यो लोकत्रयमाविश्य - १५१७
योऽवतिष्ठति नैगेते - १४१२३

२

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति - १११३६
रञ्जः कर्मणि भारत - १४१८
रञ्जसस्तु इलं द्रुःभम् - १४१९६
रञ्जसि प्रलयं गत्वा - १४१९५
रञ्जसो लोभ अवे य - १४१९७
रञ्जस्तमश्याभिर्भेद्य - १४१९०
रञ्जस्येतानि ज्ञायन्ते - १४१९२
रञ्जः सत्त्वं तमश्चैव - १४१९०
रञ्जोगुणसमुद्भवः - ३१३७
रञ्जे रागात्मकं विद्मि - १४१७
रथं स्थापय मेऽप्युत - ११२१
रथोपस्थ उपाविशत् - १४७
रसनं द्वाणामेव य - १५६
रसवर्णं रसोऽप्यस्य - २१५८
रसोऽलमप्यु कौन्तेय - ७१८
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः - १७१८
रस्यं ह्येतदुत्तमम् - ४१३
राक्षसीमासुरीं चैव - ८१९२
रागद्वेषवियुक्तैस्तु - २१६४
रागद्वेषौ व्यवस्थितौ - ३१३३
रागद्वेषौ व्युदस्य य - १८१५१
रागी कर्मफलप्रेप्सुः - १८१२७
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य - १८१७६
राजविद्या राजगुह्यम् - ८१२
राजसं यवमध्रुवम् - १७१९८
राजसः परिकीर्तितः - १८१२७
राजसास्तामसाश्च ये - ७१९२
राज्ज वचनमब्रवीत् - ११२
राज्यं सुराणामपि याधिपत्यम् - २१८
राज्यं भोगाः सुखानि च - ११३३
रात्रिं युगसहस्रान्ताम् - ८१९७
रात्र्यागमे प्रवीयन्ते - ८१९८
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ - ८१९८
रामः शस्त्रभृतामलम् - १०१३१
रुद्राणां शंकरश्चास्मि - १०१२३
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्याः - १११२२
रूपमत्यद्भुतं हरेः - १८१७७
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् - १११४७

२७६

रूपं मलत्ते बहुवक्त्रनेत्रम् - १११२३
रोमलर्षश्य ज्ञायते - ११२८

६

लभते य ततः कामान् - ७१२२
लभते पौर्वदलिकम् - ६१४३
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम् - ५१२५
लभन्ते युद्धमीदृशम् - २१३२
लाभावाभौ ज्ञयाज्यौ - २१३८
लिप्यते न स पापेन - ५११०
लुप्तपिण्डोऽक क्रियाः - ११४२
लुब्धो लिंसात्मकोऽशुचिः - १८१२७
लेविद्यसे ग्रसमानः समन्तात् - १११३०
लोकत्रयं प्रव्यथितं मलात्मन् - १११२०
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव - १११४३
लोकसङ्ग्रहमेवापि - ३१२०
लोकस्तदनुवर्तते - ३१२१
लोकस्य सृष्टिप्रभुः - ५११४
लोकान्नोद्भिजते य यः - १२११५
लोकान्समग्रान्वदनेर्नैर्नवद्विः - १११३०
लोकान्समालर्तु मिल प्रवृत्तः - १११३२
लोके जन्म यदीदृशम् - ६१४२
लोकेऽस्मिन्निद्विविधा निष्ठा - ३१३
लोको मामजमव्ययम् - ७१२५
लोकोऽयं कर्मबन्धनः - ३१८
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः - १४१९२
लोभोपलतयेतसः - ११३८

१

वक्तुमर्हस्यशेषेण - १०१९६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति - १११२७
वक्ष्यामि भरतर्षभ - ८१२३
वक्ष्यामि हितकाम्यया - १०१९
वद्विभ्यन्ति तवाल्लिताः - २१३६
वरुणो यादृसांमलम् - १०१२८
वर्णसंस्कारकैः - ११४३
वर्त अवे य कर्मणि - ३१२२
वर्तते कामकारतः - १६१२३
वर्तते विद्वितात्मनाम् - ५१२६
वर्तन्त ईति धारयन् - ५१८
वर्तमानानि चार्जुन - ७१२६
वर्ततात्मैव शत्रुवत् - ६१६
वशे हि यस्येन्द्रियाणि - २१६१
वश्यात्मना तु यतता - ६१३६

भगवद्गीता पादानुक्रमणिका

वसैनां पावकश्यास्मि - १०१२३
 वाङ्मयं तप उच्यते - १७११५
 वाहः प्रवदतामहम् - १०१३२
 वायुर्गन्धानिवाशयात् - १५१८
 वायुर्नावमिवाम्भसि - २१६७
 वायुर्मोडग्निर्वसुः शशापः - १११३८
 वायुः सर्वत्रगो मलान् - ८१६
 वायोरिव सुदृष्टम् - ६१३४
 वासांसि छाणानि यथा विहाय - २१२२
 वासुदेवः सर्वमिति - ७१९८
 विकारांश्च गुणांश्चैव - १३१९८
 विगतेच्छाभयक्रोधः - ५१२८
 विजितात्मा जितेन्द्रियः - ५१७
 विज्ञातुमिच्छामि भवन्तम् - १११३१
 वितता ब्रह्मणो मुग्धे - ४१३२
 वित्तेशो यज्ञरक्षसाम् - १०१२३
 विदुर्देवा न दानवाः - १०१९४
 विद्धि नष्टानयेतसः - ३१३२
 विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् - १०१२४
 विद्धि पार्थ सनातनम् - ७१९०
 विद्धि प्रकृतिसम्भवान् - १३१९८
 विद्धि माममृतोद्भवम् - १०१२७
 विद्वध्ययकतरिमव्ययम् - ४१९३
 विद्वध्यनाद्री उभावपि - १३१९८
 विद्वध्येनमिह वैरिणाम् - ३१३७
 विद्याविनयसम्पन्ने - ५१९८
 विद्वान्युक्तः समाचरन् - ३१२६
 विधिदष्टो य ईश्वरते - १७१९९
 विधिहीनमसृष्टान्तम् - १७१९३
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तम् - १३१२७
 विनाशमव्ययस्यास्य - २१९७
 विनाशस्तस्य विद्यते - ६१४०
 विनाशाय च दृष्टताम् - ४१८
 विनियम्य समन्ततः - ६१२४
 विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् - ५१२९
 विपरीतानि केशव - ११३९
 विभक्तमिव च स्थितम् - १३१९६
 विभेति य ज्वरार्दन - १०१९८
 विभेतीनां परन्तप - १०१४०
 विभेतेर्विस्तरो मया - १०१४०
 विभुक्तो मामुपैष्यसि - ८१२८
 विभुक्तोऽमृतमश्नुते - १४१२०

विभुश्च निर्भमः शान्तः - १८१५३
 विभेढा नानुपश्यन्ति - १५१९०
 विभेढो ब्रह्मणः पथि - ६१३८
 विभुश्चैतदशेषेण - १८१६३
 वियोगं योगसंज्ञितम् - ६१२३
 विवस्वान्मनवे प्राह - ४१९
 विविक्रतदेशसेवित्वम् - १३१९०
 विविक्रतसेवी लघ्वाशी - १८१५२
 विविधाश्च पृथक्चेष्टाः - १८१९४
 विवृद्धं सत्वमित्युत - १४१९९
 विवृद्धे कुरुनन्दन - १४१९३
 विवृद्धे भरतर्षभ - १४१९२
 विशते तदनन्तरम् - १८१५५
 विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः - १११२८
 विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः - ८१९९
 विशन्ति वक्राण्यभिविष्यन्ति - १११२८
 विश्वेऽश्विनौ मृत्युश्चोष्मपाशश्च - १११२२
 विषमे समुपस्थितम् - २१२
 विषयानिन्द्रियैश्चरन् - २१६४
 विषयानुपसेवते - १५१८
 विषया विनिवर्तन्ते - २१५८
 विषयेन्द्रियसंयोगात् - १८१३८
 विषाहं मदमेव च - १८१३५
 विषाही दीर्घसैत्री च - १८१२८
 विषीदन्तमिदं वयः - २१९०
 विषीदन्तमिदं वाक्यम् - २१९
 विषीदन्निदमब्रवीत् - ११२८
 विष्टभ्यामिदं कृत्स्नम् - १०१४२
 विसर्गः कर्मसंज्ञितः - ८१३
 विसृजामि पुनः पुनः - ८१८
 विसृज्य सशरं यापम् - ११४७
 विस्तरेणात्मनो योगम् - १०१९८
 विस्मयो मे मलान्तराङ्गन् - १८१७७
 विहाय कामान्यः सर्वान् - २१७९
 विहारशय्यासनभोजनेषु - १११४२
 वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे - १११२२
 वीतरागभयक्रोधः - २१५६
 वीतरागभयक्रोधाः - ४१९०
 वृष्टिनं सन्तरिष्यसि - ४१३६
 वृष्टीनां वासुदेवोऽस्मि - १०१३७
 वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम - १११३८
 वेत्ति यत्र न चैवायम् - ६१२९

वेत्ति लोकमलेश्वरम् - १०।३
 वेत्ति सर्वेषु ब्रह्मेषु - १८।२१
 वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम - १०।१५
 वेदवाद्दरताः पार्थ - २।४२
 वेदानां सामवेदोऽस्मि - १०।२२
 वेदान्तकृद्वेदविदेव खलम् - १।१।१५
 वेदाविनाशिनं नित्यम् - २।२१
 वेदाहं समतीतानि - ७।२६
 वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव - ८।२८
 वेदेषु सर्वैरुमेव वेदः - १।१।१५
 वेदां पवित्रमोषारः - ८।१७
 वेपथुश्च शरीरे मे - १।२८
 वैनतेयश्च पक्षिणाम् - १०।३०
 वैराग्यं समुपाश्रितः - १८।५२
 वैराग्येण यं गृह्यते - ६।३५
 वैश्वकर्म्म स्वभावजम् - १८।४४
 व्यक्तमध्यानि भारत - २।२८
 व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनः - १।१।४८
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः - २।४१, ४४
 व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् - १।१।२४
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः - १।१।२०
 व्यामिश्रेणैव वाक्येन - ३।२
 व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् - १।८।७५
 व्याहरन्मामनुरमरन् - ८।१३
 व्यैकं दुर्योधनस्तदा - १।२
 व्यैकं द्रुपदपुत्रेण - १।३

श

शकनोतीहैव यः सोढुम् - ५।२३
 शक्य ओषधिविधो द्रष्टुम् - १।१।५३
 शक्योऽवाप्तुमुपायतः - ६।३६
 शंभं दृष्ट्वा प्रतापवान् - १।१२
 शंभान्दृष्ट्वाः पृथक् पृथक् - १।१८
 शठो नैष्ठृतिकोऽवसः - १८।२८
 शतशोऽथ सल्लसः - १।१।५
 शनैः शनैरुपरमेत् - ६।२५
 शब्दः भे पौरुषं नृषु - ७।८
 शब्दब्रह्मातिवर्तते - ६।४४
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्तत्वा - १८।५१
 शब्दादीन्विषयानन्ये - ४।२६
 शमः कारुण्यमुच्यते - ६।३
 शमो दमस्तपः शौचम् - १८।४२
 शरीरं यदवाप्नोति - १।५।८

शरीरयात्रापि य ते - ३।८
 शरीरवाङ्मनोबिर्भ्यत् - १८।१५
 शरीरस्थोऽपि क्रौन्तेय - १।३।३१
 शरीरे पांडवस्तदा - १।१।३
 शश्वच्छान्तिं निगच्छति - ८।३१
 शान्तिं निर्वाणपरमाम् - ६।१५
 शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् - ५।१२
 शारीरं केवलं कर्म - ४।२१
 शारीरं तप उच्यते - १।७।१४
 शाश्वतं पदमव्ययम् - १८।५६
 शाश्वतस्य य धर्मस्य - १।४।२७
 शिभाण्डो य महारथः - १।१७
 शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् - २।७
 शीतोष्णसुभद्रः भद्राः - २।१४
 शीतोष्णसुभद्रः भेषु - ६।७, १।२।१८
 शुक्लकृष्णो गती ह्येते - ८।२६
 शुचीनां श्रीमतां गेहे - ६।४१
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य - ६।११
 शुनि चैव श्वपाके य - ५।१८
 शुभाशुभपरित्यागी - १।२।१७
 शुभाशुभद्वैरेवम् - ८।२८
 शुद्रस्यापि स्वभावजम् - १८।४४
 शुद्राणां य परंतप - १८।४१
 श्रुणु मे परमं वचः - १०।१, १८।६४
 श्रुणु मे भरतर्षभ - १८।३६
 श्रुणुयादपि यो नरः - १८।७१
 श्रुणुवतो नास्ति मेऽमृतम् - १०।१८
 शैव्यश्च नरपुरुंगवः - १।५
 शोकसंविग्नमानसः - १।४७
 शौर्यं तेजो धृतिर्दक्षिणम् - १०।४३
 श्यावाः सम्बन्धिनस्तथा - १।३४
 श्वशुरान्सृष्टश्चैव - १।२७
 श्रद्धधाना मत्परमाः - १।२।२०
 श्रद्धया परया तप्तम् - १।७।१७
 श्रद्धया परयोपेताः - १।२।२
 श्रद्धयार्थितुमिच्छति - ७।२१
 श्रद्धा भवति भारत - १।७।३
 श्रद्धामयोऽयं पुरुषः - १।७।३
 श्रद्धावन्तोऽनसैयन्तः - ३।३१
 श्रद्धावाननसैयश्च - १८।७१
 श्रद्धावान्भजते यो माम् - ६।४७
 श्रद्धावांस्त्वभते ज्ञानम् - ४।३८

श्रद्धाविरहितं यज्ञम् - १७१३
 श्रीमद्वैर्जितमेव वा - १०१४१
 श्रुतिविप्रतिन्ना ते - २१५३
 श्रुतौ विस्तरशो मया - १११२
 श्रुत्वान्येभ्य उपासते - १३२५
 श्रुत्वान्येनं वेद न चैव कश्चित् - २१२८
 श्रेयः परमवाप्स्यथ - ३१११
 श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञान् - ४१३३
 श्रेयान् स्वधर्मो - ३३५; १८१४७
 श्रेयो लोक्तुं भैक्ष्यमपीलं लोके - २१५
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् - १२११२
 श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च - २१५२
 श्रोत्रः यक्षुः स्पर्शनं च - १५१८
 श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये - ४१२६

५

षण्मासा उत्तरायणम् - ८१२४
 षण्मासा दक्षिणायनम् - ८१२५

स

संकरस्य च कर्ता स्याम् - ३२४
 संकरो नरकायैव - ११४२
 संकल्पप्रभवान् कामान् - ६१२४
 संगं त्यक्त्वा करोति यः - ५११०
 संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये - ५१११
 संगं त्यक्तवा धनञ्जय - २१४८
 संगं त्यक्तवा इवं चैव - १८१८
 संगं त्यक्त्वा इवानि च - १८१६
 संगस्तेषुपण्यते - २१६२
 संग्नात्सञ्जयते कामः - २१६२
 सङ्ग्रामम् न करिष्यसि - २१३३
 सस्त्रातश्चेतना धृतिः - १३१६
 संयमाग्निषु शुद्धति - ४१२६
 संवाहमिममद्भुतम् - १८१७६
 संवाहमिममश्रौषम् - १८१७४
 संशयात्मा विनश्यति - ४१४०
 संसारेषु नराधमान् - १६११८
 संसिद्धिं परमां गताः - ८११५
 संसिद्धिं लभते नरः - १८१४५
 संसिद्धौ कुरुनन्दन - ६१४३
 संस्तभ्यात्मानमात्माना - ३१४३
 स भेवार्यं मया तेऽद्य - ४१३
 स कावेनेलं महता - ४१२
 स कृत्वा राजसं त्यागम् - १८१८

सक्ताः कर्माण्यविद्वांसः - ३२५
 सभेति मत्वा प्रसभं यदुक्तम् - १११४१
 सगद्गदं भीतभीतः प्रशम्य - १११३५
 स गुणान् समतीत्यैतान् - १४१२६
 स घोषो धार्तराष्ट्राणाम् - १११८
 स य मे न प्राशस्यति - ६१३०
 स य यो यत् प्रभावश्य - १३१३
 सयेताः प्रकृतिं गतः - १११५१
 सख्यब्धः पार्थ युज्यते - १७१२६
 सञ्जन्ते गुणकर्मसु - ३२८
 संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते - ११७
 सततं कीर्तयन्तो माम् - ८११४
 सततं ब्रह्मवादिनाम् - १७१२४
 स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् - ८११०
 स तथा श्रद्धया युक्त - ७१२२
 सत्कारमानर्पैर्गर्भम् - १७११८
 सत्यं प्रियहितं य यत् - १७११५
 स त्यागः सात्त्विको मतः - १८१८
 स त्यागीत्यभिधीयते - १८१११
 सत्त्वं रजस्तम ईति - १४१५
 सत्त्वं सत्त्ववतामलम् - १०१३६
 सत्त्वं सुभे सञ्जयति - १४१६
 सत्त्वं स्थावरजंगमम् - १३१२६
 सत्त्वमाहो रजस्तमः - १७११
 सत्त्वं प्रकृतिर्गैर्मुक्तम् - १८१४०
 सत्त्वं भवति भारत - १४११०
 सत्त्वात्सञ्जयते ज्ञानम् - १४११७
 सत्त्वानुज्ञया सर्वस्य - १७१३
 सदसञ्चालमर्जुन - ८११८
 सदसद्योनिर्जन्मसु - १३१२१
 सदा तद्भावभावितः - ८१६
 सदित्येतत्प्रयुज्यते - १७१२६
 सदित्येवाभिधीयते - १७१२७
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः - ३३३
 सदोषमपि न त्यजेत् - १८१४८
 सदृभावे साधुभावे च - १७१२६
 सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे - ११११८
 स निश्चयेन योक्तव्यः - ६१२३
 सन्तुष्टः सततं योगी - १२११४
 सन्तुष्टो येन केनचित् - १२११८
 सदृश्यन्ते वैशित्तिरुत्तमांगै - १११२७
 सन्निधयेन्द्रियग्रामम् - १२१४

संन्यस्याध्यात्मयेतसा - ३।३०
 संन्यस्यास्ते सुभं वशी - ५।१३
 संन्यासः कर्मयोगश्च - ५।२
 संन्यासं कर्मिणां कृष्ण - ५।१
 संन्यासं क्वथो विदुः - १।८२
 संन्यासयोगयुक्तात्मा - ८।२८
 संन्यासस्तु मलाबालो - ५।६
 संन्यासस्तु मलाबालो - १।८१
 संन्यासेनाधिगच्छति - १।८।४८
 स बुद्धिमान्मनुष्येषु - ४।१८
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा - ५।२१
 समं सर्वेषु भेदेषु - १।३।७
 समग्रं प्रविलीयते - ४।२३
 समं कायशिरोग्रीवम् - ६।१३
 समत्वं योग उच्यते - २।४८
 समदुःखसुखः क्षमी - १।२।१३
 समदुःखसुखं धीरम् - २।१५
 समदुःखसुखः स्वस्थः - १।४।२४
 समबुद्धिर्विशिष्यते - ६।८
 समं पश्यति योऽर्जुन - ६।३२
 समं पश्यन् हि सर्वत्र - १।३।२८
 समलोष्टाश्मकाञ्चनः - ६।८; १।४।२४
 समवस्थितमीश्वरम् - १।३।२८
 समवेतान् कुर्वन्ति - १।२।५
 समवेता युयुत्सवः - १।१
 समः शत्रौ च मित्रे च - १।२।१८
 समः संगविवर्जितः - १।२।१८
 समः सर्वेषु भेदेषु - १।८।५४
 समः सिद्धावसिद्धौ च - ४।२२
 स मलात्मा सुदुर्लभः - ७।१८
 समाधाय स सात्विकः - १।७।११
 समाधावयवा बुद्धिः - २।५३
 समाधिरस्थस्य केशव - २।५४
 समाधौ न विधीयते - २।४४
 समासेनेव क्रान्तेय - १।८।५०
 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्गत् - २।७०
 समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति - १।१।२८
 स मे युक्ततमो मतः - ६।४७
 समोऽहं सर्वभेदेषु - ८।२८
 सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि - ३।२०
 सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वम् - ६।१३
 सम्भवः सर्वभेदानाम् - १।४।३

सम्भवामि युगे युगे - ४।८
 सम्भवाम्यात्ममायया - ४।६
 सम्भावितस्य यात्रीर्तिः - २।३४
 सम्भोऽतु स्मृतिविभ्रमः - २।६३
 सम्यग् व्यवसितो हि सः - ८।३०
 स यत्प्रमाणां कुरुते - ३।२१
 स याति परमां गतिम् - ८।१३
 स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् - ४।१८
 स युक्तः स सुधी नरः - ५।२३
 स योगी परमो मतः - ६।३२
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणम् - ५।२४
 स योगी मयि वर्तते - ६।३१
 सरसामस्मि सागरः - १।०।२४
 सर्गाणामादिरन्तश्च - १।०।३२
 सर्गेऽपि नोपगन्तते - १।४।२
 सर्गे यान्ति परंतप - ७।२७
 सर्पाणामस्मि वासुकिः - १।०।२८
 सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः - १।१।४०
 सर्वं भवे मदारथाः - १।६
 सर्वकर्मफलत्यागम् - १।२।११; १।८।२
 सर्वकर्माणि मनसा - ५।१२
 सर्वकर्माण्यपि सदा - १।८।५६
 सर्वश्रेष्ठेषु भारत - १।३।२
 सर्वगुह्यतमं भैद्यः - १।८।६४
 सर्वं कर्माभिलं पार्थ - ४।३३
 सर्वज्ञानविमोहांस्तान् - ३।३२
 सर्वं च मयि पश्यति - ६।३०
 सर्वं ज्ञानफलवेनेव - ४।३६
 सर्वतः पाणिपादं तत् - १।३।१३
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके - १।३।१३
 सर्वतः सम्प्लुतोदके - २।४६
 सर्वतोऽक्षिशरोमुजम् - १।३।१३
 सर्वत्रगमयित्यं च - १।२।३
 सर्वत्र समदर्शनः - ६।२८
 सर्वत्र समबुद्धयः - १।२।४
 सर्वत्रावस्थितो देहे - १।३।३२
 सर्वथा वर्तमानोऽपि - ६।३१; १।३।२३
 सर्वद्वाराणि संयम्य - ८।१२
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् - १।४।११
 सर्वधर्मान्परित्यज्य - १।८।६६
 सर्वपापैः प्रमुच्यते - १।०।३
 सर्वः प्रकृतिश्रेष्ठिः - ३।५

सर्वभावेन त्मरत - १५१९८; १८१६२
 सर्वभैतस्थमात्मानम् - ६१२८
 सर्वभैतस्थितं यो माम् - ६१३१
 सर्वभैतस्थिते रताः - ५१२५; १२१४
 सर्वभैतात्मभैतात्मा - ५१७
 सर्वभैतानि क्रौन्तेय - ८१७
 सर्वभैतानि यात्मनि - ६१२८
 सर्वभैतानि सम्मोहम् - ७१२७
 सर्वभैताशयस्थितः - १०१२०
 सर्वभैतेषु येनैकम् - १०१२०
 सर्वमावृत्य तिष्ठति - १३११३
 सर्वमेतदृतं मन्ये - १०११४
 सर्वयोनिषु क्रौन्तेय - १४१४
 सर्वलोकमलेश्वरम् - ५१२८
 सर्वशः पृथिवीपते - १११८
 सर्वसंकल्पसंन्यासो - ६१४
 सर्वस्य यालं हृदि सन्निविष्टः - १५११५
 सर्वस्य धातारमखित्युत्पम् - ८१८
 सर्वास्तथा भैतविशेषसंज्ञान् - ११११५
 सर्वाण्युत्पधारय - ७१६
 सर्वाण्युत्पधारय - ४१२७
 सर्वान्पार्थ मनोगतान् - २१५५
 सर्वान्बन्धैर्नवस्थितान् - ११२७
 सर्वरम्भपरित्यागी - १२११६; १४१२५
 सर्वरम्भा हि द्रोणेण - १८१४८
 सर्वथान्विपरीतांश्य - १८१३२
 सर्वश्रयर्मयं देवम् - १११११
 सर्वे नमस्यन्ति य सिद्धसंज्ञा - १११३६
 सर्वेन्द्रियगुणाभासम् - १३११४
 सर्वेन्द्रियविवर्जितम् - १३११४
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदः - ४१३०
 सर्वेभ्यः पापकृतम् - ४१३६
 सर्वे युद्धविशारदाः - ११८
 सर्वे वयमतः परम् - २११२
 सर्वेषां य महीक्षिताम् - ११२५
 सर्वे सहैवावनिपालसंज्ञैः - १११२६
 सविकारमुदाहृतम् - १३१६
 स शब्दस्तुमुलोऽभवत् - १११३
 स शान्तिमधिगच्छति - २१७१
 स शान्तिमाप्नोति न कामकामी - २१७०
 स संन्यासी य योगी य - ६११
 स सर्वविद्भवति माम् - १५१९८

सहजं कर्म क्रौन्तेय - १८१४८
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा - ३११०
 सहसैवाभ्यलन्त्यन्त - १११३
 सहस्रबालो भव विश्वमेतं - १११४६
 सहस्रयुगपर्यन्तम् - ८११७
 सहस्रमदीयेरपि योधमुष्यैः - १११२६
 साक्षात्कथयतः स्वयम् - १८१७५
 साङ्ग्यययोगौ पृथग्बालाः - ५१४
 साङ्ग्ये कृतान्ते प्रोक्तानि - १८११३
 सात्यकिश्चापराजितः - १११७
 सात्त्विकं निर्मलं कृत्वम् - १४११६
 सात्त्विकं परियक्षते - १७११७
 सात्त्विकी राज्ञसी चैव - १७१२
 साधिभैताधिदेवं माम् - ७१३०
 साधियज्ञं य ये विदुः - ७१३०
 साधुरेव स मन्तव्यः - ८१३०
 साधुष्वपि य पापेषु - ६१८
 सा निशा पश्यतो मुनेः - २१६८
 साम्येन मद्दुर्सेदन - ६१३३
 साहपारेण वा पुनः - १८१२४
 सिंहनादं विनद्योरथैः - १११२
 सिद्धये सर्वकर्मणाम् - १८११३
 सिद्धानां कपिलो मुनिः - १०१२६
 सिद्धिं विन्दति मानवः - १८१४६
 सिद्धिं समधिगच्छति - ३१४
 सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म - १८१५०
 सिद्धिर्भवति कर्मजा - ४११२
 सिद्धोऽहं भववानुसुभी - १६११४
 सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः - १८१२६
 सिद्धयसिद्धयोः समो भैत्वा - २१४८
 सीदन्ति मम गात्राणि - ११२८
 सुभं वा यदि वा द्रुःभम् - ६१३२
 सुभदुःभे समे कृत्वा - २१३८
 सुभं त्विदानीं त्रिविधम् - १८१३६
 सुभ द्रुःभं भवोऽभावः - १०१४
 सुभप्रीतिविवर्धनाः - १७१८
 सुभमक्षयमश्नुते - ५१२१
 सुभमात्यन्तिकं यत्तद् - ६१२१
 सुभं बन्धात् प्रमुच्यते - ५१३
 सुभं मोहनमात्मनः - १८१३८
 सुभसंगेन बध्नाति - १४१६
 सुभस्यैकान्तिकस्य य - १४१२७

सुजिनः श्रत्रियाः पार्थ - २।३२
 सुजिनः स्याम माधव - १।३७
 सुजेन ब्रह्मसंस्पर्शम् - ६।२८
 सुजेषु विगतस्पृहः - २।५६
 सुघोषमणिपुष्पकौ - १।१६
 सुदृष्टमिदं रूपम् - १।१।२
 सुसुप्तं कर्तुं मव्ययम् - ८।२
 सुहृदं सर्वभैतानाम् - ५।२८
 सुहृन्मित्रार्थुदासीनः - ६।८
 सैकमत्वात्तद्विज्ञेयम् - १।३।१।५
 सैत्रे मणिगणा एव - ७।७
 सैयते सयरायरम् - ८।१०
 सेनयोरुभयोरपि - १।२७
 सेनयोरुभयोर्मध्ये - १।२१, २४; २।१०
 सेनानीनामलं स्कन्दः - १।०।२४
 सोऽपि भुक्तः शुभांल्लोकान् - १।८।७।१
 सोऽमुत्तवाय कल्पते - २।१।५
 सोमो भैत्वा रसात्मकः - १।५।१।३
 सोऽविकम्पेन योगेन - १।०।७
 सौभद्रश्च मलाभालुः - १।१।८
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च - १।६
 सौमदत्तिस्तथैव च - १।८
 स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः - १।१।२।१
 स्त्रियो वेश्यास्तथा शैत्राः - ८।३।२
 स्त्रीषु दृष्टासु वाष्पुर्ण्ये - १।४।१
 स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् - १।८।३।२
 स्थाने हर्षीकेश तव प्रकीर्त्या - १।१।३।६
 स्थापयित्वा रथोत्तमम् - १।२।४
 स्थावराणां लिमावयः - १।०।२।५
 स्थितधीः किं प्रभाषेत - २।५।४
 स्थितधीर्मुनिरुच्यते - २।५।६
 स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते - २।५।५
 स्थितप्रज्ञस्य का भाषा - २।५।४
 स्थितश्चलति तत्पतः - ६।२।१
 स्थितिः सदिति चोच्यते - १।७।२।७
 स्थितोऽस्मि गतसन्देहः - १।८।७।३
 स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि - २।७।२
 स्थिरबुद्धिरसम्भैः - ५।२।०
 स्थिरमासनमात्मनः - ६।१।१
 स्थैर्यमात्मनिग्रहः - १।३।७
 स्पर्शान्कृत्वा बलिर्बालान् - ५।२।७
 स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् - ८।५

स्मृतिभ्रशांद् बुद्धिनाशः - २।६।३
 स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमाः - १।०।३।४
 श्रोतसामस्मि ग्राहवी - १।०।३।१
 स्वकं रूपं दर्शयामास भैयः - १।१।५।०
 स्वकर्मणा तमव्यय्य - १।८।४।६
 स्वकर्मनिरतः सिद्धिम् - १।८।४।५
 स्वजनं हि कथं लत्वा - १।३।७
 स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् - १।१।१।८
 स्वधर्ममपि यावेक्ष्य - २।३।१
 स्वधर्मो निधनं श्रेयः - ३।३।५
 स्वधामलमलमौषधम् - ८।१।६
 स्वभावज्जेन क्रौन्तेय - १।८।६।०
 स्वभावनियतं कर्म - १।८।४।७
 स्वभावप्रभवैर्गुणैः - १।८।४।१
 स्वभावस्तु प्रवर्तते - ५।१।४
 स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते - ८।३
 स्वयं चैव ब्रवीषि मे - १।०।१।३
 स्वयमेवात्मनात्मनम् - १।०।१।५
 स्वर्गद्वारमपावृतम् - २।३।२
 स्वल्पमग्न्यस्य धर्मस्य - २।४।०
 स्वस्तीत्युक्त्वा मलर्षिसिद्धसस्त्राः - १।१।२।१
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च - ४।२।८
 स्वाध्यायस्तप आर्जवम् - १।६।१
 स्वाध्यायाव्यसनं चैव - १।७।१।५
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः - १।८।४।५
 ६
 एतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग - २।३।७
 एत्वापि स एमांल्लोकान् - १।८।१।७
 एत्वार्यकामांस्तु गुरुनिर्देव - २।५
 एत्वा स्वजनमालवे - १।३।१
 एत्वैतानात्तायिनः - १।३।६
 एनिष्ये यापरानपि - १।६।१।४
 एन्त ते कथयिष्यामि - १।०।१।८
 एन्तुं स्वजनमुद्यताः - १।४।५
 एरन्ति प्रसभं मनः - २।६।०
 एर्षशोकान्वितः कर्ता - १।८।२।७
 एर्षमिर्षभयोद्वेगैः - १।२।१।५
 एानिरस्योपग्रायते - २।६।५
 एित्वा पापमवाप्स्यसि - २।३।३
 हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः - ४।४।२
 हृदयानि व्यदारयत् - १।१।८

हृदि सर्वस्य विष्टितम् -	१३१७
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति -	१८१६१
हर्षीकेशं तदा वाक्यम् -	११२१
हृष्टरोमा धनञ्जयः -	११११४
हृष्यामि य पुनःपुनः -	१८१७७
हृष्यामि य मुहुर्मुहुः -	१८१७६
हे कृष्ण हे यादव हे सभेति -	१११४१
हेतुनानेन क्रौन्तेय -	८११०
हेतुः प्रकृतिरुच्यते -	१३१२०
हेतुमद्विर्विनिश्चितैः -	१३१४
हेतोः किं नु मदीकृते -	११३५
हियते ह्यवशोऽपि सः -	६१४४